DE MARIA KLACHTEN

K. DE VRIES

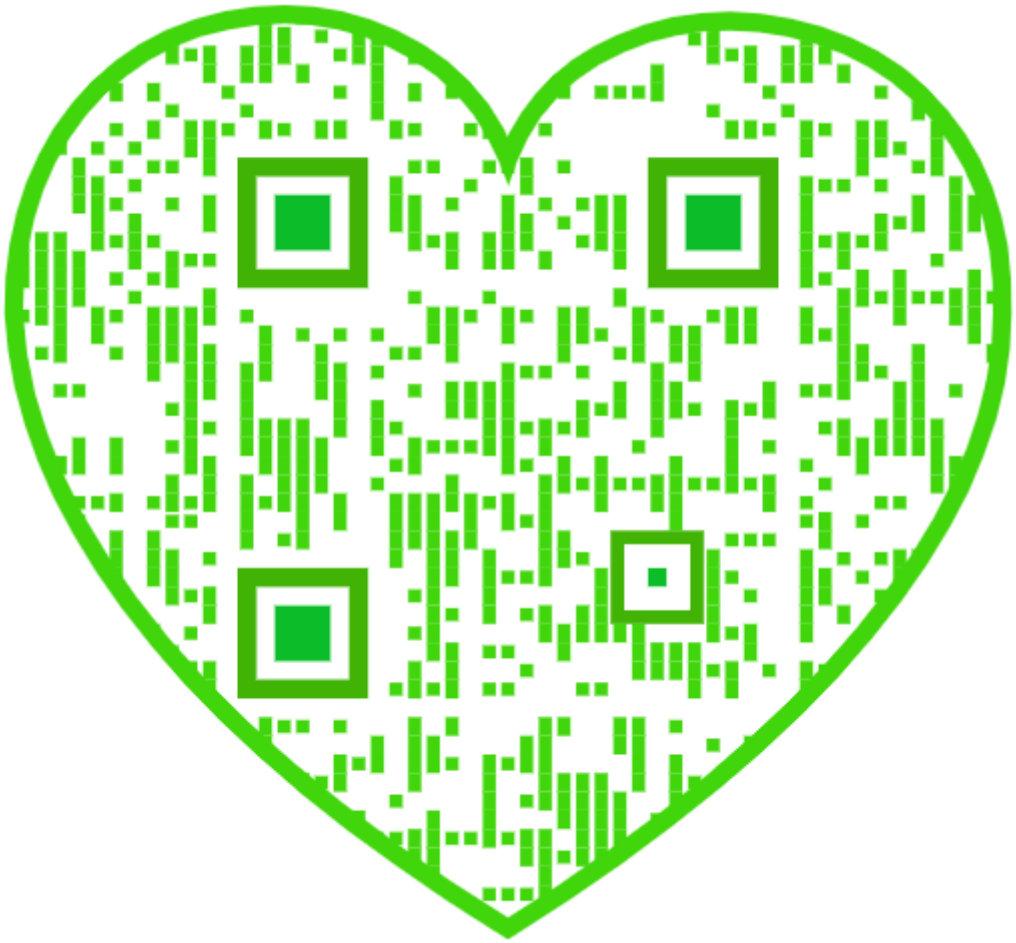

DE MARIAKLACHTEN

Promotor: PROF. DR. W. J. M. A. ASSELBERGS

DE MARIAKLACHTEN

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS PROF. T. A. BIRRELL, HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN, VOLGENS HET BESLUIT VAN DE SENAAT IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP 7 JULI 1964 DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

KAREL CHRISTIAAN JOHAN WILLEM DE VRIES

GEBOREN TE VENLO

BIBLIOTHEEK EN LEESZALEN
DER GEMEENTE ROTTERDAM

N.V. UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ W. E. J. TJEENK WILLINK
ZWOLLE

In piam memoriam parentum
Aan mijn vrouw en
beide zoons

INHOUD

WOORD VOORAF 1

INLEIDING

I. Stand van het onderzoek 15

II. Overzicht Nederlandse Mariaklachten 21
A. Middeleeuwen 1. berijmd
2. proza
3. liederen
B. Na de Middeleeuwen

III. Over de Mariaklacht in het Oosten. Efrem, Nicodemusevangelie, Romanos, andere dichters en schrijvers, volkspoëzie 38

IV. De Latijnse Mariaklacht (Planctus Mariae) in West-Europa. Verdeling, Planctus ante nescia (Plan), Planctus Ogier, invloed Oosten, verbreiding, andere werken 53

V. De Nederlandse Mariaklacht 75
A. Mariaklacht en verlossing 78
1. Van den Levene ons Heren
2. Ic die niet en wiste
3. Die rike coninc van den trone
4. Philip de Greve - Jacob van Maerlant
B. Vermenselijking en realisme 144
1. Dit zijn die Ghetide van Onser Vrouwen
2. Nu moecht ghi gherne horen zaen

3. Een schone clage (Den Bosch)
4. Dirc van Delf
5. Liederen: Ic wil met groter haesticheyt
Van liefden comt groot liden

C. Gevoeligheid. Samensprake, afscheid Bethanië: Onser liever vrouwen clage (hs. Leeuwarden) . . . 174
D. Uitbloei: Justus de Harduyn, Stalpart van der Wielen, Mechteldis van Lom, kerkelijke liederen, Pater Poirters, Cornelis de Bie 187
E. Vertalingen 197

VI. Over het ontstaan van de Mariaklacht 199

BESLUIT 215

AANTEKENINGEN 227

TEKSTEN

VERANTWOORDING 269

Planctus ante nescia 270
Moestae Parentis 275
Ogerius, *Tractatus in laudibus Sanctae Dei Genitricis* 277
O quam moestus cordis aestus 292
Ic die niet en wiste 293
Die rike coninc van den trone (Hulthemse hs.) 294
Nu moecht ghi gherne horen zaen (hs. Leuven) 302
Een schone clage (hs. Den Bosch) 308
Dirc van Delf (hs. K.B. Den Haag) 327
Onser vrouwen clage (hs. U.B. Amsterdam) 331
Liederen: *Ic wil met groter haesticheyt*; *Van liefden comt groot liden* 332

Suso, *Oerloy der ewiger wijsheit* (fragment uitgave Zr. Dr. Hildegarde van de Wijnpersse) 337
Otto van Passau, fragment uit *Boeck des guldenen throens*, hs. K.B. Den Haag 338
Onser liever vrouwen clage (hs. Leeuwarden) 341
Hier begynnen zeer mynlicke worde (hs. Brussel) 356
Liederen 363
J. Poirters, uit: *Het Duyfken in de Steen-rotse* 373
C. de Bie, *Treurspel van het bitter Lyden Christi* (fragment) . . 374

LIJST VAN BUITENLANDSE MARIAKLACHTEN 385

BIBLIOGRAFISCH OVERZICHT 396

LIJST VAN AFBEELDINGEN 415

WOORD VOORAF

De aanleiding tot het schrijven van dit boek is niet geweest het maken van een studie over de Marienclaghe, de Mariaklacht in de Nederlandse letterkunde. Aanvankelijk heeft het in de bedoeling gelegen, op min of meer etnologische gronden en uitgaande van mysterie- en heroëncultussen, aan te tonen dat de in het Westen sinds de twaalfde eeuw opgekomen klacht van Maria bij het lijden en de dood van Christus zou teruggaan op dodenklachten uit oude, inheemse culturen die nog in leven waren gebleven en door het samenkomen van veelsoortige omstandigheden een revival hebben veroorzaakt. Niet zozeer het nog in West-Europa aanwezige materiaal vormde het uitgangspunt – later is ook wel gebleken dat deze stelling hiermede niet bewezen kon worden –, maar veeleer werd een sprong gemaakt over dat materiaal heen om vanuit een algemeen onderzoek naar de oorsprong, het wezen en de verbreiding van de dodenklacht te besluiten tot het bestaan van een of meer soorten culturen waarin juist de dodenklacht een bijzonder kenmerkend verschijnsel was als afspiegeling van het mysterie van leven en dood. Deze cultuur, de of althans een van de oerculturen van Europa, zou zich lange tijd hebben gehandhaafd, zeker tot de twaalfde eeuw of nog langer, in enkele delen van het Westen, vanwaaruit de klacht zich dan later over het gehele Westen zou hebben verbreid. Uiteraard zou de opkomst van de Mariacultus, en hiermee samenhangend ook de Mariaklacht, een symptoom zijn van dit revival.

Van hoeveel belang de studies van *W. Mannhardt* en *J. G. Frazer* alsook van *Jane Ellen Harrison*, *W. Ridgeway*, *M. Alice Murray*, *M. Nilsson* resp. voor de onderzoekingen van de wereld van de magie

en de religie, en van het Griekse drama als bestanddeel van de oude Griekse samenleving ook zijn geweest en wellicht nog zijn, voorshands tenminste is het ons niet gelukt de desbetreffende stelling waar te maken. De bestudering van de Mariaklacht in deze zin is een torso gebleven.

Een torso... Een samenvattende studie over de Mariaklacht bestaat in ons taalgebied niet en wat in het buitenland hieromtrent is verschenen, getuigt – geheel in de lijn van de historische methode – van een ijverig verzamelen van materiaal, van een kritisch benaderen van teksten en van bronnenonderzoek m.a.w. het voor ieder onderzoek noodzakelijk begin is gemaakt. In verreweg de meeste van deze studies is een grote kloof tussen letterkunde en vroomheid: de geestelijke litteratuur is lange tijd veronachtzaamd als element van geestelijke waarde, misschien wel als zijnde niet esthetisch verantwoord, en kreeg alleen enige erkenning als bron. Tussen de onbewezen stelling van de oercultuur en de bestaande materiaalverzamelingen was een luchtledig.

Nu is de houding van Maria onder het kruis, bij de kruisafneming en de begrafenis de „moderne" mens minder goed bekend uit de letterkunde dan uit de beeldende kunsten, waarin Maria een taal spreekt, meer ontheven aan tijdelijkheid en plaats dan in de taal van woorden meestal mogelijk is. Maar al is de Mariaklacht in de letterkunde sinds de Renaissance de mens bijna geheel vreemd geworden – niet zo het beeld van de bedroefde moeder dat b.v. uit het Stabat Mater spreekt –, in de daaraan voorafgaande eeuwen vertegenwoordigt ze een genre dat weliswaar een zekere zelfstandigheid bezit, maar in wezen met tal van vezels verbonden is met vele andere uitingen van geestelijke aard: de Mariaklacht behoort evenmin uitsluitend tot de letterkunde als tot het rijk der vroomheid, zij is een uiting van een volk en wel uit een tijd die het esthetische evenmin van het godvruchtige scheidde als het geestelijke van het wereldlijke. Aldus is ze in welhaast alle gradaties vertegenwoordigd en heeft ze een groot en rijk register: van de hoogste lyrische verrukking evenzeer als van het objectief-liturgische en het pathetische, van diepe mystiek evenzeer als van theologische geleerdheid. Van de kansel heeft de Mariaklacht evenzeer geklonken als van het to-

neel, maar ook uit de mond van laudati en flagellati, en uit het devote lied der gelovigen. Allerwegen heeft zij in de zuiverste zin van het woord bezielend gewerkt, eeuwenlang, op toehoorders en op lezers van godgeleerde traktaten en van gebedenboekjes. Zij heeft geklonken in Byzantijnse basilica's, in kathedralen en in kloosterkerken, ze heeft nog geklonken in de schuilkerken. In hymnen, in het Latijn en in de volkstaal, heeft zij een plaats gekregen, in toneelopvoeringen in en buiten het kerkgebouw, in geschiedenissen van het leven van Christus en dat van Maria, in preken, verhandelingen en getijden, en ook in het volkslied en het kerklied. Onder de auteurs zijn, naast tal van naamlozen, lyrici als Efrem en Romanos, Godfried van Breteuil en Philippus de Greve, theologen als Suso, Ludolf van Saksen en Dirc van Delf. En behalve in het Syrisch, het Grieks en het Latijn, en in de voornaamste talen van West-Europa is de smart van Maria in de woorden van de klagende uitgedrukt in het Koptisch, het Catalaans, het Provençaals, de Scandinavische talen, het Tsjechisch, het Hongaars, het Pools en het Russisch. In diepste wezen is zij altijd eigendom geweest van het volk, in de beste zin van het woord.

Dit alles houdt ten aanzien van de Mariaklacht in een zeer geringe zelfstandigheid: heeft ze raakpunten met liturgie en volkslied, met het toneel en gebeden en zoveel meer, ze is evenzeer onlosmakelijk verbonden met Maria's smarten in het algemeen, met de lijdensmystiek en de Mariaverering als met de profane dodenklacht. Een onafzienbaar terrein. Is ze enerzijds gekenmerkt door een zeer grote uitgebreidheid wat betreft tijd, plaats en soort, van de andere kant is ze daarenboven slechts een klein deel van hetgeen in de loop der eeuwen is geschreven over de smarten van Maria, maar het deel dat ze beslaat is nog kleiner waar het gaat om de klacht van een moeder over haar kind, van een mens om een dierbare dode. In alle tijden immers en bij welhaast alle stammen en volken heeft de mens aan wat hem het diepst beroerde, uiting gegeven in de klacht: van de ongearticuleerde rauwe schreeuw en uitroep tot in de verhevenheid van een Egidiuslied, overal is de poging aanwezig uitdrukking te geven aan de onbegrijpelijkheid van de macht van de dood, het overweldigende, of aan een zekere troost, en

dit alles in een wel zeer grote verscheidenheid.

In het algemeen is de Mariaklacht te zeer beschouwd als een literair verschijnsel, doordat de letterkundestudie in de onderscheidene landen haar te weinig heeft gezien als een internationaal genre met een Latijnse en in meer indirect verband Byzantijns-Griekse ondergrond, met als gevolg dat te sterk de nadruk is gelegd op de Mariaklacht in de volkstaal van het desbetreffende land. Door de eenzijdige aandacht voor de literaire uitingen in de volkstaal is, met name in Duitsland en Engeland, te zeer de blik gericht op de laat-middeleeuwse passiespelen waarin tal van Mariaklachten zijn opgenomen, waardoor de Mariaklacht in de ogen van velen een „comédie larmoyante" is geworden. En inderdaad, de meeste riviermonden zijn na de middeleeuwen verzand, om welke reden het van des te meer belang is de rivier op te varen en de bronnen te zoeken waaruit deze stroom is voortgekomen, want dan eerst wordt het duidelijk dat het troebele water eens kristalhelder is geweest.

Steeds meer is de laatste decennia gebleken, hoe belangrijk de elfde en vooral de twaalfde eeuw zijn geweest voor de vorming van wat wij thans de middeleeuwen noemen. Het is als stromen nu ineens in het Westen vloeden tezamen welke tot dan waren tegengehouden, maar in werkelijkheid was al veel grondwater aanwezig. Het is als schudt het Westen, dat vanaf het Karolingische en Ottonische tijdperk vastgebonden was in de macht van de profane en christelijke antieken, een last van zich af waardoor het zich verfrist en bevrijd voelt en omstreeks de elfde eeuw een nieuw leven kan beginnen: ouder in jaren, jonger naar de geest. Invloeden van een Augustinus, Anselmus, Bernardus en Franciscus zijn voor de nu volgende eeuwen van zeker even groot belang als de met deze mannen samenhangende volksbewegingen, maar dit alles schijnt te zijn gevoed en gestimuleerd niet alleen door krachten uit het oude Westen zelf maar misschien meer nog door levenskrachtige sappen uit het Oosten, zowel uit Byzantium en Jerusalem als uit Syrië en het Moorse cultuurgebied. In het ontsloten Europa begint te leven een Europese adel, een boerenstand, een hoofse cultuur, en tevens zien steden, kruistochten, volksbewegingen en universiteiten het licht van

het nieuwe leven. Het is een tijd van leven, gisting en ontwaken.

Aan de Mariaklacht die in deze eeuwen in het Westen haar intrede in de wereld doet, ligt ten grondslag de mystieke verdieping in het lijden van Christus en de hartstochtelijke wil tot com-passio, tot mede-lijden, zoals een Anselmus en bernardus dit aspect van de beleving van het christendom tot aanzijn hadden geroepen in de harten der mensen, op wie het later, nadat de benedictijnen en vooral de cisterciënzers hier hun werk hadden gedaan, werd overgedragen door de nieuwe orden, in het bijzonder de orde der minderbroeders. Hoewel (nog) niet aanwijsbaar, is invloed van het Oosten op de Mariaklacht in het Westen zeker aanwezig: de planctus Mariae is bijna zo oud als de Kerk, ook het Oosten immers kent wel degelijk de aandacht voor Christus' lijden. Maar behalve op invloeden vanuit Jerusalem en Byzantium, van de profane dodenklachten en misschien ook van apocriefen dient te worden gewezen op de wezenlijke verfijning en verruiming van het gevoelsleven, op de subjectieve elementen, waardoor het individu de weg vrij zag, zich ongehinderd als persoon te verplaatsen in de psychische situatie van een ander. Zeker, dat Maria reeds door *Eadmer* († 1124) woorden in de mond worden gelegd, is voor het Westen – althans voor zover wij hebben kunnen nagaan – nieuw, maar het is de vraag of het van essentiële waarde is: het betekent enkel dat Maria zelf, die nu bij Christus is, spreekt van haar lijden en wel rechtstreeks tot de gelovige mens. De klaagwoorden die Eadmer haar laat zeggen, zijn voortgekomen uit een grote vroomheid en een diep geloof: *ex magnae pietatis fonte producta*, zegt hij in zijn *Liber de excellentia virginis Mariae* onder het hoofdstuk: *De compassione beatae Mariae pro filio crucifixo* (Migne P.L.159, c.566). En, zo gaat hij voort in de geest van het do-ut-des, wie klagend met haar mede-lijdt, zal hiervoor door haar zoon rijkelijk worden beloond: *ita paucis ad hoc memorasse sufficiat*, (c. 567) *ut ea oculus pietatis attendens, dum tantae matris gemebundus affectibus compatitur, pii amoris illum fructum remunerari aliquando mereatur* (ibid.) m.a.w. Maria helpt door haar verhaal van Christus' lijden, door haar klachten de gelovige mens, zij wijst hem naar Christus. (Dat Maria in de eigen persoon gesproken zou hebben tot Anselmus, Augustinus, Bernardus, Birgitta e.a. is van later

tijd en diende om de historische waarheid in de ogen der gelovigen te bevestigen.) En daarbij komt: zoals Maria al de smarten, groter dan enig mens verdragen kan, geleden heeft en steeds het geloof heeft bewaard, zoals zij wier smart bij de verrijzenis veranderd is in vreugde, thans is opgenomen in de eeuwige vreugde, zo ook, zegt Eadmer tot zijn broeders, zal het u vergaan: *Et in quam qualemne laetitiam intendamus, fratres mei.* De eigenlijke klacht van Eadmer is slechts kort, maar een eeuw later, bij Ogier en bij Godfried van Breteuil, is ze voldragen, en de gedachten welke door Eadmer zijn uitgesproken, zullen nog eeuwenlang in allerlei toonaarden blijven doorklinken.

Tot de verbreiding van deze denkbeelden heeft in hoge mate bijgedragen zijn naaste medewerker *Anselmus* (1033–1109). Zijn *credo ut intelligam* houdt in dat het geloven noodzakelijk is om een juist begrip te krijgen van de werkelijkheid, dat het geloof de christen een visie geeft op de wereld. Hoewel Anselmus een groot tijdperk afsluit, heeft hij merkwaardigerwijze het religieus individualisme van *Bernardus* sterk beïnvloed en aldus ook de brede lagen van het volk. In zijn *Cur Deus homo* geeft hij een christelijke leer voor de eenvoudige monniken van zijn klooster, een echte volkstheologie waarin het gaat om de verlossing en redding van de hele mens. Zich een geestverwant voelend van *Augustinus* in diens warme menselijkheid, tracht Anselmus niet door de ratio tot het geloof te komen, maar wil hij door liefdevolle beschouwing van de waarheden en heerlijkheden van het geloof geraken tot vreugde en wel door een innig meeleven en begrijpen van de schoonheid van het geloof. Hij schreef en sprak voor het „volk", voor wie het een probleem geworden was hoe God knecht en mens had kunnen worden, voor zijn monniken die leefden in de wereld van de Helianddichter en voor wie de verlossing door de hoogverheven God moest worden geïntegreerd in de maatschappelijke ordening van de feodale wereld. Iedere zondaar, dus ieder mens moet aan God de eer die hij Hem heeft ontnomen, teruggeven; hij is Hem satisfactie, genoegdoening verschuldigd. *Bernardus* is dan de stuwende kracht die, voortbouwend op Anselmus, de oude feodale wereld omvormt tot de hoofse spirituele maatschappij van de nieuwe stijl, tot een persoonlijke

existentie van de mens uit de ordening van het do-ut-des in de vereniging van de minnende ziel met haar geliefde, Christus. Tegenover de intellectualistische Abelard staat de emotionele Bernardus. In de volgende eeuw beweegt deze stroom, zich steeds meer verbredend, via de cisterciënsers en premonstratensers, naar de bedelorden. Reeds bij Bernardus evenwel is de mystieke liefde in de plaats gekomen van de feodale Gottes-Furcht, de timor Domini, en Christus heeft de plaats ingenomen van de wrekende, de mens in alle opzichten overweldigende God. Het beeld van de Godmens verschijnt: het kind in de wieg, het knaapje, de leraar in de tempel, de lijdende en stervende heiland, de genezende. Fides, geloof, is geworden het zich volledig geven van de mens aan Christus, in liefde.

Terugkerend naar ons punt van uitgang, constateren wij dat de Mariaklacht in heel deze ontwikkeling een gering maar niettemin onlosmakelijk onderdeel is: de liefde, de pietas van Eadmer, dringt de mens tot *com-passio*, ja tot de mystieke eenwording. Wat ons eerst na veel zoeken duidelijk is geworden, maar wat a priori niet anders had kunnen worden verwacht, is dat de schrijvers van Mariaklachten bij voorkeur gezocht moeten worden onder de aanhangers van het augustinisme en niet allereerst onder de scholastieken die Aristoteles volgden. Onder hen treffen we aan, buiten Eadmer en Anselmus, de cisterciënzer *Ogier*, de victorijn *Godfried van Breteuil*, *Jakob van Vitry* die vanuit Parijs in de twaalfde eeuw verdieping zocht in het klooster van Oignies, *Bonaventura* aan wie het deel uit de veelverbreide Meditationes wordt toegeschreven dat over het lijden handelt en wiens leer als een consequente uitwerking geldt van de denkbeelden van Anselmus; voorts *John Peckham*, *Raymundus Lullus*, *Suso*, *Gerson* e.a. Intussen is de Mariaklacht steeds meer verbreid in werken in de volkstaal, waar ze veelal een eigen accent heeft gekregen en niet zelden haar oorspronkelijke zuiverheid verliest; de theologische achtergrond verdwijnt, het uiterlijke lijden krijgt steeds meer de volle aandacht terwijl de geest verzwakt voor het groeiende gevoel en zelfs sentiment zoals blijkt uit tal van drama's en devoties van de „minnende ziele". Het is alsof het geloof is geweken, het vertrouwen ontbreekt en de hoop op de vreugde van de verrijzenis is weggevaagd en verduisterd, terwijl de aandacht voor het lijden

alléén dermate is toegenomen dat ze niet meer reiken kan tot een mystieke ervaring of tot God, maar de geest a.h.w. vleugellam is geslagen en niet hoger wiekt dan de devotie en de overpeinzing. Het Concilie van Trente heeft getracht te redden en te behouden wat redelijkerwijze gesproken mogelijk was, maar de komst van de nieuwe tijd heeft het niet verstaan.

Ieder feit heeft meer dan een oorzaak. En zo is het de vraag of het ontstaan en de ontwikkeling van de Mariaklacht in het Westen uit historische gegevens alleen kan worden verklaard. In verband hiermee zou kunnen worden gewezen, behalve op het bovenstaande, op de rijke „klaaglitteratuur" uit de middeleeuwen: in de hoofse letterkunde de *Klage* naast de Provençaalse *sirventes*, voorts op de *Plainte d'Adam*, de *Planctus* van *Abelard* en later op de talloze klachten over verval en ondergang. Deze voor de middeleeuwen zo kenmerkende smartencultus verdient evenzeer een afzonderlijk onderzoek als de passiebezetenheid. Het kan niet worden ontkend, dat een zekere tijdstemming in het „herfsttij" der middeleeuwen de reeds bestaande Mariaklachten in een of meer opzichten kan hebben beïnvloed waardoor een bepaald aspect van deze klachten sterker naar voren is getreden, maar verder kunnen wij hier niet gaan. De Mariaklachten immers zijn van veel oudere datum en bestonden reeds lang voor de opkomst van de klachten der troubadours en zeker vóór het doorbreken van de stemming van ondergang en verval, maar voorts is de Mariaklacht ook wezenlijk van andere aard, zoals blijken zal.

Evenwel, al is de Mariaklacht op historische gronden niet voldoende te verklaren, dan dringt zich niettemin de vraag op: hoe is het mogelijk geweest dat ze zovele eeuwen heeft kunnen standhouden? Immers, tot in de achttiende eeuw heeft ze ten onzent althans, blijkens de vele kerkelijke liederen, vooral onder de katholieken, bestaan, in welke vorm dan ook; in vele liederen klaagt niet meer Maria, maar de ziel, de mens. Het feit dat in menige bundel tal van prachtige en zeer levensvatbare passieliederen zijn te vinden, doet hieraan niets af: de lijdensmystiek heeft van de twaalfde tot zeker in de achttiende eeuw sterk overheerst. Het is stellig meer

dan massasuggestie! Zeker, er zullen predikanten zijn geweest die tot een zekere passiebezetenheid veel hebben bijgedragen maar evenzeer leeft de klacht onder het volk nog volop in de negentiende eeuw. De oorsprong en het voortbestaan zijn hiermee evenwel niet verklaard. En toch is het alsof het christendom van die eeuwen de vreugde van de verrijzenis ternauwernood heeft gekend, terwijl in het heldere water bij de bron wel degelijk de idee van de weder-opstanding van Christus te zien was. Men bedenke dat de Maria-klacht wat betreft de oorsprong wezenlijk geheel anders is dan de zeer oude Magdalenaklacht.

Waar bevinden zich de bronnen? Als *Efrem* de schrijver zou zijn van de eerste Mariaklacht, wie zal dan nog in staat zijn, metabletisch na te gaan waardoor deze dichter tot het schrijven van zijn klacht is gekomen? Zelfs voor de jongere klachten uit het Oosten beschikken wij niet over de gegevens die duidelijk zouden maken, langs welke lijnen de Mariaklacht zich daar heeft ontwikkeld en wat de dichter tot zingen heeft bewogen. Voorts geven de hierachter genoemde klachten uit het Oosten zeker geen volledig beeld: alle behoren min of meer tot de liturgie ofwel tot het werk van bekende dichters en redenaars, uitgezonderd de klacht uit het Nicodemus-evangelie. In zoverre is de thans beschikbare verzameling zeer eenzijdig, want buiten deze moeten er nog talrijke typisch volkse Mariaklachten bestaan, in het Grieks evengoed als in het Russisch. Gaan wij uit van de veronderstelling dat het Westen dit genre ontleend heeft aan het Oosten, dan worden de moeilijkheden uit historisch oogpunt nog groter: het is namelijk niet aannemelijk dat al deze eeuwen gebukt zijn gegaan onder een stemming van onder-gang en verderf, en tevens is het duidelijk dat het Westen niet klak-keloos klachten uit het Oosten heeft overgenomen. Waar een *Efrem* en een *Romanos* Maria laten klagen om de grootheid van Christus te verkondigen en de redenen van zijn lijden te vertellen, betrekt het Westen aanstonds en van meet af aan de *mens* in de klacht: Maria vraagt de mens Christus' dood mede te beklagen, zij heeft alles geleden en vraagt de mens alles te willen lijden uit liefde tot Hem, om met Hem verenigd te worden. De klacht van het Westen heeft een eigen aspect. De onderzoeker van profane dodenklachten

van verschillende stammen en volken zal tot een gelijke slotsom komen: de ideële achtergrond van klachten van uiteenlopende volken kan dezelfde zijn, terwijl de aspecten geheel verschillen.

De Mariaklacht moet al of niet rechtstreeks ontstaan zijn uit de *profane dodenklacht.* Het is allerminst nodig, hierbij te denken aan amalgamatie: in vroeger eeuwen heeft de Kerk tal van elementen uit het dodenritueel zoals drinkgelagen, het uitvoeren van obscene dansen en het zingen van bepaalde liederen, verboden, trachten uit te roeien of verchristelijkt, maar, voorzover wij hebben kunnen nagaan, is dit niet het geval geweest met de dodenklachten. Wel hebben geestelijken vaker getracht, het al te luide weeklagen te verzachten door de klagenden te wijzen op het nog in leven zijn van de overledene in het hiernamaals. Evenzeer zou het gezocht zijn, te veronderstellen dat een Eadmer zijn Mariaklachten ontleend zou hebben aan een klacht die hij in zijn omgeving had horen zingen tijdens de nachtwake of bij een begrafenis. De eerste auteurs in het Westen hebben misschien helemaal niet gedacht aan een profane klacht en hun Mariaklachten zomaar uit het Oosten overgenomen, iets wat wel nimmer met zekerheid zal kunnen worden vastgesteld. Maar de snelle en algemene verbreiding alsook het blijven voortbestaan van de Mariaklacht, zovele eeuwen lang, moeten grotendeels hun oorzaak vinden in de ook toen bestaande dodenklachten, onverschillig of ze nu κοπετός, planctus, dadsisas of hantgheslach heten.

Uit de oudste Mariaklachten van het Westen spreekt het verlangen van de mens naar het boventijdelijk geluk, naar de volkomenheid in de vereniging met Christus, spreekt het ontoereikende van de aardse verlangens, de armoede van deze wereld in de geest van het Egidiuslied: het is de mens die leven moet, die „moet in de werelt liden pijn" terwijl heel zijn hart verlangt naar de „stede di beneven". Is de Mariaklacht aldus bezien niet het lied van de mensheid, alle eeuwen door? de roep, de klacht van het *de profundis clamavi*? Is ze in een nieuwe fase van de geschiedenis der mensheid wanneer het christendom openbreekt naar het volk, niet een overwinnen van de dood, zoals ook Christus de dood heeft overwonnen? De Mariaklacht is meer dan een dodenklacht: zij houdt meer in

dan vrees voor de dode, zij is meer ook dan een loflied op de dode, zij wil de christen blijk geven van een smartelijk gemis, maar bovenal getuigt ze van liefde en van verlangen naar vereniging met de dode. Daarin is haar waarde gelegen: zij is in oorsprong een gesublimeerde dodenklacht. Daarenboven: de dodenklacht is in vele gevallen een uiting van eigen smart, vaak verbonden met de zorg voor het stoffelijke, maar bovenal is ze een klagen om de dode te laten zien hoe bemind en hoe voortreffelijk hij was, vandaar lofprijzing, of... hoe bedroefd de achtergelatenen zijn om zijn heengaan, waarbij niet zelden de vrees aanwezig is dat hij zou kunnen terugkeren en wraak nemen. Derhalve moeten tranen vergoten worden, en meer tranen naarmate de overledene meer geliefd en meer machtig was. Maria die alle leed geleden heeft, is voor de gelovige het verheven voorbeeld: zij weeklaagt, luid, om haar kind dat de schepper is van de wereld, ja van het heelal, almachtig, en dat, voor de mensheid geslagen en gewond tot stervens toe, in uiterste verlatenheid zeggen kon: *Ic heb die perse alleen ghetreden, ende bi mi en is gheen man ghebleven* (uit: *Der mynnender sielen boegaert*, zie O.G.E. 1961, p. 282). Maria klaagt en haar is de eeuwige vreugde deelachtig geworden. Christus sterft voor de mens, de mens moet mede-lijden, want „*wie myt sueten tranen ende myt innighen medeliden overdenct dat weerdighe liden ons lieven Heren, die tranen werden altoes verwandelt in gheesteliker, innigher blyscappen.*" (op. cit. 280). De gedachten die aan dit willekeurig citaat ten grondslag liggen, komen reeds in de twaalfde eeuw voor. De weg van de navolging, innerlijk en uiterlijk, ligt hier open.

In die eeuwen nu was iedereen de dodenklacht bekend, zij had een functie in de samenleving, Zoals in onze tijd nog gebeurt in vele streken, bij een begrafenis, of b.v. in Spanje bij de feesten van de Goede Week, was de klacht het teken van droefheid met als achtergrond: alleen tranen kunnen het heil bewerken. Toen het innerlijk van de mens veranderde en de dodenklacht van de samenleving geen levend bestanddeel meer uitmaakte, verdween vanzelf ook de Mariaklacht bij gebrek aan levensvatbaarheid. Een Mariaklacht is in zoverre van alle tijden, dat de mens de tekorten van het leven telkens weer ervaart en ofwel de wapens neerlegt in een gelaten

berusting of zijn verlangen projecteert op een hogere werkelijkheid na dit leven. Ieder mensenleven moet op enigerlei wijze één worden met het leven van Christus: de middeleeuwer heeft wellicht teveel nadruk gelegd op het mede-lijden en mede-sterven waar de mens van later tijd veel en misschien teveel aandacht schenkt aan het medearbeiden, maar alle tijden moeten eens met Christus mede-verrijzen.
Daartoe heeft de Mariaklacht in het Westen van Europa veel bijgedragen. Of, om daarmede terug te keren tot het begin van deze inleiding, onder de cultuur waarop de dodenklacht steunt, een nog oudere laag aanwezig is waarop de Mariaklacht in diepste wezen teruggaat, wagen wij niet te beslissen.

Een genre als de Mariaklacht is van internationale aard; elke beperking leidt tot eenzijdigheid en dus tot een zienswijze welke bezijden de waarheid ligt. Behalve naar een overzicht van de verbreidheid van de Mariaklachten in de Westeuropese landen moest in verband met het bronnenonderzoek onze aandacht uitgaan naar de klachten in het Latijn. Nu steeds meer duidelijk wordt, hoezeer het Westen schatplichtig is geweest aan het Oosten, moesten ook Syrië, Jerusalem en Byzantium, waar tussen de vierde en veertiende eeuw veel waardevols is voortgebracht, in het onderzoek betrokken worden, temeer ook omdat daardoor het eigene van het Westen beter blijkt. Van de andere kant mocht een zoeken naar een eventueel verband van de Mariaklacht met de profane dodenklacht niet uit de weg gegaan worden. En daar in ons land nog geen samenvattend werk aan dit onderzoek is gewijd, moest evenzeer aandacht worden besteed aan de Nederlandse Mariaklachten: deze afzonderlijk te bestuderen en ze los te maken uit het algemeen verband, zou een grote verarming betekenen. Dat door het grote aantal klachten en door de ruime verspreiding het onderzoek van elke tekst afzonderlijk niet die diepgang bezit die schrijver dezes ervan had verwacht, is zeker. Moge niettemin de kennis omtrent de middeleeuwse mens en de mens in het algemeen enigermate zijn uitgebreid en moge door dit werk ook de weg openliggen voor verder onderzoek.

INLEIDING

HOOFDSTUK I

STAND VAN HET ONDERZOEK

De bestudering van de Mariaklacht dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw toen onderzoekers als *W. Grimm* en *F. J. Mone* in hun drang naar herleving van het verleden tal van oude werken aan het licht hebben gebracht en vooral voor de Middeleeuwen de belangstelling hebben gewekt. Aan dit streven is ook te danken de eerste samenvattende studie over de Mariaklachten, van de hand van *A. Schönbach* (1874), een bijdrage tot de geschiedenis van de geestelijke dichtkunst in Duitsland.[1] De grondigheid en degelijkheid van opzet en bewerking, alsook de faam van deze geleerde zijn er de oorzaak van geweest, dat dit werk tot de dag van vandaag bijna algemeen is beschouwd als de voornaamste en betrouwbaarste studie over dit onderwerp en dat de grondstelling ervan nog steeds zo goed als algemeen wordt aanvaard. Schönbach heeft tot basis van zijn onderzoek genomen de stof van alle tot dan toe bekende Mariaklachten (29 in getal), waaruit hij strofen van 3 à 4 versregels heeft samengesteld die de meeste klachten gemeenschappelijk hadden. Van deze 18 strofen zijn er 13 naar inhoud en vorm vrije bewerkingen van een Latijnse sequentie, de *Planctus ante nescia*, een klacht uit de twaalfde eeuw.[2] *Unsir vrowen klage*, de *z.g. Niederrheinische Marienklage*, volgens sommigen van ± 1180 maar waarschijnlijk van jongere datum, is een vertaling van deze planctus, die het voorbeeld is geworden voor de latere Duitse klachten.[3] Behalve de oorsprong heeft Schönbach ook de ontwikkeling van de Mariaklacht nagegaan: in de tweede helft van de twaalfde eeuw zijn vele kerkelijke liederen uit Frankrijk naar Duitsland gekomen, o.a. de bovengenoemde planctus, welk gedicht, zoals gezegd, in het Nederrijns is vertaald. In het *Paasspel van Benediktbeuren*, dat een vol-

gende ontwikkelingsfase vertegenwoordigt, is de Latijnse tekst van deze planctus verdeeld over twee personen. Ofschoon stukken waarin Latijnse en Duitse tekst naast elkaar voorkomen, ontbreken, zou de Latijnse tekst in de verdergaande ontwikkeling steeds meer, tot op korte citaten, achterwege zijn gebleven en de Duitse zijn uitgebreid. Parallel met deze ontwikkeling ontstaan uit de monologen dialogen en wordt het aantal personen uitgebreid, totdat, in een latere fase, de gedramatiseerde Mariaklachten in de grote passiespelen worden opgenomen.

Met de ontwikkeling gaat samen de *verbreiding*: vanuit de Rijnstreek gaat een tak over Zwitserland naar Zuid-Duitsland tot in Bohemen en Silezië, terwijl de andere door Midden-Duitsland zich in noordelijke richting uitstrekt en zijn eindpunt bereikt in Wolfenbüttel en Bordesholm. De schrijver heeft een poging gedaan, een dergelijke ontwikkeling aan te tonen voor de paasspelen.

Schönbach, werkend volgens de in zijn tijd algemeen gevolgde methode, heeft teveel waarde gehecht aan het zoeken naar de ene alleenzaligmakende bron waardoor hij zich gedwongen zag elke klacht in zijn systeem in te passen, ook waar in het geheel niet of nauwelijks sprake was van overeenkomst. Na een nieuw vergelijkend onderzoek hebben wij kunnen vaststellen dat schrijver veel materiaal schijnbaar achteloos is voorbijgegaan en aldus de indruk wekt, zijn conclusie te hebben willen doordrijven. Ook is het de vraag of de ontwikkeling van de klacht wel zo schematisch is verlopen als hij het voorstelt. Het voorbijzien van de eigenaardigheden van elke klacht afzonderlijk is een ander tekort van de gevolgde methode. Zo zijn er wel meer opmerkingen te maken maar voor een billijk oordeel dient ook in aanmerking genomen te worden, hoeveel materiaal na het verschijnen van dit werk nog bekend is geworden.[4]

Schönbachs wens, ook de niet-Duitse klachten te bestuderen – eine für die vergleichende litteraturgeschichte gewiss bedeutungsvolle aufgabe – is voor een deel in vervulling gegaan in het werk van *E. Wechssler* (1893)[5], die een onderzoek heeft ingesteld naar de *Romaanse* klachten. Al hebben vele van deze enkele trekken met

elkaar gemeen, het is niet mogelijk gebleken hier een gemeenschappelijke oertekst aan te wijzen. Zelf meent de schrijver meer positieve resultaten te hebben bereikt ten aanzien van de Mariaklachten in de Italiaanse letterkunde, waar het drama in de volkstaal is gegroeid uit de liederen en verzen der *laudesi* en in het bijzonder uit de Mariaklachten; zulks in tegenstelling tot andere landen van West-Europa waar voor het bestaan der Mariaklachten reeds een geestelijk drama in de volkstaal bestond, waarop de passiespelen berusten. Van deze beide soorten geestelijke poëzie leidt Wechssler de oorsprong terug naar het Italië van de twaalfde eeuw. Daarenboven is hij de eerste geweest die aandacht heeft geschonken aan de Griekse en Latijnse klachten; onder de laatstgenoemde wordt door hem vermeld het aan Bernardus toegeschreven *Quis dabit capiti meo aquam*, welke tekst naar zijn mening veel ontleend heeft aan een preek uit Gubbio en in wezen niet meer is dan een compilatie. Ook het verband tussen de Planctus ante nescia en deze klacht is door Wechssler opgemerkt. *A. Linder* (1898) komt de eer toe, het eerst op het belang van dit werk te hebben gewezen.[6] Hij heeft getracht een sluitend geheel te verkrijgen van de voorgeschiedenis van dit traktaat, maar door uit te gaan van onjuiste gegevens heeft zijn werk, althans de inleiding tot de door hem uitgegeven Venetiaanse Mariaklacht, aan waarde ingeboet.

In hetzelfde jaar waarin *A. Baumstark* zijn boeiende en overzichtelijke maar helaas niet geannoteerde studie over de Syrische en Griekse klachten laat verschijnen (1906)[7], ziet ook het werk van *H. Thien* het licht.[8] Deze geeft, in de geest van Wechssler, voor *Engeland* een opsomming der gevonden klachten met daarnaast vergelijking en kritische bespreking van handschriften en teksten onderling. Het blijkt dat de Mariaklacht zich daar verbreid heeft van het begin der veertiende tot in de zestiende eeuw; vooral het noorden is zeer produktief geweest onder invloed van de aldaar bloeiende mystiek, die ook van groot belang is geweest voor de ontwikkeling der passiespelen. Over het algemeen zijn de Engelse klachten lyrisch en episch, in mindere mate dramatisch. Zonder twijfel is een traktaat dat aan de H. Bernardus werd toegeschreven, de bron geweest van de klachten in het Engels.

In 1924 heeft *F. J. Tanquerey*[10] op grond van een onderzoek in vooral Engelse bibliotheken drie klachten uitgegeven: een *Provençaalse*, geschreven tussen 1250 en 1275 (1240 versregels), een reeds eerder uitgegeven *plainte* in vierregelige strofen van één rijmklank uit het begin der veertiende eeuw en een *prozatekst* waarin de passie door Maria verteld wordt. In elke van deze teksten treft hij invloeden aan van pseudo-Bernardus, welke tekst „*inspiré par l'Office Romain, est une sorte de commentaire de cet office, ou plutôt une méditation ou lecture spirituelle destinée à quelque couvent, probablement un couvent de femmes*".[11] Naar zijn mening is deze klacht in ruime mate geïnspireerd door prosen en sequenties uit het Romeinse officie: „*de la prose Moestae parentis, du Planctus ante nescia, qui lui ont fourni le thème, les idées, parfois même les expressions dont il se sert...*[12] Meer wordt over het verband tussen Planctus ante nescia en pseudo-Bernardus niet gezegd. Tanquerey heeft derhalve de onderzoekingen van Wechssler en Linder voortgezet en de waarde van pseudo-Bernardus als bron voor deze klachten aangetoond. Niet ongenoemd mag blijven het artikel van *H. Barré*, waarin, voorzover wij hebben kunnen nagaan, de klacht van pseudo-Bernardus op goede gronden wordt toegeschreven aan een abt uit Piemont, *Ogerius*, ook Ogier geheten. Het artikel is verschenen in 1952. Voor de tekst moet voorlopig worden volstaan met een uitgave van 1873.

Voor het verband van Mariaklacht en Germaanse dodenklacht moeten worden genoemd de artikelen van *W. Lipphardt* (1934) en ook het werk van *R. Stumpfl* (1936).[13] Eerstgenoemde heeft, na eerst de samenhang met de liturgie te hebben onderzocht, zich vooral beziggehouden met de profane klachten. Tussen de volkse en liturgische vroomheid bestaat een tegenstelling: de eerste als zijnde vol zuiver gevoel en de andere vrijwel zonder gevoel. Aldus onderscheidend gaat hij terug naar de Germaanse dodenklachten. Overtuigend is deze studie evenwel niet. Inderdaad zijn Mariaklacht en profane dodenklacht tot op zekere hoogte identiek: de mens is evenzeer de schepper van de ene soort klacht als van de andere, vandaar gelijke motieven, topoi en stijlfiguren in de klachten. Maar deze komen ook voor buiten de Germaanse landen; er is geen

reden aan te nemen dat de Mariaklacht, al zou deze zich hebben ontwikkeld uit de profane dodenklacht, een specifiek Germaans verschijnsel zou zijn. Bovendien is er wel degelijk verschil: de Mariaklacht kan geen tragiek te voorschijn roepen; de schrijver kan Maria wel laten klagen, maar ziet achter de dood Christus' overwinning, waar de profane klacht de dood ziet als de donkere, alles overheersende en alles bedreigende macht. De menselijke ervaring van de klagende is van geheel andere aard. Menige Middeleeuwer sprak of schreef voor een bepaald, hem bekend gehoor dat van de verrijzenis van Christus reeds wist, en had niet als doel het uiting geven aan de smart om een blijvend verlies. Het best blijkt deze houding uit de Oosterse klachten, vooral in de liturgie. – Voor *Stumpfl*, die in dezelfde richting werkt, is de Mariaklacht slechts een deel van het grote geheel: aan te tonen hoeveel het Christendom door zijn amalgamatietactiek verschuldigd is aan de Germaanse onderlaag, ook wat betreft het ontstaan van het geestelijk drama. Dit werk: *Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas*, verscheen in 1936. Van de andere studies waarin de Mariaklacht slechts zijdelings ter sprake komt, noemen wij *Elsa Mahler* over de Russische dodenklacht en *K. Young* over het Middeleeuwse drama, waarin de mogelijkheid onderzocht wordt of de Mariaklacht de oorsprong is geweest van het Middeleeuws toneel.[14] *B. Hunningher* werkt in de geest van Stumpfl, is evenwel minder eenzijdig.[15]

Ten onzent staat de studie van de Mariaklacht nog vrijwel aan het begin: alleen *W. Beuken* heeft zich met dit onderwerp beziggehouden in verband met de uitgave van Van den Levene ons Heren. Enkele teksten van Mariaklachten zijn in een gedrukte uitgave toevallig beschikbaar, maar aan het bronnenonderzoek van de Nederlandse Mariaklacht is verder geen aandacht geschonken en evenmin zijn de desbetreffende teksten samenvattend of in onderling verband onderzocht. Over het algemeen is de Mariaklacht bijna uitsluitend punt van onderzoek geweest volgens de tekstkritisch-filologische methode, hetgeen in de gegeven omstandigheden wel niet anders mogelijk was en vaak nog niet is, en misschien is er te

weinig aandacht gevraagd voor andere zijden van dit onderwerp. Het biedt immers tal van raakpunten, zowel met de liturgie als met het drama, het volkslied, het lijdensverhaal, de Mariadevotie, de mystiek. Door de uitgebreidheid van het onderwerp en het ontbreken van voorstudies zijn de hiermee samenhangende problemen dan ook geenszins opgelost, maar wellicht is door deze studie iets bijgedragen tot vermeerdering van de kennis omtrent de Nederlandse Mariaklacht en tot de vervulling van Schönbachs wens: een vergelijkende studie over dit onderwerp.

HOOFDSTUK II

DE NEDERLANDSE MARIAKLACHTEN

In de hier volgende opsomming van Mariaklachten in het Nederlands is getracht, de teksten zoveel mogelijk chronologisch te rangschikken om aldus tevens de groei en de ontwikkeling van het genre te laten uitkomen, een wijze van rangschikking die wellicht niet in alle opzichten juist is en het zelfs niet kan zijn, maar in dit geval de voorkeur verdient boven een willekeurige opsomming in alfabetische volgorde naar vindplaatsen of boven een verdeling naar de traditionele litteratuursoorten, welke indeling o.i. te subjectief is.[1]

Daar Mariaklachten voorkomen in handschriften en oude drukken, worden hier eerst de klachten in handschriften vermeld, en wel eerst die in versvorm, vervolgens die in proza; de derde categorie bevat post-incunabelen, de vierde liederen en de laatste enkele vertalingen. Op deze wijze blijkt althans iets van de ontwikkeling van dit genre. De klachten liggen naar aard en tijd te ver uit elkaar dan dat een onderzoek naar de onderlinge verhouding der handschriften veel betekenis zou hebben.

I TEKSTEN IN VERSVORM

LoH. (Van den Levene ons Heren)

Van het epische dichtwerk *Van den Levene ons Heren* is de Mariaklacht in de volgende hss. geheel of gedeeltelijk bewaard:
1. *Utrecht U.B. ms. 1329.* Dit hs., het enig volledig bewaarde, is in 1438 voltooid in *Oetingen*, op de tegenwoordige grens van Oost-Vlaanderen en Brabant.[2] Beschrijving van het hs. en tekstuitgave zie W. Beuken, resp. p. 52 vlgg. en 161 vlgg.
2. *Groningen U.B. ms. 405*, het *z.g. Zutfens-Groningse handschrift.* Ont-

staan ± 1339. Waarschijnlijk is dit hs. in opdracht van de abt van Mariënweerd voor de hertog van Gelder in 's-Hertogenbosch besteld. Lieftinck vermoedt dat dit werk is vervaardigd voor een bepaalde gelegenheid nl. de verheffing van Reinoud II tot hertog van Gelder in 1339. De schenking schijnt niet te hebben plaatsgehad.[3] Voor beschrijving van het hs. en de tekst zie Leendertz resp. in Ts. XIV, 265 vlg. en Ts. XV, 91 vlgg. De Mariaklacht – fol. 216c–217a – is door de kopiïst uitgebreid met een vertaling van ps-Anselmus' Dialogus de Passione Domini. Door Beuken aangeduid als G II.

3. De *z.g. Delftse fragmenten.* Voor beschrijving en tekst zie Verdam Ts. XXI resp. p. 207 en 217 vlgg. Bij Beuken vermeld als D II.

4. Het *Rijmboek van Martijn van Thorout*, gedateerd ± 1290, waarschijnlijk afkomstig uit de *abdij van Eename* (bij Audenaerde). Beschrijving van het hs. door Van der Meersch in Het Taelverbond, 1854. Tekst bovendien te vinden in Nap. de Pauw, MGF I, 317 vlgg. Door Beuken aangeduid als A.

In de editie van Beuken zijn al deze teksten afgedrukt.

De Mariaklacht staat in

teksthandschrift	r. 3277–3513
G II	r. 1–231 = 3267–3513
D II	r. 1–112 = 3339–3472
A	r. 1–38 = 477–515 (corrupt) = 3277–3350

Naar woordkeus, zinsbouw en ook naar de geest wijkt het tekst-hs. af van A en D, welke het origineel dichter benaderen. Een verantwoorde reconstructie is niet te geven.

B.B. (Bisschoppelijk Seminarie Brugge)

Bisschoppelijk Semenarie Brugge, hs. 72/175, fol. 33r–34r. Inc. *Ic die niet niet en wiste.* Totaal 38 regels.

Hs. perkament, tweede helft 15e eeuw (± 1470), 137 × 101. Oorspr. band, zeer afgesleten. Op ieder plat viermaal een stempel, bestaande uit twee reeksen dieren en daartussen een inschrift. Zuiver gotisch schrift. Alles tezamen 99 bladen, bovendien voor- en achteraan een later bijgeplakt blad papier.

Het bevat o.m. vertalingen van het Te Deum, Ave Regina, Salve

Regina, Magnificat, Stabat Mater, psalmen; voorts gebeden tot God, Maria, Johannes de Doper, parafrasen van het Onze Vader en het Wees Gegroet. Uitgave *K. de Gheldere, Dietsce Rime.* Blijkens mededeling van De Gheldere is het grootste deel van de bibliotheek waarin het hs. zich thans bevindt, afkomstig van de Duinheren of Paters van de *Abdij van den Duine, bij Veurne.* Deze abdij is gesticht in 1107, in 1560 vernield en van 1623–1628 binnen Brugge herbouwd. – De Mariaklacht in genoemde uitgave p. 36 vlg.

Verdam heeft dit gedicht in VMKA, 4e reeks, deel 2, 1898, p. 157 uit De Gheldere overgenomen met enkele wijzigingen in de tekst en toevoeging van enkele verklaringen.

Daar het boek van De Gheldere zeldzaam is geworden en de tekst van de Mariaklacht vrij kort is, geven wij deze opnieuw naar het hs. op p. 293. vlg.

M. (J. van Maerlant)

Jacob van Maerlant, Ene disputacie van onser vrouwen ende van den heiligen cruce. Mariaklacht r. 14–65.

Twee handschriften:

Comburg fol. 124c–128d. Beschrijving zie Kausler, Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur, Tübingen 1840–'44, I, p. XXIX–LXI. Eerste helft 14e eeuw.

Zutfens-Groningse hs., Groningen U.B. 405, fol. 193a–195d. Voor beschrijving van dit hs. zie onder LoH.

Uitgaven: zie Petit, no. 536, 1382, 1524. Genoemd worden hier:

Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten door Dr. J. Verdam en Dr. P. Leendertz Jr., Leiden 1918, p. 90 vlgg. Hs. Comburg met varianten. Aantekeningen p. 194 vlgg.

Uit de Strophische Gedichten van Jacob van Maerlant door Prof. Dr. J. van Mierlo S.J. Zwolle, 1954, p. 98–137. Emendaties p. 17 vlg., inleiding p. 93 vlgg.

B.J. (Brugge – Paus Johannes XXII)

Dit zijn die Ghetide van Onser Vrouwen
Bisschoppelijk Seminarie Brugge, Hs. 72/175, fol. 13r–33r, 801 regels.

Voor beschrijving van dit hs. zie sub BB. Tekst zie K. de Gheldere Dietsce Rime, p. 13–36.

Vs. 5 vlgg. luiden:

Ende dit Ghetide maecte die Paues
Jan, die de XXII ste was
Also gheheten, ende heift geset
XL jaer oflaets in dit selve gebet,
Die elke mensche zonderlinghe
Verdienen, die gone diet vul bringhe.

Een andere berijmde vertaling van deze getijden vindt men in hs. 36 van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam, in bruikleen bij de K.B. te Den Haag (zie De Gheldere, p. 151). Dit hs. is voor het eerst vermeld door *G. J. Meyer* in: Verhandelingen der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, VI: 2 (1839), p. 32–71. Voorts is over de getijden in dit hs. gehandeld door *Verdam* in V.M.K.A., 4e reeks, deel II, Amsterdam, 1898, p. 145 vlgg., vooral p. 155, 172. – Beschrijving door Meyer en door Verdam (p. 151 vlg.). Herkomst onbekend.

Vermeld dient o.m. een 15e eeuwse prozavertaling in K.B. Brussel no. 21953, fol. 372v–384v: *Hier beghinnen die ghetiden vanden rouwe onser liever vrouwen Welcke ghemaect heeft die paus Jan die XXIJste ende heeft verleent alle den ghenen diese daghelix leest inder eeren der glorioser maget maria moeder ons liefs heren ihesu xpristi XI iaer aflaets.* Zie ook M. Meertens, Godsvrucht VI. 139.

De vertaler van hs. Amsterdam houdt zich beter aan de tekst en heeft deze ook beter begrepen, om welke redenen deze vertaling de voorkeur verdient.

Aangezien De Gheldere deze getijden heeft uitgegeven en de beide hss. nauwkeurig heeft vergeleken, is een nieuwe uitgave hier niet noodzakelijk, temeer omdat van de 801 regels er slechts 14 Maria in de mond worden gelegd en de letterkundige waarde van het geheel niet bepaald groot is. Hiermee wordt geen afbreuk gedaan aan de waarde van deze getijden voor een verdere studie van de devotie van de smarten van Maria.

De Gheldere's mening als zou Gillis de Wevel de vertaler zijn

van de getijden in hs. Brugge, durven wij alsnog niet te onderschrijven.

H. (Hulthesme hs.)

In het *Hulthemse hs.*, Brussel K.B. 15589–623, staat fol. 13b–15b een Mariaklacht die als volgt aanvangt:

Die rike coninc van den trone
Die den saleghen gheeft die crone

Achter dit gedicht is door de kopiist vermeld:

Item, dit boec van Onser Liever Vrouwen claghe
hout IIJc ende XLIIJ verse.

Beschrijving van het hs. zie *Serrure* in: Vaderlandsch Museum III. 144–164. Uitgegeven door *Nap. de Pauw* in MGF, Gent 1893, p. 107–118. *Verdam*, in VMKA, 4e reeks, deel II, p. 158 vlgg., heeft vs. 58–79, 133–138, 145–152 overgenomen als zijnde „een gedeelte... dat mij het beste voorkomt", om het onderscheid „in de bewerking en de bewoordingen" te laten zien met: Ic die niet en wiste (zie boven: B.B.), welk gedicht z.i. de voorkeur verdient boven dit, want „hier wordt geredeneerd, niet gevoeld; bespiegeld, niet geleden" (p. 160). Hij stelt enkele wijzigingen voor en geeft verklaringen.

Van Mierlo heeft dit gedicht genoemd een „zeer oude Onser Vrouwen Claghe" (Beknopte Geschiedenis van de oud- en middelnederlandse letterkunde, Antwerpen 1954, p. 142). Elders heet het: „Blijkbaar ook oud, nog tot Heren ende Vrouwen gericht, is de merkwaardige... (Geschiedenis, deel II, p. 90).

Tekst zie hierachter p. 294–302.

L. (Leuven)

In *U.B. Leuven hs. A 3* bevindt zich fol. 80v–86v een Mariaklacht van 219 regels. Inc.:

Nu moecht ghi gherne horen zaen
Van der iammerliker claghen

Perkament, 120 ff, 170×125 mm., gotisch schrift. Kalender Brugge, met St. Donaas, patroon der stad en titularis van de kathedraal (14 oktober). Het bevat 24 artikelen: de Mis en de

Getijden van de H. Maagd, Getijden van de Passie, gebeden van Christus tot Maria. Rubrieken, initialen in goud op blauwe en granaten achtergrond. Zes grote miniaturen met betrekking op de cyclus van de Geboorte. Acht gehistorieerde initialen in verband met de passie. Gebonden in groen marokijnleer. Op de rug: Francois à St. Omer.

Voor beschrijving zie voorts M. Meertens, Godsvrucht VI, p. 195–198; dez., Een merkwaardig getijdenboek, in: Miscellanea historica Alberti de Meyer, Leuven 1956, p. 722–736.

Herkomst: West-Vlaanderen, waarschijnlijk Brugge.

Tijd: tussen 1410 en 1425 (Miscellanea p. 735). Volgens De Vreese in BNM Leiden ± 1460.

Merkwaardig wordt dit hs. door M. Meertens genoemd, omdat Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden de inhoud hebben geleverd: de miniaturen wijzen zonder twijfel op Franse invloed, de teksten bevatten vertalingen uit het Frans en Duits, enkele zijn wel oorspronkelijk Nederlands. „Werd het handschrift overgeschreven van een bestaande verzameling, of heeft de kopiist een bloemlezing aangelegd van gewaardeerde, voornamelijk berijmde gebeden? Daarop moeten we het antwoord schuldig blijven, hoewel het laatste het meest waarschijnlijk is" (Miscellanea, p. 734).

Aangaande de Mariaklacht merkt schrijfster op: „Op f.80 begint een lang gedicht zonder titel, een Mariaklacht, die O.L. Vrouw weenend en kermend voorstelt onder het kruis. Uitbundig klaagt ze haar leed aan Jezus, aan de Joden, aan Johannes; van verdriet zinkt ze op de aarde neer. Doorheen 219 verzen wordt haar menschelijke droefheid in al haar onbeheerschte spontaneïteit beschreven" (p. 733).

Tekst zie hierachter p. 302–308.

PROZATEKSTEN

D (Dirc van Delf)

Dirc van Delf, Van onser liever Vrouwen claghe ende van haren rouwe ende wee, in: *Tafel van den Kersten Ghelove, Somerstuc M30b–31.* Zie ook M 11a. Het werk is in 1403 geschreven.

Editie: *L. Daniels O.P.*, Meester Dirc van Delf, O.P. Tafel van den Kersten Ghelove, Antwerpen-Nijmegen, 1938, IIIA Somerstuc, p. 119 vlgg.

De Mariaklacht komt voor in:

1. *Den Haag K.B. hs. 73E27*, het enige volledige hs. van het Somerstuc. Het heeft toebehoord aan het „*Sinte Katherinen convent der besloten susteren opten voircroft binnen der steden van Hairlem*". Voltooid in 1480 (zie Daniels, Inleiding en Registers, p. 81 vlg.). Bouwstoffen 367.

2. *Den Haag K.B. hs. 133F17.* Een aantekening uit de 18e eeuw vermeldt: „*Zeer oud op Pargament geschreven 1479, dit Boek hoert toe Sinte Maria Magdalena, te Bethanien, bij den Bervoeten Broeders te amsterdam*" (Daniels, Inleiding, p. 99 vlgg.).

3. *Den Haag K.B., incunabel, Tafelboec.* Waarschijnlijk gedrukt te Utrecht door Gt, eveneens drukker van o.a. *Boec des gulden throens* (1480) en van een *Boexken van die Passie ons heren Jhesu Christi* (zie Daniels, Inleiding, p. 102 vlgg.). Voor de Mariaklacht zie Hoofdstuk LXXV, Daniels, Inleiding, p. 109.

Tekst Mariaklacht naar Den Haag K.B. hs. 133 F 17, zie hierachter p. 327–330.

LW. (Leeuwarden)

Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden, hs. 683, fol. 67b–99a. Inc. *Hier begint onser lieuer vrouwen clage.*

Onuitgegeven.

Hs. perkament, 159 ff, 116 × 167 mm. Bladspiegel 80 × 114 mm, 20 regels per blad. Geen sporen van signatuur. Voorin resten van reclamen. Waarschijnlijk ontbreekt vooraan een groot stuk: op de eerste bladzijde staat 183. Ook tussen 2v en 3r is een blad weggevallen; evenzo tussen 127 en 128, met tekstverlies. Boven aan de bladzijde moderne potloodfoliëring, onderaan moderne potloodpaginering. Voorin één papieren schutblad. Kaft uit 18e eeuw. – Forse, regelmatige, eenvoudige hand. Bruine inkt, rode en blauwe lombarden. Blauwe initialen, versierd met rood en groen penwerk. Rode rubrieken van de kopiist. Hoofdletters rood doorstreept. Rode en blauwe paragraaftekens. – *Herkomst onbekend. Noordoostelijk*

dialect. Volgens BNM Leiden uit eerste helft 15e eeuw, volgens Bouwstoffen ± 1500 (no. 737 en 1473). – Verdam heeft van dit hs. gebruik gemaakt voor het Middelnederlands Woordenboek, aangeduid als J. en S.

Inhoud:

fol. 1a inc.: Wee u scriben ende phariseen ypocriten die daer sluten dat rike der hemelen over die menschen...

fol. 30v: Hier begint die passie onses lieven heren alse S. iohan bescrivet.

fol. 67b expl.: Ende nament mit vrouden ende hadden gracie tot alle den volke ende in eenvoldicheit loefden si gode te gader Ende die beholden worden verneerrede die here dagelix in dat selve.

fol. 67b inc.: *Hier begint onser liever vrouwen clage* (rubriek) *Al hadde onse here ihesus xps mennich teiken...*

fol. 99a expl.: Siet an of enich liden is ghelijc mynre droeffenisse ende myns yamerliken lidens

fol. 99a inc.: Hier beghinnen die tien ghebode. Dit is dat eerste (rubriek). Du en salste gene vreemde gode anbeden

fol. 151b expl.: Ende sullen hen allen tijd in oetmoedicheit sincken beide die weduwen ende die ioncfrouwen

fol. 151b: Hoet dat vermaledide dobbelspel is eerst in die werelt gecomen (rubriek). Inc.: Het was hier voer tyd in die stad van romen een senatoer die gode in geenre weerdicheit en hadde

fol. 159a expl.: Ende daer sullen si vinden ende gevoelen alle pine alle gericht ende onsalicheiden die men gedencken kan. Ende dat sal dueren tot inder ewicheit sonder eynde

fol. 159a: Vander gedencnisse der doot peter da (rubriek). Het is over ten pensen hoe bitterlic ende hoe seer die sundige siele verveert sal werden

fol. 159b: Dan wolde si gheerne verha...

Fol. 1a–67b is een Leven van Jezus te noemen, het is evenwel geen doorlopend geheel; misschien vervaardigd naar de evangelievertaling van Johannes Scutken. Zie C. de Bruin, Middelnederlandse Vertalingen van het Nieuwe Testament. Groningen 1935, p. 504.

Fol. 99a–151b zie: De Tien Geboden, naar een HS uit de Pro-

vinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden, bewerkt door G.H. van Borssum Waalkes, in: Vrije Fries XVII 1885, p. 237–324. Als bijlage volgt de uitgave van het hs.

Fol. 151b–159a is naar een ander hs. uitgegeven door M. de Vries in 1848 (Bouwstoffen no. 737; Petit no. 1072).

Het hs. wordt niet genoemd in: B. Spaapen, Nieuwe stoffen voor de studie van het Middelnederlandsch Gebodenonderricht. O.G.E XIV (1940), p. 89–108, 135–172. Zie ook: K. Ruh, Bonaventura deutsch, p. 53 vlg.

Tekst van de Mariaklacht, zie hierachter p. 341–356.

B. (Den Bosch)

Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, hs. 641, fol. 70v–148r.

Onuitgegeven.

Hs. papier, *tweede helft 15e eeuw*, 143 × 105, met inkt afgeschreven, 87 × 63, gelijnd, 19 regels per bladzijde. Rode opschriften, eenvoudige rode en blauwe hoofdletters. Oorspr. Rubbingband, twee sloten, waarvan de krappen verloren zijn.

Inhoud:

fol. 1–5 wit; op 2r alleen: N-8 1854.

fol. 6–16 Kalender

fol. 17v: Hier beghint nu van dat ghene dat ghesciede voer die toecoemst ons liefs heren ihesu christi (rubriek)

fol. 18r: inc.: Als dat onsalighe menschelike geslachte langhe tijt als vijf dusent iaeren ende twee hondert een jaer min ellendelick onder die macht des boese viants hadde gheleghen overmits die erfsonde onser eerster ouders. ende nyemant en mochte comen totter hemelscher glorien maer altesamen hoe sy waren guet of quaet moesten daer dalen ter hellen.

fol. 21r: Van die engelsche boetscap Hoe die sone gods marie gheboetscapt is (rubriek)

fol. 25v: Van die honichvloeyende ende salighe gheboerte ons liefs heren ihesu xpristi (rubriek)

fol. 34r: Van die pynlike besnydenisse ons heren ihesu xpi (rubriek)

fol. 37r: Van die versoekenghe der heyligher drie coninghen hoe sy xpm hebben versocht ende aenghebeden ende alle reverencye (37v) ende eerwaerdicheit bewesen als een waerachtich god ende mensche (rubriek)

fol. 45r: Hoe dat het suete kindekijn ihs van syn ouders gepresentiert worde in den tempel (rubriek)

fol. 48v: Hoe onse lieve vrouwe ende ioseph mit het suete kindekijn sijn in egipten ghetoghen (rubriek)

fol. 55r: Hoe onse lieve vrouwe ende ioseph mit het suete kindekijn wederom sijn ghetoghen uut egipten nae het lant van ysrahel daer sij gheboren waren (rubriek)

fol. 57v: Hoe het lieve kindekijn ihesus bleef in iherusalem onder die doctoers doe hy XIJ iaer out (58r) was (rubriek)

fol. 70v: *Hier volcht nu dat ghene dat voer die passie ons liefs heren ihesu xpi is gheschiet Ende een schone clage ende rouwe des bedroefde mueders ende reyne maghets maria Maer alder eerst van den heylighen palm sonnendach* (rubriek)

fol. 148r: Hoe dat onse lieve heer hem openbaerde sijn lieve bedroefde mueder nae dat hy verresen was van den bitteren doot (rubriek)

fol. 151v: Men leest dat sinte Bernaerdus die heilighe abdt hadde vijf brueders van sonderlinghe devocie(n).den welcken hy vraechde wat haer oefeninghe was (rubriek)

fol. 153r: Hier beghint nu een daghe – 153v – licxse meditacie ende oefeninghe van dat leven ende die passie ons heren ihesu xpi. Item gheestelike menschen moghen dese oefeninghe deylen tot die seven kercken als sy om hoer aflaet gaen (rubriek)

fol. 165r: Dit naevolghende ghemeen ghebet sal men lesen nae alle daghelicxse oefeninghe (rubriek)

fol. 166r: Hier volghet nu een mannier hoe een devoet mensche alle daghe gheestelick sal xpm ontfanghen (rubriek)

fol. 170v: Hier volghen nu sommighe schone devote ende profitelike gebeden ende leerenghen... (gebeden o.a. tot Maria, Bernardus en andere heiligen; reisgebed)

Van fol. 189v–198v 6 bladen wit en gelinieerd, drie bladen wit en niet gelinieerd.

De kalender bevat behalve de feestdagen van Christus, O.L. Vrouw en de apostelen, de in rood geschreven namen van heiligen die vooral voorkomen in het bisdom Utrecht: Pancratius (12 mei), Servatius (13 mei), Bonifatius (5 juni), Odulfus (12 juni), Lebuinus (25 juni), Lambertus (17 september), Mauritius en gezellen (22 september), Remigius en Bavo (1 oktober), Gereon en Victor (10 oktober), Lebuinus (12 november). Zie E. Gailliard-W. de Vreese, De Dietsche Kalenders, uitgegeven in de Jaarboeken der Kon. Vlaamse Academie, Gent 1907–1920.

Tekst zie hierachter p. 308–327.

A. (Amsterdam)

Hs. Amsterdam U.B. I.G. 25 (554), fol. 220r–223r: *Hier begint onser vrouwen clage.* Zie Handschriftencatalogus U.B. A'dam, II, no. 554; Nijmegen, verzameling foto's hss. prof. T. Brandsma, O. Carm., album 94.

Onuitgegeven.

Hs. papier, 253 bl., 12°, *tweede helft 15e eeuw* (zie Bouwstoffen, no. 1276, 35a). Volgens De Vreese BNM ca. 1460–1470; volgens prof. Brandsma waarschijnlijk eerste helft 16e eeuw.

Tekst zie hierachter p. 331 vlg.

POSTINCUNABELEN

(Handschriften en Postincunabelen)

Onser Vrouwen Claghe ofte Palmsondach

Niet in moderne editie.

Handschriften:

1. *K.B. Brussel* 10765–66, fol. 124v–136v: *Zeer mynlicke worde die ons here Jhesus had mit synre liever moder van palm sonnendach totten gueden vrydach toe.* Zie Van der Gheyn, III, 467. 15e eeuw.

2. *Amsterdam U.B. hs.* I. G. 29, *Die heymelike passie ende van onser l. Vrouwen rouwe.* Zie J. A. F. Kronenburg, Maria's Heerlijkheid in Nederland V, Amsterdam 1907, p. 79.

3. *Leiden U.B. ms.* 324, fol. 54r–70r: *Hier beghinnen seer minnentlike woerden die onse lieve here ihesus hadde mit sijn ghebenedide moeder*

maria van palmdach totten goeden vridach toe.ende sijn seer devoet ende beweghelic te lesen. Begin 16e eeuw.

4. *St. Petersburg* XXJXLVIII fol. 49b: *Dit is van der sueter medespraken die die suete here hadde met synre liever moeder opten wytten doenredach.* De Vreese in BNM. Zie R. Lievens, Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa, Gent 1963, p. 118. Hs. wsch. van Brigittinessen van Marienwater bij 's-Hertogenbosch of Rosmalen (zie Lievens p. 120). Eerste helft 16e eeuw.

Incunabelen:

1. *Seer minnelijcke woerden die onse lieve heere Jhesus hadde met sijne ghebenedide moeder Maria van Palm sonnendach totten goeden vrydach toe.* Te Leiden, Cornelis Kers 1494. Zie Campbell, Annales no. 1782–1785; Petit no. 1015.

2. *Palmsondach oft Onser liever vrouwen claghe.* Leiden, (Hugo Jansz, van Woerden?), 1501. Zie: Nijhoff-Kronenberg, Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. 's-Gravenhage 1923, no. 1668; BCNI no. 71.

3. *Hier beghint een devoet boecxken gheheeten Onser vrouwen Claghe ofte Palmsondach.* Antwerpen symon cock 1535. U.B. Amsterdam. Zie Het Boek XI. 1922, BCNI no. 1409.

4. *Palmsondach ofte Onser vrouwen clage.* Leiden, Peter Jansz. – Zie Nijhoff-Kronenberg no. 1669, BCNI no. 1915.

5. *Palmsondach oft Onser vrouwen claghe.* Antwerpen, Henr. Peetersen van Middelburch. (c.1540?). Zie Nijhoff-Kronenberg no. 1670, BCNI no. 1731–2.

Zie voorts: Nijhoff-Kronenberg no. 3671–74; BCNI nos. 1606, 1733, 2249, 4739, 4740. Ook: Dr. A. Ampe s.j., Kritische aantekeningen bij de Hortulus animae, in: Hand. Kon. Zuidned. Mij., 1961, p. 60, 62 vlgg.

Hierachter, op p. 356–363., is opgenomen de tekst uit het reeds genoemde *handschrift 10765–66 van de K.B. te Brussel. Tweede helft vijftiende eeuw*, ± 1470, papier, 279 bladen, 4 schutbladen, 141 ×100 mm., 20 regels per bladzijde. Kartonnen band, niet oorspronkelijk; rug en hoeken van marokijn leer. Titel op rug: Van de passie en resurrectie van O.H.J.C.St.Antonius. Initialen blauw en rood, rode lombarden, ook hoofdletters en opschriften in rood. Fol. 1 r aan-

tekening: *Olim scriptus est hic liber a monialibus in godsweirt; eum dono dedit earum Superior anno 1731 collegio Ruremondano.* Op fol. 8r en 279v rode stempels van de Bibliothèque Nationale in Parijs. Het heeft behoord tot de hss. die in 1794 door de Fransen naar Parijs zijn gebracht, vanwaar het in 1815 is overgegaan naar Brussel.

Inhoud:

fol. 3v–83: Van der bedynge ons lieven here ihesu cristi wtter verborgenre passien ons lieuen heren

fol. 83–114: Van der gloriozer verrijsenisse ons lieuen heren

fol. 114–124: Die processij van den palmdach

fol. 124v–136v: *Zeer mijnlicke worde die onse here ihesus had mit sijnre liever moder van palm sonnendach totten gueden vrijdach toe ende sijn zeer bewegelick*

fol. 136v–139r: Van den liden ons lieuen heren ende wat hij om onse wille geleden hevet

fol. 139v–146v: Van den heiligen sacrament wt Iordanus sermoen

fol. 146v–152v: Een geistelijck palmeboem

fol. 153–187v: Van der alre orberlixster leer der sterflicken mynschen

fol. 187v–192v: Woe een mynsche sich bereiden sal mysse toe hoeren

fol. 193–224: Van der becorynge ende stricke des heyligen vaders sancte Anthonius... als bescryvet Alfonsus een ynnich cappelaen

fol. 224–264: Van der heiligen licham ihesu cristi

fol. 264–279v: Van der gehorsamheit, goede punten die nutte ende orberlick sijn.

Zie voorts over dit hs.: W. Dolch p. 9, 37, 70; St. Axters, Bijdragen tot een Bibliographie van de Nederlandsche Dominikaansche Vroomheid, z.p., z.j., p. 26–7 no. 56, p. 56 no. 153. – In 1344 hebben zusters van de Derde orde van Franciscus buiten de muren van de stad Roermond het klooster Emaus gesticht, dat in 1483 werd afgebroken en herbouwd binnen de stadsmuren. Sindsdien heette het Godsweirt of Insula Dei. Ook in Maastricht, Venlo, Straelen, Wachtendonck bevonden zich kloosters die dezelfde regel volgden. Zie Jos. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn vooraf-

gegaan. Derde deel, Roermond 1892, p. 704. De taal van het hs. is oostelijk, met sterk gekleurde dialectische inslag.

LIEDEREN

1. *Ic wil met groter haesticheyt*
   Van deser werelt sceyden
   in: *Een devoot ende profitelyck boecxken*, ed. Scheurleer, 's-Gravenhage 1889, no. CXCVII, p. 230. Twaalf strofen van vier regels.
2. *Van liefden comt groot liden*
   Ende onder wilen groot leyt
   in: a) *Een devoot ende profitelyck boecxken*, ed. Scheurleer, no. LIV, p. 74. Twaalf strofen van zeven regels. Vergeestelijking van Antwerps Liedboek no. CLVIII.
   b) *Geestelijcke Harmonie,*/Van Veelderley ende uytgelesene / soo oude als / nieuwe Catholijcke / Kerckelijcke Lofsangen / Leysenen / ende Liedekens / op die princi- / paelste Feesten ende ghetijden des / Jaers diemen in 't Vorstendom / Cleven by den Catechismus singht.
   Nu met groote neerstigheyt verbetert ende vermeerdert, / met nieuwe Liedekens, / Door H. P. Pr. Domus fratrum S.Gregorii Embricae. / Psalm CXLVIII. / Jongelingen, ende Maeghden, ouden met / den Jongen, looft den Naem / des HEEREN.
   Vignet: Christus in de kribbe door de herders aanbeden.
   Men vintse te Coop tot Emmerick inde goude We- / relt op de Koningh straet.
   Approbatie: Tot Embrick den 10 September 1685, Paulus Roskam, Provinciarius Reverendis. Epis. Castoriensis.
   Vijf strofen van zeven regels; gelijk aan r. 1–35 van a. Editie Antwerpen 1722, p. 94.
   c) *Passi, Paesch, en Pinxter-Gezangen*, Nevens de Vyfthien Mysterien van het Roosen-Kransje, Mitsgaders Stigtelyke Wereltsche Liedekens. By een vergadert uyt Oude/ ende Nieuwe Liede-boecken.

t'Amsteldam
By Hendrik Beekman, Gerrit Tielenburg en T. van Craavenschot Boekverkopers. 1744.
Pag. 6 en 7. Tekst gelijk aan a.

Na de Middeleeuwen

1. *Justus de Harduyn, Clachte van Maria beneven het cruys,* in: *Goddelicke Lofsanghen* (1620). Ed. O. Dambre, Antwerpen MCMXXXIII, p. 109–111. Ook in: *Den Gheestelijcken Nachtegael.* Inhoudende Geestelijcke Lof-sangen op alle de Feest-dagen van den gheheelen Iare. Mitsgaders De lof-sangen van de notabelste H. H. Maechden, met meer andere Gheestelijcke Liedekens / gestelt op twee Partijen Superius ende Bassus, om bequamelijcken gesongen ende gespeelt te werden. t'Antwerpen, By Ian Cnobbert. Anno 1634. p. 50–53.

2. *Joannes Stalpert van der Wielen, Golgotha – Op Goede Vrijdagh,* in: *Gulde-Jaer Ons Heeren Iesv Christi Eerste Deel Op alle de Zonnen-dagen Des Iaers* (1628 bij Janzoon Scheffer te 's-Hertogenbosch verschenen). Zie voorlopig tekst in: Dr. G. J. Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten. Bussum MCMXX, p. 38 vlg. Nieuwe uitgave is in voorbereiding.

3. *Mechteldis van Lom, Beklagh Liedeken van Maria tot den enghel Gabriël over haer bitter lijden,* uit Gedichten van Zuster Mechtildis van Loon door Br. Edg. Heynen, Maastricht MCMXLVI, p. 85 vlg.; ed. N. Wijngaards, Liederen van Mechtildis van Lom en andere Annuntiaten voorafgegaan door de Transcedron-kroniek van Barbara de Put. Zwolle 1957, p. 214–6.

4. *Clachte van Maria ondert Cruys,* in: *Den Gheestelijcken Nachtegael...* zie onder 1), 1634, p. 48–9. Tekst zie hierachter p. 365 vlg.

5. *Klaegh-Liedt van Maria, over de dood van Jesus haren Soon.* Beginregels: Schrickt Elementen al / met my die legh verslagen. In: *Het Evangelische / Vis-Net,* / Bevangende alle / Geestelijcke / Liedekens, / Passende op alle de / Sermonen / Der Sondagen en Geboden Feest- / dagen, / Door het gantsche Jaer. Op nieue verbetert / en vermeerdert. Vignet: twee engelen als priester gekleed, houden

ieder met een hand een boek vast, waarboven een laurierkrans. Tussen hen de drie kruisen van Golgotha. – t'Amsterdam, / Gedruckt by Joannes Stichter, inde Kal- / verstraet, in d'Oude Bergh Calvarie, 1689. Tien strofen van tien regels. P. 161 vlg. Tekst zie hierachter p. 366 vlg.

6. *De Droefheit van Maria.* Beginregels: Siet dit droeve Moeders harte / Vol van rouw en bitter smarte. In: *Een Geestelijck / Lusthoofken* / met schoone Lieffelijcke / Geestelijcke Gesangen beplant / door / eene Catholijcken / PASTOOR. / Tot Geestelijcke blijdtschap der / Zielen, ende vermijdinge aller / oneerlijcke, lichtverdege / Wereldts Gesangen. / Nu verbetert en vermeert / met Nieuwe Lie- / dekens door H.P.F.D.S.Gregorii. Vignet. Men vintse te Koop tot Emmerick inde goude We-/relt / op de Koninghstraet. (1683). Zes strofen van acht regels, p. 153 vlg.

Ed. Antwerpen 1782, p. 265–6.

Tekst zie hierachter p. 368 vlg.

7. *De Cruys' draginge Crhisti.* Beginregels: Droeven Jesus vol van lijden / Wat doet u dit Cruys een smert. In: *Geestelijcke Harmonie...* (zie boven bij Liederen sub 2b), p. 183 vlg. Negen strofen van acht regels. Tekst zie hierachter p. 370 vlg.

8. *Nieuw-Jaers Liedt.* Begin: Soeten Jesus, soeten Name! In: *Een Geestelijck Lust-hoofken...* (zie sub 6), p. 227–9. Totaal 10 strofen van 8 regels. Editie Antwerpen 1782, p. 224–7. Tekst zie hierachter p. 372 vlg.

9. (*Pater Poirters*). *Het Dvyfken in de Steen-rotse Dat is eene medelydende siele op die bittere passie Iesv Christi mediterende.* Gemaeckt door eenen Priester der Societeyt Iesv. Verciert met Beelden en Poësie. T'Antwerpen, Bij Cornelis Woons op de Melck-marckt in de gulde Sterre. A'1657. – XIV. Capittel. De H. Maeghet Maria beweent de doodt van haeren Soon Iesus Christus op haeren schoot rustende. P. 237 vlgg. Tekst zie hierachter p. 373 vlg.

10. (C. de Bie). *Treur-spel van het bitter lyden Christi oft Goddelyck rantsoen der sielen salicheyt door Cornelio de Bie tot Lyer.* Anno M. DC. LXXXVII. Met gratie ende Privilegie. Men vintse te Coop by den Autheur tot Lyer. Tekst fragmenten zie hierachter p. 374-384.

Suso, Oerloy der ewigher wysheit. Uitgegeven door Zr. Dr. Hildegarde van de Wijnpersse, Groningen 1938. Zie p. 134 vlg. Naar hs. Arsenal 8224 te Parijs (± 1350).

Voorts zijn van dit werk bekend een Franse vertaling (zie Wechssler p. 29), een Zweedse en een Deense (zie Paul's Grundriss II. 146) en een Engelse (zie ed. Horstmann, ts. Anglia X.325). In de laatstgenoemde vertaling ontbreekt de Mariaklacht.

Otto van Passau, Boeck des guldenen throens. Hs. Den Haag K.B. 129 C 23, fol. 193a–194a. De Mariaklacht die hierin voorkomt, is blijkens de eigen woorden van de schrijver ontleend aan Nequam (= Neckham). Zie voorts de hss. Zwolle, Emmanuelshuizen 2, fol. 96d–99b; hs. Leiden U.B. 2541, fol. 133r–137r. Gedrukt te Utrecht, 1480, 1484.

Waarschijnlijk vertaald door een Franciscaan. Zie W. Schmitz, p. 135 vlgg. Zie hierover nog o.m. O.G.E. II. 233; XVIII, 54, 64; XVII, 103.

HOOFDSTUK III

OVER DE MARIAKLACHT IN HET OOSTEN

Om een juist inzicht te krijgen in de aard van de Nederlandse Mariaklacht en de waarde der afzonderlijke klachten te kunnen bepalen, is het noodzakelijk zoveel mogelijk na te gaan wat op dit terrein tot stand is gebracht voordat de Mariaklacht ons taalgebied bereikten en wat dit genre in de omringende landen van West-Europa in dezelfde eeuwen heeft opgeleverd. Enige kennis hieromtrent zal zeker ook het bronnenonderzoek vergemakkelijken. Meer nog dan voor een onderwerp uit de vergelijkende litteratuurgeschiedenis van de moderne tijd klemt deze eis voor de Middeleeuwse letterkunde: het Latijn was de internationale taal, bij velen in hoger aanzien staande dan de volkstaal; de stoffen, in het bijzonder die van religieuze aard, waren gemeengoed, waaruit ieder naar believen kon putten: de litteratuur was nog niet gekenmerkt door het uitgesproken individualisme van later tijd. De traditie had een sterkere binding dan in latere eeuwen. Niettemin was binnen deze eenheid een grote verscheidenheid zeker niet uitgesloten: naargelang de plaats, de tijd en de omstandigheden werd het accent verschoven, zodat ondanks de vele vertalingen en het vrijelijk overnemen van teksten voldoende overblijft dat getuigenis aflegt van een diep geloof en een warme bezieling. Dat niet ieder werk eeuwigheidswaarde bezit zodat het in volle schoonheid thans ons na eeuwen nog in bewondering doet stilstaan,is vanzelfsprekend; het ontslaat ons evenwel niet van de plicht, leven en werken van onze voorouders te leren begrijpen vanuit hun denken en deze te leren waarderen zonder onze aprioristische esthetische opvattingen.

Efrem

De oudste Mariaklacht die ooit is geschreven, is naar alle waarschijnlijkheid het werk geweest van *Efrem de Syriër* (†373), om beurten geroemd als de profeet der Syriërs, de zuil van de Kerk en de citer van de H. Geest. Aldus blijkt zijn betekenis voor zijn volk, voor de Kerk en voor de religieuze dichtkunst. Hij was de stichter van de theologische school te Edessa en is bekend gebleven o.m. door zijn preken en hymnen, waarvan er vele zijn opgenomen in de Oosterse liturgie.[1] In Syrië is het Christendom het eerst tot grote bloei gekomen. Behalve in de theologie en de dichtkunst vangt hier ook een nieuwe fase aan in de beeldende kunst, welke evenzeer bijdraagt tot een nadere verklaring van het voorkomen van een Mariaklacht: in de vierde eeuw nl. treedt de symbolische richting terug voor de meer realistische van de kruisiging.[2]

De Mariaklacht van Efrem is, in Latijnse vertaling, getiteld: *Threni, id est, lamentationes gloriosissimae virginis matris Mariae, super passionem Domini.*[3] Zij bestaat uit vijf delen. Al aanstonds blijkt het realisme, dat aan deze klacht ten grondslag ligt: Maria ziet Christus hàngen aan het kruis, zij ziet de spijkers, de verwondingen van de zweepslagen en zij roept met luid geweeklaag.[4] Hier al doet Maria meer dan enkel staan, zoals de evangelist Johannes zegt: *stabant autem iuxta crucem Iesu mater eius, et soror matris eius, Maria Cleophae, et Maria Magdalene. (XIX, 25).* Zij spreekt, en noemt Christus Verlosser, mijn allerzoetste zoon, mijn dierbaarste zoon, mijn zoon en mijn God, leven van het heelal.[5] Hij is voor haar mens, kind én God, niet uitsluitend God. In vraag na vraag toont ze niet te kunnen begrijpen, waarom Christus die nagels en die lans duldt, die beledigingen verdraagt en die doornenkroon, de purperen mantel, de spons, de rietstok, gal en azijn. Hij, die de hemel met wolken dekt, hangt dood en naakt; hij die de wateren en de zeeën heeft geschapen, lijdt dorst. Wat heeft hij misdaan? Waarom is hij gekruisigd? Heeft hij de Joden beledigd? Hij heeft toch hun zieken genezen, hun lammen doen gaan, hun doden opgewekt, de zoon aan de weduwe teruggegeven en door zijn stem heeft hij Lazarus tot het leven teruggeroepen! In zekere zin ligt de vraag naar het waarom aan

elke klacht ten grondslag; hier gaat de klacht a.h.w. over in een lofprijzing. Zal door tijdgenoten ook tot Efrem het verwijt zijn gericht omtrent de wijze van voorstellen, als zou Maria Christus' lijden niet hebben begrepen?

In het tweede deel ontzinkt Maria de moed bij het zien van zoveel lijden. Zij richt zich tot de Joden, die goddeloos heten, onbillijk tegenover God en ondankbaar jegens hun schepper, moordenaars.[6] Heeft Christus hen niet gevoed met manna, en heeft hij Mozes niet naar het beloofde land gevoerd? Het Joodse volk waardeert deze weldaden niet en geeft gal voor manna, azijn voor water, terwijl Christus 5000 mensen in de woestijn heeft gevoed. En, zich weer richtend tot Christus, vraagt ze: Waar is je schoonheid gebleven? Zon, maan, rotsen en graven, heel de schepping heeft haar schepper erkend, maar de Joden zijn doof en blind gebleven. Zingt ook hier niet de hymnische dichter? En ligt tussen de lofprijzing van Christus en de verwijten tot de Joden niet Maria's stem van echt medelijden?

Maria zelf – deel III –, ze is teleurgesteld en roept de engel Gabriël aan: Waar is nu dat Ave? Ben ik nu de gezegende? Waar is nu die blijdschap? Toen gij me die vreugde aankondigde, hebt ge niet gesproken over dit verdriet.[7] En tot Simeon: Uw voorspelling is bewaarheid, het zwaard heeft mijn hart doorboord.[8] Tot Christus: ik zie u onverdiend sterven, helpen kan ik u niet.

In het vierde deel klaagt ze haar smart tot Christus: Heb medelijden met uw verlaten moeder; troost haar want niets is haar gebleven. Gij waart mij een vader, een broeder en zoon, leven en geest, hoop en bescherming, troost. Tot de leerlingen: Klaagt met mij, gij die mijn smarten ziet en de diepste wonden van mijn hart. Tot het kruis: Buig je neer opdat ik ogen, gelaat, handen en voeten van mijn kind kan kussen en hem kan omhelzen.[9] Ze besluit dit deel met een lofzang tot het kruis: het kruis geeft genade, kracht en macht, want God de schepper is hieraan uitgestrekt in plaats van een rover en vernietiger.

Tot slot vereert Maria en aanbidt ze al de folterwerktuigen, gal en azijn. Uw smaad, mijn zoon, is voor allen tot eer geworden.[10] Verrijs gelijk gij gezegd hebt. Dood en verderf hebt gij vernietigd door uw dood, opdat al uw dierbaren zich met mij zouden verheu-

Afb. 1

gen, maar uw vijanden van schaamte zouden blozen. – Gebed tot Maria.

Naar de motieven kan deze klacht als volgt worden samengevat:
1. Wat heb je misdaan? waarom dit alles?
2. Tot de Joden
3. Tot Gabriël en Simeon
4. Bede om medelijden, oproep tot medeklagen
5. Over de waarde van Christus' lijden en dood.

Hiermee is de gedachtengang a.h.w. gesloten: de vraag naar de reden van het lijden uit 1 vindt zijn oplossing in het slot.

Welke kenmerken heeft nu deze klacht? In de vier eerste delen toont ze wel heel duidelijk tal van reminiscenties te bezitten aan de *evangeliën*, voorts aan de *psalmen* en enkele boeken van het *Oude Testament* o.a. *Exodus en Josue*. Van de geest van deze geschriften is ze vervuld: Christus' lijden wordt niet méér beklemtoond dan in de evangeliën, het lijden voert tot de verrijzenis en de verlossing; Maria klaagt niet haar persoonlijke noden, haar woorden bevatten bovenal een lofprijzing van haar zoon en God. Zij is het medium door wie de dichter spreekt over de waarde der verlossing, dichterlijk en didactisch, menselijk en bovennatuurlijk. Heel deze klacht immers ademt de sfeer van het boventijdelijke: er is geen handeling, er is geen Johannes, geen kruisiging of begrafenis; we horen alleen Maria spreken tot de Joden, tot de leerlingen, maar ook tot Gabriël en Simeon. Deze klacht is statisch, zakelijk, hiëratisch, geheel volgens de objectieve leer van de gemeenschap, in de geest van de liturgie. Het theologische overheerst.

Ze doet denken aan de strenge liturgische geest van het Westen, aan de Romaanse kunst, maar verenigd met het uitbundig-lyrische van het Oosten. Immers, terwijl de liturgie in het Westen steeds meer priesterdienst werd en het volk uit de actio divina werd verbannen, is in het Oosten het contact tussen priester en volk levendiger gebleven en heeft het volk de liturgie ook beïnvloed.[11] Vele klachten zijn dan ook in en door de liturgie bewaard gebleven, waarin de Oosterse kerk heel het jaar door de lof bezingt van de

Theotokos, niet het minst van de Moeder Gods onder het kruis.[12] Waar het Westen gedurende de Goede Week geheel in beslag genomen wordt door het goddelijke van de verlossing in de offerdood, heeft het Oosten aandacht voor de zuiver menselijke grootheid van het medelijden van Maria.[13]

Waar het Morgenland leeft in de nooit aflatende jubelzang van het Alleluia, van de vreugde om de opstanding, om de overwinning van het licht, is het duidelijk dat niet zozeer het lijden in het middelpunt staat als wel de zegenrijke triomf van de Overwinnaar.[14] Overigens kan de geringe aandacht voor het lijden in Efrem's klacht ook worden beschouwd als een bevestiging van wat de beeldende kunst uit de eerste tien eeuwen laat zien: Christus heerst vanaf het kruis. Versierd met de koningskroon staat hij op het kruis, de ogen geopend, het hoofd rechtop, wijd uitgestrekt de armen, de voeten naast elkaar. Het *Regnavit a ligno Deus* uit het *Vexilla Regis*, zesde eeuw, klinkt ons tegemoet. Uit deze crucifixen met die open ogen en volle wangen spreekt reeds de Verrezene. Alles symboliseert de overwinning: het diadeem, de kelk waarin het bloed uit zijn voeten stroomt, de gaten van de nagels die niet meer zijn dan stigmata van zijn liefde. Toch komt ook de kruisiging al vroeg in het Oosten voor en wel in *Syrië*. Terwijl de Griek deze beschouwde als een noodzakelijk middel ter verlossing, schijnt de meer realistisch geaarde Syriër vooral geboeid door het menselijke, door de zedelijke grootheid en de persoonlijkheid; tegenover de bespiegelende wereld der Grieken stond hier de zin voor nuchterheid en realiteit. Aldus is het beeld van de gekruisigde het eerst aanvaard in Syrië en vervolgens in *Palestina*, hier waarschijnlijk mede onder invloed van de verering der kruisrelikwieën te *Jerusalem*.[15] De Christus met het van smart verwrongen gelaat is dit nog niet: rustig, in waardige ernst ziet hij neer van het kruis, waaraan hij met uitgestrekte armen hangt.[16]

En Maria is ook niet bedroefd om het lichamelijke lijden; zij heeft oog voor hetgeen hem ontbreekt: Waar is nu je gestalte en je schoonheid? Ook klaagt ze pijnlijk om zijn naaktheid. Hij is nu arm en mismaakt terwijl hij zoveel goeds heeft gedaan. De eerste leerlingen van Christus hebben het wel niet aangedurfd, het portret van

de lijdende meester na te laten: de vriendschap duldt zulke uitersten van angst en schrik niet, de aanbidding niet zulke beledigingen. En was het kruis voor velen niet een teken van smaad? Ook in later tijd wordt uit de evangeliën, vooral uit dat van Johannes, *qui vidit et testimonium perhibuit*, slechts melding gemaakt van de nagels, de lans en de spons, gedrenkt met gal en azijn. Vooral de lanssteek, de levende Christus toegebracht, was zinvol: het levendmakende bloed stroomt uit het levende lichaam. Hier sterft niet een mens, maar een God die wonderdoener was, die de wereld heeft verlost. Uiteraard kon het didactische hier niet geheel achterwege blijven. Het is de boven alle tijden uitgeheven, geestelijke en bijna roerloze sfeer waarin Maria zich uitspreekt.

Zij staat naast het kruis, vol smart, nooit wanhopig. Nergens valt op haar de volle aandacht, zij vraagt die ook niet; haar belangstelling gaat uit naar hem, zij blijft de dienstmaagd des Heren. Zij staat daar, beheerst, geheel in de geest van Ambrosius' woorden: *Stantem lego, non flentem.* Hier is geen sprake van Maria's twijfel aan de goddelijkheid van Christus of aan haar uitverkiezing zoals Origenes en andere Griekse kerkvaders, alsook de Arianen, beweerd hadden.[17] Veeleer is ze de figuur door wier mond de dichter uitspreekt wat hem als eenling van de christelijke levensgemeenschap bezielt. Wie was meer dan zij de aangewezen persoon, zij die lijden en dood zo volkomen heeft medegeleden? Men bedenke, welk een uitzonderlijke plaats Maria in de Oosterse liturgie inneemt. Zij geeft uitdrukking minder aan het specifiek menselijke en moederlijke dan aan het algemene, om dat ontijdelijke moment op Calvarie de lezer of hoorder te laten mee-beleven. Elke dag is de liturgie een levend nú, alleen op Goede Vrijdag wordt ze tot herinnering. Hier staat Maria als moeder van God en als vertegenwoordigster van de gehele Christenheid. Hier is ze niet de vrouw die in luide uitroepen haar smart klaagt en evenmin gaat ze zich te buiten in het verkondigen van de grootheid van haar lijden. In alles blijft haar woord verbonden met haar goddelijk kind, onpersoonlijk, vol aandacht voor hem die de zoon van God is. Veeleer is het de innerlijke smart waarin zij Christus' dood onder het kruis heeft medegeleden. Meer dan haar kind is hij hier de schepper van het heelal, de wonder-

doener, God. Zelfs waar ze denkt aan de toekomst, wanneer ze zonder hem alleen in het leven zal staan, groeit dit motief uit tot een lofprijzing en aanbidding. Wellicht spreekt haar persoonlijke teleurstelling alleen uit de herinnering aan de woorden van Gabriel en Simeon. Sprekend tot de Joden verwijt ze hen niet de lichamelijke kwellingen, veeleer het veronachtzamen van zijn goedheid: hij heeft hen steeds verheven, zij hebben hem steeds geminacht. Medelijden jegens de Joden en lofprijzing van Christus spreken uit haar woorden meer dan enige wraaklust of uitzinnigheid. Blind moeten ze wel zijn als ze niet eens zien, hoezeer de natuur uit haar evenwicht raakt om zijn dood.

Nicodemusevangelie

Om meer dan een reden was een vrij uitvoerige behandeling van Efrem's klacht wel noodzakelijk. Niet alleen is de invloed van deze schrijver langdurig en diepgaand geweest, deze klacht is de oudstbekende en, wat belangrijker is, ze vertegenwoordigt een bepaald type in rijke mate: het liturgische, hiëratisch-statische, objectieve type. Andere klachten uit het Oosten vertonen wezenlijke punten van overeenkomst, daarnaast uiteraard ook punten van verschil. Uit de vijfde eeuw is een Mariaklacht overgeleverd uit het *Nicodemusevangelie* en wel in de Griekse Acta Pilati B.[18] Johannes brengt Maria het bericht van Christus' gevangenneming en van het voornemen der Joden, hem te kruisigen. Maria schreeuwt met luide stem: Mijn zoon, mijn zoon, wat voor kwaad heb je dan toch gedaan!?[19] Met Martha, Maria Magdalena en Maria Salome begeven zij zich op weg. Johannes wijst haar Christus, de handen geboeid, de kroon op het hoofd, waarbij Maria op de grond neervalt. Waar is je schoonheid gebleven?, vraagt ze. Zij bekrabt met de nagels haar gezicht, ze slaat haar borst.[20] De Joden verdrijven haar; ze vraagt hen, haar eerst te doden. Op Calvarie wordt Jesus ontkleed en het kruis opgericht. Vanaf het kruis beveelt Christus zijn moeder aan Johannes aan. Maria, haar borst slaande, roept Gabriël aan en uit haar teleurstelling.[21] Met luide stem schreeuwt ze: Mijn zoon, mijn zoon, hierom roep ik tot jou, mijn zoon, omdat je onrechtvaar-

dig lijdt, omdat de ongerechte Joden jou hebben overgegeven aan een bittere dood... Wat zal er, zonder jou, van mij worden! hoe zal ik zonder jou leven? waar zijn de leerlingen, die beloofden met jou te sterven? niemand is er om jou te helpen![22] Tot het kruis richt ze het verzoek zich te buigen.[23] Dan komen de Joden en verdrijven haar en haar gezellinnen. Christus spreekt: Vader, vergeef het hun...

Na de begrafenis: Hoe zou ik je niet beklagen, mijn zoon! hoe zou ik mijn gelaat niet bekrabben met mijn nagels! want dit is, mijn kind, wat de oude Simeon me heeft voorzegd toen ik jou in de tempel bracht, het is het zwaard dat nu mijn geest doorboort. Wie zal, allerliefste kind, mijn tranen doen ophouden? niemand dan jij alleen als je na drie dagen weer opstaat?[24] Als in een slotscène roept Magdalena tot alle volkeren om aandacht voor deze schandelijke moord en ze verzekert, alleen naar Rome te zullen gaan om deze zaak bij de keizer te bespreken en te zeggen, hoeveel kwaad Pilatus deed door de Joden te gehoorzamen.[25] Na de woorden van Josef van Arimathea – eveneens woorden van beklag – gaan allen naar hun huis terug. Aldus de korte weergave van deze klacht.

Al aanstonds vallen de punten van overeenkomst met de klacht van Efrem in het oog: het ongerechte van Christus' dood, de misdadige en ondankbare Joden, het spreken tot Gabriël en Simeon, de oproep tot medeklagen (hier gedaan door Magdalena), de reden van zijn dood nl. de redding der wereld. Hiernaast staan ook verschillen: in het Nicodemusevangelie zijn Maria's klachten vrij kort, waarschijnlijk doordat ze zijn ingeweven in het lijdensverhaal en a.h.w. steeds weer worden onderbroken door het verhalende deel. In dit verhaal van het historisch gebeuren is Maria vooral ook historisch gezien. Zo mist ze het boventijdelijke karakter, ze is meer de aardse moeder die beducht is om eigen welzijn en niet aarzelt de grootheid van eigen smart lucht te geven door het bekrabben van haar eigen gezicht en het slaan op haar borsten ten teken van rouw. De Joden jagen haar weg, wellicht richt ze haar woorden om die reden niet rechtstreeks tot hen; desniettegenstaande bezit de klacht juist in dit onderdeel een dramatische, meer bewogen toon, niet het minst ook door de vele superlatieven. Was bij Efrem

haar grootste smart het verraad van haar kind en God door het ondankbare eigen volk, hier is het meer de eigen smart om het verlies van haar „zoetste zoon". Christus verschijnt hier niet als de machtige wonderdoener; ook de verwijzingen naar het Oude Testament en zelfs die naar het Nieuwe Testament vallen hier weg. Alleen in de woorden van Christus zelf houdt de schrijver zich strikt aan de bijbel.

Het hiëratisch karakter, zo kenmerkend voor de klacht van Efrem, ontbreekt hier. Het min of meer dramatisch verhaal, de aandacht van Maria vooral voor haar eigen persoon, het slechts terloops vermelden van de reden van Christus' dood en bovenal de meer gevoelige geest die uit het geheel spreekt, wijzen op een meer volkse aard en verklaren voor een deel de populariteit die dit werk zelfs in het Westen gekend heeft.[26]

Romanos

Als derde voorbeeld van een Mariaklacht uit het Oosten zij hier gewezen op een lied in dialoogvorm, geschreven door de dichter *Romanos* (6e eeuw). Het telt 18 „strofen", tezamen 364 regels.[27]

De eerste strofe bevat als inleiding de oproep: komt allen, laten wij hem vereren die voor ons is gekruisigd! Maria ziet Christus aan het hout gehecht en zegt: Ook al draag je het kruis, je blijft toch kennelijk mijn zoon en God. Hierna begint de eigenlijke zang. Zoals het moederschaap haar lam volgt dat naar de slachtbank wordt gesleept, zo volgde Maria vol droefheid, met de andere vrouwen, roepend: Waar ga je heen, mijn kind? waarom heb je zo'n haast? is er soms weer bruiloft in Cana en haast je je om uit water wijn te maken? Geef me een woord, o Woord, ga niet stilzwijgend mij voorbij, jij die mij, ongeschondene, hebt gediend, mijn zoon en mijn God. Nooit had ik gedacht, zulke dingen te aanschouwen en ik geloofde niet, te zien dat zulke boze misdadige handen je zouden voortslepen. Nog hoor ik hun kinderen zingen: Hosannah! en nog zie ik de weg vol palmen. Jij schrijdt naar een ongerechte dood en niemand vergezelt je; Petrus niet, die zei jou nooit te verloochenen, al zou hij moeten sterven, en ook Thomas heeft je in de steek gela-

ten, ofschoon hij heeft geroepen: Laten wij allen sterven met hem. En al de anderen, waar zijn ze? Zelfs niet een van allen! maar jij sterft alleen voor allen omdat jij allen hebt gered.

Dan geeft Christus ten antwoord (strofe 5 tot 8): Waarom weent ge, moeder? Hoe zal ik Adam verlossen, als ik niet lijd en sterf? Hoe zal ik hen die in de hel liggen, tot leven wekken? Zoals ge weet, word ik aan het kruis gehecht en sterf ik. Waarom weent ge? Liever zou ik willen dat ge uitriept: Mijn zoon en God heeft de dood uit liefde op zich genomen!" Laat af dat rouwen, want het past u niet te treuren daar ge vol zijt van genade. Vervloek de dag waarop ik lijd, niet, want hierom ben ik uit de hemelen neergedaald, manna gelijk, weliswaar niet op de berg Sinaï maar in uw schoot. In u ben ik vlees geworden; in dat vlees lijd ik, in datzelfde vlees sterf ik.

Maria antwoordt (strofe 8–9): Wat zeg je nu? Als ik niet lijd, is er geen heil voor Adam? Maar je hebt toch zovelen zónder smart genezen! de melaatsen heb je gereinigd en je hebt geen droefheid gehad, maar dat heb je gewild. De lammen heb je doen lopen en het heeft je niet vermoeid! De blinden heb je het gezicht teruggegeven, zonder smart! En nu zeg je dit!? Al zou Adam in het graf liggen, dan nog zou je hem ten leven kunnen wekken, zoals je Lazarus zo kort geleden nog gedaan hebt. Alles dient jou als schepper van alles! Haast je niet naar de dood!

Christus (strofe 10–11): Wil mijn woorden begrijpen! Zelf heeft Adam zich ziek gemaakt! Ween niet, moeder, zeg liever: heb medelijden met hem. Hij en Eva liggen diep in de hel. Zeg liever: mijn zoon en God heeft geleden uit vrije wil.

Maria (strofe 12): Wees niet boos als ik nog meer zeg. Kom je na je lijden en dood weer naar mij terug? Zal ik je na je bezoek aan Eva en Adam terugzien? Dit is mijn vrees dat je niet meer uit het graf opstaat.

Christus (strofe 13–17): Gij, moeder, zult mij het eerst weerzien en blij zult ge zeggen: „Jij hebt mijn ouders gered!" Klaag nu niet meer, ik haast mij de wil te doen van Hem die mij gezonden heeft. Ween niet als een moeder, schrik niet als de elementen geschokt worden: zulk een misdaad beweegt heel de schepping. Als dat gebeurt, roep dan: Spaar mij, mijn zoon en mijn God.

Slot (strofe 18): Hulde aan Christus omdat hij heeft willen lijden. Hij heeft ons willen redden en als een lam onze zonden gedragen. Door zijn dood heeft hij allen gered.

Beter dan uit welke beschrijving of karakteristiek ook moge uit deze klacht zelf duidelijk zijn geworden, hoezeer in deze lyrische dialoog het didactische element overheerst; desondanks heeft de dichter hier een groot en zuiver evenwicht weten te bereiken. Evenals in de voorgaande klachten staat de verlossing ook hier in het middelpunt der aandacht, evenwel zonder die blijde jubel waarin het paasgebeuren als het ware al wordt aangekondigd; meer getemperd en bijna beredeneerd, evenwel met nog voldoende lyrische kracht om aan het geheel de glans der schoonheid te verlenen. Hier geen historisch-realistisch verhaal, geen verwijten tot de Joden, geen oproep tot medeklagen, geen pathetische uitingen van teleurstelling of wanhoop. Christus is nog de wonderdoener, zeker, maar dit feit overheerst niet meer; het is ondergeschikt gemaakt aan Maria's vraag of op een andere wijze geen verlossing van het mensdom mogelijk is. Maria is de dienstmaagd des Heren, zij heeft zich ondergeschikt gemaakt en kent het verlossingsplan, maar ze is ook zo menselijk getekend dat ze het niet bepaald met volle overgave aanvaardt. Deze klacht heeft haar lyrisch karakter behouden, ofschoon het prevaleren van het didactische element een onnatuurlijkheid dreigt teweeg te brengen, waarbij evenwel dient te worden opgemerkt dat ook in de bovenstaande vertaling uiteraard veel van het eigene van dit lied verloren is gegaan.

Wat er verder nog aan Mariaklachten in het Oosten is bewaard gebleven, moge blijken uit de volgende opgave, welke zeer waarschijnlijk niet volledig is. Voor de klachten in de liturgie zij verwezen naar de z.g. σταυροθεοτοκία[28]; voorts naar de volgende auteurs: *Jacob van Sarug*, *Johannes van Birta* en *Kosmas van Jerusalem*[29], *Johannes Damascenus*[30], *Georgius Nicodemiensis Metropolita*[31], *Symeon Metaphrasta*[32], *Maximus Planudes*[33]. Uit de 10e eeuw zijn o.m. twee fragmenten van *Koptische* Mariaklachten bewaard gebleven.[34]

De *ontwikkeling* van de Mariaklacht schijnt in het Oosten als volgt te zijn verlopen: in *Syrië* zijn behalve Efrem vooral van belang geweest *Jacob van Sarug* en *Johannes van Birta.* Van hieruit dringt de Mariaklacht door in *Palestina*, o.m. door toedoen van de uit Syrië afkomstige *Romanos*, de meester van de Byzantijnse hymnen, terwijl ze vanuit Jerusalem verder heeft ingewerkt op *Byzantium.*[35] Terloops zij opgemerkt dat in de Griekse liturgieën veel bewaard is gebleven uit het werk van Johannes Damascenus en Kosmas van Jerusalem.

De Griekse Mariaklacht vereist een afzonderlijke studie. Uiteraard is het hier niet de plaats in bijzonderheden te treden en op de vele aspecten dieper in te gaan. De grote bloei schijnt na Romanos voorbij: enkele motieven blijven in de komende eeuwen voortleven, andere komen zelfs sterker naar voren, maar grote vernieuwingen hebben toch niet meer plaats. Men kan zeggen dat de rijkdom aan gedachten toeneemt; ze groeit zelfs tot overdadigheid, niet zelden in gecomprimeerde vorm, aldus getuigend van een theologische scholing der schrijvers of redenaars maar niet steeds overtuigend van echtheid. Daarenboven blijkt het gevoelig-retorische element te zijn versterkt. Al te vaak spreekt Maria door de mond van theologische redenaars. De glanzende pracht van het machtige woord verduistert de innerlijke rijkdom van weleer.

De volkse Mariaklacht

Het hierboven gegeven beeld van de Oosterse Mariaklacht is niet volledig: daarvoor is het materiaal niet toereikend en bovendien ontbreekt het aan de vereiste diepgang. Tot de tekorten behoort ook de te eenzijdige aandacht voor de officiële kerkelijke schrijvers, waardoor de indruk wordt gewekt als zou de Mariaklacht a.h.w. beperkt zijn tot de liturgie en de kansel. Dit is zeker niet juist: *de anonieme volkse Mariaklacht* neemt daarvoor een te grote plaats in. In menig opzicht is dit soort klachten tegengesteld aan de liturgische van een Efrem. Zo laat Maria zich in een Syrische klacht door haar zuiver menselijke gevoelens meesleuren tot de heftigste vervloekingen, als ze zegt: Waar ze jou voor het gerecht hebben gedaagd, zal geen rechter ooit meer zitten. Waar in de tempel ze het

vonnis over jou uitspraken, wone geen genade. Nooit zal de hand die jou met doornen kroonde, naar jouw gaven tasten en de mond die jou bespuwde, zal jouw heil nooit proeven. De ogen die met van afgunst vervulde blik jou doorboorden, zullen nooit meer het licht zien en de voeten die zich haastten om jou aan het kruis te slaan, moeten verstrikt raken in meer dan duizend vallen.[36]

Ook anderszins horen we Maria klagen in het *volkslied.* Als ze door de aartsengel is verwittigd van Christus' gevangenneming, valt ze in zwijm; even later roept ze de heilige vrouwen, haar te helpen en samen gaan ze op weg. Van vertwijfeling rukt Maria de haren uit haar hoofd. De weg leidt langs het huis van een zigeuner, die bezig is nagels te smeden. In een dialoog vraagt Maria hem, voor wie die nagels en die speren bestemd zijn. Antwoord: zij die de zoon van Maria gevangen hebben genomen, hebben er vier besteld en ik maak er vijf: twee voor zijn handen, twee voor zijn voeten, de vijfde, van gif doordrenkt, om hem in het hart te stoten. Maria zegt dan: Vloek kome over jou, zigeuner! Nooit zul je je genoeg kunnen eten! De kinderen der zigeuners zullen kruipen in het stof en op oude matten slapen! Wanneer Maria bij het huis van Pilatus Johannes ontmoet, blijkt deze geen woord te kunnen uitbrengen. Als ze weer in onmacht valt, bij het zien van Christus aan het kruis, bevochtigen de omstanders haar ogen en, weer tot bezinning gekomen, roept ze om een rots om er zich vanaf te werpen, om een bergrots om in het water te springen, om een mes om zich de hals door te snijden, want ze kan de aanblik van zijn doodskwellingen niet verduren. Dan klinkt de stem van Christus: Moeder, als gij u van het leven berooft, wordt de wereld van het leven beroofd; springt gij van de rotsen, dan moet de wereld in stukken springen; wilt gij u verdrinken, dan moet de wereld ook verdrinken: kinderen met de moeders, moeders met de kinderen en de jonge vrouwen met de brave mannen. Ga naar huis, moedertje, niets is beter dan dat. Vul de beker met wijn, eet daarbij verse koeken. Moge zo de hele wereld zich troosten met jou. Als de haan zal kraaien, als de klokken luiden, dan zal ook jij, lief moedertje, grote vreugde hebben.[37] – Het theologisch motief van de verlossing en de redding der wereld verdwijnt in het volkslied voor het feestelijk klok-

kengelui. Ook hier is waarschijnlijk oud en nieuw door elkaar geweven. Duidelijk treden de kenmerken van de volkskunst naar voren.

Ten slotte: uit een *Oudrussisch volkslied* horen we hoe Maria en de drie vrouwen, op Goede Vrijdag wenend rondgaande door Jerusalem, twee Joden ontmoeten. Als Maria hen vraagt, waarheen hun weg leidt, antwoorden ze: Wij komen van Jerusalem, wij hebben Jesus Christus gepijnigd, wij hebben hem in de gevangenis geworpen. Vrijdag omstreeks het zesde uur werd hij aan het kruis geslagen. In benen en handen hebben wij de scherpe ijzeren nagels gedreven. Van scherpe doornen is een krans hem op het hoofd gezet. Ontelbaar zijn de wonden. Met een lans hebben wij hem de zijde doorboord. Rondom het kruis was de aarde rood van bloed. Aldus, zonder enige verzachting of enig mededogen, niet anders dan de koningsdochter bij haar ontmoeting met Halewyn's moeder, vertellen deze Joden haar alles. Maria valt ter aarde en jammert: Wee mij! o vochtige aarde, neem mij als mijn zoon op in u! Mijn zoon, ze hebben jou gekweld, ze hebben jou onteerd, mijn zoon. O, gij vervloekte Joden, zegt: waarom hebben jullie mijn zoon geslagen? O, mijn geliefde zoon, waarom moest ik gisteren jou alleen laten? Vrijwillig ging je in de dood. O! treur, zon! ween, maan! gij, sterren, snikt en jammert allemaal! gij, weduwen, klaagt! gij, wezen, zucht! de meester heeft u thans verlaten! Mijn zoon, mijn zoon, mijn hoopvolle zoon! Mijn hart is vol smart en pijn! Door smart getroffen ben ik tot in het merg! Op mijn lippen brandt het bloed! Ach, waarom heb jij mij alleen gelaten? Met jou samen wilde ik sterven. Wie zal in mijn smart mij troosten? De profetie van Simeon gaat nu in vervulling, tot het laatste woord. Verborgen hebben de apostelen zich, uit angst en vrees weggekropen! Aartsengel Gabriël, o, helpt gij mij, want mijn vreugde, al mijn geluk ligt in het graf verzonken!–Toen Maria aldus had geklaagd, zo gaat het verhaal verder, scheurde de voorhang in de kerk bij het altaar in tweeën, bogen de oude eiken zich uit eerbied en scheurden de velden. God had die tranen verhoord: Hij schokte aarde en hemel, maan en sterren hielden op te schijnen van het zesde tot het tiende uur. Door angst aangegrepen en van ontzetting stortten alle

Joden zich ter aarde en lagen zo vier uren lang. „En toch hebben die vervloekten zich niet bekeerd tot de ware God. De Heer heeft hen voor hun zonden gestraft en tot duisternis veroordeeld, en eindeloos zullen hun kwellingen zijn". En het lied eindigt aldus: Met vreze, o broeders, willen wij bidden, gedachtig de pijnen, die Jesus leed. Berouwvol willen wij onze zonden belijden en ze boeten. Want ons behoort zijn rijk, zijn schitterend rijk en zijn vreugden zonder einde.[38] – Het volkslied heeft een eigen toon, een eigen aard en toch heeft het er de schijn van dat veel uit deze liederen zeer oud is en in menig opzicht teruggaat op de oude teksten, niet het minst op de oude liturgische gezangen. Het laatstgenoemde lied staat a.h.w. tussen de religieus-liturgische en de volkse liederen in, het verraadt duidelijk zijn afkomst. Zo bezien is ook deze lyriek evenals alle lyriek, eeuwig en allerminst gebonden aan de tijd. En deze indruk wordt nog versterkt als enkel vertalingen ter beschikking staan.

Het is uitermate moeilijk, zo niet onmogelijk, in deze stof te komen tot een strikte zekerheid, tot bewijzen. Derhalve zij hier volstaan met vast te stellen dat het Oosten zonder twijfel Mariaklachten gekend heeft en deze, zeker in de liturgie, nog kent. Ook zonder de twijfelachtige *Χριστὸς πάσχων*[39] in het onderzoek te betrekken, is uit het bovenstaande toch wel gebleken dat dit genre in welhaast elke eeuw van zijn ontwikkeling is beoefend, te beginnen in de vierde eeuw in Syrië. Maar ook in de veertiende eeuw, bij Maximus Planudes, komt de Mariaklacht nog voor en nu nog leeft ze op tal van plaatsen onveranderd voort. Al weten wij niet hoezeer Syrië als het oudste christelijke land in dit opzicht productief is geweest, de stimulans die van hier op andere streken en landen is uitgegaan, schijnt groot geweest te zijn. Hoe deze ontwikkeling en verbreiding heeft plaatsgevonden, waardoor en onder welke omstandigheden, willen wij hier thans niet verder onderzoeken. De Mariaklacht was en is in het Oosten aanwezig en wel in zulk een rijke verscheidenheid, dat het a priori onmogelijk moet worden geacht, te veronderstellen dat ze niet in meer of mindere mate invloed zou hebben gehad op het Westen.

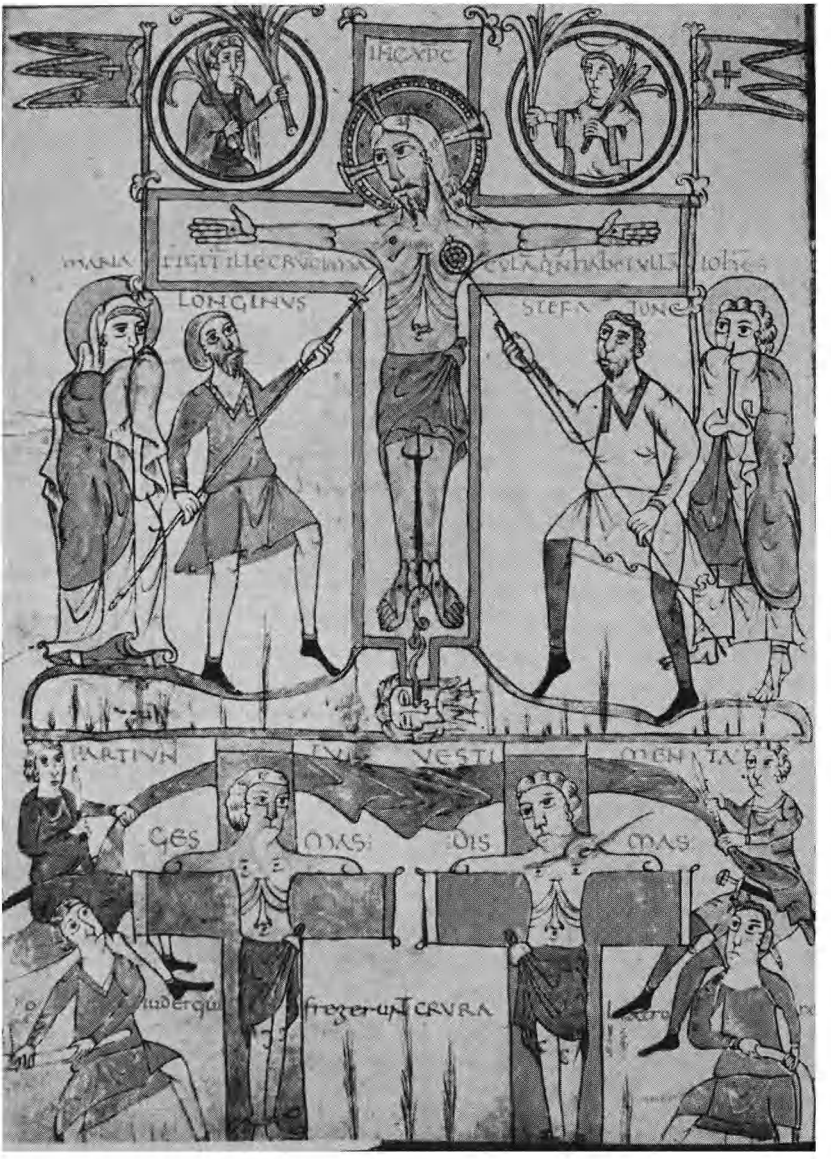

Afb. 2

HOOFDSTUK IV

DE LATIJNSE MARIAKLACHT IN WEST-EUROPA

Daar West-Europa in de twaalfde eeuw een eenheid begint te vormen, zullen we de namen Oost- en West-Europa blijven gebruiken, daarbij wel bedenkende dat er van homogeniteit in elk van beide delen in menig opzicht nog weinig sprake is. In bovenstaande titel ligt reeds opgesloten dat voor het Westen onderscheid moet worden gemaakt tussen klachten geschreven in het Latijn en in de volkstaal: voor dit deel van Europa valt de taal der liturgie, der geletterden niet samen met de taal van het volk. Zo zijn uit de twaalfde eeuw Mariaklachten bekend in het Catalaans, het Provençaals en het Frans, maar ook in het Latijn.[1] Van een zekere afhankelijkheid van de ene groep ten opzichte van de andere blijkt niets, zij kan althans niet worden aangetoond. Evenmin is er sprake van invloed van deze klachten in de volkstaal op andere klachten in de volkstaal. Om deze redenen en omdat a priori mag worden aangenomen dat tal van Middeleeuwse werken geheel of voor een deel teruggaan op Latijnse bronnen, hetgeen uiteraard ook geldt voor de Nederlandse Mariaklachten, vinden de klachten in het Latijn – de planctus Mariae of, in later tijd, lamentationes Mariae genoemd – hier eerst een plaats.

De Latijnse Mariaklacht moet op een andere wijze worden bezien dan de Griekse en Syrische: zij is ontstaan in en leeft in een andere wereld, in een betrekkelijk kleine groep mensen die in bepaalde opzichten een eenheid vormen, in een zekere verhouding staan tot de Kerk maar voor wie het Latijn niet de moedertaal is. De Latijnse klacht leeft niet in en wordt evenmin verstaan en begrepen door de gehele volksgemeenschap. Het Latijn is de internationale taal van degenen die gerekend worden tot de geestelijke

stand te behoren, de taal ook van de liturgische eredienst; het volk staat buiten deze taal en in zoverre het de taal betreft, ook buiten deze wereld. In het algemeen zullen de in het Latijn geschreven klachten derhalve anders geaard zijn dan die in de volkstaal: de schrijvers behoorden door hun opleiding en vorming a.h.w. tot een afzonderlijke groep en ook de bestemming van deze klachten was in vele gevallen afwijkend. Het Oosten heeft deze scheiding niet of althans niet in die mate gekend. Door de positie die het Latijn in het Westen innam als taal van de Kerk en de liturgie, onderscheidt het zich van het Grieks in het Oosten. Zeker, het middeleeuws Latijn is naar aard en structuur anders dan het klassieke Latijn en menig werk verraadt zelfs een ongewoon gevoelsleven, maar in het algemeen getuigt het van een zekere eenheid, gebonden als het is aan de Kerk in de ruimste zin van het woord. Door de plaats die het Grieks in het Oosten inneemt, wordt het begrijpelijk dat er in die taal wel typische volksklachten voorkomen, terwijl die in het Latijn wellicht niet hebben bestaan of anders verloren zijn gegaan. Aldus kan worden verklaard dat de rijkdom en veelzijdigheid van de Latijnse Mariaklacht minder groot is en dat deze aanvulling behoeft van de Mariaklacht in de volkstaal.

Voor een inzichtelijk overzicht van de planctus Mariae die aan ons onderzoek ten grondslag liggen (zie lijst blz. 386), hebben wij geen gebruik gemaakt van de chronologische indeling, want zelfs als deze gegeven zou kunnen worden, zou ze van even weinig waarde blijken als de indeling naar de uiterlijke vorm. Ook een onderscheiden naar vormen als monoloog, dialoog, proza en drama heeft weinig zin en suggereert bovendien een ontwikkeling van de Mariaklacht welke vooralsnog zeer hypothetisch is. Derhalve schijnt een indeling die de geest van de klacht tot basis heeft, de voorkeur te verdienen, al is het gevaar van een zekere subjectiviteit niet denkbeeldig.

In een *eerste groep Latijnse klachten*, hoofdzakelijk bestaande uit prosen en sequenties, zijn a.h.w. de beste tradities uit het Oosten bewaard in zoverre zij zich nauw aansluiten bij het evangelie, Christus bovenal zien als wonderdoener en als God. Tevens echter

bezitten deze klachten de hiëratische verhevenheid en strakheid die ook de Romeinse liturgie eigen is: ze laten weinig ruimte aan het gevoel en zijn zelfs nauwelijks in staat gevoelens weer te geven, hetgeen voor een deel zijn oorzaak kan vinden in de indruk die de taal van deze teksten op de moderne lezer maakt. Christus, voor wie Maria hier terugwijkt naar de achtergrond, is God, de weldoener, *„het hemelse licht der ogen dat naakt aan het kruis is gestorven"*.[2] Hij die aan het kruis hangt, is het leven voor alle eeuwen, de hemelse koning, die de schuld afwast, een vlekkeloos lam. Op het altaar van het kruis is hij het slachtoffer van de zonden.[3] Hij is Gods liefste zoon, die als kind van Maria gekomen is tot heil der wereld; hij heeft de glans van het gelaat van de Vader, hij is de schepper van het heelal.[4] Hij is de goede herder, hij sterft terwijl de kudde verspreid wordt, maar het kruis jaagt de dood op de vlucht.[5] Herinneringen aan Efrem klinken ons tegemoet als Maria zich richt tot het Joodse volk, dat dom is en ondankbaar jegens hem, die aan datzelfde volk zovele weldaden heeft bewezen: Hij heeft kreupelen, blinden, stommen en melaatsen genezen, doden opgewekt, de Farao uit Egypte verdreven, allen met manna gevoed. Ook hier leeft de tegenstelling: voor Juda geselde hij de Farao uit Egypte, thans geselt Juda zijn vlees; in de woestijn gaf hij de Joden manna, thans geven de Joden hem gal en azijn; steeds heeft hij hen boven allen verheven, nu wordt hij gehangen als een dief.[6] Ook hier, evenals in vele Oosterse klachten, is Maria vaker het medium, waarvan de theologische schrijver zich bedient. Als mens blijft ze op de achtergrond. Waar Maria in haar spreken tot de Joden indirect haar smart uit door te zeggen dat het haar kind is dat gekruisigd wordt, overheerst weer spoedig de beschrijving van het lijden, dat de aandacht vestigt op Christus.

Ondanks de punten van verschil met menige klacht uit het Oosten, o.a. meer aandacht voor het lijden, minder voor de vreugde van de verlossing, strakker en minder soepel ritme, minder lyrisch, menen wij toch deze groep klachten te moeten rekenen tot de z.g. *liturgische Mariaklachten*, ofschoon ook het woord kerkelijke hier op zijn plaats zou zijn. In menig opzicht herinneren ze aan de

Improperia; zij komen voor tot in handschriften van de zestiende eeuw, vooral in missaals en officies. De Kerk heeft behalve de weeën van Maria en haar Bezwijming (*Spasmus*), ook de Mariaklacht geaccepteerd. Binnen de traditie van de Kerk heeft deze zich lange tijd gehandhaafd.

In een *tweede groep* klachten overheerst de liturgisch-hiëratische sfeer niet meer, maar is ze nog wel aanwezig. Ondanks een zekere verwantschap tussen beide groepen is het niet bewezen dat de tweede groep van jongere datum is. Het meest waarschijnlijk is dat beide teruggaan op een gemeenschappelijke oorsprong. In de laatstgenoemde reeks nu is Christus niet voor alles de Almachtige, God, maar veeleer *de zoon van Maria, mens*. En Maria als mens stort haar gevoelens uit ten aanzien van lijden en dood van haar kind. Christus lijdt zoals een mens lijden kan, en Maria lijdt mede, als moeder en als vrouw. Weliswaar is de levendigheid van uiting nog gering in vergelijking met de klachten in de volkstaal, toch hebben juist deze de overgang naar die in de volkstaal vergemakkelijkt: betreffende syntaxis, zinsbouw, woordkeuze zouden deze klachten uit de volkstaal kunnen zijn vertaald. Een nieuw levensgevoel is aanwezig:[7] het geheel is lyrischer, dynamischer, menselijker, gevoeliger. De personen hebben behalve betekenis ook werkelijkheid: in de beste voorbeelden staan ze voor ons als mensen van vlees en bloed, soms al te menselijk.

Planctus ante nescia

Twee Mariaklachten welke de andere verre in belangrijkheid overtreffen en beide uit de twaalfde eeuw dateren, zijn de *Planctus ante nescia* (in het vervolg aangeduid als Plan) en de z.g. *Planctus van pseudo-Bernardus*. Zoals reeds gezegd is in hoofdstuk I, is de laatstgenoemde het geestelijk eigendom van een zekere *Ogerius*, ook *Ogier* geheten.[8] Welhaast alle latere klachten gaan min of meer, uiteraard al of niet rechtstreeks, op deze beide of op een van beide planctus terug. Vooral het prozatractaat van Ogier heeft nog lang na de zestiende eeuw ingewerkt op de spiritualiteit van het Westen.[9] Om deze redenen zijn beide klachten hierachter opgenomen: de Plan

in twee versies, de tekst van Ogier is overgenomen uit de enige bestaande moderne editie.[10]

De *Plan* is gedicht door een zekere *Godfried*, subprior van de abdij St. Victor in Parijs, waar hij in de tweede helft van de twaalfde eeuw, de bloeitijd van deze abdij, koorheer is geweest. Hij staat bekend onder de naam *Godfried van Breteuil*. Geboren omstreeks 1125 schijnt hij alvorens in het klooster te zijn getreden, wijsbegeerte en schone wetenschappen te hebben gestudeerd, waarna hij zich, eveneens te Parijs, heeft toegelegd op de gewijde wetenschappen. Tussen 1150 en 1160 is hij in bovengenoemd klooster ingetreden. Als auteur is hij vooral bekend om zijn Fons philosophiae, een werk van na 1176, en zijn Microcosmus, van omstreeks 1185. De hiertussen liggende jaren schijnen voor hem smartelijk te zijn geweest wegens een diepgaand meningsverschil met zijn abt Ernis. In 1196 is hij overleden. – Onder zijn werken neemt de Plan een ondergeschikte plaats in; er is reden aan te nemen dat deze klacht ± 1180 is geschreven. Als dichtwerk en als muzikale compositie legt ze getuigenis af van de intensiteit van godsdienstig en cultureel leven, alsook van de gevoeligheid van de dichter.[11]

De onderscheidene versies van deze klacht zijn ongelijk in lengte en in aantal strofen; ook het aantal regels per strofe afzonderlijk is niet overal hetzelfde.[12] In een der oudste en betrouwbaarste hss. waar deze klacht in versvorm voorkomt (ed. Dreves), bevat ze drie strofen van 4, 6 en 12 regels, acht strofen van 8 en drie van 10 regels.[13] – Maria, die vroeger nooit smarten heeft gekend, staat nu vol droefheid (str. 1). Zij richt zich tot Christus (str. 2, 3, 4). Tegenstelling: Christus' goedheid en de wreedheid der Joden (5). Terugkeer tot eigen smart (6). *Tweede deel*: Maria richt zich tot de dood (7), tot de Joden (8) en smeekt voor of met Christus te mogen sterven. Van Christus' dood, die hier geplaatst moet worden, wordt geen melding gemaakt. Maria vraagt om het lichaam van Christus (9). *Derde deel*: weer richt ze zich tot de Joden en laat ze hun de gevolgen van hun daad zien: de orde is verstoord (10 en 11). Dan, plots, klinkt uit de roep tot inkeer de hoop op het nieuwe leven der genade. Doet boete! roept ze tot de Joden, waarmee hier wel de zondaars, de mensen bedoeld zijn (12). *In de beide laatste strofen*

wendt ze zich tot de dochters van Sion: Christus heeft zoveel genade verworven door zijn dood, dat we wenen moeten van vreugde en ons moeten werpen in zijn armen. De zin van Maria's smarten ligt in de verlossing van de mensheid. Vergeten we in onze vreugde haar smarten niet! Door de smarten en de dood heen vindt de zondige mens Gods genade in de armen van de gekruisigde Christus. – Maria alleen spreekt en hierbij gaat haar aandacht in het bijzonder uit naar Christus: Hij is de glans der wereld, de vreugde en zoetheid der moeder, de bloem der bloemen, de *dux morum* en de *veniae vena*; hij, ofschoon onschuldig, duldt alles; hij is de zon, de geneesheer en wast alle schuld af. Niettemin heeft Maria hier een voorname plaats ingenomen: moeder én kind vormen een hechte eenheid ondanks het ontbreken van de uiterlijke eenheid, de dialoog. De moeder staat a.h.w. naast haar kind, haar persoon wordt minder sterk belicht en het is alsof Maria vóór alles de gelovige mens wijst naar Christus.

Welk een belangrijke plaats Christus in deze prose ook inneemt als schenker van alle genade, Maria als persoon eist zoveel aandacht voor haar eigen lijden dat het nieuwe van deze tijd hieruit al spreekt: vroeger kende ze geen smarten maar thans heeft het lijden haar overweldigd; op de lofprijzing volgt aanstonds de uiting van eigen smart als ze bijna vleiend zegt: Zoon, jij die was mijn enige zoetheid en mijn enige vreugde, zie neer op je wenende moeder en geef haar troost. Hecht is de band tussen moeder en kind: jouw woorden kwellen mijn hart, mijn geest en mijn ogen. Ook in het aanroepen van de dood is ze geen onpersoonlijke figuur maar een bewogen mens: Spaar mijn kind, niet mij, dan zult gij alleen mij genezen! Tot de Joden roept ze: Spaart, smeek ik u, mijn kind! kruisigt de moeder of slaat ons beiden aan het kruis, maar laat hem niet alleen sterven! Het vrijwillig aanvaarden van de dood is een teken van moederliefde, van verlangen met hem één te zijn in de dood, niet van onmacht het lijden niet langer te kunnen dragen. Evenzeer kenmerkend zijn de uitroepen: Welke moeder, welke vrouw was (eens) zo gelukkig, (thans) zo ongelukkig! – Welk een misdaden, welk een schanddaden heeft dat woeste volk bedreven! – Van hier naar de epische beschrijving en het drama is maar een

sprong: we zien Christus nog niet sterven, horen hem nog niet roepen en lezen nog niets over de martelingen, maar we vernemen al dat zijn gelaatskleur is verdwenen en : overal stroomt bloed. Het lijden van Christus wekt het mede-lijden van Maria op.

Maria staat tussen de lijdende Christus en de zondige mens. Haar plaats, naar de lezer wel moet veronderstellen onder het kruis, doet denken aan haar volharden, maar tevens doet ze door de woorden die zij zelf spreekt, de grootheid van haar lijden des te meer beseffen. In lyrische bewoordingen geeft ze blijk van haar martelaarschap: haar zuchten, steunen en wenen is een uiterlijk teken van haar innerlijk lijden.[14] Bovenal kenmerkend voor deze klacht is het ontheven zijn aan de tijd: in een a.h.w. liturgische geest, met een minimum aan visuele elementen, statisch, buiten plaats en tijd spreekt ze tot Christus. De lezer kan slechts vermoeden waar in de tekst Christus sterft, uitgesproken wordt het niet.

De *theologische* ondergrond komt bijzonder duidelijk naar voren in de laatste vijf strofen: de zondige mens kan vergiffenis verkrijgen bij Christus, die de armen geopend houdt om allen te ontvangen die hem liefhebben. En Maria is verheugd te mogen lijden, haar lijden een zin te mogen en te kunnen geven nl. de verlossing der mensheid, en vraagt de mens met haar te klagen. De Joden zijn geworden de mensen, de gelovigen. Maria heeft deel aan de verlossing, de mens kan naderen tot Christus door met haar zijn lijden en dood te beklagen.[15]

Als tegenhanger van de Plan kan worden beschouwd een Super Magnificat van dezelfde dichter.[16] Beide prosen staan in hetzelfde handschrift en alleen al naar de vorm is de overeenkomst opvallend. Niet geringer evenwel is de samenhang naar de inhoud: loflied en klacht, vreugde en droefheid, geboorte en dood als overgang naar het leven, de menswording en de overwinning van het kruis.

Ogier

De klacht van Ogier plaatst de onderzoeker voor zovele problemen dat over de geschiedenis van deze tekst alleen al een studie te schrijven zou zijn. Het is zeer de vraag of een gedetailleerd en diep-

gaand onderzoek de moeite van deze onderneming zou lonen.[17] Ook hier is derhalve beperking geboden.

Het is niet zo vreemd dat deze lyrische klacht met epische omlijsting in de middeleeuwen en ook in later tijd is toegeschreven aan *Bernardus* en dat men nog eeuwen nadien is blijven spreken van de klacht van *pseudo-Bernardus*.[18] In handschriften en oude drukken worden ook *Augustinus* en *Anselmus* genoemd als schrijvers van deze planctus. Het is bekend, welk een gezag ieder van deze gewijde schrijvers in die tijden genoot en van deze vooral de heilige Bernardus, de eerste grote schrijver van lyrisch proza, de schepper van een nieuwe taal, waarin de aandoeningen, in het bijzonder om het thema van Christus' mensheid, vrij uitstromen; Bernardus ook als de lyrische troubadour van de Madonna, op wie het wereldlijk motief van de Provençaalse liefde was overgedragen. Het is wel bijna zeker dat de middeleeuwen deze bezielende en stuwende figuur nog anders hebben gezien dan wij thans na eeuwen kunnen doen.

Doordat een werk werd toegeschreven aan een grote heilige of geleerde, steeg het in aanzien. Werken van ongelijke waarde, toegeschreven aan kerkleraren, hebben niet zelden op tijdgenoten en op latere geslachten grotere invloed gehad dan diegene, welke door ons thans als meesterwerken worden beschouwd. De Meditationes zeggen in dit opzicht genoeg! Daarenboven steeg de waarde van een werk in de ogen van velen, waar het verhaal van het lijden en de dood van Christus tot in details werd medegedeeld, en zeker wanneer dit gebeurde door Maria zelf, die immers alles zelf had meegemaakt. Door deze oorzaken, menen wij, is het desbetreffende gedeelte uit het traktaat van Ogier wel in hoge mate populair geworden: in tal van hss. is het opgenomen[19] en alleen al uit de jaren 1467–1568 zijn 29 afzonderlijke edities bekend, de opera omnia niet meegerekend.[20] Het groot aantal hss. en de zeer verspreide vindplaatsen zijn er o.m. de oorzaak van dat van dit eens zo bekende werk geen moderne kritische uitgave voorhanden is.[21]

Waren de middeleeuwers er al niet geheel zeker van wie de auteur was van deze planctus, in later tijden werd het auteurschap van Bernardus nog meer in twijfel getrokken zodat men sprak van *pseudo-Bernardus*.[22] Zoals reeds gezegd is, schijnt thans vast te staan

dat deze klacht is vervaardigd door een zekere *Ogerius*, ook bekend onder de namen *Oglerius*, *Ogier* en *Occlerius*, geboren in 1136 uit een adellijke familie in Trino, gelegen in het district Piemont.[23] Waarschijnlijk na een ontmoeting met Bernardus, is hij ingetreden in de naburige abdij van Locedio, waarvan hij later abt is geworden. Na een werkzaam en heilig leven – door de kartuizersorde wordt hij als zalige vereerd – is hij daar op 10 september 1214 overleden. Om zijn geschriften en zijn vroomheid wordt hij een andere Bernardus genoemd.[24] Hoewel Bernardus derhalve niet de schrijver is van dit traktaat, stamt dit werkje toch wel uit diens naaste omgeving, hetgeen een teken is dat de middeleeuwer de geest ervan zuiver heeft aangevoeld. Waarschijnlijk beperken de werken van Ogier zich tot de *Sermones in Coena Domini* en *De Laudibus Paradisi*, welk laatste werk ook geheten is: *Tractatus In Laudibus Sancti Dei Genitricis*. Hierin ook wordt de schrijver frater genoemd, niet abbas, waaruit blijkt, dat dit werk geschreven is vóór 1205, het jaar van zijn abtswijding.[25]

In het *De Laudibus* nu vraagt de auteur aan Maria, hem te vertellen wie zij is, *quae et qualis fuit*. In de vorm van sermoenen[26] gaat hij vervolgens de grote gebeurtenissen na uit haar leven: ontvangenis en geboorte, leven in de tempel, huwelijk, annunciatie, bezoek aan Elisabeth, de angst voor Jozef; de *elfde* preek is gewijd aan Christus' geboorte en lijden, de twaalfde aan zijn verrijzenis en hemelvaart en aan Maria's dood en tenhemelopneming. Tot besluit volgt een gebed tot Christus en Maria. Het is een Marialeven geschreven met de innigheid en de gloed van een Bernardus. Het doel van de schrijver is de lezer op te wekken tot liefdevolle beschouwing van het mysterie, geheel in de lijn van een Jean de Fecamp en een Anselmus. Veel schijnt de auteur verschuldigd te zijn aan *apocriefen* als het *Evangelie van Jesus' Kindsheid* en het *Evangelie van Nicodemus*.[27] Hij richt zich, in oorsprong misschien meer nog als spreker dan als schrijver, tot kloosterlingen van waarschijnlijk dezelfde orde als waartoe hij zelf behoort, hen als ideaal voor ogen houdend te leven in de liefde van Jesus en Maria, om eens in de hemel met hen verenigd te worden. De Mariaklacht die hierin voorkomt, vormt met het overige deel van het traktaat zo-

danig een geheel dat twijfel aan de echtheid van het auteurschap schijnt te zijn uitgesloten.[29]

Een groot fragment dat o.m. de Mariaklacht bevat, heeft zich uit het geheel losgemaakt. Waarschijnlijk is deze planctus derhalve vanuit deze tekst over West-Europa verbreid.[30] Op welke wijze dit is geschied, valt voorlopig heel moeilijk te zeggen. Een zeer uitgebreid en diepgaand onderzoek in tal van archieven in West-Europa zal voor de oplossing van dit probleem nodig zijn. Het aantal redacties van deze tekst is dermate groot, dat het de voorkeur verdient, naar de beginwoorden drie typen te onderscheiden:[31]

A	Omnis qui ad nostrum Emmanuel	ed. Adriani	p. 75
B	Quis dabit capiti meo aquam	id.	p. 80
C	Quis unquam regnans in coelo	id.	p. 81

De hss. van groep A bevatten sermoen 11, derhalve geboorte en passie. Deze tekst bevindt zich in slechts enkele hss., vooral uit de dertiende eeuw, maar is nog niet gepubliceerd. Hij wordt toegeschreven aan Augustinus of Bernardus onder de naam Planctus of Compassio. *Tekst B* laat het geboorteverhaal weg en begint tegen het einde van paragraaf 2 van sermoen 11 met de woorden: *Quis dabit...* Dit type is het meest verspreid en is ook uitgegeven; de hss. dateren voor een deel uit de dertiende, de meeste evenwel uit de veertiende en vijftiende eeuw.[32] *Tekst C* begint tegen het einde van paragraaf 3 van sermoen 11 en is derhalve nog korter dan B. Hij komt alleen voor in een dertiende-eeuws hs. uit Turijn en is naar Ed. de Levis gepubliceerd in Migne.[33] Door de meeste onderzoekers is alleen deze tekst tot grondslag genomen, waarschijnlijk omdat hij het best bereikbaar was in een moderne editie. Zoals boven reeds is gezegd, is het aantal hss. dermate groot dat onderlinge vergelijking voorlopig niet mogelijk is.

Nadat dit fragment zich had losgemaakt uit het geheel, is het verspreid en uiteraard op tal van manieren gewijzigd en vervormd, ja zelfs verminkt. Evenwel, de Mariaklacht is in alle latere teksten overgenomen, onverschillig uit welke van bovenstaande groepen deze afkomstig zijn. Elk dezer groepen bestond reeds in de dertiende eeuw en was derhalve toen al een zelfstandig geheel.[34]

Met dit tractaat is het al niet anders gegaan dan met zovele middeleeuwse werken, iets waarover hierboven reeds is geschreven: het is in vergetelheid geraakt en doordat de middeleeuwer weinig neiging voelde te onderzoeken wiens geestelijk eigendom een bepaald produkt was, is ons geschrift toegeschreven aan een heilige die voor de devotie tot Maria veel te betekenen had gehad, i.c. *Bernardus*, *Augustinus*, *Anselmus*. Naar het voorbeeld van mystici die Christus of Maria om een openbaring verzochten is, nog in de dertiende eeuw, een *samensprake* ontstaan, waarin de schrijver het laat voorkomen als zou Maria zelf aan een der heiligen aan wie het werk werd toegeschreven, haar smartelijke ervaringen tijdens en na Christus' lijden en dood hebben verhaald.[35] Zo zijn openbaringen bekend van Maria aan Hildegard van Bingen, aan Elisabeth van Schönau, Geertruid van Helfta, Lutgard, Brigitta van Zweden e.a. Op deze wijze kreeg zulk een geschrift een min of meer geïnspireerd karakter, waardoor de verbreiding nadien zeer is toegenomen. Men denke slechts aan het beroemde lijdensverhaal dat lange tijd op naam heeft gestaan van *Anselmus*.[36] Oorspronkelijk schijnt in deze dialogus geen Mariaklacht te zijn voorgekomen; in een aantal teksten evenwel is Ogier's klacht ingevoegd in het lijdensverhaal dat door Maria verteld wordt.[37] Ook hier moet nog veel worden onderzocht. Ongetwijfeld bestaat er een nauw verband tussen beide teksten en niet onmogelijk is het dat de klacht van Ogier is losgemaakt uit diens sermoenen, in een dialoog is ingebouwd en eerst later geheel zelfstandig is geworden.

Ofschoon de tekst van een deel van het tractaat hierachter in extenso is afgedrukt, dient iets te worden medegedeeld omtrent de *inhoud*. Wij beperken ons hierbij tot het noodzakelijke, hoewel voor de studie van de geschiedenis der spiritualiteit en der vroomheid het gehele werk voor een meer uitvoerige behandeling in aanmerking zou moeten komen: het lijkt ons van een dermate grote frisheid en is voor het Westen zo nieuw, dat men reeds bij een vluchtig doorlezen tal van trekken en gedachten ontmoet die in de latere eeuwen weerklank hebben gevonden.

Nadat de schrijver (of spreker) heeft uitgeweid over de geboorte van Christus – het begin van het hierachter opgenomen fragment –,

vindt op pag. 79 een wending plaats: de verheerlijking van de kleine Christus en zijn onvolprezen moeder leidt tot het verlangen in de schrijver, beiden eens te mogen aanschouwen: *Tota hec esset felicitas mea videre Christum cum Matre sua.* Op aarde is dit evenwel niet mogelijk, derhalve moeten wij in tranen van verlangen zijn komst verbeiden: *lacrimis et gemitibus utendum est, quousque mitissimum veniat suorum merentium consolator, consolans animas suorum lugentium.* De schrijver roept om de gave der tranen om dag en nacht te kunnen wenen, *donec servo suo Dominus Ihesus appareat, consolans animam meam.* Evenals in de Plan worden de *filie Iherusalem* opgeroepen tot wenen: bedenkt hoe bitter het is, van hem gescheiden te worden terwijl ge zo nauw met hem verbonden zijt! Gij hebt u aan hem toegewijd, geeft u zelf aan hem terug! En de schrijver wijst hun de weg: *omnes ad Virginem currite*, want zij heeft hem voortgebracht, gevoed, opgedragen in de tempel, zij is met hem naar Egypte gevlucht, kortom: zij is hem bijgebleven, zolang ze kon, ook onder het kruis. Was ook zij niet onder de wenende vrouwen die hem volgden en tot wie hij sprak: Weent niet over mij maar weent over u zelf en over Uw kinderen? Behalve het groot indringingsvermogen van de schrijver, de oprechte vroomheid die zich uit in het verlangen naar mystieke eenwording, blijkt het motief van het klagen: het smartelijk moeten ervaren van de ontoereikendheid van het aardse, de onstilbare kwelling en de onrust van het menselijke hart.

Hier verlaat de spreker de toehoorders, wendt hij zich tot Maria en gaat op in de vraag aan haar of het waar is wat hij zegt. De sprekende die aan de toehoorders mededeelde, wordt nu de vragende aan Maria, hij is een geworden met de toehoorders. Nu spreekt hij de wens uit, de smarten die Maria geleden heeft tijdens het lijden, zo innig mogelijk te kunnen meevoelen; de herinneringen aan het lijden zullen Maria pijn doen maar daar staat tegenover dat zij nu is verheerlijkt: *quia iam glorificata flere non possum.* Dan draagt zij de vragende op: *tu cum lacrimis scribe, que cum magnis doloribus ipsa persensi.* Maria begint haar verhaal in het hoofdstuk dat tot titel heeft: *In Parasceve ad collacionem.*

Zij vertelt over de mishandelingen die Christus heeft ondergaan en hoe zij hem op de kruisweg is gevolgd, met de andere vrouwen,

tot op Calvarie. Zij zag hem hangen aan het kruis, de schandelijkste dood stervend. Hoezeer ze in haar geest gekweld werd, is onzegbaar. Beschrijving van zijn uiterlijk (ed. Adriani, p. 83). Maria zelf was door hem en door iedereen verlaten, zo ontroostbaar was ze dat ze tot spreken niet meer in staat was. Hier bereikt de schrijver het hoogtepunt, de *klacht. Flebam dicendo, et dicebam plorando.* Maria verlangt te sterven en smeekt hierom aan Christus, aan de dood, weer aan Christus, en aan de Joden: steeds opnieuw klinkt het verlangen, in de dood met hem verenigd te worden, totdat ze plots zegt: *sed mors optata recedit* (einde van p. 83). Weer vraagt ze met hem aan het kruis te mogen sterven; dan wordt ze overweldigd door het gevoel van eenzaamheid, door de vrees alleen achter te zullen blijven, waarmee de commendatio wordt ingeleid (p. 84). Tussen Christus' woorden tot Maria en die tot Johannes ligt de uitweiding over het doel van zijn lijden en dood, over de verlossing, en ook woorden van troost tot Maria: Zij moet niet wenen, want hij blijft bij haar en eens zal ze weer bij hem komen.

Na deze woorden van Christus zijn noch Maria noch Johannes tot spreken in staat, zij waren *velut mortui* en: *Amare flebant, quia amare dolebant* (p. 85). Schildering van haar smarten, dood van Christus, weer uitweiding over haar droefheid. Maria, onder het kruis, zegt: *Reddite nunc misere vel corpus exanime; complestis vota, extinctum deponite Matri. Vel si libet magis, me morte iungite illi, ut cum suis mei pereant dolores finiti. Deponite, queso, illum deponite michi; habeam ut mecum eius exanime corpus. Michi solamen erit vel saltem defunctus* (p. 86). Kruisafneming. Over Maria zegt de schrijver: *Virginis dolorem posse narrari non credo. Tamen rectus erat amoris continens modum. Non desperabat, sed pie, iusteque dolebat. Quem genuit Virgo, in iusti morte dolebat, sperans tamen ipsum tercio resurgere die* (p. 87). Algemene droefheid onder mensen en engelen. Begrafenis. Maria: *Miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei. Illud adhuc paullulum relinquite michi, ut faciem illius substracto velamine valeam contemplari. Nolite eum tam cito tradere sepulture; date illum misere Matri sue, ut habeam illum mecum vel defunctum. Aut si illum deponitis in sepulchro, me miseram sepelite cum illo: male post eum supererit* (p. 88–9). Algemeen rouwbeklag, droefheid Maria. Zij verblijft nadien in het huis van Johannes, die

haar beschouwt als zijn eigen moeder. *Benedicti sint omnes, qui diligunt eam.*

Uiteraard kan deze korte samenvatting de tekst niet vervangen; met opzet zijn enkele citaten opgenomen waaruit moge blijken hoezeer dit deel van de passie vanuit deze twaalfde-eeuwse tekst voor de latere eeuwen richtinggevend is geweest. Merkwaardig zijn de woorden over Maria's innerlijke gesteltenis: *Non desperabat, sed pie, iusteque dolebat. Quem genuit Virgo, in iusti morte dolebat, sperans tamen ipsum tercio resurgere die* (p. 87). Zijn deze woorden door de schrijver bedoeld als een terechtwijzing aan het adres van degenen die Maria voorstelden als te zeer overweldigd door de smart? Eadmer en Anselmus kunnen bezwaarlijk tot dezen gerekend worden. Maar hoe leefde deze stof onder het volk? Hoe was de gesteldheid van het gehoor waartoe de spreker resp. de schrijver zich hier richt? Of is het in zekere zin een uiting van de schrijver die ineens tot de ontdekking komt dat hij in de klacht van Maria te ver is gegaan?

Zonder twijfel vormt de klacht het hoogtepunt. Maria alleen klaagt. Haar spreken is één oproep, lijden en dood van Christus intens mee te beleven, uit liefde tot de dode met hem één te worden. Christus zelf spreekt vanaf het kruis de boodschap uit van verlossing en opstanding, en hij ook is de *sponsus in sua speciositate benignus* (p. 80). In de inleiding heeft de schrijver zijn bedoeling uitgesproken en van hieruit wordt het duidelijk dat hij zoveel aandacht wijdt aan de smarten van Maria. Naast het lyrische element mag evenwel het epische, zeker ook wat betreft de invloed op latere werken, niet worden voorbijgezien.

Plan – Ogier. Invloeden

Een van de vele vraagstukken in de duistere geschiedenis van beide bovengenoemde teksten, de Plan en Ogier, is het *verband* dat tussen beide bestaat: een aantal zinswendingen komen in beide klachten zo sterk met elkaar overeen dat van toeval moeilijk sprake kan zijn.[38] Mogelijk is de Plan ouder en zijn hieruit, langs welke weg

dan ook, stukken in het tractaat van Ogier terechtgekomen en in prozavorm herdicht. Hiervoor zou pleiten dat Godfried ongeveer twintig jaren voor Ogier is overleden, dat de abdij van St. Victor een sterk uitstralingscentrum is geweest en dat versregels in het algemeen gemakkelijk en eerder tot vrij proza worden omgevormd dan omgekeerd het geval is. Geen dezer argumenten is evenwel overtuigend.[39] Het proza van Ogier is op menige plaats zeer ritmisch en rijk aan rijmvormen, zeker ook in gedeelten die niet in de Plan voorkomen. Waarom heeft Ogier juist deze zinnen overgenomen? Ook in andere opzichten is de verhouding tussen beide teksten duister. Wat leefde er in dat klooster in Parijs? Welke invloeden zijn daar werkzaam geweest? Van welke aard waren de betrekkingen tussen Parijs en Piemont? Heeft wellicht aan beide klachten een ander werk ten grondslag gelegen, of moet tussen beide een ons onbekende tekst worden verondersteld? Zijn de gemeenschappelijke regels misschien eerst later in de tekst van Ogier terechtgekomen? En waarom heeft Ogier zoveel uit de Plan niet benut? Ook vanuit de volkstalen is hiervoor geen oplossing te vinden: de minder affectieve, gebonden Plan heeft invloed gehad, vooral in Duitsland, maar groter is deze geweest van het weinig gebonden proza van Ogier, dat *beschrijvend en mediterend* is, *verhalend en lyrisch, teer en indringend, innig en hartstochtelijk*, direct aansprekend en pakkend.

De *Plan* is zo gaaf en rijp dat men zou verwachten oudere Latijnse klachten aan te treffen welke dit hoogtepunt mogelijk hebben gemaakt. Een onderzoek heeft tot geen ander resultaat geleid dan de zeer korte klacht van *Eadmer*. Theoretisch is een dermate grote sprong, van Eadmer naar Godfried, niet onmogelijk; immers een ontwikkeling als waarvan hier sprake is, behoeft niet zo geleidelijk te verlopen als menig onderzoeker zou wensen, en voorts kunnen andere factoren aanleiding zijn geweest tot het schrijven van de Plan, zodat Godfried, de stof kennende, ineens tot deze voortreffelijke prestatie is geraakt daar hij het meesterschap over de vorm reeds bezat. Niettemin zou men verwachten soortgelijke voortbrengselen te vinden, uit dezelfde of uit vroegere tijd. Hiervoor zouden in aanmerking komen de prose *Moestae parentis*[40], welke tekst volgens som-

migen tot de twaalfde eeuw behoort, hetgeen door anderen weer ontkend wordt,[41] en het *Ante crucem virgo stabat*, waarvan hetzelfde kan worden gezegd:[42] van de eerstgenoemde tekst herinnert strofe 7 (ed. Kehrein) zowel aan Plan als aan Ogier. Ook hier duiken tal van mogelijkheden op. Van de niet-Latijnse klachten hebben de op p. 53 vermelde Romaanse klachten geen invloed gehad.[42] Wellicht zou nadere bestudering der onderscheidene liturgieën uit die tijden opheldering kunnen brengen.

Op de vraag of de Westeuropese Mariaklacht *uit het Oosten* is overgenomen, is nog geen definitief antwoord gegeven kunnen worden. Deskundigen zijn overtuigd van de samenhang in dit opzicht tussen Oost en West, maar blijven het bewijs schuldig.[43] Voorzover ons bekend is, kan geen Latijnse tekst van een Mariaklacht aangewezen worden die een vertaling of ook maar bewerking zou zijn van een klacht uit het Oosten. Toch zijn er wel tekenen welke wijzen in die richting en wie de klacht uit het Nicodemus evangelie of die van Metafrastes vergelijkt met produkten uit het Westen, moet wel de indruk krijgen van een zekere verwantschap, Aantoonbaar is deze echter niet. Niettemin, de overeenkomst van een fragment van de klacht van *Romanos*, van het *Romeins officie* uit de tijd van Karel de Grote en van *Eadmer* is zo frappant dat hier moeilijk van toeval sprake kan zijn. Men vergelijke:[44]

1. Romanos, strofe 4:

Ὑπάγεις, ὦ σπλάγχνον, πρὸς ἄδικον φόνον,* καὶ οὐδείς σοι συναλγεῖ.* Οὐ συνέρχεται Πέτρος,* ὁ εἰπών σοι* Οὐκ ἀρνοῦμαί σέ ποτε,* κἂν ἀποθνησκω.* Θωμᾶς ἔλιπέ σε,* ὁ βοήσας· Μετὰ σοῦ* θάνωμεν πάντες.* Οἱ ἄλλοι δὲ πάντες,* οἱ οἰκεῖοι καὶ υἱοὶ,* οἱ μέλλοντες κρῖναι* τάς σου θώδεκα φυλὰς,* ποῦ εἰσὶν ἄρτι;* οὐδεὶς ἐκ τῶν πάντων,* ἀλλ' εἷς ὑπὲρ πάντων* θνήσκεις, τέκνον, μόνος,* ἀνθ' ὧν πάντας ἔσωσας,* ἀνθ' ὧν πᾶσιν ἤρεσας,* ὁ υἱος καὶ Θεός μου.*

2. Romeins officie: *Vadis propitiatus ad immolandum pro omnibus. Non tibi occurrit Petrus, qui dicebat mori tecum? Reliquit te Thomas, qui aiebat: Omnes cum eo moriamur? Et ne unus ex illis? Sed tu solus duceris, qui castam me confortasti, filius et Deus meus! – Promittentes tecum in carcerem et in mortem ire, relicto te fugerunt. Et ne unus ex illis...! – Vadis propitiatus ad immolandum, etc.*

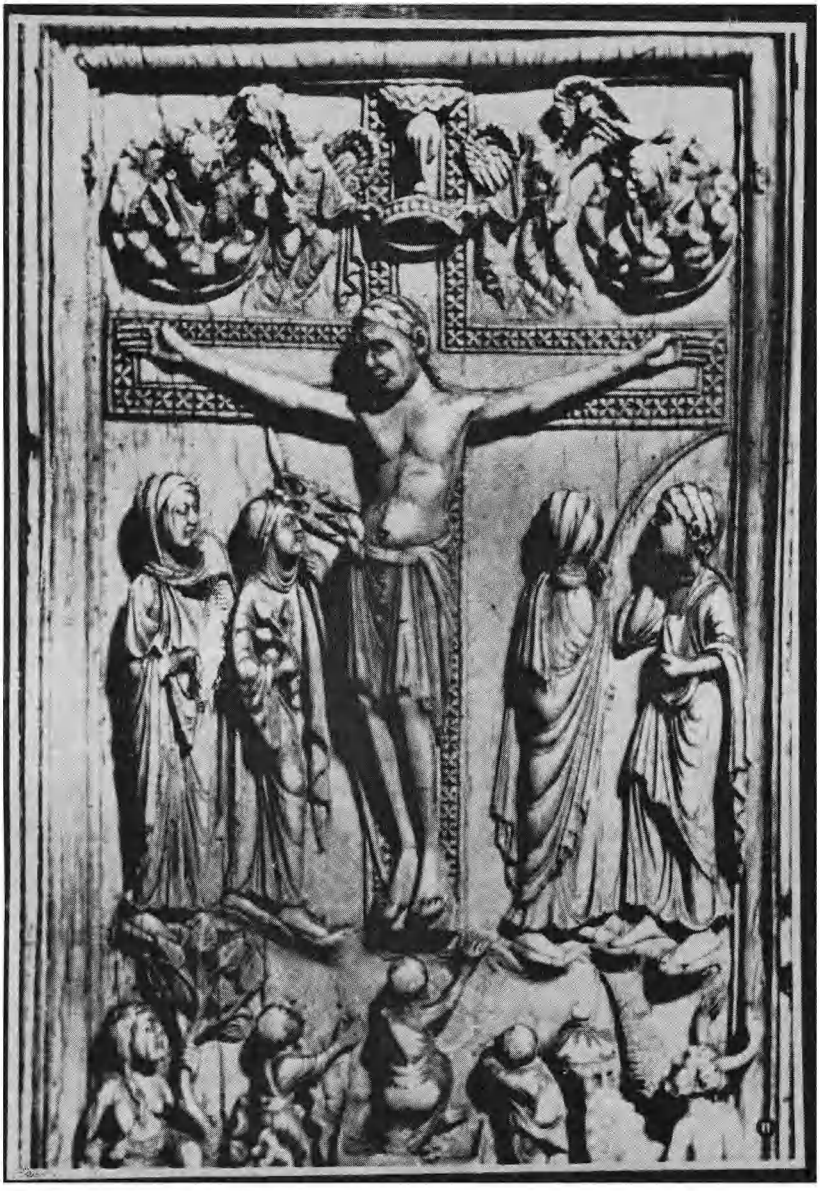

Afb. 3

3. Eadmer: *Vadis propitiator ad immolandum pro omnibus; non tibi occurrit Petrus qui dixit: Pro te moriar; reliquit te Thomas qui ait: Eamus, et moriamur cum eo omnes, et nullus ex his, nisi tu solus duceris, qui me castam conservasti, filius meus et Deus meus,...*

Blijkens de Peregrinatio van Aetheria is de invloed van Jerusalem op het Westen wel ouder dan de achtste eeuw en derhalve is een zekere uitstraling van het „Oosten" onmiskenbaar. Uit het tweede citaat blijkt dat vóór Eadmer in het Westen wel zoveel aanwezig was dat deze schrijver zijn klacht niet rechtstreeks aan een werk uit het Oosten behoeft te hebben ontleend. De aard van het verband tussen deze en eventueel andere teksten zal van deskundige zijde nog nader onderzocht moeten worden. Intussen zijn er ook elders aanwijzingen voor invloed van het Oosten. Een der grote levensgeschiedenissen, de *Vita beatae virginis Mariae et Salvatoris rhythmica*, geschreven tussen 1230 en 1250, een werk dat wat de Mariaklacht betreft schatplichtig is aan Ogier, noemt tal van bronnen die naar het Oosten wijzen, zoals *Germanus* (van Constantinopel?), *Theophylus* (?), *Joseph* (*Hymnographus? of Flavius Josephus?*) e.a.[45] Vastheid geven deze namen niet: wij weten niet met zekerheid welke auteurs hier bedoeld zijn en in de geschriften van de veronderstelde schrijvers is dienaangaande niets te vinden. Een zekere Jacobus schijnt te zijn Jacobus van Vitry, die van 1216–1218 bisschop van Akkon is geweest, m.a.w. ook hier zijn niet alle genoemde bronnen van Oosterse herkomst.[46] Wanneer uit een onderzoek, dat evenwel nog niet heeft plaatsgevonden, de invloed van het Oosten op deze Vita zou komen vast te staan, zou deze nog groter blijken, wanneer men bedenkt dat dit werk weer op zijn beurt het Marialeven van *Walter van Rheinau* (± 1275) heeft beinvloed, dat van *Philip de Karthuizer* (± 1300) en dat van *Wernher van de Nederrijn* (vóór 1382).[47] Symptomatisch ten aanzien van dit probleem is eveneens dat een hs. uit de tiende eeuw, *Reichenau Cod. LXXX*, dertien uit het Grieks vertaalde preken bevat, o.m. een van *Germanus van Constantinopel* en twee van *Johannes Damascenus* en dat deze de Tenhemelopneming van Maria tot onderwerp hebben.[48] Zo is van de genoemde *Germanus*, ook in een tiende-eeuws hs., een

lofzang op Maria bewaard en juist in de twaalfde eeuw zijn de werken van Efrem in het Westen eerst goed doorgedrongen.[49] Bij nader onderzoek zou natuurlijk ter sprake moeten komen de belangrijkheid van de handelswegen die vanuit Byzantium naar Noord-Italië, Parijs en Engeland leidden, alsook naar Hongarije en Zuid-Duitsland.[50] Van groot belang waren ook de betrekkingen van Syrië met Spanje, Zuid-Italië en Gallië.[51] Aldus zouden de genoemde Romaanse klachten met andere stoffen uit het Oosten kunnen zijn gekomen.

De mogelijkheid dat het Oosten verse krachten zou hebben overgedragen aan het Westen, sluit niet uit dat in het *Westen van de twaalfde eeuw* niets aanwezig geweest zou zijn wat bijgedragen heeft tot de ontwikkeling van de Mariaklacht en dus ook van de Mariacultus. Het Westen heeft niet altijd en overal dat strakke, hiëratische karakter vertoond dat de latere Romeinse liturgie kenmerkt. *Augustinus* is o.m. om zijn menselijke visie op het lijden van Christus en zijn persoonlijke bewogenheid in het Westen eeuwenlang de grote kerkvader geweest.[52] Ook vóór de twaalfde eeuw! En wat is de achtergrond van de bekende uitspraak van *Ambrosius* waar deze van Maria zegt: Stantem illam lego, flentem non lego?[53] Zo schijnt een Zuidgallische volkspredikant uit de zesde eeuw, *Caesarius van Arles*, zijn tijd ver vooruit als hij spreekt over de menswording en het lijden.[54] In lectionaria van Montecassino uit de tiende en elfde eeuw komen o.m. twee gedichten voor: een metrische *Mariahymne van Hinkmar van Reims* († 882) en een van *Paus Silvester II* (999–1003).[55] Meer nog dan Eadmer, die zoals reeds is gezegd de Mariaklacht kende en in 1124 is overleden, heeft wellicht tot de nieuwe spiritualiteit in het Westen bijgedragen zijn vriend en meester *Anselmus* (1034–1109), de eerste der grote scholastieken, o.a. door zijn *Cur Deus homo*? De bekende ten onrechte aan hem toegeschreven Dialogus stamt pas uit de dertiende eeuw, maar ze ademt wel zijn geest.[56] Uit een vergelijking van de klachten van Eadmer en Godfried van Breteuil met de Dialogus blijkt, in welke richting de Mariaklacht zich zal ontwikkelen en wel van het objectief-hiëratische en liturgische naar het subjectief-individuele en lyrische. Het gevoel en de droefheid van Maria om eigen smart krijgen duidelijk de

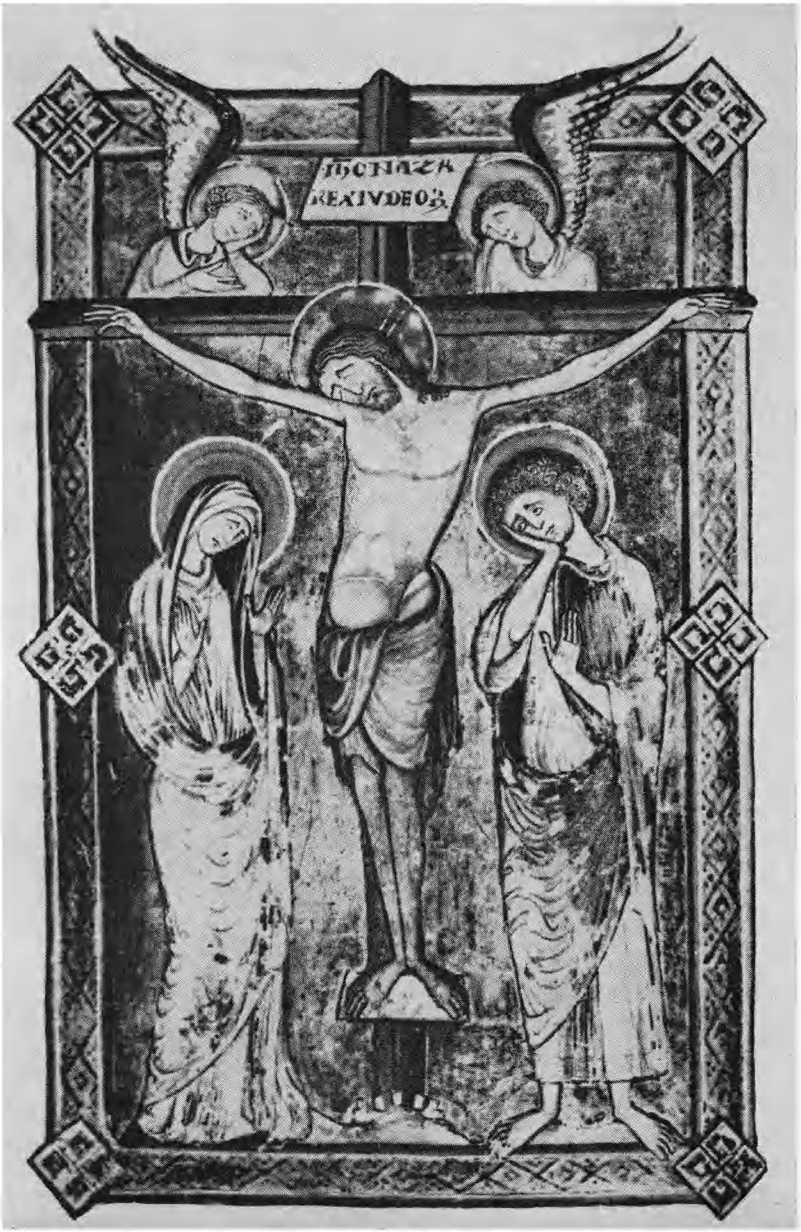

Afb. 4

overhand. Reeds in een groetpsalter van *Pontigny* (twaalfde eeuw) wordt gepreludeerd op wat later talloze malen zal worden herhaald, nl. hoe Maria geklaagd heeft over de misdaden der mensheid en hoezeer haar vreugde in droefheid is verkeerd.[57] Uit een eveneens in de twaalfde eeuw ontstaan lied dat zeer verbreid is geweest, blijkt al evenzeer het beeld van de lijdende moeder, maar in al deze teksten treedt ook de verrijzenis lichtend te voorschijn.[58]

Uit deze enkele voorbeelden moge duidelijk zijn geworden dat het Westen naast vermoedelijke en zelfs aan zekerheid grenzende invloeden uit het Oosten, ook een eigen ontwikkeling gekend heeft, hierbij steunend op eigen tradities.[59] In de eeuw tussen Eadmer en Godfried moet de Mariaklacht in het Westen tot volle ontwikkeling zijn gekomen. Hoe deze tot stand is gekomen, van welke aard de waarschijnlijk verloren gegane klachten zijn geweest weten wij niet. De Mariaklacht vormt slechts een klein onderdeel van de machtige beweging welke bekend staat onder de naam van de renaissance van de twaalfde eeuw en bovendien moeten we bedenken dat de stof voor de klachten aanwezig was en dat het aan Maria in de mond leggen van klaagwoorden slechts een begeleidend verschijnsel is.

Invloed van Plan en Ogier

Zowel de Plan als het tractaat van Ogier zijn ongemeen belangrijk geweest: behalve in tal van sequenties en prosen valt invloed van beide waar te nemen in de *Meditationes*, de *Stimulus Amoris*, de *Dialogus* van *ps.-Anselmus* maar eveneens in later tijd bij schrijvers als *Suso*, *Savonarola*, *Antonio de Guevara*, *Louis de Granada*, *Tauler*, *De Molina* e.a.[60] In hoeverre dit ook geldt voor de litteraturen in de volkstaal, valt moeilijk te zeggen; op het gebied der geestelijke letterkunde moet nog veel gedaan worden. Toen de poëzie in het Latijn haar hoogtepunt had bereikt, moest die in de volkstaal zich nog ontwikkelen. De Provence is dan het verst gevorderd en hier ook is de inwerking van *Ogier* wel zeer krachtig geweest, maar ten aanzien van de andere Romaanse klachten schijnt zij minder groot.[61] In de *Duits-talige* landen heeft Ogier krachtig doorgewerkt via de *Vita Rhythmica* op de latere bewerkingen van dit Marialeven.[62] Voor

zeer vele *Engelse* klachten is deze planctus eveneens de bron geweest en hetzelfde geldt voor klachten uit Zweden, Denemarken en IJsland.[63] In het algemeen is het onderzoek in de onderscheidene talen te zeer beperkt gebleven tot de klacht in het drama. De invloed van de *Plan* schijnt intussen, ook voor Duitsland, minder groot te zijn geweest, hetgeen uit de aard van deze prose wel te verklaren is. Ongetwijfeld heeft Ogier de grotere populariteit te danken aan het invoegen van de klacht in het passieverhaal, de dialoogvorm, de epische beschrijvingen en de grotere zielsbewogenheid, zoals reeds is opgemerkt. Voor de verbreiding is o.m. van belang geweest de abdij van St. Victor te Parijs, die de erfenis van de benedictijnen heeft overgenomen en bovendien hebben cisterciënsers en karthuizers veel bijgedragen tot de nieuwe devotie: in hun kloosters werden de werken van b.v. Anselmus zeer gewaardeerd, veel gelezen en nagevolgd.[64] Zo hebben de augustijner koorheren van de Parijse abdij de nieuwe devotie tot Maria doorgegeven aan de franciscanen en dominicanen, die voor verdere verbreiding onder het volk hebben zorg gedragen.

Behalve beide genoemde klachten en de Dialogus[65] zijn ook andere geschriften van meer of minder groot belang. Met een opsomming moet hier worden volstaan:

1. Anselmus, *Liber Meditationum et Orationum*[66]
2. *Meditationes vitae Christi:* compilatiewerk van een onbekende fransciscaan uit Toscane; een deel hiervan, de *Meditationes de passione*, gaat waarschijnlijk terug op Bonaventura[67]
3. Pseudo-Beda, *De Meditatione passionis Christi per septem diei horas Christi libellus*[68]
4. Pseudo-Bernardus, *Lamentatio beati Bernhardi super passionem Domini*[69]
5. Pseudo-Bernardus, *Meditatio in passionem et resurrectionem Domini*[70]
6. Pseudo-Bernardus, *Sermo de vita et passione Domini*[71].

Van de met zekerheid gedateerde Mariaklachten uit de twaalfde eeuw zijn de *Plan* en de klacht van *Ogier* de belangrijkste. Het is zeer

waarschijnlijk dat het Westen impulsen ontvangen heeft van het Oosten, misschien is er sprake van rechtstreekse invloed, maar ook in het Westen waren reeds voordien denkbeelden aanwezig die, wellicht door de samenvloeiing met krachten uit Jerusalem en Byzantium, evenzeer de stof kunnen hebben geleverd voor de Mariaklacht. Merkwaardig is de onafhankelijkheid van klachten in de *volkstaal* welke uit de twaalfde eeuw heten te dateren, ten opzichte van klachten in het Latijn van dezelfde tijd of vroeger. Mariaklachten uit de *dertiende* eeuw in de volkstaal gaan bijna zonder uitzondering terug op Latijnse bronnen of zijn hierdoor beinvloed. Zowel Plan als Ogier hebben ingewerkt op Latijnse schrifturen (hymnen, sequenties, prosen, levens van Christus en Maria, passieverhalen) alsook op werken in de volkstaal, voornamelijk in Duitsland, Engeland en Frankrijk. Voorzover wij konden nagaan is de invloed van Ogier hier ook het grootst geweest. Daar het ons niet mogelijk was, alle Latijnse klachten afzonderlijk na te gaan en de bron of bronnen op te sporen, zijn hierachter alle buitenlandse klachten bij elkaar geplaatst en is bij elke klacht, waar dit mogelijk was, de bron vermeld (p. 392).

Wellicht is ook betreffende de *compassio* wat meer licht gebracht in zoverre gebleken is dat reeds voor de opkomst der bedelorden, met name die der franciscanen, de grondslag voor de nieuwe devotie is gelegd. Over de betrekkingen van Piemont en de cisterciënzers in de twaalfde eeuw zijn we nog onvoldoende ingelicht.

De stof van de laatste hoofdstukken, t.w. over de Mariaklacht in het Oosten en in het Westen, is veelomvattend naar ruimte en tijd, maar het zal duidelijk zijn geworden, hoezeer zelfs op het beperkte gebied van de Mariaklacht de verdeling in tijdperken en stromingen kan leiden tot schematisering en eenzijdigheid. Nergens is een breuk, overal min of meer geleidelijke overgang. Twee klachten als die van *Efrem* en van *Ogier*, die zo ver van elkaar liggen, verschillen in menig opzicht van elkaar maar beide ook worden overkoepeld door de traditie. Gemakshalve hebben wij hierboven onderscheid gemaakt-en moeten maken-tussen Oost en West, daarbij evenwel steeds beseffende dat er in wezen nauwelijks een tegenstelling tussen

beide werelden was. Beide immers hebben een eenheid gevormd op dit terrein, waarin vooral Syrië, Palestina, Egypte, Italië en Frankrijk naar voren zijn getreden. Het streng hiëratische is veeleer beperkt tot de Byzantijnse spiritualiteit. Misschien heeft tezeer de mening overheerst dat de aandacht voor de mensheid van Christus zich in het Westen eerst sinds Bernardus heeft ontwikkeld, en dat deze haar voortzetting gevonden heeft in de Bedelorden. Bernardus heeft inderdaad vorm gegeven aan deze beweging en de ideeën ingang doen vinden door zijn persoonlijkheid, maar die religieuze gevoeligheid was er lang vóór Bernardus en vóór Franciscus.[72] Te weinig ook is er aandacht geschonken aan de wijze waarop het volk in het verleden de godsdienst beleefde. Niet voor iedereen van vóór de twaalfde eeuw is Christus de overwinnaar aan het kruis en niet ieders aandacht was gericht op de onbewogen en eeuwige Logos. Bij de Griekse Mariaklachten is reeds gebleken hoe het volk Maria zag.[73] Hoe zou ook anders het hardnekkig voortleven verklaard kunnen worden van de apocriefe geschriften en dat ondanks tal van kerkelijke verbodsbepalingen! Ook de Mariaklacht is een uiting van volksdevotie of althans: ze is dat geworden in het Westen. „*De geschiedenis der spiritualiteit mag zich nimmer beperken tot de leer van dezen of genen heiligen of ascetischen schrijver, maar moet zich interesseren aan de wijze, waarop de doorsnee-christen zijn godsdienst feitelijk beleefde. En daarvoor zijn onze apocriefen... ongetwijfeld meer representatief dan de sublieme hoogvliegers als een Evagrius Ponticus, een Gregorius van Nyssa*".[74] Bij alle onderscheid dat er te maken valt tussen Oost en West op verschillende terreinen, zijn beide werelden één betreffende een onderwerp als de Mariaklacht, dat als volksprodukt wellicht van alle tijden is. De litteratuurwetenschap dient hiermede zowel bij haar onderzoekingen als in haar waardering rekening te houden.

Afb. 5

HOOFDSTUK V

DE NEDERLANDSE MARIAKLACHT

Van hoeveel belang het ook is de ontwikkeling van een bepaald genre te zien, na te gaan hoe een bepaald gegeven gestalte kan krijgen in mystiek, volkslied en devotie, en hoe levend een traditie gedurende eeuwen kan zijn, van primair belang is het de bronnen op te sporen, een noodzakelijk werk als basis voor waardering.

Bij een onderzoek naar de Mariaklachten in de volkstaal moet met verschillende mogelijkheden rekening worden gehouden: de klacht kan een vertaling zijn van een Latijnse tekst, een min of meer vrije bewerking daarvan of ze is een zelfstandige schepping. A priori is de laatstgenoemde mogelijkheid niet uitgesloten, ook niet in de middeleeuwen, maar gezien de verhouding van het Latijn tot de volkstaal, zeker waar het werken van geestelijke aard betreft, mag worden aangenomen dat menig schrijver steun gevonden heeft in een Latijnse *Vorlage*, niet zozeer omdat het hem aan scheppingskracht ontbrak als wel uit eerbied voor de overgeleverde tekst, omdat de drang naar oorspronkelijkheid minder sterk was en anders was gericht dan in onze tijd, of omdat de schrijver hen die het Latijn niet machtig waren, van dienst wilde zijn. Door de binding met de Kerk steunde de middeleeuwer graag op werken die in de taal van die Kerk geschreven waren en bovendien heerste er in de kringen van hen die de kunst van het schrijven verstonden, een zekere minachting voor de volkstaal, waardoor deze lange tijd een zware strijd te voeren heeft gehad tegen het oppermachtig heersende, sacraal getinte Latijn.[1]

De waarde van een werk treedt eerst aan het licht, wanneer het zo naakt mogelijk wordt bezien, ontdaan van eventuele invloeden

en bijkomstigheden. Ofschoon het onderzoek naar de bron of bronnen van zovele klachten een al te vermetele onderneming is, zeker bij een onderwerp uit de vergelijkende letterkundegeschiedenis, omdat de veelheid afbreuk kan doen aan de diepgang en grondigheid van het onderzoek, is hier toch een poging in die richting ondernomen. Van volledigheid kan uiteraard geen sprake zijn. Ondanks het vele dat op dit gebied – zeker ook in het buitenland – is verricht, staat de bestudering van de middeleeuwse letterkunde nog aan het begin. Ook zal het duidelijk zijn dat door een enkele tekst centraal te stellen, de diepgang van de bestudering van het desbetreffende handschrift zal worden bevorderd, maar daarnaast is een overzicht van een bepaald gegeven, en dat gezien in een groter verband, zeker even zinvol. De studie van de letterkunde en van de vroomheid dienen voor een tijd als de middeleeuwen samen te gaan waar dit mogelijk is. Vanzelfsprekend raken beide gebieden elkaar niet op alle punten. Het is bekend, hoezeer Bernardus dichtkunst en beeldende kunst voor gevaarlijk hield en hoe sceptisch de scholastiek in het algemeen tegenover deze kunsten stond.[2]

Uit hoofdstuk IV is reeds gebleken dat de devotie tot Maria in de middeleeuwen zich in verschillende stadia heeft ontwikkeld. In het Westen kunnen we teruggaan tot *Ambrosius* en wellicht tot *Augustinus*: Maria staat onverschrokken onder het kruis, zonder vrees voor de Joden, niet beducht voor de eigen smart, waardig en vol geloof, wetend dat Christus sterft voor de gehele wereld en voor elke mens. In de volgende eeuwen, zeker vanaf de tiende eeuw, ontwikkelt zich de com-passio naargelang de aandacht voor het lijden van Christus toeneemt: hoe meer Maria haar kind liefhad, des te groter is ook haar smart onder het kruis. Bij een *Petrus Damianus*, *Anselmus*, *Eadmer*, *Bernardus* treedt het mede-leven en mede-lijden met Maria steeds sterker op de voorgrond; het schriftuurlijk objectieve verandert in het persoonlijk-subjectieve, steeds breder wordt de stroom van woorden waarin de mens wordt opgeroepen met Maria zich te verplaatsen in het lijden, want de Mater Dolorosa heeft alle smarten met Christus medegeleden om voor de mens de genade van de verlossing deelachtig te worden.

De mens verkeert in nood, alleen langs deze weg is redding mogelijk.

GROEP A

De Planctus ante nescia en het tractaat van Ogier steunen op een eeuwenoude traditie, maar beide brengen ook in zoverre iets nieuws dat Maria zelf haar leed in eigen woorden uitspreekt, tot de mens. In de hieronder behandelde klachten, t.w. Van den Levene ons Heren, de vertaling van de Plan, de klacht uit het hs. Hulthem en die van Philip de Greve treedt de gedachte van de verlossing overal naar voren, is een leidende theologische idee aanwezig. Maria klaagt hier vooral in de geest van de *Plan* m.a.w. zij kent de zin van Christus' lijden, zij duldt haar smarten om de verlossing van de mens, zij lijdt, maar behoudt haar waardigheid ondanks haar tranen en zuchten.

GROEP B

Bijna gelijktijdig met de Plan is de tekst van *Ogier* zijn zwerftocht begonnen, een tekst waarin veel uit het verleden moet zijn opgenomen. Hij wordt gekenmerkt door een sterke bewogenheid, een sterke voorkeur voor realisme, voor uitvoerigheid in de schildering van het lijden, zo dat de theologische achtergrond bijna bedolven wordt onder de details van het passieverhaal, want hier is de klacht in het passieverhaal ingevoegd. Aan de totstandkoming hiervan, vooral van de visuele realistische trekken, hebben waarschijnlijk klachten bijgedragen als die van Efrem, van het Nicodemusevangelie en misschien nog apocriefe geschriften, waaruit o.m. voor werken als de Vita Rhythmica rijkelijk is geput. Maria staat in het middelpunt en geeft in luide uitroepen heftig uiting aan haar smart; de idee van de verlossing is niet afwezig, maar het gevoel overstelpt deze en de aandacht voor uiterlijkheden is onevenredig groot. Het lijdensverhaal van Ogier is voor de komende eeuwen van grote betekenis geweest voor tal van passieverhalen in het Latijn en zeker ook voor de volkstalen, zij het niet altijd rechtstreeks; en derhalve ook in de klachten. Zo blijkt Ogier ook invloed te hebben gehad op de hierna te behandelen Nederlandse klachten: de Ghetiden, die van hs. Leuven,

die van hs. Den Bosch, waarschijnlijk ook op die van Dirc van Delf, en op enkele volksliederen.

GROEP C

Christus' afscheid van Maria in Bethanië. De klacht is verplaatst naar het begin van de Goede Week. Overheersen van enerzijds sentimentaliteit, anderzijds van de scholastiek in de vragen van Maria. Zeer geliefd genre, dat weinig ontwikkeling vertoont.

GROEP D

Nabloei bij dichters als Justus de Harduyn, Stalpart, Mechteldis van Lom, een aantal liederen, Pater Poirters en Cornelis de Bie.

GROEP A. MARIAKLACHT EN VERLOSSING

Vanden Levene ons Heren (LoH)

Vanden Levene ons Heren, een werk enig in de Westeuropese letterkunde, stelt de onderzoeker voor vele problemen. Is het aantal bekend geworden handschriften die dit „epos" volledig (alleen hs. U.B. Utrecht 1329) of fragmentarisch bevatten, niet gering, waardoor althans enig licht valt op de verbreiding van dit werk, van het oudste hs. kan niet meer worden gezegd dan dat het waarschijnlijk is geschreven op de grens van het Oostvlaams en het Westbrabants[3], en dat volgens J. v. Mierlo *Martijn van Thorout* de dichter is.[4] Omtrent een mogelijke bron of bronnen is heel weinig bekend geworden.[5] Het is inderdaad niet onwaarschijnlijk, „*dat de Mariënclaghe in Vanden Levene ons heren 'n oorspronkelike schepping van de dichter is.*"[6] In hoeverre echter kan een mens, een dichter en nog wel een middeleeuws dichter oorspronkelijk zijn? Beperken we ons verder tot de Mariaklacht.

Het *Rijmboek van Martijn van Thorout*, hs. A., waarin fragmenten van LoH voorkomen, dateert van ca. 1290 en behoort tot onze oudste hss. Van de Mariaklacht zijn hierin slechts achttien min

of meer volledige versregels bewaard gebleven. Tussen het ontstaan van de tekst van Ogier, van de Plan en van dit hs. zijn derhalve ongeveer honderd jaren verlopen. Hoe heeft de Mariaklacht zich in die eeuw ontwikkeld? Hoe en waar is ze verbreid? Waar is mogelijkerwijze bewaard gebleven en uitgegeven wat tot voorbeeld voor de dichter van LoH kan hebben gediend? Is dit werk wel zo oorspronkelijk als men wel vermoedt? Wat was de functie van een dergelijk werk in de toenmalige samenleving? Hoe staat LoH in zijn tijd? Met deze laatste vragen is de grens van het te onderzoeken terrein al overschreden: de Mariaklacht in LoH. Hoe nuttig een nieuw onderzoek naar het gehele werk ook zou zijn, het is mogelijk dat de auteur indien hij naar een voorbeeld heeft gewerkt, de Mariaklacht zelfstandig heeft ingelast, in welk geval het onderzoek naar de Mariaklacht niet parallel loopt met dat naar het gehele werk. Het is een zoeken op smalle basis, een zoeken naar werken waarin een Mariaklacht voorkomt en die vóór 1290 zijn vervaardigd. Dat de klacht in de oorspronkelijke tekst gestaan heeft, is niet zeker, ondanks het voorkomen ervan in het teksthandschrift en in alle desbetreffende fragmenten. De mogelijkheid van latere invoeging blijft bestaan.

De klacht vormt *een geheel*: ze is geen dialoog met Christus of Johannes of een der vrouwen als antagonist van Maria, en evenmin wordt ze onderbroken door beschrijvingen. Maria spreekt, zij alleen, van het begin tot het einde. In zoverre is deze klacht te vergelijken met die van Efrem en gedeeltelijk met die van Ogier, ook met de Plan en de Moestae parentis. Dit is kenmerkend en in dit opzicht is ze ook enig in haar soort. Wellicht hangt dit kenmerk samen met andere eigenschappen, b.v. de paratactische plaatsing van onderdelen in het gehele werk, de schriftuurlijke opvatting, geen dramatische tonelen, het geheel statisch en objectief, tijdeloos. Ook uit de klacht zelf spreekt de paratactische plaatsing: inleiding-herinneringen-Joden-verlangen mede te lijden-toespraak tot Adam-slot. Het ene volgt na het andere, er is geen door elkaar heen lopen van motieven, perspectief ontbreekt. Ook de figuur van Maria is met deze rust in overeenstemming: geen luid weeklagen, geen uitroepen, geen jacht op dramatisch effect. Zelfs tot in de stijl is de

parataxis te volgen: zin wordt naast zin geschikt, causale verbindingen komen niet voor.[7]

Hiermee in verband staat het reeds eerder uitgesproken vermoeden dat LoH in zijn oorspronkelijke vorm uit *strofen* zou zijn opgebouwd.[8] Het is evenwel de vraag of ook de Mariaklacht uit strofen van vier regels heeft bestaan: juist de klacht is veel ritmischer dan het overige van dit dichtwerk, ze is een stukje zuivere lyriek. De strofenbouw van de klacht is o.i. meer gevarieerd, iets wat blijkens vergelijking met gelijksoortige werken niet zo vreemd zou zijn en waardoor steun zou worden gegeven aan het vermoeden dat deze klacht als een zelfstandig geheel zou hebben bestaan en later in LoH zou zijn ingevoegd.[9] Hiervoor pleit verder dat er vóór het bestaan van de Mariaklacht al vitae en verhalen over Christus' lijden en dood bestonden. Door de sterk toegenomen Mariaverering, die vooral de menswording van Christus beklemtoonde, hem zag als de Verlosser en Maria als de moeder van de Verlosser en als medeverlosseres, zijn de Levens van Christus zo gewijzigd dat Maria hierin een grotere plaats is gaan innemen.

De *strofenbouw* van de klacht uit LoH ziet er als volgt uit:

a)	inleiding: 6 8 4 8 4 regels	totaal 30
b)	herinneringen: 8 6 4 8 6 4 8 6 4	totaal 54
c)	Joden, medelijden: 6 8(6) 4 8(6) 4	totaal 30
	8 4 8	totaal 20
	6 8 6	totaal 20
	8 4 8	totaal 20
	6 4 6 4	totaal 20
d)	Adam: 6 8 4 8 4	totaal 30
e)	slot (8)	

De cijfers tussen haakjes wijzen op het in het teksths. voorkomen van regels die hier waarschijnlijk niet thuishoren.[10]

Dat de schrijver van het oudste hs. de strofen niet heeft onderkend, ze althans in het hs. niet heeft aangegeven, maakt het onderzoek bijzonder moeilijk.[11] Volstrekte zekerheid voor de juistheid van bovenstaande indeling is dan ook niet te geven; wij menen de struc-

turele en ritmische geleding te hebben benaderd. Hierbij kan worden opgemerkt dat a een gelijk aantal verzen heeft – en in dezelfde verhouding – als d; de waarde van het slot mag ten aanzien van de oorspronkelijke tekst in twijfel worden getrokken. Misschien zijn a en d ook gelijk aan het eerste deel van c. Voorts is het opvallend dat b bestaat uit drie gelijke onderdelen. Ook in c komen overeenkomsten voor, b.v. tweemaal 8–4–8 regels, maar in dit deel is de authentieke tekst wel niet bewaard. Weliswaar bevatten vier onderdelen elk 20 regels maar de eenheid is hier toch wel veel minder groot. In het algemeen is c het zwakste deel van de klacht en bovendien is de geest, evenals de toon, geheel anders.

Ook in andere opzichten schijnt het oorspronkelijke werk er anders te hebben uitgezien en blijkt de schrijver van hs. A, althans wat de klacht betreft, eigenmachtig te werk te zijn gegaan; dit laatste waarschijnlijk onder invloed van veranderde opvattingen en andere tijdsomstandigheden. Nader onderzoek en vergelijking van de volledige of onvolledige Mariaklachten in de verschillende hss., doen zien dat aan de oorspronkelijke tekst waarschijnlijk het viertoppige alternerende vers ten grondslag heeft gelegen. Onder de hand van latere afschrijvers is het vers losser geworden, hetgeen juist in de bewaard gebleven regels niet het geval is. Of het werk teruggaat op Franse of Latijnse voorbeelden, wagen wij hier niet uit te maken. Invloed uit het zuiden is wel zeer aannemelijk; van hieruit kunnen dan werken als deze verder hebben ingewerkt op het Duitse taalgebied met Keulen als centrum.[12]

De artistieke prestatie van de dichter en dus ook van de middeleeuwse dichter, betreft voor alles de *vorm*. Bovenstaande indeling, naar de uiterlijke vorm, is zo algemeen dat een verder onderzoek naar de bron langs deze weg nutteloos is. Ook onze dichter moet zijn werk hebben geschapen vanuit de traditie, maar hij heeft er een eigen vorm aan gegeven, zo eigen dat, al zou *de* bron worden ontdekt, toch zou blijken dat hier geen sprake is van vertaling. Wie zich in deze klacht verdiept en ze vergelijkt met andere, komt tot de overtuiging dat deze, gemeten naar de maatstaven van de middeleeuwse kunsttheorie, het werk is van een dichter, juist om de innerlijke vorm; de motieven immers waren bekend. Deze klacht is op

zijn minst genomen herschepping en is in het Latijn ondenkbaar. In vergelijking met andere klachten munt de onze uit door evenwicht: ze heeft de statische rust van het oude maar evenzeer de lyrische bewogenheid van de nieuwe tijd. Ook hieruit wordt het duidelijk dat ze anders en misschien ouder is dan die uit het 13de-eeuwse *Marienlob*, en oorspronkelijker is ze dan welk werk van Martijn van Thorout ook. De onbekendheid van de dichter deelt dit werk met vele andere uit deze eeuwen.[13]

ANALYSE

1. *Inleiding:* r. 3267–90

Alleen in hs. G II staat boven de klacht vermeld: *Zente Anselmus Dit is onzer vrouwen claghe*. Dit bovenschrift kan gelden als een bronvermelding en is wel van dezelfde persoon die in dit hs. de klacht heeft uitgebreid met een toevoeging uit de *Dialogus de Passione Domini*, welke aan *Anselmus* werd toegeschreven. Wel zeker is de kopiist eigenmachtig te werk gegaan; de veronderstelling als zou hij een tekst van de Dialogus voor zich hebben gehad waarin de klacht uit LoH voorkwam, mist alle grond. Hij heeft een fragment uit het aan Anselmus toegeschreven werk eenvoudig aan de klacht van LoH toegevoegd en boven de gehele klacht de naam van deze bekende schrijver geplaatst.

Met de Mariaklacht begint in LoH a.h.w. een nieuw tafereel: Maria en Johannes komen op. Van een historisch gebeuren is geen sprake: alleen hs. A vermeldt dat de Joden stonden te wachten op de dood van Christus. De regels 470–475 van hs. A, die elders nergens voorkomen, bevatten de vertaling van Christus' woorden: *O vos omnes qui...*; ze staan hier op rasuur. Dit citaat van Jeremias is in zoverre veelzeggend dat meer oude klachten blijken te steunen op teksten uit de bijbel, zeker ook uit het Oude Testament (vgl. uitgave van Ogier bij Migne, Efrem e.a.); in later tijd en zeker ook in vertalingen verdwijnen de aanhalingen. Niet onmogelijk heeft hs. A hier de oorspronkelijke lezing (vgl. ook Beuken, tekst, p. 144). De verschillen in de volgende regels zijn in de onderscheidene hss.

van dien aard, dat ook vanwege de geest moeilijk is uit te maken wat al of niet oorspronkelijk is.

Door het ontbreken van de in hs. A na r. 481 komende regels is verdere vergelijking voor dit motief niet mogelijk. Maria is verbaasd, haar kind als een dief (*quasi fur*) en moordenaar gekruisigd te zien. Alsof ze het niet weet, vraagt ze wie zo boosaardig is geweest hem aan het kruis te nagelen. Als haar ogen eens zagen, dat hij van dit kruis verlost was(!), immers, hij heeft niets misdaan en is *alder werelt troest*. Je hangt hier als een dief en ik hield zoveel van je! Nu zie ik je wegkwijnen. Nooit was een moeder zo bedroefd!

Ofschoon hs. A en G II dichter bij elkaar staan dan bij het teksths., is er niettemin een groot verschil: A gebruikt als aanspreekvorm bijna uitsluitend *ghi* en *u* tegenover de andere hss. die *du* en *di* hebben; slechts in r. 485 vinden we in A *di* als rijmvorm op *mi*.[14] Dit neemt echter niet weg dat hs. A toch ouder kan zijn en bovendien een andere tekst kan hebben gebezigd. Daar van een meervoudsvorm hier geen sprake kan zijn, wijzen deze vormen er o.i. op dat de verhouding van Christus tot Maria in dit oudste hs. van een andere aard is geweest voor de afschrijver dan in de latere hss. Wie de klacht van een Efrem wil vertalen, staat voor de moeilijkheid van het gebruik van de beleefdheidsvorm of van de vertrouwelijke vorm. Maria ziet Christus als mens én als God; ze spreekt van: *lieve kint*, *lieve bloeme*, *zoete minne*, maar evenzeer van: *zoete here*, *lieve here*, *god ende coninc*, *ewelyc coninc*. Het hiëratische in de verhouding van moeder en kind is hier niet meer ten volle aanwezig, maar het zuiver-menselijke in deze verhouding is er nog niet ten volle. Christus is niet meer de Majestas Domini, Maria niet meer de Majestas Dominae. Beter nog komt het verleggen van het accent tot zijn recht in de beeldende kunst. Staat LoH op de grens van het Romaanse en het gotische? Dateert de oudste tekst van LoH niet uit de tijd van vóór de grote lyrische bewogenheid, van voor de Donna del Paradiso?

In LoH leeft nog als overheersende gedachte dat een god, een helper en trooster der wereld, niet allereerst de zoon van Maria, sterft aan het kruis als een misdadiger; het is dezelfde idee waardoor alle oudere klachten worden gedragen en die indirect ook in klach-

ten van jongere datum nog wel aanwezig is. Van zelfbeklag van Maria is geen sprake, geen uitroepen van smart worden gehoord; de grootheid van dit sterven heeft de volle aandacht. Men vergelijke slechts de aanhef van de Plan. Dat Christus hangt als een dief, doet evenals de boven aangehaalde tekst van Jeremias denken aan bijbel en liturgie[15]; in dit geval evenwel ontbreken r. 3278 en 3287 van het teksths. in hs. A, ofschoon hier r. 479 ouder lijkt en weinig passend in het teksths.

Maria's verbazing, het niet kunnen begrijpen van dit absurde gebeuren, is eveneens uitgedrukt in het *Moestae parentis*, waarvan het begin luidt: *Fili dulcissime, cur ista pateris? Cur confixus in cruce moreris, ac si reus fuisses sceleris? Cum nil unquam mali commiseris.*[16] Vragen als deze, over het ongerechte van deze nood, dringen zich het eerst en het scherpst aan de mens op. De overeenkomst met LoH is opvallend. Geheel anders van toon is de *Vita Rhythmica*:

Ve cur amantissimum solamen cordis mei
Occiderunt filium miserimi Judei?
Nulli fuit hominum molestus vel nocivus,
Sed fuit mitis, humilis, dulcis, compassivus.
Erat autem utilis vita sua mundo,
Doctrinam suam populo dabat corde mundo. (5392-7)

Al heeft de dichter van deze Vita ontleend aan Ogier, in deze regels staat hij ten opzichte van deze zelfstandig.[17] Reeds klinkt de toon door van vele Duitse klachten van later tijd. In een tussen 1250 en 1275 geschreven *plainte*, waarin eveneens gebruik is gemaakt van Ogier, zegt Maria:

Beau duz fiz, ke avez fet
Ke si estes mal aturne?
Pur quei vous unt en tel manere
Les Jius en la croiz pene?
Ke feīstes vous, beau duz fiz,
Ke fu la cause de ta mort?
Jeo quid ke sanz votre deserte
Occis vous unt a grant tort.[18]

Moeten we op grond van de overeenkomst tussen LoH, Moestae parentis en deze plainte besluiten dat een misschien verloren gegane tekst de onderlaag van deze regels geweest is? Een psychologische verklaring als zou het ongerechte en onbegrijpelijke van deze kruisdood de dichters, onafhankelijk van elkaar, deze woorden in de mond gelegd hebben, lijkt niet voor de hand liggend

In de meeste klachten weet Maria dat het de *Joden* zijn geweest die Christus aan het kruis hebben geslagen, en hoe meer „volks" de klacht wordt, des te heviger worden Maria's uitbarstingen. Het is kenmerkend, zowel voor LoH als voor de Moestae parentis, dat zulks hier niet het geval is: in het ontijdelijke staat Maria tegenover Christus, ontsteld, maar zonder enige beschuldiging te uiten. Zelfs in de Plan roept ze, alvorens zich tot de Joden te richten:

Quod crimen, quae scelera
gens commisit effera!
vincla, virgas, vulnera,
sputa, spinas, cetera
sine culpa patitur.

Enkel aanduiding, geen noemen van namen, geen directe beschuldiging. Zowel in LoH als in Moestae parentis plaatst Maria niet de aandacht voor haar eigen persoon voorop, maar de dood van Christus in alle onbegrijpelijkheid. Ook bij *Efrem* staat dit motief aan het begin van de klacht, alleen is het hier meer uitgewerkt: *Mi fili dulcissime, fili mi charissime, quomodo crucem istam portas? Mi fili et mi Deus, quo pacto sputa, clavos et lanceam suffers? quo pacto colaphos, irrisiones, injurias, ac contumelias pateris? quo pacto coronam spineam, vestemque purpuream, spongiam, arundinem, fel et acetum sustines? Quomodo in ligno pendes mortuus, ac denudatus, fili, „qui coelum nubibus tegeis?" Quomodo sitim tulisti, qui universorum es conditor, quique maria et aquas omnes creasti? Quomodo innocens, in medio flagitiosorum et impiorum moreris? Quid fecisti? aut in quo Hebraeorum gentem, fili mi, offendere potuisti? et cur scelerati simul atque ingrati illi te in ligno crucis suspenderunt? Quorum claudos, et languentes plurimos sanasti, mortuos ad vitam revocasti, paralyticum consolidasti, mi fili benignissime: quique a nativitate caecum illuminasti,*

Salvator optime; et viduae filium vitae reddidisti, o vita universorum: qui Chananaeae filiam servasti et Centurionis filium a morte liberasti. Arena quantumcunque numerosa, suam habet mensuram: at tua, mi fili, miracula omnem plane modum superant. Lazarum a monumento suscitasti foetidum: „Lazare mi, inquiens, exi de sepulcro foras": et tua eum vox traxit ab inferis et ad vitales, revocavit auras (c 1).

Uit dit lange citaat moge blijken hoezeer Efrem steunt op de evangeliën en door de plaatsing van dit motief in het begin van de klacht het voor de mens (Maria) onbegrijpelijke van deze schandelijke dood beklemtoont. In wezen is heel deze klacht op dit motief gebaseerd. En luisteren we hoe *Romanos* inzet:

Ποῦ πορεύῃ, τεκνον; / τίνος χάριν τὸν ταχὺν / νῦν τελεῖς δρομον; / Μὴ ἕτερος γάμος / πάλιν ἐστὶν ἐν Κανᾶ, / κἀκεῖ νυνὶ σπεύδεις, / ἵν' ἐξ ὕδατος αὐτοῖς / οἶνον ποιήσῃς; / συνέλθω σοι, τέκνον, / ἢ μείνω σε μᾶλλον; / δός μοι λόγον, Λόγε, / μὴ σιγῶν παρέλθῃς με, / ὁ ἀγνὴν τηρήσας με, / ὁ υἱὸς καὶ Θεός μου.[19]

Maria klaagt, niet omdat Christus doodgaat, maar omdat ze hem doodmaken! In een liturgische klacht uit het Westen van de dertiende eeuw klinkt het: *Ergo quare, fili care, / Pendes ita, cum sis vita / Vivens ante saecula? / Rex coelestis, pro scelestis / Alienas solvis poenas / Agnum sine macula?*[20]

Is het toeval dat dit zo belangrijke element in al deze teksten, met inbegrip van LoH, voorop is geplaatst en dit motief in deze geest is uitgewerkt? Zeker, in de Plan en bij Ogier is het niet afwezig maar toon en accent zijn geheel anders, en Maria vraagt juist als mens toch wel veel meer aandacht, terwijl ze hier a.h.w. schuilgaat achter de idee van de onbegrijpelijkheid van deze dood. In LoH is dit motief aanwezig, zij het slechts kort, en in zoverre sluit het eerder aan bij de z.g. oude klachten dan bij Ogier.

Heeft LoH in r. 3290: *so rouwech en was nie moeder van kinde*, de gedachte onder woorden gebracht dat Maria meer dan wie ook heeft geleden? Het is een wel zeer vaak uitgesproken gedachte! aanvankelijk nog sober geformuleerd, later breedvoerig uitgewerkt.

Ogier laat Maria zeggen: ... *et tanto dolore vexabatur in mente, quantum non possit explicari sermone* (p. 82) en vervolgens zegt hij nogmaals, heel kort: *Virginis dolorem posse narrari non credo* (p. 87). Vele klachten, vooral die van later tijd, wekken de indruk dat de schrijver elke uitbeelding van Maria's smarten achterwege laat uit een zekere onmacht, hetgeen bij klachten als die van Ogier niet het geval is: niet Maria is hoofdzaak, maar Christus. In dit opzicht wijkt Ogier zelfs af van Plan: *Planctus ante nescia, / planctu lassor anxia, / crucior dolore.*

Een rechtstreekse bron van dit motief kan niet worden aangewezen. Blijkens de overeenkomst van enkele regels met Moestae parentis en een Franse klacht uit de dertiende eeuw staat de dichter van LoH niet buiten zijn tijd. Voor een ander deel wijst LoH terug op oudere klachten, iets waaraan invloed uit het Oosten waarschijnlijk niet vreemd is. Bij gebrek aan materiaal is een positieve conclusie evenwel niet verantwoord. LoH neemt in de wezenlijke punten een eigen plaats in, is niet overspoeld door de Ogeriaanse gevoelsstroom en de dichter werd door een andere geest en een andere idee bezield en gedragen dan de gevoelige cisterciënzermonnik en Mariavereerder die Ogier was.

2. *Herinneringen:* r. 3291–3356.

Bij de boodschap vreugde, maar Gabriël gewaagde niet van deze kruisiging	8 regels
Toen ik je droeg, was ik blij om de uitverkiezing; nu ben ik de bedroefdste vrouw	6 regels
Toen ik je droeg, was ik gezien bij de mensen. Hoe zal het na jouw dood met mij gaan?	4 regels
Al had jij me uitverkoren, ik was niettemin je dienstmaagd; altijd hoorde ik de stem van Gabriël	8 regels
Toen je jong was, deed je wat ík wilde	6(4) regels
Toen je kon lopen, deed je wat ik je opdroeg	4 regels
Toen ik je droeg, speelde en lachte ik en kende geen droefheid (3335+6 ingelast)	8 regels
Toen vluchtte ik met je naar Egypte, nu kan ik je niet helpen	6 regels

Toen droeg ik je met Simeon op in de tempel, toch
was je mijn heer.[21] 4(6) regels

Ofschoon reconstructie van de oorspronkelijke strofenbouw nog wel mogelijk schijnt, is in dit motief toch veel in het ongerede geraakt. Vooral het teksths. vertoont een losse, onevenwichtige bouw. Enkele onderdelen zijn waarschijnlijk verschoven.

Maria legt opvallend weinig de nadruk op de smartelijke toestand van het nu. Veelal is de herinnering een geliefkoosd thema, juist om de tegenstelling tussen de vreugde van weleer en de smart van thans scherp te laten uitkomen. In de Plan wordt de herinnering enkel aangeduid en valt alle aandacht op het droeve nu; in LoH vertoeft Maria meer in het verleden om haar vreugde over het vroegere geluk te kunnen uitzingen en wordt de andere zijde der tegenstelling slechts algemeen aangeduid. Wel daarentegen wijst ze hier op de eer der uitverkiezing welke haar te beurt is gevallen (3295 vlg., 3301, 3309) en op haar plaats in het verlossingsplan: ondanks haar uitverkiezing is ze dienstmaagd gebleven (3310). Zijn deze regels een teken van de zelfstandigheid van de dichter, in zoverre hij de algemene opzet van zijn werk, de verlossing in Gods heilsplan, nog eens duidelijk naar voren laat komen?

Ogier heeft in zijn klacht geen gebruik gemaakt van het herinneringsmotief. Aan het einde van de preek vóór de klacht, waar hij zich richt tot de dochters van Jerusalem met de aansporing tot Maria te gaan, motiveert hij dit met de woorden: *Ipsa genuit eum, lactavit eum, die octavo circumcidit, et quadragesimo presentavit in templo, duos turtures vel columbas pro eo offerens holocaustum; fugiens ab Herode portavit in Egyptum, lactans et nutriens eum, curam illius habens sequebatur illum ferme quocunque pergebat.*[22]

Ogier steunt op de evangeliën maar heeft ook enkele trekken genoemd die daarin niet voorkomen, zoals het voeden en zorgen. Daarentegen maakt *Plan* alleen melding van het oude motief van het zwaard van Simeon: *O verum eloquium / Justi Simeonis, / Quem promisit, gladium / Sentio doloris.* In de *Moestae parentis* is de herinnering aan Gabriël aanwezig: *Est istane gratia, quam mihi retulisti, Gabriel, dicens: Ave Maria, gratia plena? Sunt mihi contraria, quae prius promisisti,*

cum nihil nunc pro gratia sint dolor atque poena."[23] Als deze prose inderdaad uit de twaalfde eeuw of vroeger dateert, is dit motief voor het Westen op deze plaats het eerst aanwezig in deze toon: teleurstelling, uitgedrukt in de vorm van de tegenstelling.

De beide motieven, van Gabriël en Simeon, zijn rijker vertegenwoordigd in het *Oosten*. Ook hier geeft *Efrem* blijk, motieven als deze op de hem eigen wijze uit te breiden: *O Gabriel, archangele et minister Dei! O Gabriel archangele, age jam et tuere causam. Ubi illud nunc Ave, o Angele? Ubi Ave illud benedictum, quod ad me dixisti, o nuntie? Ubi modo illa laetitia, ac benedictio, qua dixisti mihi: „Benedicta tu in mulieribus?" Quorsum vero dolorem et victimam, quam dilectissimi filii mei nomine acceptura eram, non patefecisti, dum magnum illud mihi gaudium, quod ab initio percepi, significasti? In continuis tribulationibus, atque gemitibus fui: semperque immensam Judaeorum invidiam et perversorum erronum ac transgressorum ingratitudinem sustinui.* En vervolgens zegt ze: *O Simeon admirande! ecce jam gladius, quo cor meum trajiciendum praedixisti; ecce gladius, ecce vulnus, mi fili et Deus meus. Mors tua cor meum subiit: dirupta sunt mea viscera: lumen meum obscuratum est; pectusque meum dirus gladius pertransiit* (uit c. III). In dezelfde geest zegt het Nicodemusevangelie:

Ὦ Γαβριήλ, ποῦ εἶ ἵνα δικάσομαι μετὰ σοῦ; ποῦ μοι τὸ Χαῖρε δ ἔφης; πῶς οὐκ εἶπές μοι ἔκτοτε τὰ ἄμετρα βάσανα τοῦ γλυκυτάτου καὶ φιλτάτου μου νἱοῦ, καὶ [τοῦ] μονογενοῦς τὸν ἄδικον θάνατον; πῶς οὐκ εἶπές μοι τὴν ἀπαραμύθητον θλῖψιν...; πῶς οὐκ εἶπές μοι τὸ ἀνεκδιήγητου καὶ τεθλιμμένον χωρισμὸν τοῦ σπλαγχνικοῦ μου νἱοῦ καὶ τὴν στέρησιν τῶν ἐσκοτισμένων μου ὀφθαλμῶν; πῶς πότε οὐκ εἶπές μοι τὴν πανεπίβουλον παράδοσιν τοῦ νἱοῦ μου παρὰ τοῦ δολίου καὶ παρανόμου Ἰούδα τοῦ μαθητοῦ καὶ ἐπιβούλου;[24]

Het is meer de teleurstelling, bijna het verwijt tegenover Gabriël dan de herinnering aan de annuntiatie, vandaar geen scherpe tegenstelling tussen het eens en het nu. In het Simeon-motief is uiteraard geen sprake van tegenstelling, wel van het in vervulling gaan van diens woorden.[25]

Metafrastes schijnt een grote voorkeur voor dit motief te hebben, zeker ook om de tegenstelling te laten uitkomen, waardoor Maria

zich van de smartelijke toestand dieper bewust wordt. Het aantal topoi is groter dan bij de voorafgaande schrijvers, er is meer lieflijkheid en minder diepgang, en het geheel maakt een retorische, bijna gekunstelde indruk. Meer aandacht ook is hier aanwezig voor het persoonlijke. Dit moge blijken uit het volgende citaat, dat hier bij uitzondering in Latijnse tekst is opgenomen omdat het voor ons welsprekender is: *Tepidis undis te lavi, et nunc calidioribus te lacrymis obruo. Ulnis maternis sustentabam, sed subsultantem, et puerorum more jocantem, nunc rursum te iisdem sustineo, sed exanimen et mortuorum more jacentem. Tunc labia mihi dulcibus, ac roscidis tuis labis irrorabantur... Ibi dolores in partu effugi; hic dolores, dum te sepelio, sustineo. More infantium saepenumero in pectore obdormivisti, et nunc mortuorum in modum in iisdem obdormis.*[26]

Breedvoeriger is de *Vita Rhythmica:* het is of de dichter alle registers heeft opengetrokken om aan de herinneringen het volle geluid te kunnen geven. Ook hier is de tekst zelf het welsprekendst.

Na de dood van Christus – hier zien we hem sterven! terwijl in LoH Maria haar klacht uitspreekt vóór zijn dood! – zegt ze o.m.:

O fili, tempus gaudii, tempus illud letum
Nativitatis tue mihi nunc versum est in fletum.
Ad me tuum angelum de celo cum misisti,
Et in meum uterum tu deus introisti,
Tu scis solus, quia virum nunquam maculavi;
Sed virginitatem meam mundam conservavi.
Caste vivens, coram te me humiliavi,
Te concepi, virgo manens, nunquam violata.
Te portavi, pregnans facta, nunquam adgravata,
Sine dolore peperi te nihilque molestata,
Humanaque fragilitate nulla conturbata,
Et mansi post partum virgo incontaminata.
Dilecte fili, per te fui tunc letificata
In angelorum partus mei administratione,
Atque te laudantium iubilatione,
Et in stelle rutilantis coruscatione,
Ac in pastorum glorie tue visione,

Afb. 6

In triumque magorum adoratione,
Et in eorum munerum presentatione.
Mi dulcis fili, spiritu tunc nimium gaudebam,
Cum tue nativitatis sic gloriam videbam.
Heu me! nunc gaudium hoc versum est in luctum,
Atque tue passionis doloribus obductum.
Fili mi, o fili mi, fili mi, o fili!
Tecum mori trade mihi, da mihi mori, fili!
Ve mihi, persecutionis tempus inchoatum
Est cito contra puerum meum nuper natum.
Nam hunc iam natum voluit Herodes trucidare,
Cur cogebar in Egyptum infantulum fugare.
Ve mihi, tunc molestias multas sustinebam
Per desertum heremi, cum timens fugiebam;
Sitim et penuriam magnam fui passa,
Itineris laboribus sepe facta lassa;
Una cum infantulo meo vagiente
Sitim, famem, frigus, estum, ipso patiente,
In Egypto proprio te manuum labore
Enutrivi, fili mi, magno cum merore;
Tecum in exilio, dilecte mi, manebam
Septem annis exulans paupercula degebam,
Cum autem nos ab angelo vocati rediremus
Et in Judeam, care mi, cum te reduceremus.
Rursum sustinuimus plurimos labores
Transeuntes heremum, estum et algores.
Una tecum sitim, famem magnam sumus passi,
Per deserti devia sepe facti lassi.
Te viginti novem annis, mi dulcis, educavi
Et manuum laboribus utcunque sustentavi.
O quanta tunc dulcedine spiritus fovebar,
Cum semper tuis dulcibus colloquiis fruebar.
Eras enim mihi pius, mitis et mansuetus,
Benignus et amabilis, dulcis et discretus;
Semper et obtemperans mee voluntati
Fuisti, seu compatiens tunc necessitati

In omnibus obediens mihi tu fuisti,
Cuncta sicut pius puer que volui fecisti.
Ve mihi, modo separor a consolatione
5460 *Tua tam melliflua, tuaque visione.*[27]

Dit lange fragment laat zien enerzijds hoe dit motief zich vanuit het Oosten via auteurs als Metafrastes heeft ontwikkeld, wellicht onder invloed van Byzantium en wel zeker van apocriefen, anderzijds hoe in later eeuwen, vooral in Duitse teksten, de Mariaklacht is geworden, maar minder uitvoerig is ze dan wel. Dat wijdlopige is hier nog van die aard dat er van een tegenstelling niet kan worden gesproken omdat Maria zich uit vroeger tijd ook de moeilijkheden herinnert en zo in het verleden opgaat dat het tegenwoordige a.h.w. uit haar bewustzijn is verdwenen. Overeenkomst met LoH is er in de keuze van de topoi: deze zijn niet van zuiver bijbelse aard, evenmin als bij Metafrastes e.a. maar hoe beknopt, hoe spaarzaam met woorden en hoe weinig bewogen is de dichter van LoH. Bovendien: in geen van deze beide klachten spreekt Maria rechtstreeks tot Gabriël of Simeon, zoals o.m. bij Efrem het geval is. Naar de reden hiervan kan men slechts gissen; wellicht was dit niet „natuurlijk" genoeg. Wel is in deze vita aanwezig, zij het meer uiterlijk dan innerlijk, de hevigheid van de lyrische smartuiting, waardoor ook de klacht van Ogier wordt gekenmerkt, maar niet LoH.

Het is moeilijk zich aan de indruk te onttrekken dat het Oosten bij de geboorte van dit motief niet de helpende hand zou hebben gereikt aan het Westen, maar ondanks invloed en overeenkomst ligt tussen de Vita Rhythmica en Ogier het verschil in Germaanse en Romaanse geest: het hartstochtelijk verlangen van Maria naar eenwording met Christus, zo hevig dat niets haar begerenswaardiger toeschijnt dan met hem te sterven, is door de dichter van de Vita wel met woorden gezegd, maar hij is er niet door bezield en verliest zich dermate in een teveel aan woorden dat het geheel de indruk wekt van uiterlijkheden, van overgevoelig toneel. De herinneringen hebben hier hun functie verloren.

De eeuwen door blijft de tegenstelling een essentieel kenmerk vormen van dit motief. In Latijnse klachten is ze vaak van algemene

aard: *Christum pavi cum honore, / Dans amplexus cum amore / Et cum pleno gaudio, / Nunc repleta sum dolore, / Cum privata sum a flore, / Iesu, meo filio.*[28] In de volkstaal verschijnt dit motief in een klacht van omstreeks 1250 in de volgende gedaante:

Si dolente cume jeo su
Unke mere ne fu avant,
Ne serra, ceo crei, apres:
Ke pur la peine ou ore su,
Ke la memorie de la joie
Ke jeo oi quant jeo vous conceu
Quant li angele vint a moy
E dist qe devoye estre mere,
E puis de la concepcīoun
Tute m'a dite la manere.
La grant joie qe dunc avoie
Ore m'est turnee a dolur
E si n'est home en ceste vie
Ke solas me faz ne sucur.[29]

Eveneens uit de dertiende eeuw zijn de regels:

Biau filz, je vous alaitai;
Mors estes: dolente en sui!
Mainte fois vous afetai
Ou bercuel si com je dui.
Pour Herode vous guetai,
Et jusqu'en Egypte en fui.
Onques ne m'en deshaitai
Autretant comme je fais hui.[30]

Het *lied* heeft in het algemeen een zachtere toon, tot in het lieflijke, zodat van een tegenstelling nauwelijks sprake schijnt te zijn. LoH bevat reminiscenties aan Gabriël, de geboorte, Herodes en de vlucht naar Egypte, Simeon en de drie koningen. Het laatstgenoemde motief, r. 3425–32, is hier waarschijnlijk verdwaald geraakt en heeft misschien niet eens deel uitgemaakt van de oudste tekst, ofwel het is door een afschrijver hier neergeschreven. Het heeft er de schijn

van dat tal van auteurs *Anselmus'* woorden ter harte hebben genomen: *Noli in tua meditatione Magorum munera praeterire, nec fugientem in Aegyptum relinquere incomitatum...*[31] In de oudere teksten ontbreken de Wijzen dan ook.

Het vergelijken van motieven laat de lijnen zien waarlangs een bepaald gegeven zich heeft ontwikkeld, maar vraagt tevens nauwlettende aandacht voor de eigen stem van elke klacht afzonderlijk en van elk detail. De klachten uit het Oosten kennen het motief van de herinnering, meer bepaald dat van Gabriël en in mindere mate dat van Simeon. Plan daarentegen vermeldt alleen de profetie van Simeon, waarvan Ogier niet eens rept. Hieruit volgt niet dat deze beide teksten onafhankelijk staan ten opzichte van het Oosten noch dat dit motief uitsluitend aan het Westen te danken zou zijn. Het is immers niet bewezen dat alle bestaande of bestaan hebbende klachten dit motief bevatten en evenmin staat het vast dat klachten van later datum dan Plan en Ogier niets aan het Oosten zouden hebben ontleend. Zo staat in het aan *Bonaventura* toegeschreven *Officium de Compassione B.M.V.*, derde lectie, dat de engel Gabriël na de graflegging van Christus aan Maria verschijnt, waarbij Maria zegt: *Ave, plena gratia mihi protulisti, nunc amaritudine sum repleta tristi... Dominus est tecum, heu! jacet in tumulo nec est ultra mecum. Omnis benedictio quam tu spopondisti mihi fit contraria propter mortem Christi.*[32] Van ontlening aan Ogier is geen sprake, maar heel wel mogelijk is deze passage uit het Oosten afkomstig. Dat Maria deze woorden spreekt na de begrafenis, is voorlopig van bijkomstige aard.

Buiten de aan het evangelie ontleende topoi zijn er zoals uit bovenstaande fragmenten is gebleken, ook die in het bijzonder sprekend zijn voor Maria als moeder. In het Westen zijn vooral de klachten in de volkstaal rijk aan deze menselijke trekken en bereiken wellicht hun hoogtepunt in de Engelse carols.[33] Vanzelfsprekend ontbreken deze trekken in het Oosten niet en in de z.g. echt volkse klachten zijn ze zeker aanwezig, maar ook in de officiële klachten is toch een zekere groei aanwezig na Romanos. Ondanks de zeer waarschijnlijke invloed van Metafrastes e.a. kan het Westen zelf hier stimulerend hebben gewerkt.

Van oudsher heeft het Westen een bijzondere voorliefde gehad voor *de geboorte en de jeugd van Christus*. Afgezien van apocriefe geschriften als het *Liber de ortu Beatae Mariae et infantia Salvatoris*, hebben ook dichters als *Ambrosius* †397, *Prudentius* † na 407 en *Sedulius* † na 450 Maria bezongen in het kader van Jesus' kindsheid en aldus latere dichters beïnvloed. Zo is b.v. *Fortunatus' Carmen in laudem sanctae Mariae* door een cisterciënzer *Gondraeus* in proza omgewerkt.[34] Ook *Augustinus'* preken getuigen van zijn grote belangstelling voor Christus' eerste levensjaren.[35] In de *karolingische sermoenen* van de Mariafeesten staat in tal van idyllische scènes beschreven hoe Maria haar kind stilt, met hem speelt, zijn tranen afdroogt enz.[36] *Eadmer* wijdt in zijn *De excellentia virginis Mariae liber* aan dit onderwerp een heel hoofdstuk genaamd: *De amore Virginis ad filium*.[37] Zeker, sinds de tiende eeuw is de belangstelling voor Marialitteratuur van Byzantijnse herkomst groeiende, maar ook in het Westen was toch wel veel aanwezig, zodat het niet juist is uitsluitend aan apocriefen te denken als bron voor LoH, waar de dichter vertelt hoe Maria met Christus speelde en lachte, hoe gehoorzaam hij was, hoe ze hem de borst gaf, hem omhelsde en kuste, want deze menselijke trekken zijn reeds te vinden bij Otfried.[38] Voor onze dichter zijn al deze herinneringen niet uitsluitend het middel om de tegenstelling uit te drukken of om sentimenten op te roepen, want hij besluit dit motief met:

En haddic di niet so sere gemint,
Soe en haddic niet so bitter seer. (r. 3358–9)

Deze gedachte zoekt men tevergeefs bij Otfried. Juist door haar grote liefde voor Christus lijdt ze zulke grote smarten: een gedachte die nadien zo vaak is herhaald dat het zoeken naar een bron nutteloos is. LoH, zonder uitweidingen, zonder scherpe tegenstellingen, zonder effectbejag om in de lezer medelijden voor Maria op te wekken, blijft sober in de aanduiding, is niet theatraal maar vol evenwicht. Maria's liefde die uitgaat naar Christus, is belangrijker dan haar smart. De dichter van LoH is geen Efrem en geen Ogier.

Tot de aanwezigheid van de herinneringsmotieven uit de blijde

jeugdjaren kan ook hebben bijgedragen het *Mariapsalter*, dat in 1114 in een cisterciënzerabdij in Pontigny is ontstaan. De meeste psalters zijn anoniem maar vele ook hiervan zijn toegeschreven aan *Hiëronymus*, *Augustinus*, *Anselmus*, *Bernardus*, *Albertus Magnus* e.a. Daarnaast is de antifoon van de vijf vreugden als persoonlijk gebed sterk gepropageerd door *Petrus Damiani*. Hij vertelt een legende waaruit de kracht van het gebed blijkt: een monnik begroet Maria telkens als hij voorbij haar altaar komt, met het uitspreken van de antifoon. Op zekere dag hoort hij een stem: Vreugde hebt gij mij toegewenst, vreugde zult ge eenmaal ondervinden. Kort daarop sterft de monnik en hij wordt opgenomen in de hemel. – Vooral vanaf de twaalfde eeuw is deze legende veel verbreid. De antifoon waarvan hier sprake is, bestaat uit vijf groeten aan Maria, welke reeds in de elfde eeuw zijn gewijzigd, in die zin dat Maria niet vijfmaal de vreugdegroet werd toegeroepen maar dat bij de groeten ook de verschillende historische aanleidingen van haar vreugde, de gelukkige momenten uit haar leven, werden vermeld.[39] In een lied uit de twaalfde eeuw, dat zeer verbreid is geweest, zijn deze gebeurtenissen heel eenvoudig en bondig weergegeven. De derde strofe hiervan luidt: *Gaude, quia tui nati, / quem dolebas mortem pati, / fulget resurrectio.* Haar droefheid veranderde bij de verrijzenis in vreugde: de devotie van de vijf vreugden werd gezien als de tegenhanger van die van de vijf wonden (vgl. de Plan en het Super Magnificat). Wanneer in de latere eeuwen de aandacht voor het lijden de andere gebeurtenissen overschaduwt, neemt het getal der smarten toe tot zeven en veertien, zelfs tot vijftien.

De dichter van LoH stond zoveel stof ter beschikking voor het herinneringsmotief dat het zoeken naar een bron a priori als welhaast vergeefse moeite moet worden beschouwd. Gesteld dat onze dichter over een zeer rijke boekenschat heeft kunnen beschikken, dan nog ligt rechtstreekse ontlening aan het Oosten verder van de waarheid verwijderd dan aan Latijnse motieven, al of niet in klachten voorkomende. Het meest waarschijnlijk voor dit motief is evenwel dat hij klachten in de volkstaal, zoals de bovengenoemde Franse, gekend heeft. Zowel in het Latijn als in de nationale talen bood

het Westen stof in overvloed, sinds het zich had losgemaakt uit de ban van de profane en christelijke antieken en een literaire kunst had geschapen met eigen woord en ritme, ja, met eigen eindrijm, kortom: in een eigen vorm.

3. Stervensverlangen. Joden. r. 3357–3416

Blijkens de opbouw van deze klacht vormt het motief van het verlangen te sterven de centrale gedachte: om de plaatsing en om de lengte.

Bij *Efrem* richt Maria zich tot de – denkbeeldige – Joden: haar verwijt van ondankbaarheid om zulk een grote misdaad bij zovele weldaden bloeit open als een hulde aan Christus als schepper, genezer en gever van alle goeds; niet de Joden zijn het middelpunt noch Maria. Het geheel vindt volledig steun in het Oude Testament: *Numquid in eremo ipse vos manna aluit? Numquid per Moysen, mare diremit, et in terram promissionis vos traduxit? Verum te, populе nequam et abnegator Christi, pro te beneficiis maleficia, pro bonis et commodis mala atque contraria rependis, fel pro manna, et pro aqua acetum reponens: potione enim amarissima te potaverunt iniquissimi illi, mi fili. Quinque hominum millia quinque pavisti panibus: et ipsam Judaeam tuis implevisti praedicationibus, dilectissime fili.*[40] En, zich richtend tot het kruis, spreekt ze haar liefde uit: *Tu mihi, jam crux sanctissima lignumque benedictum, decumbe, ut dilectissimi filii mei, ac Dei mei plagas exosculer, propriumque filium salutem: ut filii mei corpus amplectar et os suavissimum, oculosque ac faciem, manus atque pedes et caedem iniquissimam deosculer.*[41] Het spreken tot de Joden en het verlangen naar eenheid zijn hier gescheiden.

In het *Nicodemusevangelie* spreekt Maria alleen óver de Joden die Christus hebben overgeleverd aan een ongerechte bittere dood, maar zijn dood is de redding voor de wereld. Het bijbelse element ontbreekt hier volkomen. In de woorden tot het kruis evenwel klinkt verwantschap met Efrem door:

Κλῖνον σταυρέ, ἵνα περιλαβοῦσα τὸν υἱόν μου καταφιλήσω. τὸν ἐμὸν υἱόν, ὃν ἐν τοῖς μασθοῖς τούτοις ξενοτρόπως ὡς μὴ ἄνδρα γνῶσα ἐθηλασα. κλῖνον σταυρέ, βούλομαι τῷ υἱῷ μου περιπλακῆναι· κλῖνον σταυρέ, ἵνα τῷ υἱῷ μου ὡς μήτηρ συντάξωμαι.[42]

In wezen laat *Georgius van Nicomedië* (negende eeuw) Maria dezelfde gedachten en gevoelens uitspreken, maar in de plaats van het kruis is Christus getreden en hoeveel meer geeft ze blijk van haar verlangen naar eenheid en samenzijn waar ze kort samengevat zegt: O mocht ik, mijn zoon, je kwellingen aan het kruis in mij ontvangen! Mocht het mogelijk zijn dat die spijkers in mijn ledematen werden geslagen! Mocht ik de pijnen van je kwellingen in mijn lichaam verduren![43] Over de Joden wordt in het geheel niet gesproken.

Bij *Georgius* is het begin van de ontwikkeling der com-passio reeds duidelijk aanwezig op de wijze zoals zij later in het Westen haar voortzetting zal vinden. Bij *Eadmer* is het lijdensverhaal al zo volledig dat de Mariaklacht alleen uitbreiding behoeft: al het andere is aanwezig.

De beide motieven: de Joden en het verlangen naar eenheid zijn in het Westen – en misschien al in het Oosten – samengegroeid tot een geheel. Heten de Joden bij Efrem *ingratissimi*, in de Plan worden ze aangeduid als *invida gens*, *effera gens*. Een belangrijke wijziging in de houding van Maria. Heel duidelijk vervullen de Joden een bepaalde rol: bij r. 75 in de *Plan* is een wending waar te nemen, zij heten dan *gens misera* en in r. 91 *gens caeca*, *gens flebilis*, waarop de dichter hen toespreekt: *age poenitentiam, / dum tibi flexibilis / Jesus est ad veniam*. Hoe anders dan bij Efrem! Christus' genade zal de dorst van allen lessen en alle schuld afwassen: *Quos fecisti, fontium / prosint tibi flumina! sitim sedant omnium, / cuncta lavant crimina*. Tot welk volk richt Maria zich? welk volk is blind en beklagenswaardig? wie wordt aangespoord tot berouw en spijt? Maria spreekt hier tot de zondige mens en wijst hem de weg naar Christus, ook als ze zegt tot de dochters van Sion: *Flete tantae gratae gratiae*, en in de volgende strofe ongeveer zegt: gaat tot hem aan het kruis, werpt u in de armen van Christus, die hij uitgestrekt houdt om u allen te ontvangen. En ze besluit met te zeggen waarin haar vreugde bestaat: *quod pro vobis doleo*, en de mensen aan te sporen met haar te klagen. Het gaat om de mens! de mens is ruw, ondankbaar, blind en beklagenswaardig.

Ook anderszins blijkt de functie van het Jodenmotief. In de Plan r. 60 vlgg. roept Maria uit, haar zóón te sparen, haar te kruisigen of moeder en zoon beide aan het kruis te hechten, want het is niet goed dat hij alleen sterft. Ze wil zeggen: Christus zal moeten verrijzen, de mens zal met hem aan het kruis moeten sterven of alleen te gronde moeten gaan. Dit zegt ze, na de Dood te hebben gesmeekt Christus te sparen, niet haar, want alleen sterven kan haar genezen. Paradox en getuigenis van menselijke baatzucht. Van hieruit ligt de weg open naar de mystieke eenwording: het individuele en gevoelvolle van de compassio, waarop al was gewezen door *Eadmer*.[44] Evenals in de Plan is bij *Ogier* de oorspronkelijke idee van de compassio in haar volle innerlijke kracht aanwezig, alleen de vorm verschilt: bij deze is de gehele klacht (p. 83) eigenlijk één ononderbroken stroom van verlangen om met Christus verenigd te worden. Maria is de mens voor wie Christus het leven is, voor wie het eeuwige geluk is weggelegd in het sterven met hem aan het kruis. Hij is alles voor de mens: vader, echtgenoot en zoon.[45] Tot wie zal de mens gaan anders dan tot hem, tot wie zich wenden en van wie hulp en troost ontvangen? Hier ligt de kern van de Mariaklacht, in dit motief en in deze passage. Niet zonder reden zijn juist deze woorden van Ogier zo verbreid: *Quo vadam, ubi me vertam? Quid michi solamen? Quis michi subsidium ultra prestabit?* enz., ofschoon ze vooral in de drama's zuiver menselijke en profane betekenis gekregen hebben. Over de oorzaken van Ogiers populariteit is reeds gesproken: de diepe bewogenheid en het grote werkelijkheidsgehalte behoren zeker te worden vermeld. Veelzeggend vermeldt Ogier nog: *Non desperabat, sed pie iusteque dolebat* (p. 87). Bevatten deze woorden een waarschuwing voor hemzelf of wellicht voor latere geslachten? Wat voor ons een teveel is aan gevoel en bewogenheid, was voor deze cisterciënzer uit Piemont, die geloofde en zulk een lyrische overgave kende, een klagen van Maria *pie iusteque*. Het zou de moeite lonen, na te gaan, alleen al voor dit motief, hoe het in de latere bewerkingen is geworden.

Ten aanzien van LoH geldt weer de vraag: behoort dit motief tot de oudste tekst? Is er iets toegevoegd of is er iets weggelaten? Geen

tekst die tevens bron is, kan hier hulp bieden.[46] Maria's verhouding tot de Joden maakt in het teksthandschrift een zonderlinge indruk: zij verhinderen haar – volgens haar eigen woorden althans – tot Christus te gaan; uit liefde zou ze hem willen naderen, zijn voeten betasten en de nagels, maar deze zijn zo groot dat ze de dood veroorzaken. Haar krachten dreigen haar te ontzinken, maar deze zouden in haar terugkeren als ze tot hem kon gaan en bij hem staan onder het kruis. Dan evenwel zouden de Joden haar gevangen nemen: *dit loefdic vele gerne saen / wildemen di nu laten gaen* (3404–5).

Voor zilver of goud zouden ze haar aan het kruis hangen en hem laten gaan, en als ze ook dit niet wilden doen, dan zou ze samen met hem gekruisigd willen worden. – Ondanks verschillen in de teksten onderling is Maria's verlangen naar vereniging met Christus hier, evenals bij Ogier, aanwezig: Maria wijst naar Christus, ze wil alles geven van zichzelf om het hoogste goed. En toch: de eenheid in de uiting van dit verlangen ontbreekt, er is niet de ene gloed die het geheel doorstraalt en Maria is veeleer de weifelende figuur, die in een teveel aan woorden de hartstocht van haar verlangen niet voelbaar weet te maken. De dood spreekt ze niet toe, de Joden evenmin. In zoverre is LoH de meest ontijdelijke en de minst historische klacht.

Maria's verlangen naar eenheid met hem en het motief der Joden zijn in LoH derhalve verenigd: de Joden zijn voor haar het middel haar verlangen te verwezenlijken. Zij kunnen hem van het kruis nemen en aan de moeder teruggeven, maar nergens richt Maria tot hen een verzoek in deze geest: Christus' lijden was een gegeven noodzakelijkheid, die door Maria wordt geaccepteerd.[47] Anderzijds kan Maria met hem verenigd worden in de dood en ook hiervoor kunnen de Joden dienen als middel, door hààr te doden. In menige klacht komt een dergelijke bede van haar voor.[48] Niet overal evenwel treedt deze combinatie van motieven op: soms roept ze de dood zelf aan.[49] Tot de Joden richt ze zich om hen te vermanen tot inkeer te komen, om medelijden bij hen op te wekken en het vaakst bijt ze hen toe als een krijsende, bijna hysterische vrouw.[50] Dikwijls kan alleen de dood uitkomst brengen, maar wat aanvankelijk een mystiek verlangen was tot eenwording met Christus, wordt in later tijd

vaak een aanroepen van de dood, een gebrek aan moed dit ontzaglijk lijden niet langer te kunnen dragen en aldus een reiken naar de dood als het enige middel tot bevrijding van de smart.

Eigenaardig is ook in LoH dat Maria de Joden nergens toespreekt. Historisch realisme is de schrijver vreemd: er bestaan voor haar op dat ogenblik geen Joden of soldaten, en evenmin richt ze zich tot Johannes of een der vrouwen. Al haar aandacht gaat uit naar hem. Ook in zoverre behoort LoH niet tot Ogier. Evenmin is er sprake van invloed van Ogier in haar vreesachtige houding tegenover de Joden: de lijnen lopen veeleer via de Vita Rhythmica naar het Oosten.[51] Hetzelfde kan worden gezegd van de nagels, die de eenwording verhinderen.

4. Christus' lijden is ook Maria's lijden. r. 3417–3476

Afgezien van de tweemaal vier regels, t.w. r. 3425–32, welke in de tekst niet op deze plaats gestaan hebben (zie p. 80), valt dit motief uiteen in twee delen: de beschrijving van Christus' lichaam en de idee dat Maria alle smarten van hem heeft medegeleden.

Christus is niet meer in staat te spreken, door de nagels; zijn mond is zwart, zijn handen zijn bebloed en in het teksths. zijn witte tanden stijf. Handen en voeten zijn doornageld en het bloed stroomt uit de huid, die nu zwart is, stijf, donker en hard. De lippen, zo vaak door haar gekust, zijn vaal geworden en de ogen, eens helderder dan een karbonkel, hebben hun glans verloren. Eens was hij zo schoon, thans kwelt hem een doornenkroon zo dat het bloed uit het hoofd sijpelt. Ook dit motief heeft een functie: de beschrijving van Christus wijst uit naar Maria die te zeggen schijnt: je lijdt veel en als ik bij jou zou kunnen komen, zouden jouw smart en de mijne verzacht worden, maar wees, nu dat niet mogelijk is, er zeker van dat ik met jou lijd, dat jouw lichaamspijnen mijn innerlijk treffen. Al jouw pijnen heb ik onder het kruis medegeleden. –

Bij *Efrem* wordt elk lijdensobject genoemd om de tegenstelling beter te laten uitkomen nl. Christus' almacht en goedheid, culminerend in het: waarom moest je sterven? Bij *Georgius* keert het motief, weliswaar meer retorisch dan bij Efrem, terug: Brengen ze U ter

dood voor de doden die gij ten leven hebt gewekt? Beijveren zij zich zo voor de ogen die gij het licht hebt geschonken, dat zij uw lichamelijke ogen sluiten? Hebben ze voor de velen die gij hebt genezen, de ledematen doorboord die mij zo dierbaar waren?[51a] Anders dan in LoH overheerst bij beiden de aan de bijbel ontleende wonderdadige en goddelijke Christus: het gaat niet om het genoemde voorwerp, en door de opsomming ontstaat geen beeld van de lijdende figuur, maar door de tegenstelling gaat in de lezer het positieve overheersen en ademt het geheel eerder de geest van aanbidding dan van de naderende dood.

Toch is er bij *Georgius* iets nieuws, waar Maria zegt: *Utinam vero liceret, tua in me, Fili, cruciamenta recipere! Utinam clavi illi meis possent infigi membris! Utinam tormentorum tuorum dolores in meo ipsa sustinerem corpore! Esset forte tolerabilis cordis dolor: nunc enimvero intolerabilia sunt ei impacta tela; animi dolor tantus est, ut minime ferri possit.*[52] Wij hebben hier de Latijnse tekst geciteerd om het verband te laten zien met Ogier en LoH: de eenheid van moeder en kind is hier al volledig aanwezig. Maar ook naar de geest staat dit citaat al dicht bij Ogier.[53] In de Plan staat in het centrum van de aandacht, door Christus' lijden het medelijden in Maria op te wekken en door haar in elke gelovige.[54] Wanneer Ogier de hevigheid van haar geestelijk lijden onzegbaar acht, voegt hij eraan toe: *Nec mirum. Manabat enim sanguis ex quatuor partibus rigantibus undis, ligno manibus, pedibusque clavis confixis. De vultu illius pulchritudo effluxerat omnis. Et qui erat pre filiis hominum speciosus, videbatur omnium indecorus. Videbam, quod complebatur propheticum istud in eo: Vidimus eum, et non erat ei species, neque decor, quia iniquorum vultum illius verberum fedaverat livor.*[55] Citaten als deze, steunend op het Oude Testament en vooral op Jeremias, kunnen aan LoH ten grondslag liggen, maar ze bewijzen uiteindelijk niets. *Ogier* kan op zijn hoogst indirect iets hebben bijgedragen tot ons motief in LoH; de reeds eerder aangehaalde tekst uit de dertiende eeuw wekt ook hier de indruk, niet ver af te staan van klachten als in LoH:

Quant vi mun fiz en haut leve,
Si cum un mestre de meffesanz,
E vi les costes si tres blefs,

Qi soleint estre avant si blancs.
Tant fu batu e ferm liez
Qe partut fu aparissant,
Tant fu plaiés en mult de lius
Q'en long l'eschine corust le sanc.
D'espine porta la corune;
En lu de verge, un rosel:
Tant fu mun fiz debatu,
Qe tut ressemblout un mesel.[56]

In menige klacht gaat nadien de beschrijving dermate overheersen dat ze zelfstandig wordt, de compassio verdringt en enkel dient om het medelijden op te wekken. Hierop verder ingaan zou ons thans evenwel te zeer van ons onderwerp doen afdwalen.

5. Waarom lijd je? r. 3477–3506.

Deze titel zou ook kunnen luiden: Door Maria tot Christus. Het dwaze van de kruisdood verkeert in het zinvolle van Christus' lijden en dood: de verlossing van de mens. De smarten die Maria leed, deden haar klagen: *de grote rouwe dede seggen mi* (r. 3501). Het klinkt als een verontschuldiging. Maar uit de dood rijst de overwinning van de verrijzenis: door zijn dood zal de mens gered worden uit de hel, zijn dood zal vreugde betekenen voor de gehele wereld. Tekenend ook is het slot: Maria mag, nu ze de zin van dit lijden begrepen heeft, niet meer klagen, alleen al niet omwille van Christus, die ons verlost heeft.

Dit motief, van min of meer didactische aard, ontbreekt in geen enkele oudere klacht; ze bereikt hier in zekere zin haar eindpunt. Bij *Efrem* aanbidt Maria al de martelwerktuigen en wonden, de smaad en beledigingen, en ze eindigt o.m. met: *ignominia tua, mi fili, gloria cunctis facta est tuaque mors toti mundo vita evasit. Verum enimvero, resurge quamprimum, mi fili et Deus, sicut praedixisti mihi, ut totus mundus salvus fiat. Mortem atque interitum tua morte protrivisti ac conculcasti, ut gaudium majus mihi humili matri tuae affulgeat, mecumque laetentur cuncti dilecti tui: erubescant autem et confundantur quicumque tui inimici.*[57] Een

schone harmonie van de geest der psalmen, van de evangeliën en van de innerlijke bewogenheid van Efrem is hier bereikt. Zulk een evenwicht hebben de Byzantijnse redenaars meestal niet weten te bewaren, zo is dit motief bij hen onder woorden bedolven. In de liturgisch getinte klacht van *Romanos* is het uitgegroeid tot een dialoog van Christus en Maria, welke hierboven op p. 46 vlg. vanwege haar uitgebreidheid in zeer verkorte vorm is samengevat.[58]

De kern blijft het lijden en de dood van Christus met de verlossing van de mens en van de wereld. Lijden en sterven zijn voor Maria onontkoombaar maar daarachter, vanuit een andere wereld, daagt de vreugde van de verrijzenis. Voorts is er aandacht voor de nederdaling in de hel en Christus' belofte aan Maria, haar het eerst te zullen verschijnen na zijn dood.

Meer latent is dezelfde idee aanwezig in *Plan*: in feite blijft het beeld van de verlossing der wereld gesluierd achter de liefde tot Christus en het streven naar eenwording. Bij *Ogier* verzoekt Maria na haar klacht Christus om enige raad, waarop hij haar aan Johannes toevertrouwt; dan volgen de woorden van Christus, welke hierop neerkomen: ge weet dat ik in de wereld gekomen ben, van u het vlees heb aangenomen en de kruisdood moet sterven om de mens te verlossen.[59] Evenals de klacht vertraagt deze didactische uitweiding het verloop van de handeling, maar blijkbaar was de vraag van het: *Cur Deus homo?* zo waardevol voor de twaalfde-eeuwse monnik, dat z.i. de historische werkelijkheid geen geweld werd aangedaan door Christus aan het kruis deze verklaring van het waarom van zijn lijden te laten afleggen. Heeft Romanos ook hier via Jerusalem het Westen beïnvloed?[60]

Ongetwijfeld was de dichter van LoH met dit motief bekend; dat hij er niet de uitbreiding aan heeft gegeven zoals anderen dit hebben gedaan, behoeft ons niet te verwonderen, en alleen al niet omdat bij hem de klacht slechts een onderdeel is van het gehele werk en omdat aan dat gehele werk de idee van de menswording ten grondslag ligt. In Maria's woorden: *dine doet / es alder werelt bliscap groet* (r. 3503–4) ligt besloten de vreugde van de verrijzenis.

Samenvatting

Het ontbreken van de oorspronkelijke tekst van LoH blijft een grote belemmering voor het onderzoek. Na de poging van W. H. Beuken tot reconstructie van de tekst, met het resultaat waarvan wel niemand het volkomen eens zal zijn vanwege de persoonlijke zienswijze die aan zulk werk is verbonden, hebben wij geen nieuwe poging gewaagd, omdat sindsdien geen nieuwe feiten aan de bestaande zijn toegevoegd. Het is vrijwel zeker dat het oorspronkelijke gedicht was opgebouwd uit strofen, grotendeels van vier maar ook van zes en acht regels. Op grond van deze en andere gegevens is geconcludeerd dat de oorspronkelijke tekst teruggaat tot de voorhoofse epiek.

Het was niet ons doel, en bovendien was het ons niet mogelijk, elk van de bovengenoemde motieven afzonderlijk uitvoerig te bespreken en de onderscheidene elementen in betoogtrant aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen. Meer dan een verkennen van het naar tijd en ruimte zeer uitgestrekte terrein wil het bovenstaande niet zijn en zelfs dan was, door de genuanceerdheid van het onderwerp en de verscheidenheid van omstandigheden waaronder een bepaald werk was ontstaan, de grootste voorzichtigheid vereist alvorens definitief een stap voorwaarts kon worden gedaan. Op het gebied van de oudere geestelijke letterkunde in de volkstaal moet nog menige stelling worden genomen.

Ons doel is geweest de klacht uit LoH te tonen in haar omgeving, onder haars gelijken en tegen enkele achtergronden, en daarnaast te laten zien de ontwikkeling van de Mariaklacht in het algemeen. Ondanks de velerlei beperkingen zijn toch wel enkele specifieke kenmerken aan het licht gekomen:

1. De dichter van deze Mariaklacht steunt op de traditie: ieder motief komt ook elders voor en is, ook naar de geest, meer gelijkend op wat van voor Ogier dateert dan van na hem, in zoverre Ogier kan gelden als de vernieuwer. Deze klacht is (nog) niet of (nog) niet geheel doordrongen van de nieuwe renaissance die zich in de twaalfde eeuw in West-Europa openbaart. Meer positieve zekerheid zou kunnen worden verkregen door kennisneming van de oorspronkelijke tekst.

2. Een Latijnse of eventueel Griekse bron hebben wij nergens aangetroffen. Het is dus vrijwel zeker, dat zulk een bron niet meer bestaat en waarschijnlijk ook nooit bestaan heeft.Het bijzondere van onze klacht ligt in de wijze waarop de dichter vorm heeft gegeven aan zijn stof, de motieven heeft doordrongen van zijn geest en ze in de eigen taal onder woorden heeft gebracht. Op tal van plaatsen klopt een bloedwarm leven, wordt de lezer geraakt door de adem en het ritme dat de dichter aan zijn werk heeft weten over te dragen. Dit argument moet voor de lezer die zich in dit werk verdiept, overtuigend zijn. Het is nu eenmaal zo dat niet alles wetenschappelijk te bewijzen is. Hoe belangrijk het onderzoek van een bundel preken of van een didactisch werk ook is wat betreft de Latijnse bronnen, het is de vraag in hoeverre dit geldt voor een dichtwerk als deze klacht.[61]

3. Maria richt 237 regels lang het woord tot Christus, alleen, zonder enige onderbreking. Nergens wordt deze monoloog onderbroken door een beschrijving, door een zich wenden tot Gabriël, de Joden, het kruis of de dood, of door een verzoek aan Johannes haar te helpen klagen, behalve dan aan het slot, waar ze zich richt tot Adam, de mens, hetgeen onder de andere klachten al even opvallend is. Eerst na de klacht verneemt de lezer dat Johannes bij haar staat, en keert hij terug tot de historische werkelijkheid. Het is een onbeantwoorde vraag of deze werkwijze bewust door de dichter is gekozen, t.w. het gehele werk samen te stellen uit grote op zichzelf staande gehelen en deze tot een groot geheel samen te voegen zodat de klacht niet meer dan een schakel is in het gehele werk, dan wel dat de klacht in haar geheel aan een voorbeeld ontleend is. Door vergelijking menen wij te mogen concluderen tot de eerstgenoemde opvatting.

4. Deze klacht is van ontijdelijke aard: we zien Christus niet sterven, zien geen heen en weer bewegen van Joden, we horen geen geschreeuw, geen gesprekken m.a.w. deze klacht is niet historisch en niet realistisch. Maria staat alleen – van haar wordt alleen gezegd dat ze was: *claghende sere* – en ze spreekt tot Christus aan het kruis, a.h.w. boven de tijd uit gaande, in zekere zin in liturgische geest. Zij wordt niet, zoals bij Ogier, klagende ingevoerd bij de gevangen-

neming en evenmin blijven de schijnwerpers op haar figuur gericht tot na de begrafenis. Veeleer is deze klacht een levensgeschiedenis in de grote levensgeschiedenis, het gehele werk, een samenvattende terugblik op het voorbijgegane samenzijn bij het naderen van het ogenblik dat de scheiding brengt. Maar bovendien heeft de dichter van LoH een ander doel voor ogen gestaan dan een Ogier: voor hem was de tijd van de Mariadevotie nog niet of nauwelijks aangebroken. Dit is veelzeggend en blijkt ook duidelijk uit vergelijking met andere werken. Het openbare leven wordt door LoH voorbijgezien in de klacht, alleen de levensgebeurtenissen waarin Christus en Maria samen betrokken zijn geweest, worden vermeld en het geheel eindigt met het antwoord op de vraag: waarom moest je lijden? Het bijzondere is hier, hoezeer Maria klaagt naar dit antwoord toe. Zij klaagt als mens en als moeder, ze verlangt met hem verenigd te worden en eindigt met te berusten in zijn lijden en dood, waarmee de climax is bereikt. Voorts blijkt de centrale plaats van dit motief uit de afwezigheid van ieder dramatisch effect, waardoor de aandacht van het hoofdthema zou kunnen worden afgeleid: geen gebaar, geen handeling, zelfs geen uitroep om eigen smart; zij is geen wanhopige, geen radeloze vrouw en nergens klinken uitroepen van vertwijfeling of woorden van stervensverlangen om het ondraaglijke van de smart. Ze wordt niet voorgesteld als te zijn *semi-mortua* (Ogier e.a.) en geen woord om troost of hulp komt uit haar mond.[62] Van het bekrabben van wangen of het uitrukken van haren is derhalve evenmin sprake en zelfs tot de Joden richt ze geen woord van verwijt. Maria staat hier, zich ten volle bewust van al het gebeurende, als moeder van God, helpend haar kind ter verlossing van het mensdom en eerder troost schenkend dan troost vragend. Christus heeft de mens verlost en Maria leert dat zij lijdend en duldend, in liefde en dankbaarheid omwille van de mensheid staat onder het kruis, niet als sieraad en niet als een dramatische verschijning. In de tekst over de verlossing – vanaf Gods bevel aan Gabriël (r. 117 vlgg.) tot en met het laatste oordeel (r. 4784 vlgg.), waarmee de kring gesloten wordt – moest ze een plaats hebben en wel deze plaats, die uit het evangelie.[63] Van een echte dodenklacht is hier geen sprake: Maria klaagt vóór de dood van Christus, hij leeft nog.

Ook hieruit blijkt de geringe zin voor realisme. Dit werk is ontstaan op een plaats waar Ogier nog niet was doorgedrongen.

Terecht is opgemerkt dat we de stem van de dichter herkennen „aan aandachtige liefdevolle overgave, aan innig meeleven met het geweldige drama, aan diep gevoel voor menselijk lijden."[64] Toch zal het zaak zijn, verder te zoeken „om zijn stem te herkennen en hem zo goed mogelijk te verstaan".

Voor het geven van de juiste plaats aan LoH is een onderzoek nodig dat het gehele werk omvat en zeker ook de litteratuur van de landen om ons taalgebied tot object heeft. Van den Levene ons Heren – deze naam is op ons onbekende gronden het eerst gebezigd door de eerste uitgever van het z.g. teksthandschrift, P. J. Vermeulen, 1843 – is niet een willekeurig leven van Christus zoals de titel doet vermoeden; het is niet een „zuiver volks" leven van Jesus, noch „een oude naïef geschilderde kruisweg" en evenmin is het ontstaan uit oude liederen.[65] Het is ouder dan het oudste gedeeltelijk bewaard gebleven hs., van omstreeks 1290, het is ook meer dan een naïef verhaal naar de voorstelling die de ongeletterde massa zich maakte van het leven van de Verlosser. Maria zegt in r. 3479 vlgg.: *Bloeme, du wets al dat gesciet, / En waert niet waer, du en doges dit niet. / Du hefs selue dese doet vercoren / Om diin volc, dat es verloren. / Bloeme, dit heeft mi vertroest, / Datter bi sal siin verloest / Meneghe siele, die moest in de hille.* Dit is meer dan wat wij tegenwoordig onder zuivere lyriek verstaan en tevens blijkt uit woorden als deze hoever deze klacht afstaat van teksten als die van Ogier, een Vita Rhythmica, Meditationes e.a.[66] Kortom: een vruchtdragend onderzoek zou alle vitae moeten inhouden, zeker niet alleen het z.g. Limburgse Leven van Jesus en de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant. Het betreft hier een stuk geschiedenis van de bijbelse epiek, begonnen met Juvencus (Spanje, vierde eeuw) en doorlopend, in ons taalgebied althans, tot en met LoH. Daartussen liggen soortgelijke werken in de volkstaal: van Caedmon, Otfrid, de Heliand, de Franse Passion uit de tiende eeuw, Anegenge, Frau Awa en wel meer.[67] LoH vertegenwoordigt een eindfase van wat eeuwen tevoren was begonnen. Een conclusie over LoH te baseren op een klein onderdeel als de klacht is niet

verantwoord, maar enkele kanttekeningen die met de klacht in verband staan, mogen hier toch niet ontbreken.

De Mariaklacht uit LoH neemt een geheel eigen plaats in onder de andere klachten: de oorspronkelijke tekst doet denken aan de tijd van vóór Ogier, er is een breuk tussen deze klacht en de andere uit het Westen, zowel met Ogier en Plan als met de Vita Rhythmica en Marienlob. Of, juister nog: Ogier staat tussen LoH en latere klachten in. LoH komt niet voort uit een realistische zienswijze: Maria klaagt niet tijdens Christus' tocht door de stad en niet na zijn dood, maar vlak voor de dood en in zoverre is er overeenkomst met Ogier. Ook Ogier staat midden in een ontwikkeling en is uiteraard niet ineens geheel nieuw. Onze klacht is voorts nog minder tragisch dan een Mariaklacht tragisch zou kunnen zijn: Maria is geen prooi van de smart, zij weet beter: ze weet de verrijzenis, ze weet de zin van het lijden, ze weet dat het gaat om de verlossing van de mens. Deze klacht kent niet de mystieke vereniging, het zich verdiepen in het lijden, ze is in zoverre zuiver episch dat het nog niet gaat om het „wij" maar obiectief om de mens; er is geen persoonlijk zich verdiepen in het lijden. De Mariaklacht is bijna zo oud als het Christendom en de mensheid heeft niet tot de twaalfde eeuw behoeven te wachten op de komst van dit voortbrengsel.[68] En als Ogier de oudste Mariaklacht van het Westen heeft geschreven, betekent dat niet dat hij de persoon is geweest die op de gedachte is gekomen, Maria te laten spreken, maar dat hij behalve dit haar heeft laten spreken in de geest van de nieuwe tijd en aldus zijn schaduw vooruit heeft geworpen. Het Oosten kende de klacht al eeuwen, maar ook Otfrid (negende eeuw) heeft Magdalena al sprekend ingevoerd.[69] Ook in zoverre steunt LoH op de traditie. En zal de oorspronkelijke tekst getuigd hebben van naïviteit en van volksvroomheid?

LoH is geen tractaat over Maria in de geest van Ogier, geen Marialeven als de Vita Rhythmica of als het Marienlob, geen Leven als de Meditationes en evenmin een uitbeelding van het lijden zoals ps.-Anselmus' Dialogus. LoH is o.i. ouder dan elk dezer werken. Het staat het dichtst bij Ogier maar kent nog niet de uitgesproken

Mariadevotie. Wie LoH vergelijkt met werken als van Otfrid, Frau Awa e.a. zal hiervan nog meer overtuigd worden. LoH is voor alles episch en hoort thuis in de bloeitijd van de Westeuropese epiek zoals deze zich heeft geopenbaard zowel in Duitsland als in Frankrijk. LoH is *heilsgeschiedenis*, vooral: *verlossing en menswording*. In r. 117 betrekt de dichter al meteen in het verhaal zichzelf én zijn toehoorders m.a.w. de levende mens, want wat hij vertellen gaat, is van belang voor de mens. Onderdelen als Adam-Eva (r. 129 vlgg.), de nederdaling ter helle en de voorspelling van het laatste oordeel, alsmede b.v. de plaats van de duivel zijn van groot belang in dit Vanden Levene ons Heren, waarin de caritas volkomen ontbreekt en het in eerste instantie gaat om de gevallen mens en de wijze waarop dit misdrijf door Christus weer wordt hersteld. Elke passage heeft in dit werk een heel eigen betekenis. Om deze redenen zou het b.v. ook kunnen heten: *Van smenschen verlossinghe*. Ook wat onze dichter heeft weggelaten is voor verder onderzoek wellicht waardevol.

De gevoelswereld is uitgeschakeld: alles wordt obiectief voorgesteld (uitgezonderd de regels van de afschrijver(s)): de dichter is niet meeslepend, hij zet de zaken voor ons neer opdat deze als feiten uit de heilsgeschiedenis door ons begrepen zullen worden. Invloed van apocriefen mogen niet a priori worden uitgeschakeld, maar de armoede van de geboorte in een *huseken cranc* is geen naïeve schildering van een idylle, geschreven om de romantische mens te vertederen, en zijn lijden is er niet om de lezer te schokken: Christus moet arm zijn en lijden om de zonden van Adam uit te wissen. Ook van een compassio is nergens sprake in die zin als latere eeuwen het zien. Het gaat meer om begrip voor zijn leven en lijden dan om het gemoed van de lezer. Duidelijk ook leeft de idee van de dienst die de mens aan God bewijst en waarvoor hij als loon de hemel krijgt (vgl. r. 4475, 4853, 4870 e.a.). God heeft Zijn zoon naar de aarde gezonden, Christus heeft geleden en is gestorven voor de mens, hij heeft Adams schuld uitgeboet, laatste oordeel: kring gesloten. Is het toeval dat van bepaalde onderdelen fragmenten zijn bewaard en van andere geen enkele regel? Met dit alles blijft onze bewondering voor de dichter die deze theologie in de volkstaal heeft

neergeschreven zonder theorie en zonder abstracties, even groot. Kenmerkend is dat de oudste tekst het begrip liefde nauwelijks schijnt te hebben gekend, dat het religieuze ik nog niet is ontdekt, er geen mystiek verzinken is in Christus' lijden en geen invloed van het Hooglied.

Al wijzen vele motieven uit onze klacht naar het Oosten, het is zeer twijfelachtig of de dichter zijn stof *rechtstreeks* aan het Oosten heeft ontleend. Enkele overeenkomstige trekken hebben wij gevonden in de *Vita Rhythmica:* de bronnen van dit werk zijn nog niet bestudeerd maar veel schijnt te wijzen op invloed uit het Oosten. Zo kunnen meer werken hebben bestaan die een bemiddelende rol hebben gespeeld en stoffen – al of niet uit het Oosten – aan latere geslachten hebben doorgegeven. Waarschijnlijker voor onze klacht is dat zowel LoH als deze Vita geput hebben uit eenzelfde onderlaag, bestaande uit werken in het Latijn of in de volkstaal. Apocriefen?[70] Maar waarom zou onze dichter een bepaald werk onder ogen moeten hebben gehad? Zijn stof is niet zo nieuw dat niet ieder theologisch onderlegd auteur deze ook niet kende. En zelfs al zou hij een Latijns werk in deze geest gekend hebben, dan nog berust zijn grote verdienste op wat hij hier als dichter in de volkstaal heeft tot stand gebracht.[71]

Helaas kunnen wij niet dieper in de duisternis van ons verleden doordringen: we weten niet hoe deze dichter heette, wie hij was, waar hij geleefd heeft en zo meer. Te oordelen naar zijn werk behoorde hij tot geen school of richting en wij zouden niet weten waar enige invloed aan te wijzen van een Bernardus of Hugo van Sint Victor, van Willem van Thiery, van het Hooglied, van de Scholastiek. Het lijkt ons niet just, hem te zoeken onder de grote mannen van de theologie; naar alle waarschijnlijkheid was onze dichter niet iemand die de theologische beweging van zijn tijd nauwlettend volgde of zich als godgeleerde kon doen gelden, en misschien begreep hij de theologie van zijn tijd niet eens. Iemand die in de 12e of 13e eeuw zulk een werk schreef, in de volkstaal, in dichtvorm, kan best een wereldgeestelijke zijn geweest, die zeer dicht bij het volk stond, of een leek. Onze dichter is ook geen kritische geest, geen bespiegelende geest: hij vertelt wat elke geestelijke

en menige leek wist, zonder vermelding van bronnen, want wat hij vertelde was gemeengoed van de traditie, zonder theologische beschouwingen. De „grote" theologie was nog voorbehouden aan het Latijn: in heel West-Europa waren de werken die tot aan de opkomst van de ridderepiek geschreven zijn, van religieuze aard: heiligenlevens, levens van Christus.[72] Reeds is het vermoeden uitgesproken als zou LoH van voor de heldenepiek dateren. Het heilige Latijn heerste zo oppermachtig, zeker in de kloosters, dat er in deze tijd geen werken van hoog geestelijk gehalte in de volkstaal geschreven konden worden. LoH is niet ontstaan in de jaren dat Van Maerlant zijn meeste werken schreef en onze dichter was niet iemand die leefde in de geest van een Bernardus of de scholastiek vereerde, vijandig gezind als deze de poëzie waren.[73]

Wat LoH tot letterkunde maakt, is de *vorm*; de *inhoud* steunt op de traditie. In hoeverre heeft hij vorm gegeven aan zijn werk? Zo zijn er nog vele open vragen. Welke eisen stelde zijn publiek? Wie was dat publiek? De voorstelling als zouden de kloosters na Karel de Grote het vuur der beschaving brandend hebben gehouden en als zou van hen vooral zijn uitgegaan „de stoot tot de nieuwe beschaving die in de twaalfde en dertiende eeuw de bloei van een eigen Nederlandse letterkunde zal voortbrengen", is onbevredigend.[74] Van geen onzer Middelnederlandse romans is bekend dat hij in een klooster is geschreven. En hoe rijk is de litteratuur in het Latijn! Als de Ecbasis captivi kort na 936 en de Isengrimus omstreeks 1149 in het Latijn verschijnen, hoe komt dan ± 1190 de Roman de Renard en misschien in dezelfde eeuw onze Reinaert ineens te voorschijn? Nog andere romans zijn afkomstig uit de twaalfde eeuw: Aiol, Eneide, Sint Servaes, de z.g. Trierse Floyris, waarschijnlijk de Walewein.[75] Waardoor zouden monniken zich gedrongen hebben gevoeld, dergelijke werken van wereldlijke epiek te vervaardigen? Hoe komt het dat de vele liederen waarover reeds vóór Karel de Grote bericht is, niet zijn overgeleverd? en de vele verhalen, die ook zeker in die tijd ongetwijfeld hebben bestaan? Gezien de ontwikkeling in West-Europa is het eerst ontstaan de geestelijke epiek in de vorm van levens van Jesus en heiligenlevens, aanvankelijk als tegenweer van in het Latijn geschreven vitae – en deze zijn weer

voorafgegaan door „levens", in klassieke trant geschreven tegenover heidense epen –, later dikwijls als reactie tegen de ijdele ridderverhalen. Terloops zij hier opgemerkt dat de inleiding van LoH wel niet geheel oorspronkelijk is, zoals Jonckbloet (zie Beuken, teksteditie p. 115) al heeft gezien. In aanmerking genomen het ontstaan van LoH voor of tegelijk met de voorhoofse dichtkunst, moet het werk een grote verbreiding hebben gekend, als men de verschillende fragmenten van de verschillende plaatsen in het oog houdt. Was dit geen vita geweest, latere eeuwen zouden het zo weinig hebben begrepen, dat de bestaande handschriften waren veronachtzaamd; nu werden werken als deze naar de geest van de eigen tijd herschreven of overgeschreven. Hoe ingewikkeld en vol onzekerheden de wordingsgeschiedenis van onze letterkunde ook is, LoH is o.i. een werk uit de laatste episode in de ontwikkeling van dit genre. Voor een nader onderzoek zal Frankrijk in aanmerking komen, de Provence en Spanje, waar in Catalonië tussen de tiende en dertiende eeuw de Romaanse kunst heeft gebloeid, waarin taferelen uit Christus' jeugd, van Adam en Eva en van de kruisafneming niet zeldzaam zijn.[76] Via onze landen kan de stroom zich dan hebben gericht naar Duitsland met o.m. Keulen als centrum.[77] Een positief bewijs zal niet gemakkelijk te leveren zijn.

Kortom: de klacht uit LoH dateert van vóór de gevoelsstroom van Ogier of ze stamt uit een milieu waar de nieuwe tijd wat betreft de devotie tot Maria niet of nauwelijks was doorgedrongen. Meer kan met volstrekte zekerheid niet worden beweerd.

Richten wij onze aandacht *rechtstreeks* op het onderzoek van de *Mariaklacht* uit LoH, dan kunnen wij slechts een *vermoeden* uitspreken, zonder wetenschappelijke zekerheid: de klacht heeft oorspronkelijk een zelfstandig deel uitgemaakt van het gehele werk, is van later tijd en stamt waarschijnlijk uit de dertiende eeuw. De moeilijkheden voor het verkrijgen van zekerheid zijn vooral gelegen in het ontbreken van de oorspronkelijke tekst, de overvloed aan mariale litteratuur in de twaalfde en dertiende eeuw en het gebrek aan gedetailleerde studies, in het bijzonder over de religieuze lyriek uit die tijd (zie J. de Ghellinck in L'essor XIIe siècle, slothoofdstuk).

Zoals reeds gezegd is, heeft de schrijver kunnen putten uit de

werken van zijn tijd: alle motieven komen ook elders voor. Zelfs in liturgische verzen wordt van de onderscheidene lichaamsdelen van Christus b.v. gezegd: *Visum tibi tenebrescunt, / Genae, labia pallescunt, / Fossae manus intumescunt / Crura nutant et languescunt.* (Dreves, XV. no. 58, str. 21). Zo ook: *Faciei nunc amoenae, / Quae rubebant, pallent genae, / Oculorum turgent venae, / Jam languescunt manus plene* (idem, str. 28).

De doornenkroon is in deze werken bijna evenzeer een gemeenplaats als de tegenstelling tussen het vroeger en het nu. – Regels als *Hoe stijf siin dine witte tande* (r. 3436) en *Gelu siin dine witte tande* (r .3454), zonder twijfel minder fraaie toevoegingen van later tijd, komen alleen voor in het teksths. Hetzelfde kan worden gezegd van de rijmvorm op -aen in tien opeenvolgende regels (r. 3395–3404), waar van invloed van Latijnse prosen geen sprake is. Ook Maria's houding blijkt, bij onderlinge vergelijking der drie hss., in het teksths. van een andere aard te zijn dan het oorspronkelijke waarschijnlijk heeft gekend; het is zwevender en minder strak, gevoeliger, meer vertederend. Wellicht ook heeft de oorspronkelijke tekst Maria geen gebrek aan durf „verweten" om het kruis te naderen: het hs. dat volgens de uitgever de juiste tekst het best benadert, zegt: Mocht *ic di doch comen bi* (hs. D, 97). Zo schijnt ook het slot een latere toevoeging te zijn, waarschijnlijk van de dichter van de Mariaklacht of van de eerste afschrijver die deze passage in het gehele werk heeft ingelast om het meer aan zijn doel te laten beantwoorden nl. de reden van de verlossing, die overigens nogmaals wordt beklemtoond door Johannes in r. 3528 vlgg., 3544 en door Christus 3570 vlgg. Bij Ogier geeft alleen Christus antwoord op de vraag over de verlossing. Geen rechtstreekse bron derhalve, ook niet Ogier.

Betrekken we evenwel de *oudprovençaalse klacht uit de dertiende eeuw* (ed. Mushacke) en de reeds boven genoemde *Plainte de la Vierge* (ed. Tanquerey), geschreven tussen 1250 en 1275, in ons onderzoek, dan blijkt dat onze klacht niet ver van de laatstgenoemde af staat en zelfs zou ze indirect kunnen teruggaan op Ogier. Immers, aan beide klachten ligt een tekst van Ogier ten grondslag, niet in de vorm van een vertaling maar in die van een bewerking, waarin de dichter heeft overgenomen, toegevoegd en weggelaten. In de

Provençaalse klacht, die 909 regels bevat, heeft de dichter aldus gebruik gemaakt van Ogier en wel in die vorm reeds dat *Augustinus* aan Maria vraagt, hem het lijden van Christus en haar ervaringen te vertellen. Deze dichter reeds toont juist in de klachten een grote zelfstandigheid te bezitten (r. 345–446 vóór de dood van Christus, waarvan ongeveer veertig volle regels door de dichter zijn toegevoegd). De klacht is lyrisch én episch, en Maria richt zich o.a. rechtstreeks tot de Joden. In de genoemde *Franse* klacht wordt Maria dezelfde vraag gesteld door *Bernardus*; ook hier een grote zelfstandigheid van de dichter, en vaak is Ogier de vonk die in de dichter a.h.w. de krachten doet ontbranden en hem inspireert. Zoals boven reeds is aangetoond, bevat dit gedicht overeenkomsten met onze klacht, maar wie zal zeggen hoeveel meer er geweest is?

Toch kan onze klacht niet ver van deze beide afstaan. Heeft de Provençaalse gepaard rijm, evenals LoH, de Franse bezit omarmend rijm; heeft de eerstgenoemde regels van 8 à 9 lettergrepen, de andere kent uitsluitend regels van 8 lettergrepen en heeft oorspronkelijk strofen gekend van vier regels, terwijl LoH in het algemeen een losser vers heeft maar overwegend, zeker in de D en A teksten, regels kent van ongeveer acht silben. Mogelijk heeft onze dichter zich wat betreft het eindrijm aan het hoofddeel van het werk aangepast. Er is meer: het staat vast dat de Franse klacht bezit *une concordance remarquable* met twee Engelse teksten, beide uit de veertiende eeuw (Tanquerey, p. 12 vlg.). Het is niet zeker dat deze de Franse tekst als bron hebben gebruikt, anderzijds bezitten de klachten in beide talen passages die de Latijnse tekst niet heeft. Maar er waren zovele teksten van Ogier toen reeds bekend! Zeker is het dat er Mariaklachten in het Frans waren en dat er ongeveer zestig jaren later in Engeland in het Engels waren. Nu bekend is dat er tussen de jaren 1286 en 1290 aan het hs. waarin de z.g. Audenaerdse fragmenten voorkomen, werd gewerkt, mogen wij veronderstellen dat de Westvlaamse dichter een Franse tekst onder ogen heeft gehad die hem heeft geïnspireerd tot het schrijven van onze klacht.

Voor ons persoonlijk staat het vast dat de Mariaklacht in LoH een geheel eigen ritme heeft, een dat bijna nergens elders in het werk

wordt aangetroffen, ook niet in de bewaarde fragmenten. Uit de vier hss. die geheel of gedeeltelijk de klacht bevatten, zou een Mariaklacht zijn samen te stellen die waarschijnlijk het oorspronkelijke werk zeer dicht zou benaderen. Evenwel, daar deze tekst dan toch geen bewijskracht zou bezitten en omdat het onderzoek naar objectieve maatstaven van het ritme nog in ontwikkeling is, zien wij van dit onderdeel verder af. Opvallend is niettemin het grote aantal regels dat bestaat uit iamben, trochaeën of, meestal in het midden of tegen het einde van de regel, uit een tussengevoegde dactylus. Onze klacht bevat dezelfde maat als het *Leven van Sinte Lutgart* en *Ons Heren Passie*. Terloops zij hier opgemerkt dat ons ritmisch onderzoek tot dezelfde conclusie heeft geleid als waartoe W. H. Beuken gekomen is, maar uiteraard op andere gronden, nl. dat hs. D de beste tekst geeft. Een zuiver toppenvers heeft onze klacht niet.

Bevat de Franse klacht regels van acht silben, de Engelse klachten bevatten regels van 6–9 silben, hetgeen met onze klacht ondanks het gebrek aan een betrouwbare tekst overeenkomt maar ons niet veel verder brengt. Ook de overgang van het Romaanse naar het Germaanse vers wordt hier door ons terzijde gelaten. Wel is het merkwaardig te zien hoezeer de maat van vele Engelse teksten van geestelijke lyriek met die van onze klacht overeenkomt. Als voorbeelden noemen wij slechts uit de bloemlezing van lyriek uit de dertiende eeuw, samengesteld door C. Brown, de volgende: *Jesus sorrows for His mother* (no. 45, p. 77), *Our Lady Sorrows for Her Son* (no. 47, p. 83) en *Dialogue between Our Lady and Jesus on the Cross* (no. 49, p. 87). Maat en ritme van deze verzen hebben zulk een treffende overeenkomst met de verzen uit onze klacht dat de dichters van deze werken o.i. onder invloed hebben gestaan van Latijnse verzen en de metriek hiervan op hun werk in de volkstaal hebben toegepast. Merkwaardigerwijze schrijft F. van Veerdeghem, de uitgever van het Leven van Sinte Lutgart (Leiden 1899) p. LXVI, dat de versmaat uit dit Leven sinds lang bekend is, „inzonderheid uit de Middelengelsche letterkunde" en dat de dichter t.o.v. de metriek „zelfstandig gehandeld heeft, zonder andere modellen dan die der Romaansche letterkunde en der Latijnsche kerkliederen". De plaats die het Latijn onder de priesters en clercken innam in

aanmerking genomen, kan dit vermoeden ons niet bevreemden. Herinnert de eerste regel van de genoemde Dialogue aan een van de vele in omloop zijnde Stabat mater-sequenties (zie b.v. Julian sub Stabat mater), t.w. *Stond wel, moder, under rode*, in de volgende regels is de dichter volkomen en steeds meer zichzelf. Intussen blijft de mogelijkheid bestaan dat de dichter van onze Mariaklacht tevens de kopiist was van het hele werk en geschreven heeft vóór hs. A.

Rechtstreekse invloed van het ons bekende, Stabat mater dolorosa op de genoemde Engelse verzen is wel uitgesloten, daar het zelfs in de hss. van de vijftiende eeuw in Engeland niet voorkomt. (p. Maximilianus over het Stabat Mater, p. 17). Van het Stabat Mater is nog niet eens bekend of het tot de 12de, 13de of 14de eeuw behoort. Niettemin kan onze dichter in de mariologische passielitteratuur heel goed thuis zijn geweest.

Enkele trekken van overeenkomst tussen deze Engelse verzen en de klacht uit LoH zijn opmerkenswaardig. Men vergelijke regels als:

	for hure gelte, for hure gode	no. 45, r. 3
	in al his pine, in al his wrake	no. 45, r. 21
	pe sone heng, pe moder stud	no. 47, r. 5
	hi se pin feet, hi se pin honden	no. 49, r. 4
met	*Ic sie dijn doet, ic sie dijn inde*	r. 3289
	Lieue bloeme, lieue minne	r. 3507

Merkwaardig genoeg om op te merken is dat in de genoemde Dialogue 29 van de 64 regels volkomen iambisch of trochaeisch zijn, terwijl de meeste andere maten zijn terug te vinden in de klacht van LoH. Ook dit verschijnsel kan moeilijk op toeval berusten.

Letten we voorts op regels als:

Moder, nu y may pe seyn,
bettere is pat ic one deye
pan al man-kyn to helle go. Dialogue, r. 19–21

Moder, merci! let me deyen,
for adam ut of helle beyn,
and al mankin pat is for-loren. id., r. 31–33

Hier verlangt Maria vóór Christus te sterven:

Sune, wat sal me to rede?
pi pine pined me to dede,
let me deyn pe bi-foren. id. r. 34–46

Ook de nederdaling ter helle wordt genoemd:

Moder, y may no lenger duellen,
pe time is cumen y fare to helle,
pe pridde day y rise upon. id. r. 49–51

En hoe sterk doet de laatste regel van de eigenlijke klacht ons denken aan LoH:

so reuful ded was neuere non.

Veelzeggend ook juist voor onze klacht is dat *Thien* van deze Dialogue zegt, geen „gemeinsame Quelle" van zijn overeenkomsten te hebben kunnen aanwijzen.

Wij menen te mogen zeggen dat de Mariaklacht uit LoH een schepping is uit de dertiende eeuw, van jongere datum dan het grote werk over de verlossing, geschreven door iemand die werken over de passie en misschien Mariaklachten kende in het Latijn en/of waarschijnlijker nog in het Frans, maar daarnaast ook zelf zoveel dichter was dat van vertaling niet kan worden gesproken. Zijn werk staat zeker dicht bij de Plainte de la Vierge van omstreeks 1260.

OVER DE PIETA UIT LoH

In het Zutfens-Groningse hs. van LoH bevindt zich o.m. een fragment van 136 regels, dat in geen der andere hss. voorkomt en een aanhangsel is van de eveneens in dit hs. voorkomende Mariaklacht.[78] De klacht is, waarschijnlijk door de afschrijver, uitgebreid met een

vertaling van de *Dialogus de Passione Domini;* als bron vermeldt het hs.: *Zente Anselmus Dit is onzer vrouwen claghe.*[79] Alleen al omdat dit fragment enkel in dit hs. staat, mag worden aangenomen dat het geen deel heeft uitgemaakt van de oorspronkelijke tekst van LoH. Ook naar de inhoud gezien zou dit niet mogelijk zijn, daar de pietà-voorstelling wel niet ouder is dan omstreeks 1290.[80] Het is wel zo dat de kopiist van dit hs. de oorspronkelijke bedoeling van de schrijver niet of niet meer heeft begrepen, immers levende in een andere tijd en onder andere omstandigheden, en in zijn grote verering voor Maria, waarvan hij ook blijk geeft in fragment GI, heeft hij deze tekst van Anselmus vertaald en aan de reeds aanwezige klacht toegevoegd.

Bij nader onderzoek nu blijkt de vertaler en/of afschrijver van dit aanhangsel niet de tekst van de Dialogus voor zich te hebben gehad die in de werken van Anselmus in de door Leendertz gebruikte editie van Keulen 1612 is opgenomen. Uiteindelijk gaat de aan Anselmus slechts toegeschreven Dialogus voor een deel terug op Ogier, maar met geen der oudste teksten van Ogier komt de vertaling overeen. Zoals bekend is, is Ogiers klacht al vroeg zo sterk verspreid in alle richtingen dat het nutteloos is een onderzoek in te stellen naar de tekst die door onze vertaler is gebezigd. Van geen van beide teksten is ons fragment een getrouwe vertaling.[81]

Enkele opmerkingen mogen hier volgen:

1. Bij Anselmus spreekt Maria in de eerste persoon: Anselmus heeft haar verzocht hem alles te vertellen over Christus' lijden en zij geeft antwoord op de door hem gestelde vragen.

2. r. 395–410 ontbreken bij Anselmus. Merkwaardigerwijze zijn deze regels evenmin terug te vinden in de beide oude edities van Ogier (Adriani en Migne), maar ze staan wel in de incunabels (ed. Mushacke), in de oudste druk van 1470, en in de planctus die is opgenomen in de Opera Omnia van Bernardus, editie Antwerpen 1620. Men vergelijke:

r. 395

Wat heuestu ghewrocht;	*quid fecisti, o fili dilectissime? quare te Iudei*
Waertoe hebben zij dit brocht,	*crucifixerunt? In gremio enim modo te mortuum*
Dattu smaken zouds die doot?	*teneo.*
Nu houdic di verstoruen in minen scoot	*Tristissima est mater tua. O fili mi, quid ista*

Met droefheit, wat mach ic ane gaen?
Wemi, kint ,wat heuestu misdaen?
Die bliscap heb ic al verloren,
Die ic hadde, doe du waers gheboren.
Wemi mach ic terechte spreken
Ende mi mach therte binnen breken,
Want die bliscap, die mi was bekent,
Is mi in droefheit omghewent.
Zech mi, zech mi, enighe minne,
Leuen mijnre zielen, troest van binnen,
Enich solaes, hoe eest gheuoecht,
Zal ic aldus bliuen bedroeft?"

mater tua misera? ve michi, fili mi! ubi est enim quod in nativitate tua habui? ve michi in quantam tristiciam et dolorem conversum est gaudium meum! ..... Dic, fili mi dulcissime! dic, amor unice, vita mee anime!
Amor meus, singulare gaudium, unicum solacium! quare sic dolore me permittis? Cur tam longe factus es a me deus meus consolans animam meam? (Mushacke, p. 48–9).

Bernardus, Opera Omnia, ed. Antwerpen:

O fili mi dulcissime, quid fecisti? Quare crudelissimi Iudaei te crucifixerunt? Quae causa mortis tue? Commisistine scelus, ut tali morte damnareris? Non fili, non fili, sed sic tuos redimere dignatus es, ut posteris exempla relinquas. In gremio tuo nunc te mor – fol. 161 A – tuum teneo. Quid ego tua mater fili mi dilectissime faciam? Vae mihi fili mi, dulcedo mea, consolatio mea, vita mea. Ubi est tuum gaudium indicibile quod in tua admirabili Nativitate habui? Vae mihi fili mi, in quantum dolorem et tristitiam versum est illud tam magnificum gaudium?

fol. 158 D: *Fili dulcor unice, singulare gaudium, vita animae meae, et omne solatium, fac...* Deze regels reeds aanwezig bij Ogier: *Fili, dulcor unice, singulare gaudium, vita mee anime, et omne desiderium, fac...* Plan heeft hier: *Fili, dulcor unice, / singulare gaudium, / matrem flentem respice, / conferens solatium.*

Bovenstaande regels uit LoH staan derhalve wel in de incunabel,[82] niet bij Ogier. De bekende woorden: *in gremio enim te mortuum teneo*, komen noch bij Ogier noch in de Plan voor, wel in de Meditationes.[83] In de Plan en bij Ogier is de aanzet tot de pietà wel aanwezig. Regels als: *Doe hi af was altemale, / Leghede zi hem neder, weet ic wale, / Van den cruce drie screden of daerbi* (r. 387–9) vinden we terug bij Anselmus, niet in de Plan en niet bij Ogier, die bij de kruisafneming alle aandacht heeft geconcentreerd op Maria; dergelijke toevoegingen zijn meestal van later tijd. Daarentegen is ook bij Anselmus niets terug te vinden van de woorden van Ogier: *Stabat ad caput extincti Filii sui Mater Maria, lacrimis faciem eius rigans: per diversa torquebatur suspiria: frontem, et genas, oculosque simul, et nasum, oraque frequentius*

osculabatur ipsius; lacrimarum tanta in ubertate fluebat, ut carnem cum spiritu omnem in lacrimis resolvi putares (p. 87).

3. In vergelijking met Anselmus neigt onze dichter ook minder naar het pathetische:

Ans.: *Tunc accurrens Ioannes Euangelista, cecidit super pectus Iesu, plorans et dicens: Heu heu de isto pectore heri portabam dulcia, hodie tristia et lamentabilia.*

LoH r. 411:

Zente Ian quam, dien hi so minde,
Vallen op die borst, die hi wel kinde.
„Wach" sprac hi met bitteren trane,
„Dat ic di dus moet zien ane."

Het rouwbeklag van de apostel Jacobus ontbreekt in onze bewerking, enkel de korte toespraken van Petrus en Magdalena worden weergegeven.

4. R. 459–480 komen alleen voor bij Ogier, in beide edities.

Zi bat den iongheren ende Ianne:
„Ende graeften niet, wel lieue manne,
Ontfarmet mijns ende gheeften mi,
Dat icken doch doet hebbe, want hi
Mi leuende niene mochte gheboren.
Diet hier toe brochten, hebbens toren.
Zoeldine vmmer int graft legghen,
Graeft mi met hem, mach ic zegghen:
Na hen zal mi gheen goet ghescien".
Ende zij legheden hen int graft met dien;
Maria toech haer hande tehare
Ende zij groeuen hen zonder spare.
Dus croende si ontfarmelike;
Zij weenden alle zo bitterlike,
Datmen die woerde niet en conde
Verstaen, die zij spraken metten monde.
Zij zaghen Marien zo zeer ontset

Van allen troest ende zeer belet,
Haer wenen gaf hen meerre pine
Dan bi haers heren doet tesine.
Meerre was hem der moeder noet,
Die zij zaghen, dan haers meesters doet.

Migne c. 1140: *Miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei. Illum paululum relinquite, ut aliquam videndo habeam consolationem, o charissimi, adhuc mihi, ut faciem illius sub tecto, vel animam valeam contemplari, nolite eum tradere sepulturae tam cito, date illum miserae matri suae, ut habeam illum mecum, vel saltem defunctum, aut si illum ponitis in sepulcro, me miseram deponite cum illo; mallem, quia et post id supererit mihi. Illi ponebant Christum in tumbam, et illa trahebat ad seipsam. ...Omnis caro tamen sic amarissime flebat, ut nullus eorum ad plenum verba formare posset. Videbant intrare matrem omni destitutam solatio, et super illam dabant potius planctum, quam super exstinctum filium suum, Dominium nostrum. Major illis erat dolor de matris dolore, quam fuerat de sui Domini morte.* Vgl. hierachter Ogier p. 89.

Tussen r. 470–471 heeft Ogier nog het volgende: *Illa volebat sibi eum retinere; et illi eum volebant tradere sepulture. Et sic erat hec pia lis, et miseranda contentio inter illos* (Ogier, fol. 62).[84] Deze woorden vinden we terug in de Meditationes.

De dichter van de pietà uit dit hs. heeft een tekst gekend welke zeker aan ps.-Anselmus' Dialogus en aan Ogier, wellicht ook aan andere werken, schatplichtig is. Ook voor dit onderdeel is een bijzonder onderzoek noodzakelijk, waarin ook het Nederduitse taalgebied betrokken zou moeten worden, omdat de Dialogus daar zeer verbreid is geweest, mogelijk vanuit onze landen. – Een groot kunstenaar is de vertaler van ons fragment niet geweest: van de beheerste strofenvorm is weinig over, het vers is uitermate los en stoplappen ontbreken niet. Tweemaal spreekt Maria tot Johannes in ongeveer dezelfde woorden, waarvan de gedachte de ene keer ontleend is aan Ogier, de andere keer aan Anselmus (r. 448–467): mogelijk heeft de vertaler twee teksten voor zich gehad.

Is het niet positief zeker dat de Mariaklacht in de oorspronkelijke

tekst van LoH is voorgekomen, dit fragment is ongetwijfeld een latere toevoeging: de dichter van LoH heeft de pietà niet gekend, de pietà heeft oorspronkelijk geen functie gehad in LoH en het vers verraadt een geheel andere structuur.

BB: IC DIE NIET EN WISTE

Ic die niet en wiste is een gedeeltelijke vertaling van de boven besproken Planctus ante nescia van Godfried van Sint Victor, alias Godfried van Breteuil. Aangezien zowel de Latijnse als de Mndl. tekst hierachter zijn afgedrukt op resp. p. 271 vlgg. en p. 293 kan hier met het volgende worden volstaan:

vs. 1– 4 =	Planctus	strofe	1a
vs. 5– 7 =	,,	,,	1b
vs. 8–11 =	,,	,,	2a
vs. 12–15 =	,,	,,	2b
vs. 16–18 =	,,	,,	3a
vs. 19–20 =	,,	,,	3b (gedeeltelijk)
vs. 21–24 =	,,	,,	5a
vs. 25–28 =	,,	,,	8b
vs. 29–38 =	,,	,,	9a+b

Opmerkingen:

Vs. 2–3: hantgheslach – hantslaghen=claghe; een in de Mariaklachten weinig voorkomende vertaling van planctus d.i. het slaan met de handen op de borst als teken van droefheid. In het algemeen heeft claghe=lamentatio de voorkeur, wellicht door het vrijwel ontbreken van gebaren en het accentueren van het roepen. Het fra. plainte (twaalfde eeuw) is ouder dan lamenter.[85] Ook Ogiers planctus wordt later lamentatio genoemd.

vs. 5–6: onzuiver rijm: zinne – mine. Verdam stelt voor te lezen zine, „waarschijnlijk datief van sijn, en zal hier wel leven betekenen". Blijkens de vertaling is zinne = glans, sieraad.

r. 15: in zo groter iammerhede = tam felix, tam misera.

r. 16: meester der zede = dux morum. Het vermoeden van Verdam: sede = nederigheid, is derhalve niet juist gebleken.

r. 26: der doren: onverklaard, staat niet in de Latijnse tekst. De Gheldere heeft gelezen: der voren.

r. 28: dat wi dus niet en sceeden = male solus moritur.

r. 31: sescere = cessere.

De Plan munt uit door innerlijke kracht en grote vormschoonheid, welke in de vertaling uiteraard niet in die mate aanwezig is. Zo *visueel* als de tekst van Ogier is, zo rijk aan *acoustische* werking is deze Planctus. Bovendien zijn zeer kenmerkend de paradox en de antithese. Voor het volgende bedenke men dat niet de hele Plan in onze vertaling aanwezig is: strofe 4, 5b, 6, 7, 8a en alles na strofe 10 is weggevallen.

Van de *paradox* (str. 7a, 10b, 14) is alleen bewaard str. 9b = r. 35 vlgg. *Antithese* b.v. in: Planctus ante nescia, / Planctu lassor anxia (str. 1a = r. 1–3); tam felix, tam misera! (2b = 14–5); o quam sero deditus, / quam cito me deseris, / o quam digne genitus, / quam abiecte moreris (str. 4a); o quam dulcis pignoris / quam amara praemia (4b); o pia gratia / sic morientis, / o zelus, o scelus / invidae gentis (5a = 21–25); o fera dextera / crucifigentis, / o lenis in poenis / mens patientis (5b). Alleen van de strofen 1a en 5a is in de vertaling iets bewaard gebleven.

Metafora: orbem radio (1b), flos florum (3a: *O blomme der blomme*); veniae vena (3a: *adre der ghenaden*); unda cruoris (3b: *vliet tbloet*); amara praemia (4b).

Alliteratievormen als vincla, virgas, vulnera, / sputa spinas (8a) en crescat cruciatus (9a) zijn moeilijk in een gelijke vorm over te zetten.

Enkele *anafora's* zijn terug te vinden, zoals de uitroep o! (r. 8, 16, 21), driemaal hinc (3b: r. 19–20); O quam... (str. 4) keert niet terug.

Het *eindrijm* komt veelvuldig voor in de Latijnse tekst: proli-noli-soli (7a), beate-a te – nate (7b), scelera-effera-vulnera-cetera (8a), parcite-crucifigite-stipite-affligite (8b). Even weinig is overgebleven van het *binnenrijm*: o zelus, o scelus (5a), o lenis in poenis (5b). Arm is de vertaling ook aan alliteratie, daarentegen wel in het

algemeen rijk aan klank door de klinkers. Het eindrijm is overal zuiver behalve in r. 5–6: *zinne–mine* en r. 23–4 *bederve–storve*. Meer is bereikt in het binnenrijm: r. 5–7, 16–20, 24.

Voorts heeft de vertaler opgemerkt én verklankt de *determinatio* in str. 1b = r. 5–6: *Judea berovet van haren zinne | Die werelt ende mi van den kinde mine;* alsook: *O kint mine enighe zoetichede | Mine bliscepe zonderlinghe* (str. 2a = r. 8–9). Zin voor parallellisme blijkt uit r. 30–1, herhaling klankverwante woorden uit r. 2–3 (hantgheslach), r. 7–8 (*zoethede–zoetichede*), r. 16 (*blomme der blomme*). Vanaf r. 25 krijgt het vers een sneller ritme door de hevigheid der gemoedsuiting, kenbaar aan het of-of en aan het enjambement.

Ondanks enkele vlekken in de tekstoverlevering is het vers zonder stoplappen en zonder rijmelarij, een zinvol geheel geworden, waarvan de verdienste teruggaat op dichter én vertaler.

Om welke reden onze vertaling een aantal strofen mist, daarover kunnen we slechts een vermoeden uitspreken. Onze tekst vertoont een merkwaardige overeenkomst met de Latijnse tekst uit het hs. *Reichenau* (vijftiende eeuw)[86]: beide gaan niet verder dan de tiende strofe, beide laten dezelfde strofen weg nl. 4, 5b, 6, 7, 8a, behalve dan dat onze vertaling bovendien de helft van strofe 3b mist. Bovendien: tegenover *proh dolor* uit de meeste hss. heeft Reichenau r. 21: *hinc dolor* = r. 19: *overal comt verdriet te mi;* tegenover *crescat* heeft Reichenau *cesset* = r. 31: *Daer bi mindere ende sescere.* Het is zeer wel mogelijk, dat onze vertaler in het Diets een niet geheel volledige tekst heeft overgebracht; van onmacht hoeft beslist geen sprake te zijn. Over de herkomst van hs. Reichenau is ons verder niets bekend geworden.

Ten aanzien van een diepgaand onderzoek van de Plan in verband met onze vertaling kan hetzelfde worden opgemerkt wat boven over Ogier is gezegd. Het aantal versies is zeer groot en een samenvattende studie over de verbreiding van de Plan bestaat niet. Wat Schönbach hierover heeft gezegd, is van twijfelachtige waarde gebleken sedert de tekst van Ogier te voorschijn is gekomen. Uit enkele Duitse spelen valt inderdaad op te maken dat deze tekst aldaar bekend was in een Latijnse bewerking.[87] Ook aan dichters van sequentia's en prosen moet hij bekend geweest zijn en zelfs in

een zeventiende-eeuwse uitgave van mariale litteratuur ontbreekt hij niet.[88]

H: DIE RIKE CONINC VAN DEN TRONE – HS. HULTHEM

Wellicht is de rijke inhoud van het Hulthemse hs. de oorzaak geweest dat aan deze klacht zo weinig aandacht is geschonken; mogelijk heeft hiertoe echter ook bijgedragen de opmerking van Verdam dat hier teveel wordt „geredeneerd en bespiegeld".[89] In meer dan een opzicht verdient ze toch meer belangstelling. De dichter, resp. de kopiist heeft ze opgevat als een eenheid, blijkens de toevoeging aan het slot: *Item, dit boec van Onser Liever Vrouwen Claghe hout IIJc ende XLIIJ verse.*

Niettegenstaande de epische vorm waarin deze klacht ons is overgeleverd, is ze in oorsprong althans bedoeld als dramatische klacht. Dit moge o.m. blijken uit het volgende:

r. 1–16: proloog. De dichter, resp. de spreker of speler, hoopt dat God de toehoorders zal belonen *„dat si dese worde willen horen / Met ontfarmeliken oren* "(r. 5–6).

r. 17–34: inleiding tot het spel, wellicht gesproken door de prologzegger. Geen pen kan beschrijven, geen mond vermag uit te spreken hoeveel Maria onder het kruis heeft geleden. De spreker vertelt in de verleden tijd, als was hij zelf tegenwoordig geweest!

r. 35–57: Maria spreekt, tot de toehoorders. De profetieën zijn in vervulling gegaan. *Dese Joden die hier syn* (r. 41) hebben mijn zoon gekruisigd. *Siet hier" seit si, „mijn lieve kint"* (r. 45): men ziet het gebaar dat ze maakt naar het kruis. Pilatus heeft hem *ghystren* (r. 46) gevangen genomen en doen kruisigen. Oproep: *Horter na* (r. 51). Als een schaap wordt hij gevoerd *ad occisionem* (r. 53). – Met veel nadruk bevestigt de Mariafiguur het geloof in de profeten, als spreekt ze tot ongelovigen. Het is alles werkelijk zo gebeurd, pas geleden: *ghystren* is hij gekruisigd. Vermaning goed te luisteren.

r. 58–105: Maria tot Christus.

r. 106–132: Maria tot toehoorders: nu zijn Simeons woorden

in vervulling gegaan! overtuigt u van de waarheid! vlg. r. 35 vlgg.

r. 133–136: aanroepen van de dood.

r. 137–140: tot Christus: verlangen met hem te sterven.

r. 141–152: tot de Joden: *onsalighe lieden.* Zijdelings tot de toehoorders?

r. 153–160: stervensverlangen.

r. 161–167: klacht om het gemis. Natuurelementen. Wie zal nu van water wijn maken? en wie zal nu de zon doen schijnen?

r. 168–174: tot de dochters van Sion: weest bedroefd met mij, het gaat ook om het heil van jullie.

r. 175–178: marskramer tot Maria. Vreemde overgang van 173–4 naar 175.

r. 179–186: een der Maria's of alle drie tot marskramer.

r. 187–282: monoloog, waarschijnlijk gesproken door proloogzegger, niet door Maria (zie 258–262): schepping, zondeval, menswording, gevangenneming, dood, paasmorgen. Gericht tot toehoorders (r. 187): *een ghestille doet mi hebben, / van onsen Here willic u segghen* (r. 191 vlg.). Nogmaals aanspreking: *Lieve kinder, dus quam ghevallen / Die maledixie op ons alleen* (r. 243 vlg.).

r. 283–296: optreden van Maria Magdalena.

r. 297–298: vraag, waarschijnlijk van de engel bij het graf.

r. 299–302: Magdalena (pluralis modestiae?).

r. 303–308: antwoord van de engel: Hij is verrezen! Gaat naar Galilea.

r. 309–310: Wat hebt ge, Maria, onderweg gezien?

r. 311–318: antwoord Maria: Lieve kinderen, hij is verrezen.

r. 319–326: optreden Maria Jacobi: *Ic ben Maria Jacobi.*

r. 327–342: *Ic ben Maria Salomee.*

Het optreden van een persoon wordt in de tekst aangegeven door de woorden *seit si.*

Daar onze letterkunde geen passiespel uit de middeleeuwen bezit en evenmin een gedramatiseerde Mariaklacht, is vergelijking van teksten hier niet mogelijk. Ten onzent schijnen in de veertiende eeuw in het geheel geen passiespelen te zijn vertoond,[90] ook geen

spelen over de VII Weeën of over Onser Vrouwen Claghe, welke laatste alleen vermeld wordt uit Thielt, in de vijftiende eeuw.[91] Zoals bekend is, zijn de Paasspelen ouder: het Maastrichtse Paasdrama dateert uit het begin der dertiende eeuw en vertoont al een opvallende rijpheid. Onze klacht staat in het Hulthemse hs., uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.[92] Maar deze klacht is evenmin een drama in de eigenlijke zin van het woord: van handeling, van actiemomenten kan nauwelijks worden gesproken, zelfs niet van een dialoog, behalve dan in de r. 175–186 en 297–336, die in nagenoeg ieder paasspel voorkomen en heel zeker vertaald zijn. Maria is de hoofdpersoon, naast wie de andere figuren wel bijzonder weinig te betekenen hebben. Op zijn minst zou men Johannes hebben verwacht als tegenspeler, maar deze wordt zelfs niet vermeld. Behalve het nogal primitief aandoend herhalen van de woorden *seit si* is kenmerkend dat de personen zichzelf aan het publiek voorstellen, zoals: *Ic bem Maria Magdalena*, enz. Voorts ontbreekt elke toneelaanwijzing. De lezer krijgt de indruk van een toneel waarop Christus aan een kruis hangt of wellicht staat; Maria treedt op, ze spreekt tot Christus, tot de toehoorders, tot denkbeeldige Joden (hier misschien de toehoorders) en, na een lange monoloog, volgt het na elkaar optreden van de drie Maria's. Het geheel maakt de indruk, uit verschillende bestaande stukken te zijn samengesteld, zonder besef van wat toneel is, in hoge mate episch, waarbij al hetgeen tot de regie behoort, is overgelaten aan het toeval of aan het talent van de „spelers". Een didactisch beeldenspel?

Onder de buitenlandse klachten is er geen die op de onze lijkt, laat staan er de bron van zou kunnen zijn. Mogen we veronderstellen dat de dichter van deze klacht een poging heeft gedaan een drama te schrijven voor zijn publiek, dat hij zelf de regisseur was maar dat deze poging is mislukt door zijn al te didactische instelling en het niet kennen van de meest essentiële wetten van het drama? Maar wat heeft dan geleid tot het vermoeden als zou deze klacht „zeer oud" zijn?[93] De oudste (Latijnse) paasspelen en de oudste dramatische spelen in de volkstaal zoals de *Lichtentaler Klage* (einde

dertiende eeuw) steken als drama ver boven onze klacht uit.[94] Dat niet alle gedramatiseerde klachten bewaard zijn gebleven en de ontwikkeling niet overal in hetzelfde tempo is verlopen, doet hieraan weinig af. Is onze tekst derhalve niet meer dan een probeersel van een „dichter" die het goed bedoeld heeft? – Er is ook een andere mogelijkheid: als bewezen zou kunnen worden dat het passiedrama is ontstaan uit de Mariaklacht, hetgeen in Italië inderdaad het geval schijnt te zijn,[95] zou onze tekst een voorbeeld kunnen zijn van deze vroegste ontwikkelingsfase: de Mariaklacht vormt de kern, het reeds bestaande liturgische paasspel is eraan toegevoegd en ook de proloog is erbij gemaakt. Maar zelfs hier geldt dat ons paasspel nauwelijks een spel is. Merkwaardig genoeg evenwel heeft juist Italië een vertellende *lauda* opgeleverd, die veel overeenkomst heeft met onze klacht.[96] Ondanks de opvallende overeenkomsten is een positief bewijs van onderlinge samenhang niet te leveren. Heeft er contact bestaan tussen Umbrië, de bakermat van de lauda, en onze landen? Van welke aard waren deze betrekkingen? Of is er invloed geweest van de zijde van Duitsland, waar de liederen der geselaars zouden zijn ontstaan uit de Italiaanse lauden? Ook dit laatste is wel zeer hypothetisch.[97] Een enkele rechtstreekse bron voor de gehele klacht bestaat o.i. niet.

De Hulthemse klacht is samengesteld uit zes duidelijk te onderscheiden delen:

1. r. 1–16 proloog
2. r. 17–34 Maria's houding onder het kruis
3. r. 35–174 klacht van Maria
4. r. 175–186 dialoog koopman en de drie Maria's
5. r. 187–282 tot toehoorders: verhaal over schepping, geboorte, lijden en dood
6. r. 283–342 optreden drie Maria's, ieder afzonderlijk; na Maria Magdalena's optreden dialoog met engel aan het graf (r. 297–318)

ad 1

Proloog: God is de almachtige en rijke koning, die in staat is de mens rijkelijk te belonen, hem te bevrijden van alle droefheid en hem het eeuwige leven te geven. De mens van zijn kant kan gelukkig worden door naar hem te luisteren. Er is sprake van een verhouding tussen God en mens, meer evenwel in de zin van het do-ut-des dan in die van vader tot kind: God troont in Zijn almacht hoog boven een wereld.

ad 2

Dat Maria onder het kruis onzegbaar heeft geleden, is een uitspraak die op tal van plaatsen voorkomt. Terwijl van Christus enkel wordt gezegd dat hij aan het kruis *hing*, heet het van Maria dat ze onder het kruis *stond*, haar handen wrong, huilde en zeer bedroefd was: *Si was met groten seer bevanghen* (r. 28). Het hier getekende beeld komt overeen met afbeeldingen uit de Romaanse tijd en de vroege gotiek: Christus hangt weliswaar, maar zijn lichaam is niet doorwond en er stroomt geen bloed, terwijl Maria, zeer bedroefd, staat. Geen realisme, geen dynamiek. Niettemin is er een zekere verhouding tussen beide figuren: *Si sach op hem ende hi op hare* (r. 29) en veelbetekenend staat er: *Si was in herden groten vare / In die ghelike, in die ghebare / Oft si sijn arme moeder ware* (r. 30–32). De menselijke verhouding moeder-kind ontbreekt volkomen, veeleer overheerst het nuchtere en verstandelijke.

ad 3

Sprekender nog zijn de woorden uit haar *soete* mond – woorden als dit *soete* laten het doordringen van het gevoelvolle, persoonlijk-lyrische al vermoeden –, zoals: *Nu es die waerheit ondervonden / Die scrifturen sijn ontbonden / Al dat die prophete las / Die wilen hier te voren was / Beide david ende ysayas / Dan es scheren no ghedwas* (r. 35–40). Ook David behoort tot de profeten! Maria klaagt niet haar eigen smart, klaagt niet allereerst over het lijden van haar kind, zij is niet de menselijke moeder maar de persoon die getuigenis aflegt van het voltrekken van Gods plan. Wat de profeten namens God hebben voorzegd, is hier werkelijkheid geworden en wat hier ge-

beurt en verteld wordt, is heus geen sprookje. Het is heilsgeschiedenis. Maria's staan onder het kruis herinnert wellicht aan *Ambrosius'* woorden, maar meer nog aan een *Petrus Damianus*, een *Beda*.

Met veel nadruk zegt ze voorts dat de Joden „*die hier sijn*" haar zoon hebben gekruisigd die van water wijn maakte, dat hij *ghystren* door Pilatus is gevangen genomen en nu aan het kruis hangt, dat hij zich zo gewillig als een schaap heeft laten slachtofferen, hetgeen door Isaias reeds is voorspeld. Kortom: Christus is vóór alles de wonderdoener; wat hier gebeurt stamt niet uit een ver verleden maar is actuele werkelijkheid: een God die wonderen kon verrichten, sterft geduldig aan het kruis en dit alles is reeds lang voorzegd. Het ongelooflijke is hier geschied en wat thans hier gebeurt, is een realiteit die zich geheel voltrekt naar Gods plan. Het bijzondere van deze heilsgeschiedenis is dat Maria dit alles zelf met eigen woorden zegt. Het is als klinkt uit de verte de klacht van Efrem door alles heen.

Voor regel 58–173 is de *Planctus ante nescia* als bron gebruikt:

a) regel 58– 69: strofe 1a, 2
b) „ 70– 88: strofe 3, 5, 12b
c) „ 89–100: strofe 4
d) „ 101–132: strofe 5, 6a
e) „ 133–152: strofe 7, 8
f) „ 153–173: strofe 9b, 10, 13a

De gedachtengang is in het kort als volgt:

a) Christus kan Maria troosten, zij kan het lijden verduren door haar vertrouwen in hem. Niettemin: zijn smarten zijn ook de hare.

b) Wat heb je misdaan? Jouw lijden treft me diep. Je sterft en het bloed uit de wonde in je zijde is voor alle mensen een bron van genade.

c) Ik lijd omdat je zo jong gaat sterven. Je geeft je leven, uit liefde voor de mens. Hoe is dat mogelijk! want welk loon zul je ervoor ontvangen?

d) De Joden kruisigen je en jij ondergaat dat allemaal! Simeon heeft me dit vroeger al voorzegd, maar ook zei hij dat door jouw dood velen ten hemel zullen varen.

e) Ik zou mijn leven willen geven voor dat van jou. Waarom doden jullie, Joden, hem? Kruisigt ons beiden of laten jullie hem vrij.

f) Mocht ik sterven van verdriet. Nu een God en wonderdoener sterft, is het geen wonder dat de aarde beeft en de zon haar licht niet meer uitstraalt: wie immers dan mijn zoon kan de armen helpen, van water wijn maken en de zon doen schijnen? Dochters van Sion, klaagt allen met mij, laat me niet alleen, want hij sterft voor alle mensen.

Meer dan in de voorgaande regels treedt Maria in deze bewerking van de Plan op de voorgrond; de min of meer liturgische sfeer is hier niet in die mate aanwezig. Maria is mens, ze spreekt Christus aan met *O minne*, met *O bloeme* en zelfs enkele malen met *Ay lieve kint;* ze zegt *Ic ben u moeder* (r. 63) en: *Wat wonder eest al hebbic rouwe / Als ic u sie aldus te blouwen* (r. 64–5) en zelfs klinkt het: *Mi dunct in mach niet langer staen* (r. 77). Maria is niet langer een abstractie, ze kent menselijke gevoelens en ze lijdt om het lijden van haar kind: *dor di / Eest dat ic bedroeve mi / Alte spade quamedi / Ende alte vroech ontfaerdi mi* (r. 89–92); ze zou haar leven willen geven: *Ay lieve kint mocht wesen / Ic woude sterven mochti ghenesen* (r. 137–8) of samen met hem sterven: *Cruust ons beiden ende laet ons comen / Met hem in hemelrike wonen / Oft doeten af al daer hi steet* (r. 147–9). Ze roept de dood aan en zelfs verlangt ze van smart om te komen (zie r. 133 vlgg., 153 vlgg.). Kortom: geheel in de geest van de twaalfde eeuw, van de Plan, treedt ze hier op als de menselijke moeder van Christus om zelf en in eigen woorden getuigenis af te leggen van haar leed.

Evenwel, ook het oude is bewaard gebleven: Maria klaagt niet om haars zelfs wil, ze geeft geen uiting aan haar eigen betreurenswaardige toestand, ze valt niet in onmacht bij het zien van zoveel bloed, en van Christus wordt alleen gezegd dat hij was *te blouwen*, dat de Joden hem spijkers door de handen hebben geslagen en *U mont es bleec ende meneghen traen / Heeft u anscijn overgaen* (r. 75–5). Belangrijker nog voor onze schrijver is ook hier de heilsgeschiedenis: *Siet op mi dor grote trouwe* (r. 62) d.i. de fides tussen God en Maria, i.c. de mens; hij heeft niets misdaan en het bloed dat uit zijn zijde vloeit *Dat sal den ghenen wesen goet / Welctijt hi jeghen u mesdoet / Het*

es borne der ghenade | Die wille dat hem god berade | Hi come ende drincker af sonder scade | Want en es noch niet te spade (r. 83–88). De reden van zijn lijden is onbegrijpelijk en kan alleen zijn de liefde: *Wat minnen was dat | Daer ghi omme dadet dat | Dat ghi gaeft den groten scat |Dat saleghe vleesch, dat reine vat | Wat loen seldire hebben af* (r. 93–7). De voorzegging van Simeon heeft Maria zelf gehoord toen ze met Christus naar Jerusalem ging! en Simeon *Hi was out, grau was sijn haer | Hi was herde wide maer | Hi conste wel segghen waer* (r. 109–111). Hij was niet de eerste de beste! Alles wat hij toen zei, is bewaarheid: *Siet hier die waerheit alte male | Wat orconden soudic u halen* (r. 131–2). Christus is de herder die zijn leven geeft voor zijn schapen (r. 139 vlg.). Hij de wonderdoener, die de zon het licht geeft, is gestorven uit liefde voor de mens, en zijn bloed uit de zijde is een bron van genade. Alleen hetgeen uit het evangelie bekend is wordt verteld, als heeft al het andere tot de wereld van de schrijver nog geen toegang gekregen. Hier is het geloofsgeheim waardevoller nog dan welk realisme ook. Was ook in het liturgisch drama de geringste aanduiding der gebeurtenissen niet voldoende voor de gelovigen, en is de drang naar veraanschouwelijking niet eerst ontstaan toen de innerlijke betekenis door gewoonte was verzwakt? Regel 35–57 zijn evenals r. 130–132 als het ware één protest tegen de verzwakking van en het gebrek aan geloof.

Het bijzondere van Plan is, afgezien van de vormenrijkdom, van tweeërlei aard: ze grijpt terug op de traditie en tevens wordt Maria klagend voorgesteld als vertolkster van de schriftuurlijke waarheden. Aldus zijn oud en nieuw met elkaar verenigd: Maria als menselijke persoon roept de gelovigen, zelfs de Joden, op, Christus te beklagen en met haar mede te lijden.[98] De bewerker heeft in het algemeen de ideeëninhoud van de Plan goed begrepen. Zo beklemtoont hij de woorden: *O verum eloquium iusti Simeonis* m.a.w. met het lijden van Christus gaat waarlijk in vervulling wat oorspronkelijk in Gods voorzienigheid lag; alles wat hier gebeurt heeft een diepere zin en is reeds voorzegd; de oorzaak van dit lijden is gelegen in de mens. Evenwel, niet het gevoel van schuld moet worden gewekt maar boven alles dat van dankbaarheid.

Toch is de Dietse tekst geen vertaling van de Plan. De tegenstelling tussen het vroeger en het nu blijft achterwege, maar ook Maria's oproep tot mede-lijden en mede-klagen tot de dochters van Sion is maar zwak aanwezig (r. 168 vlgg.). Zelfs de wellicht belangrijkste strofe, de laatste, ontbreekt geheel: *In hoc solo gaudeo, / quod pro vobis doleo, / vicem, quaeso, reddite, / Matris damnum plangite* m.a.w. hier ontbreekt waar Maria voor haar eigen persoon smeekt om deelneming in haar lijden en bovendien haar uiting van vreugde voor de mens te mogen lijden. Tal van hypothesen kunnen met betrekking tot dit verschil in deze teksten in het geding worden gebracht, maar boven alles rijst de vraag: heeft de bewerker de Plan wel in haar geheel willen vertalen? Is er reden te veronderstellen dat hij de een of andere bewerking van de Plan onder ogen heeft gehad of slechts een min of meer verminkte of onvolledige tekst? In overeenstemming met de rest van deze klacht is het vermoeden gewettigd, te veronderstellen dat hij uit de Plan heeft genomen wat hij voor zijn tekst nodig achtte, zonder de bedoeling te hebben een vertaling te geven in de zin zoals wij dit tegenwoordig zien. Het was hem niet te doen, allereerst de plaats van Maria in het plan der verlossing aan te wijzen, en evenmin is zijn tekst een uiting van devotie tot Maria in de geest van Ogier. De idee van de verlossing was voor hem hoofdzaak blijkens de inhoud van de regels die aan de bewerking van de Plan voorafgaan en erop volgen, en alleen in dit harmonisch geheel krijgt zijn Mariaklacht zin.

Andere punten van verschil betreffen vooral de vorm: de bewerker was geen dichter als Godfried van Breteuil. In de vorm van de Plan spreekt Maria zich uit, staat ze voor ons en spreekt ze tot de gelovige. Van de klankwaarde, van de antithesen en woordspelingen is in de bewerking weinig of niets overgebleven. Het heeft er de schijn van, dat de dichter niet eens getracht heeft de vorm ook maar te imiteren. De vertaling van een Latijns vers in de volkstaal met behoud van ook maar de uiterlijke vorm is ook wel een bijzonder zware opgave.

Afgezien van de artistieke kwaliteiten, blijkt eerst hoe dicht onze bewerking staat bij de Plan, wanneer ze gelegd wordt naast de aan

Plan ontleende strofen uit de Duitse spelen, zoals Schönbach deze in de versikels bij elkaar heeft geplaatst.[99] De gedachtengang en niet het gevoel overheerst, Maria wordt niet door smart overrompeld, zij klaagt én gelooft, zij ziet Christus als iemand die ondanks het lijden nog vermag te troosten vanaf het kruis, terwijl ze in de vertalingen geen woord meer van hem verwacht. De verhouding moeder-kind is met slechts enkele liefkozingswoorden uitgedrukt en is niet geheel en al menselijk gezien. Er klinken niet voortdurend uitroepen als wee! en ach! Het gaat niet om haar eigen smart, zij wil zich juist offeren voor Christus en voor hem ligt in het sterven de grote liefde voor de mens. Zij richt zich niet als moeder of als vrouw tot anderen in woorden als: *ir vrouwen, helfet mir ze klagen / mînen jaemerlichen schaden, / denke eine muoter an die nôt, / ob ir liebez kind waer tôt.* (Schönbach, versikel XIII).

Terwijl de Dietse tekst het schriftuurlijke vergaart uit de Plan en a.h.w. terughoudend en conservatief schijnt, is de Plan in een Duitse vertaling al geheel „volks" geworden zoals het geval is in de *Lichtentaler Marienklage* welke uit de dertiende eeuw dateert (tekst Mone, Schauspiele I. 37). Duitsland heeft een rijke Marialitteratuur gekend in deze vroege eeuwen en de letterkunde in de volkstaal heeft zich in deze landen snel ontwikkeld. Dezelfde planctus nu die zo vaak in Duitse spelen is opgenomen, heeft onze dichter niet kunnen verleiden tot enige dramatiek, tenzij dan het inlassen in menige regel van de woorden *seit si*. Onze bewerking moet zijn ontstaan op een plaats waar de opkomende Mariadevotie inzake de vermenselijking alsmede de neiging tot realisme (nog) van minder belang was dan de heilsgeschiedenis en misschien nog vrij onbekend was. Zij is afkomstig uit een tijd en een plaats waar de zekerheid van de verlossing een hachelijke zaak was geworden en het geloof in de verlossing moest worden hersteld. De mensen voor wie deze tekst bestemd was, hadden vóór alles behoefte aan verlossing en zij ervoeren deze behoefte persoonlijk. In onze tekst is de idee van de God en Koning, van de Wonderdoener nog volop levend; daarnaast pas wijst Maria de mens op het belang van Christus' dood voor de mensheid, en niet als de menselijke vrouw of moeder maar als middelaarster. Om deze redenen kan deze

tekst zeer oud zijn en gaat hij waarschijnlijk zelfs terug tot de eerste helft van de dertiende eeuw.

ad 4

De meeste van de in deze scene gesproken woorden zijn wel ergens terug te vinden, evenwel nergens in deze volgorde. Het optreden van de specionarius wordt door niets voorbereid, hetgeen meestal wel gebeurt doordat de toeschouwer ziet dat de drie vrouwen zich naar het graf begeven. Elke handeling lijkt met opzet vermeden. De koopman vraagt de *scone vrouwe* of ze iets wil, resp. willen kopen en biedt velerhande *specie* aan, *some licht some diere* (r. 176–9). Van hem horen we verder niets meer. In de volgende tweemaal vier regels zeggen de vrouwen hun droefheid uit over het verlies van Christus en geven ze uiting aan hun verlangen, zalven te kopen om Christus' lichaam daarmede te *bestriken*. Van een dialoog is nauwelijks sprake.

Dit toneel bevat twaalf regels; na de woorden van Maria is een regel weggevallen blijkens de rijmvorm op *-eet*. Het tot r. 174 gebezigde, overheersend vierregelig slagrijm, wordt gepaard rijm, onzuivere vormen als *rechte-kerste*, *was-graf*, *lief-niet* nemen toe. De vierregelige strofevorm is evenwel bewaard. Ook uit de inhoud blijkt dat hier een nieuw deel begint: een aantal regels zijn in de klachten der drie Maria's uit de paasspelen terug te vinden. De regels:

Wildi yet copen jeghen mi
Ic hebbe specie menegertiere

keren voor een deel terug in

hoc unguentum si vultis emere.

Men vergelijke nog:

Wi hebben verloren ihesum kerste
Die onser alder troesterre was

en *Amisimus enim solatium,*
Jhesum Christum, ...

Zo ook: *Hoe gherne dat wi specie namen*
Met te bestriken sinen lichame

en *Aromata pretio quaerimus,*
corpus Jesu ungere volumus.

Ook:

Oft wine levende hadden lief,
Al es hi doot wine beghevens niet

en *si dileximus viventem*
diligamus mortuum.

(Lat. teksten zie Hartl, Osterfeiern p. 5–7)

Zoals reeds gezegd is, komen deze regels in deze volgorde in geen enkel paasspel voor. – Oorspronkelijk droegen de personen die de drie vrouwen voorstelden, op hun weg naar het graf vaatwerk in de hand. Uit aanwijzingen van liturgische spelen blijkt dat deze de thuribula of pixides in ontvangst namen van een persoon die bij een zijaltaar stond. Deze in oorsprong stomme figuur is later door woord en gebaar verlevendigd tot koopman: de drie Maria's zeggen ieder een strofe van vier regels met gepaard rijm. Reeds in het paasspel van *Tours* (twaalfde eeuw) is een volledige dialoog aanwezig en de strofen die omstreeks 1100 in *Catalonië* ontstaan, zijn o.m. al bestemd voor het kopen van de kruiden door de drie Maria's. (zie K. Dürre, p. 11–25, Young I. 411). Zo oud kan onze tekst niet zijn en indirecte samenhang is niet bewijsbaar. Meer waarschijnlijk is het dat onze bewerker vrij vertaald heeft naar regels die hem uit de liturgie bekend waren en deze heeft gebezigd als schakel tussen de twee monologen, nl. de bewerking van de Plan en de alleenspraak over de verlossing. Hij wil door deze plaatsing a.h.w. zeggen: laten wij, nu Christus gestorven is, nog eens overzien wat zijn leven voor ons heeft betekend. Hij sluit aan waar de vrouwen zeggen: *Wi hebben verloren ihesum kerste* (r. 180) en laat volgen het optreden van de drie Maria's (r. 283 vlgg.). De scène is, ook in de volkstaal, nog volkomen liturgisch.

Een andere mogelijkheid welke wij a priori niet mogen uitsluiten, is dat het optreden der drie vrouwen oorspronkelijk een geheel

heeft gevormd en eerst later door iemand in twee delen is gesplitst. De klachten der Maria's hebben in dat geval de Mariaklacht besloten. In de boven reeds genoemde Lichtentaler Marienklage spreekt de Prima Maria aan het einde:

Heu nobis internas mentes
Quanti pulsant gemitus
pro nostro consolatore,
quo privamur misere
atque nos eo absente
dolor tenet nimius.

Ach mir der clegeleichen not!
ach mir du piterleicher tot!
we, du hast betruebet mich
vil armes wip, doch such ich dich
Jesu Christe herre mein
also toten in dem grabe dein,
da von han ich iamers klagen
so vil, daz ich muz verzagen.
Sed eamus et ad ejus
properemus tumulum,
si dileximus viventem,
diligamus mortuum.
Wol dan ir frawen, bir suln gan
zu dem grabe unde han
grozeu clage unde not
umb unsers lieben herren tot,
der minnet uns, do er lebt hie,
dez sal ich hi an meineu knie
umb den grosen ungemach,
wan mir laider nie geschach.

(Mone, Schauspiele I. 37)

Zijn er ook ten onzent Mariaklachten geweest die met het zoeken en klagen der vrouwen eindigden? In deze Duitse tekst is de overgang van het liturgische *wij* naar het persoonlijke *ik* al voltrokken,

waartegenover onze tekst het meervoud heeft bewaard (zie r. 286 en passim, evenwel in 2. 328 *mi*).

ad 5

In de monoloog, r. 187–282, richt de spreker zich tot *Heren ende vrouwen* (r. 187), verzoekt om stilte in: *een ghestille doet mi hebben* (r. 191) en wekt nogmaals de aandacht met: *Lieve kinder...* (r. 243). Van de in totaal 95 regels worden er 76 gewijd aan de zondeval (192–254) en aan de verlossing (255–269); heel kort daarentegen wordt gesproken over lijden, dood, kruisafneming en het bezoek van de drie Maria's. De samenhang tussen deze drie delen is duidelijk: door de zonde is de goddelijke wereldorde verstoord en is de mens ongelukkig geworden; alleen door Christus die alles betekent voor de mens en voor de mens is gestorven, kan deze weer gered worden. Heilsgeschiedenis. In de overigens Brabantse tekst herinnert de klemtoon van het woord Adám (r. 231, 240 en 252) aan het Frans, hetgeen overigens niet uitzonderlijk is in de Middeleeuwen. Of is dit woord een verkorting van het verlatijnste Adámus?

ad 6

Voor het laatste deel, vanaf r. 283, kan hetzelfde worden gezegd als voor sub 4: het is geen vertaling van enig paasspel. Het valt uiteen in vijf delen: 1. Magdalena. 2. dialoog van de engel met de vrouwen 3. de vraag (oorspronkelijk van het koor): Quid vidisti in via? Vreugde over de verrijzenis. 4. Maria Jacobi en 5. Maria Salomee.

Magdalena stelt zich voor en zegt: *Ic ben Maria Magdalena / Ende soeke Ihesum van Nazarene / Met seregher herten, met droeven sinne* (r. 283–5). Zij is niet de berouwvolle zondares, als in zovele passiespelen, zij is de mens en identificeert zich met de toeschouwers. Mogelijk spreekt ze om deze reden vanaf r. 286 in de meervoudsvorm, misschien ook werken de overeenkomstige regels uit het Latijnse paasspel hier nog na. Maar evenmin is ze hier de persoon die Christus als tuinman ontmoet. Zij is de mens die zonder Christus als hoofd bezwijkt: *Hi was onser alre toeverlaet / Ane hem stont al onse raet* (r. 289–90); zij is de mens die de verlossing door Christus nodig heeft. Streng

liturgisch zijn deze regels niet meer; veeleer is hier sprake van een min of meer vrije schepping in de volkstaal. Ook uit de laatste regels die ze spreekt, blijkt de droefheid van de mens die zonder Christus is achtergebleven. – Dan volgt de dialoog van de engel en Magdalena: de verrijzenis is een feit, *Tsudarium es hier bleven* (r. 304). En weer, als sprekend tot mensen die niet of moeilijk kunnen geloven, voegt de dichter er, evenals in r. 40 ,aan toe: *Dies en seldi twivelen niet* (r. 308). De blijde zekerheid van de verrijzenis klinkt op uit de woorden van Maria, r. 311–318. Maria Jacobi treedt op; bedroefd en als niet wetend van de verrijzenis, spoort ze haar zuster aan met de specerijen naar het graf te gaan en zegt, nog meer ten overvloede: *Ay, wi sal ons den steen doen ave* (r. 324). Ook Maria Salomee is van het grote gebeuren onkundig en klaagt over het verlies van hem die Lazarus aan zijn zuster heeft teruggegeven en verdriet in blijdschap veranderde. Het nu volgende gebed is bedoeld voor het publiek en sluit aan bij het begin: Wees ons genadig! zie op ons neer, wij willen u dienen en loven, want gij zijt de *rike coninc* die ons als beloning schenkt de verlossing. Waarschijnlijk werd het gebed gezegd door dezelfde persoon die de rol van Maria Salomee „speelt"; niettemin zijn deze woorden heel duidelijk gericht tot het publiek van „heren ende vrouwen" (r. 187), voor wie allereerst nodig was stichting en lering, de overtuiging door het geloof dat alles zo was geschied als was voorzegd en dat de mens zonder Christus in droefheid verkeert.

Dat Christus niet optreedt en evenmin de Emmausgangers, kan worden toegeschreven aan de instelling van de auteur, die deze figuren voor zijn doel niet onmisbaar achtte. Deze tekst behoort tot de eerste fase in de ontwikkeling van het paasspel: de verrezen Christus spreekt niet, Petrus en Johannes treden niet op; de koopman is reeds aanwezig en het Victimae paschali (r. 309 vlg.) is bekend.[100]

Ook uit de *vorm* blijkt dat deze klacht uit verschillende stukken is samengesteld. Tot en met de bewerking van de Plan is ze geschreven in overwegend vierregelig slagrijm en de rest vertoont bij uitstek gepaard rijm. Vermoedelijk heeft de oorspronkelijke tekst

van de monoloog, r. 187–282, bestaan uit strofen van afwisselend vier en tien regels, getuige de indeling: 4–10–4–10–4–12–8–4–8–4–10–4–10–4, ofwel: begin 4–10–4–10–4; midden 12–8–4–8 en einde 4–10–4–10–4. De bouw is systematischer dan van de vierregelige bewerking van de Plan. Opvallend ook is dat in vijf gevallen het woord *alse* voorkomt aan het begin van een regel (205, 219, 239, 255, 269) en juist elke keer aan het begin van een strofe. De verteltrant is levendig en volks.

Ook aan het paasspel ligt een strofische indeling ten grondslag: 4–8–monoloog–14–12–10–8–10–6. In de regels tussen het einde van de Plan-bewerking en het begin van de monoloog is iets niet in orde; na de monoloog schijnt de tienregelige strofe te overheersen: 14 (10 + r. 293–96, welke later zijn toegevoegd: ze komen in geen enkel spel voor), 12 (2 + 10: de regels die de woorden van de engel bevatten, zijn toegevoegd en misschien uit een andere strofe losgemaakt ofwel r. 304–5, die ook in de volgende strofe zonder noodzaak zijn opgenomen, zijn hier verdwaald), 10–8 (vanaf r. 324 slecht gebouwde strofe) –10 + de zes slotregels die niet tot het paasspel behoren en zeker later zijn toegevoegd.

De teks is allesbehalve gaaf tot ons gekomen. Hier en daar is blijkens het rijm een regel weggevallen, b.v. 165–7, 173–4; bij 105–6 ontbreken twee regels; er zijn slechte regels, wel latere toevoegingen, als 68–9, 130, 150, 160; bij het vierregelig slagrijm soms twee rijmvormen als in 113–6, 137–140; ook onvolkomen rijm komt voor b.v. 164, 168, 179, 180, 197, 225, 241, 255, 285.

De tekst is zeker ouder dan het handschrift, dat uit de vijftiende eeuw stamt. De inleiding (r. 1–16) is wel niet bestemd voor een gehoor te worden gesproken en is misschien vervaardigd door iemand die de tekst te boek heeft gesteld; er wordt gezegd: *dat ic hier dichten ende scriven sal.* Hij laat het, althans voor de lezer, voorkomen alsof hij de maker van het werk is. De dichter is wel niet dezelfde persoon als de kopiist: het Hulthemse hs. is een verzamelhandschrift en het aantal slordigheden in de tekst is groot. Waarschijnlijk is dit spel opgevoerd, in welk geval we het moeten beschouwen als een specimen van episch toneel, en is de inleiding eerst later toegevoegd.

Om de redenen, welke wij hierboven hebben genoemd, is onze tekst ouder dan de vijftiende eeuw en misschien is het niet te veel gezegd dat hij moet worden teruggebracht tot (wellicht de eerste helft van) de dertiende eeuw, toen het geloof in de mysteriewereld van de liturgie achteruitging en het persoonlijk geloof zwaar op de proef werd gesteld. Maria neemt hier in het verlossingsplan (nog) geen uitzonderlijke plaats in, de devotie tot Maria zoals deze zich zou ontwikkelen is hier slechts in de kiem aanwezig, minder zelfs dan in de Plan. Elk van de drie voornaamste onderdelen: de Plan, de monoloog en het liturgisch spel bestonden op het einde van de twaalfde eeuw. Was de plaats van ontstaan van deze tekst bekend, wellicht zou dit gegeven ons nader brengen tot de oplossing.

Dat de Mariaklacht de oorsprong heeft gevormd van het passiespel, is vooralsnog niet bewezen.[101] De mogelijkheid dat onze tekst een schakel is in de ontwikkeling van paas- tot passiespel, stemt geenszins overeen met de feiten. Datgene wat aan het paasspel ontbreekt, is juist wat op de plaats van ontstaan voor het desbetreffende publiek aan waarde had ingeboet: de verrijzenis is nog net aanwezig en de klacht van Maria is al aanwezig. En zijn niet al de in de volkstaal bewaard gebleven „spelen" uit de dertiende eeuw veeleer episch dan dramatisch?[101a]

Ondanks de minder gave vorm waarin de tekst is overgeleverd, ligt hier een werk voor ons dat, gezien vanuit de tijd van ontstaan, gedragen wordt door een grondgedachte die in een schone, hoewel niet dichterlijke vorm, tot uitdrukking is gebracht.

M. JACOB VAN MAERLANT - PHILIP DE GREVE

Jacob van Maerlant's Disputacie is een vertaling van drie gedichten van de Parijse kanselier Philippe de Grève (†1236).[102] Deze zijn: *Crux de te volo conqueri* (tien strofen van negen regels) = Maerlant r. 1–208; *Quid ultra tibi facere* (acht strofen van tien regels) = Maerlant r. 209–468, en *Lignum vitae querimus* (tien strofen van ongelijke lengte, tezamen 68 regels) = Maerlant r. 469–599. Tegen-

over 238 regels van de Latijnse tekst staan 599 regels van de vertaling.

De Mariaklacht staat in het eerste deel, dat in twee stukken uiteenvalt: *Lamentatio Beate Marie ad Crucem* (r. 1–36 = Maerlant 1–65) en *Responsio Crucis ad Beatam Virginem* (r. 37–90 = r. 66–208). De eigenlijke klacht is derhalve vrij kort.

Daar de klacht slechts een gering onderdeel vormt van het geheel en reeds veel bekend is aangaande de bron van het gedicht en de wijze waarop de dichter deze heeft benut,[103] kunnen wij hier kort zijn. Er dient op te worden gewezen dat in het kader van de vergelijkende litteratuurgeschiedenis een dieper onderzoek moet plaatsvinden: van deze lamentatio bestaan o.m. twee Middelengelse bewerkingen, een Italiaanse en een Franse, welke evenwel zeer fragmentarisch is.[104] Merkwaardig is dat de Engelse bewerking F en de Italiaanse gebruik hebben gemaakt van strofe 1–3 en 5–7 van de bron, de Engelse vertaling K van strofe 1–8 m.a.w. in twee gevallen is strofe vier niet in een vertaling terug te vinden, in alle drie de gevallen ontbreken strofe negen en tien, die niet eens echt schijnen te zijn.[105] In verband hiermede zou ook de achtergrond van dit werk wel eens van een andere aard kunnen zijn dan thans wordt vermoed.[106]

In het kader van de Nederlandse Mariaklachten is deze disputatio tussen Maria en het kruis enig in zijn soort. Een enkel motief, dat vooral in oudere klachten een voorname plaats inneemt nl. het spreken van Maria tot het kruis, is hier uitgewerkt in theologische zin. Evenals in LoH is ook hier het historische en tijdelijke afwezig; daarentegen is de Mariafiguur gezien in de geest van de nieuwe tijd. Interessant ook is de vergelijking tussen de Plan en deze disputatio, beide geschreven binnen een tijdsbestek van nog geen halve eeuw! – Vergelijking van de Latijnse tekst en de vertaling van Van Maerlant wijst uit dat ofschoon beide teksten naar inhoud gelijk zijn, zij ieder tot een eigen cultuurkring behoren. Het hoofdthema in beide is de verlossing. Naast het compacte in de verwoording van Philippe de Grève, het verhevene, theologische en bijna onaantastbare staat de vrije vertaling van Jacob van Maerlant, in alle opzichten de mindere van zijn voorbeeld en zonder veel eigens. Ook hier moeten wij wijzen op de te hoge eisen, welke vaak aan

middeleeuwse dichters en vertalers gesteld worden. De eerste strofe bij Van Maerlant, die in de Latijnse tekst niet aanwezig is, geeft een uitbeelding van de Mariafiguur te zien zoals Maerlant deze zag, en deze is duidelijk anders dan die van de dichter. Staat Philippe de Grève dicht bij de Plan, onze Van Maerlant staat naar inhoud en vorm al veel dichter bij de algemeen gangbare opvatting, waarover nu gesproken zal worden.

GROEP B. VERMENSELIJKING EN REALISME

B.J. (Dit zijn die Ghetide van Onser Vrouwen)

De getijden van Maria's rouw zijn talrijk.[107] De Ghetide uit hs. Brugge vermelden als auteur *Johannes XXII*; of deze paus inderdaad de schrijver is van de getijden van Maria's rouw, blijkt niet uit de hss. De boven op p. 23 vlg. genoemde hss. van Brugge en Brussel spreken van *maecte* en *ghemaect heeft* maar hs. Amsterdam zegt: *Dese ghetiden gaf de paeus Jan, die de XXIIste was.* Ook hieruit blijkt de nauwkeurigheid van deze vertaling waar het hs. Grenoble in de Latijnse tekst schrijft: *edite per dominum papam Johannem.* Hs. Brussel 2689 heeft ook *edite.* Deze paus wordt bovendien genoemd als de schrijver van een officie van de passie, van de H. Geest en van de compassio van Maria.[108] Mogelijk heeft hij aan een of meer van deze getijden de kerkelijke goedkeuring gehecht en aan het bidden ervan aflaten verbonden.[109]

Ook *paus Clemens VI* wordt genoemd als auteur van getijden van Maria's rouw b.v. in hss. te Brussel, Cambridge, Leiden. Deze drie hss. dateren uit de vijftiende eeuw. In Luik bevindt zich nog een hs. uit de zeventiende eeuw.[110] Veel bekendheid ook heeft gehad het *Officium de Compassione B M V*, dat lange tijd is toegeschreven aan Bonaventura.[111]

Alle genoemde hss. dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, ook de Latijnse; Johannes XXII overleed in 1334. Is de belangstelling voor de getijden in de volkstaal zo langzaam gegroeid? Een nader onderzoek zal moeten uitmaken of er enig ver-

band bestaat tussen de hierboven genoemde pausen, welke te Avignon hebben gezeteld, deze getijden hebben geschreven en/of uitgegeven en aan het bidden ervan aflaten hebben verbonden, en de beweging der geselaars, wier aandacht in het bijzonder gericht was op de devotie tot Maria en de passie. Onze handschriften zijn weliswaar van jongere datum, maar in 1349, het jaar ook van de Zwarte Dood, slaat een golf van religieuze geestdrift of hysterie vanuit Duitsland over naar onze landen en verschijnen de eerste geselaars in Sint Truiden en Gent (zie P. Fredericq, p. 7 vlg.). Zonder te denken aan rechtstreekse invloed voor onze landen, menen wij toch enig samenhang te zien tussen het een en ander, waardoor de smartencultus van de late Middeleeuwen is toegenomen.

Van de 801 regels welke deze tekst telt, komen vooral twee fragmenten in aanmerking voor een nader onderzoek omdat hierin Maria zelf spreekt: r. 130–145, 158–185. Daar deze tekst voor ons doel niet belangrijk genoeg is om volledig te worden afgedrukt, maar anderzijds de uitgave van De Gheldere vrij zeldzaam is geworden, zullen wij met het overnemen van enkele gedeelten volstaan.

a) Het eerste fragment is een vertaling van de tweede lectie uit het *Officium de Compassione B. Mariae Virginis* dat, zoals hierboven gezegd is, lange tijd op naam heeft gestaan van Bonaventura. Men vergelijke:

r. 130
Doe menne vanden cruce slouch
Jhesum ende menne ten grave waert drouch,
Sonder anders hare droufhede
Riep Maria ende zede
Tote den ghonen diene droughen:
Ay, ombeit ende laet u ghenoughen
Ende doghet eene corte stont
Dat ickene mach cussen an zinen mont
Mijn kint, ende laet mi beclaghen.
En pines u niet van mi te dragen:
Sal menne begraven, begraeft mi mede.
Dus quam zoe met groter droufhede
Ende viel upten lechame al plat,

Dum de cruce depositus ad tumulum portatur, inter dolores anxios, portantes sic affatur. Sustinete paululum, quod dolorem meum plangam, & meum dilectissimum deosculer, mihi meum dilectissimum subtrahere nolite. Si sepeliri debeat me secum sepelite. Accessit nam exanimis, se super corpus iecit, & factum vultum lacrymis rigando madefecit. Tu autem.
Op Bonav. ed. Moguntiae MDCIX, p. 462–3

Ende maecte zijn aensichte met tranen nat.
Nu ontfaermet onzer, lieve Here,
God hebbe danc, lof ende eere.
(hs. Brugge: r. 133 marie)

Dit fragment komt niet voor bij Ogier noch bij ps.-Anselmus.

b) Het tweede fragment is ontleend aan de derde lectio van hetzelfde werk:

r. 158
Als soene niet meer mochte gezien
Marie, riep zoe haer kint mettien,
Ende sprac al claghende doe
Den inghel Gabriel dus toe:
Du seits: „God groeti, vul van gracien"
Ende ic bem nu vul tribulacien.
Daer na seistu: „die Here es metti"
Ach, hi leit inden grave, dinct mi;
Hine es, leider, nu met mi niet;
Ende al die bliscap die ic mi behiet
Es verwandelt in rauwen groot
Bi mijns liefs kints doot.
Nu ontfaermet onser, lieve Here.
God hebbe danc, lof ende eere.

Filij praesentia mater destituta, Gabrielem Angelum sic est allocuta: Aue plena gratia, mihi protulisti, nunc amaritudine sum repleta tristi, subsequenter, inquiens, Dominus est tecum, heu iacet in tumulo, nec est ultra mecum, omnis benedictio quam tu spopondisti mihi sit contraria propter mortem Christi.
ed. Moguntiae, p. 463.

Vrauwe, hoe ghedane ende hoe groot
Was uwe pine ende uwe noot,
Doe ghi zaghet dat Jhesus
Ghecruust wart, ende ghi seit aldus:
Laet mi sterven metti ghemeene,
Lieve kint, steerft niet alleene.

Lieve kint
Beghef mi niet, des biddic u,
Doet dattic metti sterve nu.
Lieve kint, steerft niet allene,
Laet mi metti sterven ghemeene.
Gloria zi den Vader enten Zone,
Den Helighen Geest, drie persone.
Lieve kint, sterft niet allene,
Laet mi metti sterven ghemeene.
(hs. Brugge: 170: lieue; 184: sterf)

R. 176 vlgg. zijn terug te vinden bij Ogier, p. 83: ...*noli me derelinquere, post te trahe me ad te ipsum, ut ipsa moriar tecum.* – Deze woorden, door Maria gezegd vóór de dood van Christus, zijn in het Officium geplaatst na zijn dood.

Na de uitvoerige behandeling van het Gabriël-motief bij LoH stippen we hier slechts aan dat de Latijnse tekst van het Officie opvallende rijmvormen vertoont en dat Maria zich hier na de begrafenis richt tot de engel Gabriël, om haar teleurstelling uit te spreken. Rechtstreeks verband met Moestae parentis is wat de rijmvormen

betreft, niet te bewijzen. Aan de plaats waar een bepaald fragment is opgenomen in de getijden, mag niet veel waarde worden gehecht: het historisch verloop van het lijdensverhaal is in deze devotielitteratuur van ondergeschikt belang. Zo spreekt het hierboven aangehaalde citaat uit onze getijden van de kruisafneming nog vóór het begin van de lauden, terwijl we Christus bij de nonen zien sterven.

Maria richt zich rechtstreeks tot de engel; sinds LoH is er veel veranderd, want nu zijn het niet meer de spontaan opwellende herinneringen aan de vreugden van weleer maar de teleurstelling, gebaseerd op het Ave Maria. In de passie ed. Holder is dit motief gerangschikt onder de completen, nog vóór de begrafenis, en is het uitgebreider: *och wat vroechde had ic inder boetscap des engels, ende inder grueten Elizabeth mynre nichten, ende inder geboerten myns liefs kints, ende vanden herders die die engelen tot mi seynden, ende vanden drien coningen dien die sterre leyde wt orienten om myn kint aen te beden ende sacrificie te bewijsen* (fol. hs. 100, p. 50). Duidelijk houdt deze passage het midden tussen litteratuur en devotie.

In de regels buiten beide fragmenten is nog zoveel dat berust op Ogier, dat zijn naam boven dit hoofdstuk allerminst misplaatst is. Ook hier zien we ons gedwongen tot beperking. Derhalve zij hier volstaan met de opmerking dat in deze getijden veel van Ogier aanwezig is en we zelfs geloven dat zijn invloed mede door deze getijden sterk is bevorderd; anderzijds zij er hier voor gewaarschuwd, niet teveel te herleiden tot Ogier, want tussen het einde van de twaalfde eeuw en dit officie is buiten het Stabat Mater en het Donna del Paradiso zoveel geschreven dat betrekking heeft op de Moeder van smarten, dat het doorbreken van de gevoelscultus zeker ook gezocht moet worden in andere factoren. Om deze redenen volgt een kleine bloemlezing uit de genoemde getijden.

In de houding van Maria is sinds Ogier weinig gewijzigd.

Niemand leed meer dan Maria:

> Niene droefde moeder no wijf
> So zere omme eens kints lijf (r. 122–3)

Niene doghede maertelare rauwe zo groot
Als Maria om haers kints doot (r. 266–7)

Haar smart is omgekeerd evenredig aan haar liefde:

Xpc roupen maect die moeder mat,
Maer van mesbare wart zoe niet sat;
Hem beden was die meeste compassie inne,
Want zoe hadde die meeste minne,
Dus ghedochden zi vele te meere. (559–63)

En was nie rouwe, no eer no sint,
So groot, want nie wart liever kint. (656–6)

Maria's smarten zijn

so groot, dat niement mochte vulspreken. (149)

Vooral innerlijk heeft ze geleden:

Soe hadde den rouwe binnen zo groot
Als hi die leet die bitter doot (124–5)

Soe weende vele meer metter herten
Dan metten oghen in deser smerten. (752–3)

De aandacht voor haar uiterlijke smart is er niet minder om:

Soe weende ende dreef ongheuouch,
Up hare helighe borst zoe slouch;
Met harer jammerliker claghe
Dede zoe vele vrienden ende maghen
Hebben rauwe ende wezen onvro
Om haer kint dat was gepassijt zo. (98–103)

Bij Christus' sterven, ze

dreef mesbaer,
Roupende ende wenende zere (431–2)

Dies es die moeder van rouwen bedorven
Ende hadde welna mede gestorven. (557–8)

Doe ghi sterven saecht u kint
Ghine spraect ten quaden niet een twint,
Maer met hantgheslaghe ende met weene
Pinedi u selven allene. (630–2)

Maria alleen is trouw gebleven:

O wach, den herder slouchen zie,
Die scapen vloen ende scieden ontwie,
Ende ghi bleeft onder tcruce allene
Met Sinte Janne, Joncvrouwe reene. (254–7)

Ook na de begrafenis, toen

jonghere gevloen waren,
Doe bleef in Maria allene
Die ghelove der Kerke ghemene. (739–41)

Waarom stierf Christus?

Die die hoocheste was onder den trone,
Ende heift hem ter bitter doot gegeven
Om ons te bringen ten ewigen leven. (52–4)

Als bij Efrem ook hier de lofprijzing:

Die vele miraclen daeds al bloot
Doe du waers cleene ende ooc groot;
Du leerdes inden tempel
Die gheboden der ewen wel; (192–5)

Nu hij dood is,

Laet ons wenen vlitelijc
Met Marien van hemelrijc. (49–50)

En de oproep:

Comt, ghi mannen ende ghi wiven,
Laet ons met Marien zonder bliven
Jhesum passie beclaghen,
Int weene ende int hantslaghen. (31–34)

De mens moet ter genoegdoening, tezamen met Maria, zonder ophouden wenen en klagen om Christus' lijden.

De schrijver vraagt Maria:

Gheft mi rauwe in mijn herte
Metti te wenene om die smerte
Ende omme die doot die ane ghinc
Dor ons alder werelt Coninc. (61–4)

en de wens:

Alle die werelt gemene
Die beclagen en beweene
Jh's ons behoudere doot,
Dor Marien rouwe groot (618–21)

want

Die compassie ende dat carmen
Diere moeder gods moet ons bescermen (hs. A'dam: *Gods* ontbreekt)
Vanden eweliken viere (734–6)

en:

Om diere moeder droufhede
Ghef ons bliscap ende vrede. (385–6)

Tot Christus:

Omme die minne diere moeder
Spare ons ende wes ons behoeder;
Ende bi haers wenes copie
Brinct ons te hemele Marie. (339–42)

Moge door zijn lijden en dood, en door het medelijden en kermen van Maria het zo zijn

Dat wi bidi, ten jonxten dage,
Ontgaen der eweliker plaghe. (452–3)

Uit deze kleine keuze van de Ghetiden moge duidelijk zijn geworden hoe in de Kerk, met name in de liturgie van de latere middeleeuwen, de ideeën van de twaalfde eeuw zich hebben ont-

wikkeld, hoe het beklagen van Christus' lijden en sterven een essentieel bestanddeel is geworden van het geloof en het vertrouwen in Christus' barmhartigheid, waarbij Maria de gelovige tot voorbeeld is. Het lyrische liefdesverlangen van een Eadmer en Ogier is hier devotie geworden, een devotie van wenen en zuchten met de telkens herhaalde aansporing om te *wenen vlitelike* en daardoor van het helse vuur bevrijd te blijven. Deze passiebezetenheid, waarvan J. Huizinga in zijn Herfsttij der Middeleeuwen spreekt, en waartoe ook de smartencultus behoort, heeft haar schoonste en beste vruchten voortgebracht in de oorsprong van haar ontwikkeling.

Wat de vertaler ontbreekt aan dichterlijke gave, wordt enigermate vergoed door zijn bescheidenheid:

> Maer, omme dat menich niet ne weet,
> Die tlatijn niet en versteet,
> Wat hi bidt ende wat hi doet,
> Anders dan zine meninghe es goet,
> So hebbict, bides Gods jonste,
> In Dietsche ghemaect, zo ic best conste. (11–16)

Teksten als de bovenstaande zijn weinig liturgisch en wel te profaan om in getijdenboeken een grote plaats in te nemen. Tot beter begrip volgt hier een deel van het voorwoord van het *Officium Compassionis* uit de *Opera Omnia van Bonaventurae;* het is in later tijd toegevoegd in de editie Lugduni MDCLXVIII, tomus sextus, fol. 462 C. De tekst spreekt voor zichzelf: *Dum vero S. Bonaventura B. Virginis Matris de morte Filii conceptum dolorem per varios moestitiae affectus exaggerat; in ipsius Sancti Doctoris verbis potius est attendendus fervor piae devotionis, quam vigor propriae locutionis. Quamvis enim Virgineus dolor plene enarrari, aut concipi non possit; nisi tantum fuisse credamus, quantum umquam dolere potuit de tali Filio talis Mater.* – Daarop volgt een letterlijke aanhaling van de woorden van Bernardus, alias Ogier: *Verum tamen rectum erat amoris & moeroris continens modum. Non desperabat, sed pie & iuste dolebat, sperans tamen, firmiterque tenens ipsum secundum promissum suum*

tertia die resurgere. – Aldus is door de Kerk met Bernardus als autoriteit alle eeuwen door gewaarschuwd tegen de overdreven uitbeelding van de uiterlijke smarten van een al te tranenrijke Maria.

L. (LEUVEN)

Nu moecht ghi gherne horen zaen
Van der iammeliker claghen

Overzicht:

1– 8: inleiding: Maria's smart was onuitsprekelijk
9– 43: klacht: a) 9–14 grootheid der smart
b) 18–24 grootheid van haar eigen smart
c) 25–27 tot Christus
d) 28–43 eigen smart, stervensverlangen, sprekend tot Christus
44– 48: eigen smart. Christus sterft
49– 57: Maria's houding en gebaren
58– 61: klacht stervensverlangen
63– 65, 68–71: tot de Joden
72– 79: tot Christus, verlangen met hem te sterven
80– 87: gebaren van Maria
88– 93: klacht over de grootheid der smart
103–105: tot Christus: Waarom heb je me achtergelaten?
108: optreden Johannes
116: optreden der drie Maria's
124: naar Pilatus, verlof begrafenis
135–8, 144–150: klacht Maria: troosteloos, verlaten
151–166: Johannes troost haar; dialoog
169–195: komst der Joden; Longinus, kruisafneming, begrafenis, afscheid
196–220: gebed tot Maria

Evenmin als in de Ghetiden is hier sprake van de klacht als *eenheid:* de schrijver vertelt het passieverhaal en laat Maria daarin al klagend optreden; evenwel, zelfs waar zij zich richt tot Christus of de Joden, wordt haar klacht telkens onderbroken. We vernemen dat Christus sterft, zien de kruisafneming en zijn begrafenis, en door dit alles heen zijn de klachten geweven. Het is alsof met het optreden van het historische en visuele tevens de klacht verbrokkeld is en in flarden gereten, alsof met het verdwijnen van het tijdeloze ook de rust is verdwenen. Geen alleenspraak van een moeder tot haar kind aan het kruis, geen elegisch klagen maar een bijna tomeloze uitbarsting van smart, heftig en onbeheerst, terwijl het gebeuren van dood en begrafenis onderwijl zich onherroepelijk voltrekt. Hier weliswaar nog geen brede historische schildering van Calvarie zoals op schilderingen van later tijd, maar toch al wel de vrouwen en Johannes, Longinus en Josef van Arimathea, en wellicht een groep Joden.

In hoge mate dynamisch is de *Mariafiguur.* We zien haar van smart bijna sterven, ze is zo bedroefd dat ze wonderlijk genoeg een uur in leven blijft, dat haar hart in duizend stukken dreigt te springen; ze schiet omhoog en reikt naar Christus aan het kruis.[112] Van tomeloze smart valt ze onder het kruis op de grond. Dan weer richt ze zich tot de Joden, haar wangen rood van tranen, en zo heeft de droefheid haar overmeesterd, dat ze ternauwernood kan spreken of zien. Johannes wil haar helpen opstaan, maar ook hij is zo aangedaan dat hij bijna niet in staat is, een woord uit te brengen bij het zien van zoveel leed. Geheel anders dan in LoH zijn Maria en ook Johannes als het ware hulpeloze wezens geworden, een prooi van de alles verslindende smart, van God verlaten. Maria is een beeld van volslagen menselijke tragiek, waaraan evenwel de diepere betekenis van dit begrip vreemd blijft; wellicht daardoor is zij meer een beeld dat het medelijden van de lezer kan opwekken. Zij is de moeder, de Joden zijn de daders, maar het diepere accent van het tragische is nauwelijks aanwezig en blijft achterwege. Zij lijdt, maar dit lijden ontroert weinig, doordat het al te zeer is veruiterlijkt, te theatraal is geworden. Het is niet verwonderlijk dat juist zulke wijze van uitbeelden het sterkst vertegenwoordigd is in de drama-

tische Mariaklachten, die geheel in de lijn liggen van de volksaard en waarin het kijken waarschijnlijk het grootste aandeel gehad heeft.

Eenzelfde geestesgesteldheid als uit haar houding en gebaren, blijkt uit de *woorden* die Maria in de mond worden gelegd: de uitroepen worden talrijk, voortdurend klinkt het *o wi o we o wach.*[113] Vaak hebben uitroepen als deze een uitbreiding ondergaan, waardoor de idee van de grootheid der smart nog toeneemt.[114] Deze en dergelijke bewoordingen culmineren tenslotte in uitroepen als: ik ben de beklagenswaardigste vrouw ter wereld! Niets is mij liever dan de dood![115] Toch zijn in deze klacht ook motieven verwerkt die reeds in andere klachten zijn aangewezen, zoals het doel van Christus' zending (r. 26 vlgg.), het toespreken der Joden (r. 63 vlgg.) en ook het stervensverlangen, dat hier en daar herinnert aan het verlangen tot eenwording met hem (r. 73 vlgg., 163 vlgg.), maar dat hier toch evenals het spreken tot de Joden, een andere nuancering gekregen heeft: het is het verlangen te sterven om de ondraaglijkheid der smart, niet allereerst om met hem verenigd te worden. Geen enkel lichtpunt is hier aanwezig: geen glimp zelfs van blijde herinnering aan vroeger jaren breekt door, ja zelfs geen hoop op de verrijzenis. Het zou weinig moeite kosten, de grote overeenkomst te laten zien tussen deze tekst en die van tal van Duitse passiespelen. Onze klacht is wel heel wat vroeger dan de vijftiende eeuw: het zwaard van Simeon en de lanssteek nemen een belangrijke plaats in, Christus spreekt niet, er is geen realisme in de beschrijvingen, geen piëtà. Men vergelijke de beeldende kunsten.

Overeenkomst met Ogier is in zoverre aanwezig dat bij beide de klacht in het lijdensverhaal is ingeweven; daarentegen is bij Ogier een grotere eenheid van de klacht waarneembaar, terwijl in onze tekst de felheid en de dynamiek, en vandaar ook de onrust en de verbrokkeling, scherper uitkomen. In deze richting heeft in de tussenliggende tijd een ontwikkeling plaats gehad. Daarenboven zien we overeenkomst in de houding en gebaren van Maria, haar wanhoop en haar aandacht voor de eigen erbarmelijke toestand, minder misschien in de door haar zelf gesproken woorden dan in de illustrerende woorden van de dichter. Zeker is het dat in de klaag-

Afb. 7

woorden van Maria zinnen voorkomen die ook in Ogier staan, waarmee nog niet onomstotelijk vaststaat dat Ogier hieraan ten grondslag ligt.[116] Er zijn evenwel ook punten van verschil met Ogier: Maria roept de dood niet aan, ze vraagt de Joden medelijden met haar te hebben, Christus spreekt niet. Toch kan de lezer zich bij vergelijking van beide teksten moeilijk aan de indruk onttrekken, dat Ogier niet op enigerlei wijze aan onze tekst ten grondslag zou hebben gelegen. Het merkwaardigste punt van overeenkomst, de geest van beide werken, is niet exact aantoonbaar. Het meest doet deze tekst, zoals al gezegd is, ons denken aan Duitse passiespelen.

Intussen is het zeer de vraag, of de tekst uit het Leuvense handschrift oorspronkelijk is en gaaf tot ons is gekomen. Zo is het opvallend, dat in onze tekst vrij veel „weesrijmen" staan.[117] Bovendien is een aantal rijmen onzuiver: zaen/claghen, r. 1–2, dreef/greep r. 50–51, 84–85; wach/noch r. 72–73, sprac/af r. 86–87, gheleet/verschiet r. 90–91, drouch/ghelach r. 103–4, was/bet r. 110–1, sach/onghemac r. 114–5, marien/ghesinnen r. 116–7, saghen/te gader r. 118–9, eyn/lyen 181–2, lichame/begraven r. 183–4. Een opvallende vorm is ook: doen/gheoen r. 32–33. – Nu bestaan er twee Duitse klachten die zonder twijfel op zijn minst met de onze samenhangen: de ene in een handschrift van de vijfteinde eeuw, en de andere in een *Keulse* druk van 1513, maar waarvan buitendien nog vijf drukken bekend zijn.[118] De drie teksten worden verder aangeduid met de letters L(euven), F(ragmenten) en K(eulen). Van F zijn slechts drie fragmenten bewaard gebleven, tezamen toch nog 188 regels; K telt 234 regels. Lettend op rijmvormen als in 1–2, 110–1, 116–7, 126–7 is men geneigd L te zien als een vrij onbeholpen, slordige bewerking naar een Nederlands voorbeeld. De fragmenten van F laten in vele opzichten een betere bewerking zien, evenwel blijkt deze tekst niet oorspronkelijk Nederduits te zijn, maar terug te gaan op een Nederrijnse „Vorlage",[119] wel noordelijk van Keulen, misschien uit het gebied Gulik-Erkelenz. Merkwaardig zijn de rijmvormen in b.v. *Und ghengen in pilatus hus / und spreken to eme aldus.*[120] Met *gheoen* in r. 33 is waarschijnlijk bedoeld *gheroen*,waar F als rijmvormen heeft *don /*

geruwen (r. 31–2), welke vormen reeds bij Veldeke voorkomen.[121] Tekst K is zonder twijfel Nederrijns.[122]

Op grond van het voorhanden materiaal is het niet mogelijk en niet ten volle verantwoord, enige gevolgtrekking te maken omtrent de belangrijkste aspecten van de oorspronkelijke tekst. Zeker is het dat L en F meer met elkaar overeenkomen dan met K en bovendien ouder zijn, hetgeen blijkt uit de logische bouw, de innerlijke samenhang en de bouw van het vers. Redenen om aan te nemen dat L dichter bij het origineel zou staan dan F, zijn er niet voldoende; het hs. waarin L is opgenomen, dateert uit het begin van de vijftiende eeuw, van dat van F wordt alleen vermeld dat het in de vijftiende eeuw geschreven is. Zolang niet eerst de bekend geworden oude drukken zijn bestudeerd, – en misschien worden er nog gehele of gedeeltelijke teksten van deze klacht in handschrift gevonden! – is een uitvoerig hypothetisch betoog op deze plaats van weinig waarde. Het desbetreffende onderzoek zal moeten liggen op taalkundig terrein maar zeker ook zal de compositie, die in elk van deze drie teksten geheel anders is, terdege bezien moeten worden. Reconstructie op grond van logische bouw voert niet altijd tot de oorspronkelijke tekst. Of tekst K uit de twaalfde eeuw dateert, durven wij steunend op onze gegevens niet uit te maken maar het lijkt ons nogal vroeg.[123]

Voor een nader onderzoek van de verhoudingen tussen de Lage Landen en Duitsland betreffende de Mariaklacht in de middeleeuwen kan helaas niet verwezen worden naar uit vroegere eeuwen bewaard gebleven Nederduitse passiespelen.[124] In het algemeen genomen schijnt menige Nederduitse tekst terug te gaan op Middelnederlandse bronnen. Van de rijke religieuze litteratuur in het Nederduits zij hier gewezen op een handschrift in de bibliotheek van Wolfenbüttel dat een Mariaklacht bevat, beginnende: *Ik sad allene an eynem daghe | Vnde dachte an de grote claghe*.[125] Voorts zijn nog, voorzover ons bekend nog niet uitgegeven, aanwezig o.m. een *Evangelium Nicodemi*, een *Evangelium Christi de passione ejus*, een vertaling van het *Speculum humanae salvationis* en van het *Crux fidelis*, en een verhaal van de menswording.[126] Van *Bruder Philipps Marienleben*, dat een grote Mariaklacht bevat, bestaan drie

volledige handschriften in het Nederduits; en een fragment van 55 regels van dit werk, ook in het Nederduits, schijnt zelfs een eeuw ouder te zijn dan de volledige handschriften van dit Marialeven.[127] Van de mariale litteratuur worden hier voorts genoemd *De VII tyde der bedrofnisse* (*de pawes Clemens hefft gemaket*), de *Medelidinghe der h. Junckfruwen Marien, Dat bock van der bedrofnisse ende herteleyde.*[128] Voorts zijn bewaard gebleven een spel over de zondeval, het *Redentiner Osterspiel*, en het grootse, ietwat pompeuze spel uit *Bordesholm.*[129] Verder Levens van Christus, van Maria en van Magdalena.[130] Zeker zijn niet alle hier genoemde werken in druk uitgegeven, de handschriften evenwel schijnen gespaard te zijn gebleven.

Enkele opmerkingen van meer direct belang voor onze stof zijn de volgende. Van een uit 869 regels bestaand passie- en paasspel zijn 775 regels *„eine Bearbeitung von S. Bernhards Planctus Mariae".*[131] Ogiers klacht was in het Nederduitse taalgebied derhalve bekend. Verder bestaat er een vertaling van Anselmus' verhaal over de passie: de latere Keulse druk zou zijn vervaardigd naar dit Nederduitse handschrift. Indien dit zo is, zou dit een teken zijn van Nederduitse invloed op het Nederrijns. Overigens schijnt Anselmus' werk hier en elders al vroeg te zijn vertaald.[132] Merkwaardig ook in verband met ons onderwerp is dat in het handschrift van het Nederrijnse *Marienlob* een Mariaklacht voorkomt welke sterk doet denken aan die uit het Marienlob zelf en die – wel ten onrechte – gehouden is voor een jeugdwerk van de dichter.[133] Deze klacht nu is een enigszins uitgebreide vertaling van de Plan.[134] Beide klachten vertonen opvallende overeenkomsten, soms zelfs letterlijke,[135] maar juist de versikels die beide gemeenschappelijk hebben, komen niet voor in de Plan. Hier invloed te zien van een soort passiespel is niet meer dan een hypothese.[136] Een uitgestrekt en moeilijk terrein ligt nog open.

De desbetreffende teksten van Ogier en Anselmus zijn in het Nederduitse gebied bekend geweest. Merkwaardigerwijze vertoont ons hs. F op enkele plaatsen overeenkomst met de twaalfde-eeuwse vertaling van de Plan en de klacht uit het Marienlob. De bewering als zou onze tekst indirect teruggaan op Plan en misschien op Ogier,

is derhalve niet te stout. Maar wel dient te worden beklemtoond dat hier geen sprake is van vertaling of bewerking: tussen de oude en de jonge tekst heeft zich iets anders gedrongen, mogelijk een andere tekst en misschien is er in later tijd een aanvulling ingevoegd. Langs welke weg dit alles heeft plaatsgehad en welk aandeel de Nederlanden hierin misschien hebben gehad, is nog niet te zeggen. Geval voor geval dient te worden nagegaan en onderzocht; in dit ons geval vertoont tekst L wel samenhang met andere Duitse klachten, waarvan de oudste in vertaling misschien teruggaat tot de twaalfde eeuw. Naar de geest wijst deze klacht ongetwijfeld in de richting van Duitsland: naast de mogelijkheid van een stroming vanuit Frankrijk via onze landen naar het Oosten is het niet denkbeeldig dat een andere stroom vanuit Noord-Italië via Zuid-Duitsland en Keulen naar het noorden is gegaan. Het bestaan van een Nederlandse Vorlage aannemen is te hypothetisch. Te oordelen naar de aard van de gevoelssfeer gaat deze tekst uiteindelijk terug op Ogier.

Kortom: in de Duitse klachten hebben wij geen rechtstreekse bron kunnen ontdekken. Zelfs wanneer de verbindende tekst van het passieverhaal buiten beschouwing wordt gelaten en het onderzoek beperkt blijft tot de woorden van Maria en Johannes, levert een vergelijking met de in het Duits rijkelijk voorhanden passiespelen geen resultaat op. Ook het oudste spel, de *Lichtentaler Marienklage*, wijkt naar de aard wezenlijk af van onze tekst: weliswaar treedt bij ons ook Johannes op, zoals in zovele teksten, maar hij fungeert niet in het minst als tegenspeler van Maria, er gaat geen woord van troost van hem uit (fol. 84b), hetgeen in de genoemde Marienklage zeer zeker wel het geval is. Terwijl onze tekst zich nog bijna geheel houdt aan het evangelie, heet het daar:

Fraw, du solt dein klagen lan,
durch dich hat er daz getan
und durch di werlt gemaine:
ez hulf allez wainen niht,
wer er als ein poser wiht
nit heut erhangen aine,

so weren bir verdorwen gar
raineu muter daz ist war
nu la dein sorgen
er trost die sel und mich
und wil vrave kronen dich
an dem dritten morgen. (r. 133–44)

(ed. Mone, Schauspiele I. 37;
ook Wackernagel II nr. 509)

Waarschijnlijk is onze tekst rechtstreeks voortgekomen uit het Latijn en wel zeker uit de invloedssfeer van Ogier: een apocrief verhaal in de geest van het Nicodemusevangelie, de Vita Rhythmica of de episch-lyrische Unser Vrouwen Klage (ed. Milchsack, Beiträge 5 (1878). Alle aandacht is gericht op Maria, die haar lijden lucht geeft in tal van uitroepen; haar plaats in de verlossing is enkel verteld en wel in het gebed dat de laatste 22 regels beslaat. Het geheel is korter en meer episch dan de mystiek-lyrische Klage. Het zou voor ons doel te ver voeren, parallelle plaatsen tussen beide werken aan te wijzen. Waarschijnlijk steunt onze tekst op een „Vorlage" van of is hij zelf een „Vorlage" van deze Klage en gaat hij aldus terug op Ogier; misschien heeft hij in later tijd op zijn beurt weer invloed gehad op het Nederduitse taalgebied (zie art. K. Ruh in Album Reypens, p. 357–382).

B. (HS. DEN BOSCH)

De tekst van dit hs. is uit verscheidene delen samengesteld waarvan de voornaamste zijn:

1. de hoofdstukken die beginnen op fol. 18r, 21r, 25v, 34r, 37r, 45r, 48v, 55r en 57v, zijn een bewerking van de aan Bonaventura toegeschreven Meditationes, en wel resp. caput I, IV, VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV. De capita 2, 3, 5, 6 en 10 ontbreken.

2. op fol. 70v begint, zoals de titel aangeeft, een passieverhaal, tot fol. 148r. De schrijver heeft getracht er een geheel van te maken:

het is verhalend, meditatief en er staan ook gebeden in. Voorzover wij hebben kunnen nagaan, is hierin o.m. opgenomen de Bethaniëscène, waarover later meer, en een Mariaklacht.

3. vanaf fol. 148r: verschijning van de verrezen Christus aan Maria, een exempel, gebeden.

Op fol. 70v staat vermeld: *Hier volcht nu datghene dat voer die passie ons liefs heren ihesu xpi is gheschiet ende een schone clage ende rouwe des bedruefde mueders ende reyne maghets maria Maer alder eerst van den heylighen palm sonnendach.*" Met deze *schone clage* is door de schrijver niet bedoeld de lyrische dodenklacht van Maria onder het kruis, het onderwerp van ons onderzoek, maar haar klacht bij het afscheid van Christus uit Bethanië: aan deze gaat het verhaal van palmzondag vooraf, zoals de schrijver zelf ook zegt, terwijl de eigenlijke Mariaklacht is ingelast in het passieverhaal en de schrijver waarschijnlijk niet is opgevallen als te zijn iets bijzonders. Een merkwaardige verandering in de geest van de tijd, nu deze afscheidsscène zulk een belangrijke plaats gaat innemen. Heeft de, of liever: onze schrijver hier zelfstandig gecompileerd? Of heeft hij reeds bestaande teksten gebruikt en deze enkel overgeschreven? Voor de eerstgenoemde opvatting pleit fol. 114v waar hij, misschien wel onbewust, in moeilijkheden schijnt te zijn geraakt. Hier zegt hij dat Maria zoveel heeft geleden dat ze a.h.w. mede-verlosseres is geweest: *Ende al minde sy hem seer ende wel wist dat sy groten rouwe soude lyden ende druck in synre passien, nochtans ontriet syt hem niet*, terwijl Maria in de hieraan voorafgaande samensprake haar teleurstelling over het grote lijden heeft uitgesproken tegenover Gabriël en bovendien gepoogd heeft, Christus van het lijden te doen afzien. Evenzeer een typisch kenmerk van compilatorisch werk is dat zonder enige overgang op bovenstaande woorden volgt: *Ende van dit staen* (nl. onder het kruis) *spreect sy seluer tot anselmus*, waarna Maria haar verhaal begint.

Daar dit handschrift voor ons slechts met betrekking tot de Mariaklacht van belang is en er ons voorts niets van bekend is, mede ook omdat wij over te weinig vergelijkingsmateriaal kunnen

beschikken, moeten wij ons beperken tot dat gedeelte dat de eigenlijke klacht bevat en een vertaling is van een deel van de kern van het werk van Ogier.

Fol. 114v (*Ick stont onder den cruce...*) tot einde fol. 117v (*hier wort maria gheuraecht aldus*) gaan terug op Ogier, ed. Adriani p. 82 (*Aspiciebat ancilla...*) tot p. 84 (*aliquod benignum consilium*). Ter vergelijking volgt hier een fragment: de Latijnse tekst is afkomstig uit een hs. van het midden der dertiende eeuw (Leipzig U.B. 368, ed. E. Schröder in ts. Germania XVII, Wien 1872, p. 233–4), hij staat dichter bij hs. Den Bosch dan de tekst uit ed. Adriani (zie hierachter p. 83 vlg.). Hij is vervaardigd in Beieren en is de oudste tekst van Ogier die in Duitsland is geschreven. De Middelnederlandse tekst is genomen uit hs. Den Bosch, fol. 116r tot het einde van 117v.

116 r

Flebam dicendo: „Fili mi, fili mi, ve michi, ve michi, quis michi det ut moriar pro te? O misera quid faciam? Moritur filius: cur non moritur secum mestissima mater? Fili mi, fili mi, amor unice, fili dulcissime, noli me derelinquere, post te trahe me ad te ipsum ut ego moriar tecum: male solus morieris, tecum morte perimatur ista tua genitrix. O mors misera, noli michi parcere, tu michi pre cunctis places. Extrahe vires, trucida matrem, matrem simul cum filio perime. // Fili, dulcor unice, singulare gaudium, vita anime mee et omne solacium, fac ut ego ipsa nunc moriar tecum que te ad mortem genui. O fili, recognosce miseram et exaudi precem meam, decet enim filium exaudire matrem desolatam. Exaudi me, obsecro, et in tuo me suscipe patibulo, ut qui una vita vixerunt et uno se amore dilexerunt, una morte pereant.

O Judei miseri, o Judei impii, nolite michi parcere ex quo natum meum unicum crucifigitis: et me crucifigite aut alia quacumque seva morte perimite ut tantum cum filio meo simul finiar, male enim solus moritur. Cur ergo post filium mater vivit in dolore? O mors misera, non parcis proli, non parcas et michi, tu michi soli, o mors, esto seva: tunc summe gauderem si mori possem cum filio meo ac Christo meo. Dulce est mori misere, set mors optata recedit. Melius michi est morte mori quam vitam ducere mortis, set fugit a me misera et me infelicem relinquit cui multum nunc mors optata esset. O fili care, o benignissime nate misere matris, suscipe preces: desine nunc matri esse durus qui cunctis semper fuisti benignus. Suscipe matrem tecum in crucem et vivam tecum

Ick weende ende screyende seyde ick. o mijn soen o mijn kint wee my wie sal my geven dat ick voor dy sterve. Och ick onghevallighe mueder mijn lieve soen sterft ende ick bedroefde mueder en mach niet mede sterven mit hem. O mijn soen mijn kint mijn alre liefste soen en wilt my niet achterlaten maer trecket my nae dy op dat ick mach sterven mit dy. O wreede doot en wilt my niet sparen want du behaechste my boven alle dinck. waer om trecke nu uut mijn lichaem al hoer crachten ende pynt die mueder mitten soen. // O alder liefste soen mijn enighe gheminde sonderlinghe blijsscap ende dat leven mijns ziels duet ende maect dat ick sterve mitti ick die dy hebben ghebaert om dat stu sterven souste O lieve soen bekenne dijn onghevallighe ende onghetroeste mueder. Ick bidde dy nemet my in die galge des cruces by dy ende laet my sterven mit dy.

O onsalighe wreede ioden en wilt my niet sparen want ghy mijn enighen soen hebt ghecruust. cruust my mit hem of laet my sterven enighe andere doot hoe ghy wilt op dat ick mit hem mach sterven mit mijn alre liefste kint. Nu soe hebt ghi beroeft die warelt hoer schijnsel. my van mynen soen ende van mijn blijscap ende sueticheit. Mijn leven sterft. mijn heyl vergaet. mijn hope wort ghetoghen vanden aerden. daer om leeft die mueder nae haer soen in rouwen. O onsalighe doot du en spaerste mijn

post mortem semper. Nil vere dulcius est michi quam te amplexato in cruce commori tecum, et nichil certe amarius est quam vivere post tuam mortem. Tu michi pater, tu michi sponsus, tu michi filius, omnia tu michi: nunc orbor patre, viduor sponso, desolor prole, omnia perdo. O fili mi, ultra quid faciam? Ve michi, ve michi, fili mi! Quo vadam carissime, ubi me vertam dilectissime, quis michi solacium, quis michi consilium subsidiumque prestabit, benignissime? Fili dulcissime, omnia possibilia tibi sunt: si non vis ut moriar tecum, michi saltem relinque aliquod benigne consilium."

kint niet. waer om en wil my nu mede niet sparen. Het waer my onsalighe ende onghevallighe mueder nu seer suet dat sterven maer die begheerde doot wijket van mij. het waer my beter den doot te sterven dan te leyden een leven des doots. O lieve soen ende guedertieren kint ontferme dijnre mueder ende hoer mijn ghebet die alle creaturen guedertieren biste ende neemt my by dy inden cruce op dat ick nae den doot altijt mit dy mach leven. My en is niet zueter dan dy om te vanden ende aen den cruce mit dy te sterven ende my en is niet bitterer dan nae dynen doot te leven. O mijn vader mijn brudegom o mijn lieve soen // du biste my alte wreet ende ongenadich. Ick worde ghelaten van mynen vader. ghesceiden van mynen brudegom. onghetroost van u myn kinde dien ick sye sterven. O mijn soen wat sal ick duen. alreliefste kint waer sal ick gaen of waer sal ick my wenden of keeren. mijn solaes guedertieren soen wie sal my raet of hulpe gheven. O mijn alre gheminste heer alle dinck bistu machtich ende en wilstu niet dat ick mit dy sterve soe laet doch achter enighe raet ende troost mijn alder liefste kint.

Ogier laat hierop aanstonds de commendatio volgen; ons hs. heeft de klachten uitgebreid: fol. 117v–122r bevatten de vraag van de schrijver (of van Anselmus?) hoe Maria de kracht heeft kunnen opbrengen, onder het kruis staande te blijven. En Maria in haar antwoord richt zich o.m. tot de Joden, tot Christus, tot Gabriël, tot Elisabeth; ze omarmt het kruis, spreekt het toe, richt zich tot de dood, tot de apostelen en tenslotte weer tot Christus om een woord van troost. Eén bepaalde bron voor dit gedeelte kan niet worden aangewezen, en het is de vraag of deze bestaat. Het geheel mist eenheid van karakter, maakt de indruk uit velerlei werken te zijn samengesteld; elk der onderdelen is kort gehouden en alle tezamen zijn ze een nodeloze uitbreiding van de klacht van Ogier in de richting van het dramatische, niet verrijkend maar herhalend en de handeling vertragend. De woorden van elk onderdeel afzonderlijk zijn hier en daar wel ergens terug te vinden, maar van eenheid is geen sprake. Er is invloed van Ogier, van de Plan, van de Vita Rhythmica; het kluwen is evenwel te verward dan dat beantwoor-

ding van verdere vragen aangaande de aard van deze invloeden mogelijk zou zijn. De woorden tot Gabriël komen overeen met die uit de Ghetiden (zie boven p. 146) en staan ook in het passieverhaal van de ed. Holder, p. 50: waarschijnlijk gaan beide op dezelfde bron terug. Hierover verder meer.

Na het *Mulier, ecce filius tuus*, volgt in onze tekst een gebed van *Chrysostomus*, dat door de schrijver in verkorte vorm is overgenomen uit *Ludolfus' Vita Christi.*[137] Vervolgens keert Ogier weer terug: 122r – v = Ogier p. 84: korte samenvatting Christus' woorden over de verlossing. Fol. 122–133v over de begrafenis: hiervan veel terug te vinden in het passieverhaal ed. Holder, en dus ook in de Meditationes.

Dit handschrift, dat vrijwel onbekend is, is van belang voor het onderzoek naar de Bonaventura-Ludolfiaanse Levens van Christus, waarop het rechtstreeks teruggaat, en om de Bethanië-scène. Tevens evenwel blijkt hieruit de invloed van Ogier, zij het dan indirect.[138]

D. (DIRC VAN DELF)

De Oosterse liturgieën zijn de eeuwen door zoveel meer toegankelijk geweest voor het volk dat daarin een groter aandeel had dan in de Westerse, waaronder vooral de Romeinse uitmuntte door een grote soberheid en een bijna plechtstatige strakheid. Zeker, de *Moestae parentis* en de *Plan* hebben met het *Stabat mater* een plaats gekregen in de mis van het feest van de *Moeder van Smarten* en de *Broederschappen van de Zeven Smarten* hebben in later tijd de kerkelijke goedkeuring gekregen van hun statuten,[139] maar voor een groot deel is de desbetreffende verering een zaak van het volk gebleven en heeft de Romeinse liturgie zich b.v. in de diensten van de Goede Week weinig inschikkelijk getoond: zij is een zaak gebleven van en voor de priesters. Een *Officium de Compassione B.M.V.* beantwoordt in wezen niet aan de geest van de Romeinse liturgie en is eerder een blijk van enige concessie aan het publiek dan van openheid voor de be-

hoeften van het volk, waartoe ook kloosterlingen behoren. Tot datgene wat de Kerk in de loop van eeuwen heeft vergaard als een kostbaar bezit in een geheiligde traditie, behoort o.m. de klacht van Dirc van Delf.

Alleen Maria spreekt in deze klacht; hier derhalve geen dialoog, geen beschrijvingen ook, geen historisch tafereel. In zoverre heeft ze veel gemeen met klachten als die uit LoH en schijnt ze op oudere voorbeelden terug te gaan. Een ander kenmerk is dat ze uiteenvalt in verscheidene nauwkeurig omlijnde delen: Maria spreekt tot het kruis, tot God de Vader, tot Gabriël, de engelen, Simeon, de Joden, de vrouwen en tot Christus. Aldus geeft ze blijk van een systematische, weldoordachte opbouw en van afgeronde geleding. Typerend is ook tot welke personen zij zich richt: de meeste motieven zijn al zeer oud en liggen geheel in de lijn der traditie. Van een filosofisch geschoold, didactisch schrijver als de predikheer Dirc van Delf kon dit wel worden verwacht.[140]

1. *Tot het kruis.* Reeds bij Efrem en in het Nicodemusevangelie vraagt Maria het *kruis*, zich te buigen opdat zij Christus zal kunnen kussen: lichaam en mond, ogen en gelaat, handen, voeten en wonden.[141] Het kruis, gezien als een boom, komt in het Westen wellicht het eerst voor bij *Venantius Fortunatus*, wiens *Pange lingua* door de liturgie vooral is levend gebleven; *Efrem* moet deze beeldspraak zeker ook al hebben gekend, al wordt de boom als herinneringsbeeld niet door hem genoemd. – Het kruis kan zijn takken doen buigen, voor Maria is het kruis het middel met Christus te worden verenigd. Dit verlangen naar eenwording klinkt heel de middeleeuwen door, zelfs nog bij *Justus de Harduyn*, telkens in een enigszins andere toon.[142]

Het kruis is bij Efrem eerbied waardig, want de God en Schepper is er onschuldig aan uitgestrekt. Dit blijk van eerbied voor het kruis treft men in later tijden weinig of niet meer aan. Ofschoon het kruis noch bij Plan noch bij Ogier enige functie heeft (het is hier zonder meer vereenzelvigd met de Christusfiguur), is het in deze eeuwen zeker niet afwezig en heeft het motief in zekere zin zelfs enige uitbreiding ondergaan, maar de oude idee der hereniging van Christus en Maria is nergens geheel verdwenen. Behalve op Philip

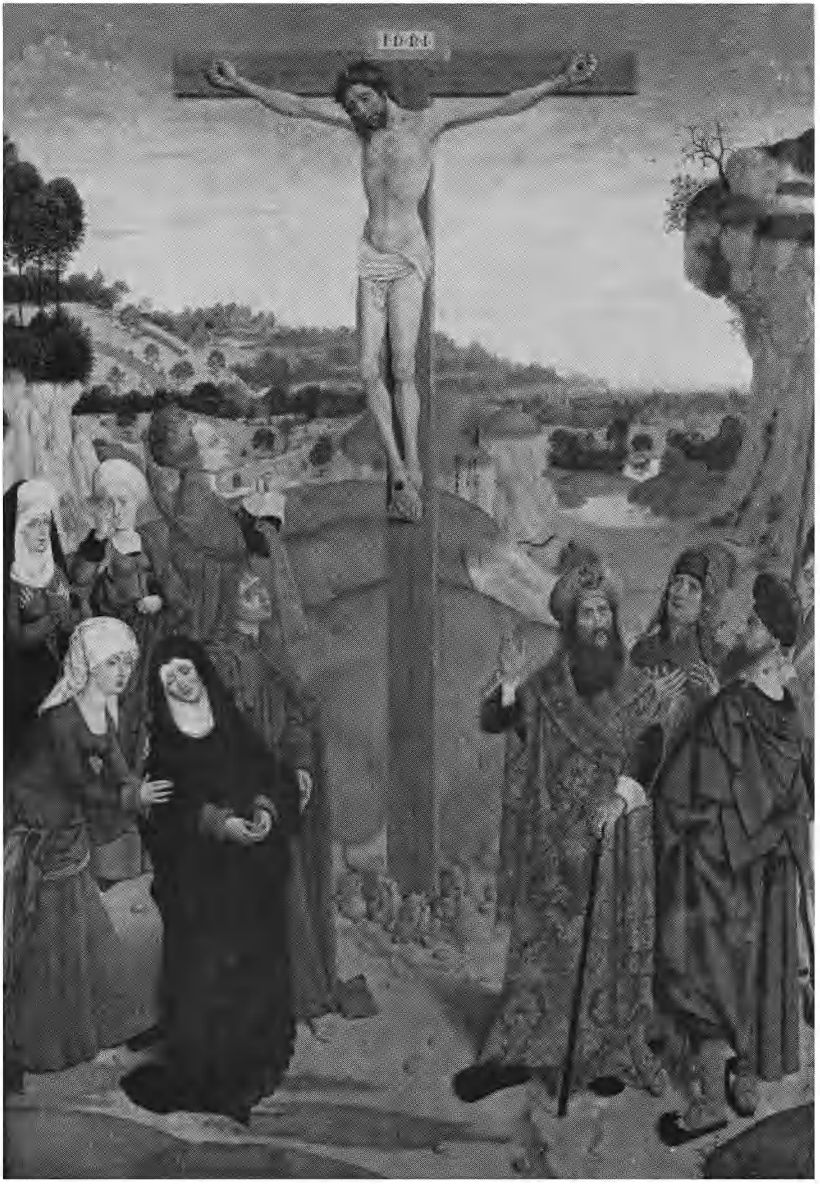

Afb. 8 *Foto Rijksmuseum, Amsterdam*

de Greve, die de dialoog van het kruis en Maria gebruikt als middel voor zijn theologische uiteenzetting van het plan der verlossing, zij hier gewezen op *Das Rheinische Marienlob:*

Vrone krüze, edel boum,
du bis gebenediet,
mines l̈iven bludes stroum
he hat dich gewiet.

Getrúe krüze, böug din armen,
böuge dich her nider,
dins heren mů̈der laz dich erbarmen,
gif mir in her wider!

Din grozen schatz bit mir deile,
de dir is so waleveile:
den doden licham gif mir,
dat heilich blů̊t behald du dir!
so sin wir beide riche. (r. 1214–26)

In *hs. Gubbio* (veertiende eeuw) richt Maria zich vol verwijten tot het kruis, in de vorm van de tegenstelling[143] en ze besluit: *Quare tam alte sublevasti eum, flecte ramos; arbor alta, suscipe me ut sim esca tua, sim sotia filii, sim mater pene.*[143] En in het *Ligno crucis dum pendebat* heet het: *Flecte ramos, arbor alta, / Et redde mihi filium, / Vel cum ipso simul macta / matrem dolentem nimium.*[144]

Zo zijn ook andere vindplaatsen van dit motief alle min of meer verwant met het liturgische of theologische. Voor de meer realistische z.g. volksklacht schijnt dit motief weinig aantrekkelijk en weinig zeggend, komt daar althans niet voor: men richt zich liever rechtstreeks tot Christus, het kruis vertegenwoordigt geen zelfstandige waarde en is, hoe belangrijk misschien als symbool, niet reëel genoeg. De idee van de innige liefde die tot samenzijn dringt, blijft overheersen, ook in later tijd.[145]

Na het bovenstaande behoeft het voorkomen van dit motief bij Dirc van Delf niet meer te verbazen. Evenals in hs. Gubbio verwijt

Maria het kruis dat het haar Christus ontnomen heeft (vgl. Philip de Greve). Het overige is een uiting van innige liefde: buig je opdat ik hem kan kussen (vgl. Efrem) of neem mij op om met hem te sterven.[146] Deze laatste gedachte komt bijna letterlijk voor bij Ogier, hier evenwel gesproken tot Christus (fol. 57r). Men kan zeggen: overal en altijd is Maria's verlangen naar Christus aanwezig, maar steeds is er een oorzaak die haar verhindert aan dat verlangen uitvoering te geven: het verlangen gaat, voor de toehoorder althans, niet in vervulling omdat het bij een verlangen blijft; het kruis buigt niet; Maria is te zwak om op te staan; vrees voor de Joden; het kruis is te hoog.[147]

2. *Tot God de Vader.* Waar Maria in de oude klachten spreekt van God en van Vader, is Christus bedoeld. Bij Ogier ontbreekt dit motief, waarschijnlijk als zijnde te weinig wezenlijk of te weinig inspirerend. Bij Beda zegt Maria: *O Pater sancte Deus, o Pater, in manus tuas commendo filium meum, imo et Dominum meum, in quantum possum, et non in quantum debeo, quia non possum, quia deficio et hoc desidero ante filium in conspectu tuo mori.*[148] Enige overeenkomst is er voorts wel met de hierachter op p. 331 afgedrukte tekst uit een zestiende-eeuws hs., maar meer valt er dan ook niet van te zeggen. In de passie ed. Holder beklaagt Maria zich erover dat elk woord uit de hemel thans achterwege blijft: *hi is die verrisenis ende dat leven, ende hi verryst in mi ende in alle guede herten, mer die zoete woorden des vaders en hore ic nu van hem niet.* En na de begrafenis, de vroegere vreugden overdenkend, zegt Maria: *Waer is die troest ende die vrede, ende waer syn die soete woerden des vaders ende dat lieflic aenschyn myns liefs kints*?[149] Het gegeven was wel niet zo onbekend dat de woorden van dit motief of zelfs alleen het motief ontsproten zijn aan de creatieve geest van Dirc van Delf. De overeenkomst bij Dirc van Delf en het genoemde hs. uit de zestiende eeuw van de woorden van God op de berg, waar Hij Zijn welbehagen uitspreekt over Zijn zoon, kan geen toeval zijn. In wezen getuigt dit motief van een uiterste verlatenheid, van een zich verraden voelen door de hemel en van een groot tekort aan geloof, evenals van een verregaande onbekendheid met het plan der verlossing.

3. *Tot Gabriël.* De boodschap der menswording ging uit van de Vader maar Maria heeft de aankondiging door de engel meer persoonlijk ervaren. Achter Gabriël staat het gebod van de Vader, en in zoverre zijn beide motieven een; de figuur van de engel die Maria boodschapte, zal velen evenwel meer hebben aangetrokken en was meer concreet.

De klacht tot de engel Gabriël, waarin Maria haar teleurstelling uit in de woorden van het Wees gegroet en na iedere zin de tegenstelling laat volgen tussen het vreugdevolle *ante* en het droevige *nunc*, het begin ook van de Planctus ante nescia, is blijkbaar een zeer gewild motief geweest. Wij hebben het reeds ontmoet in LoH en in de Ghetiden, waar is gewezen op overeenkomst met het officie van pseudo-Bonaventura (zie p. 146). In het Oosten treedt dit motief naar voren bij Efrem, in het Nicodemusevangelie en in de *σταυροθεοτοκία* (zie hiervoor F. Mone, Hymnen II, no. 443, p. 145, met Griekse tekst). Blijkens onderzoekingen van La Piana werden reeds in de vijfde eeuw fragmenten opgevoerd van het Enkomion o.a. een dialoog tussen Gabriël en de twijfelende Maria. Waarschijnlijk waren deze afkomstig uit Syrische homiliën (Speculum p. 171). Een mooi voorbeeld van invloed vanuit het Oosten en tevens van een taai doorzetten van de traditie. Voor het overige zij hier reeds verwezen naar p. 181 over Jacobus van Vitry. Een direct verband tussen de Ghetide en Dirc van Delf is er o.i. niet: het is zeer twijfelachtig of de rijmvorm die in dit motief bij Dirc van Delf voorkomt in het hs. van 1480, oorspronkelijk is; hs. Den Haag uit 1479 heeft deze niet.[150] Voorts heeft D. van Delf een grotere uitbreiding dan de Ghetide. Maar ook al doordat deze berijmde Ave Maria wel vaker dit motief in zich bergt, is het niet nodig hier meteen aan directe samenhang te denken.[151]

4. *Tot de engelen.* Tot de hoogtepunten in de herinneringen van Maria behoort ook de pijnloze geboorte van Christus, toen de engelen hun vreugde uitzongen in het gloria. Ook hier de tegenstelling: thans trekken zij zich terug en zijn bedroefd. Na Christus' dood is de droefheid onder de vrouwen en een klein getal mannen zo groot dat ook de engelen – *ut arbitror*, zegt Ogier – treurden bij

het zien van de treurende moeder en van het verminkte lijk.[152] Ook in de schilderkunst is dit gegeven aanwezig.[153] Bij D. van Delf is heel dit motief zuiver schriftuurlijk: de engelen van het feest der geboorte en de engelen die hem in de woestijn dienden; in de tegenstelling is dezelfde gedachte aanwezig als hierboven bij God de Vader: de hemel heeft zich teruggetrokken. En dit is typerend voor deze klacht van D. van Delf.

5. *Tot Simeon.* Een veel voorkomend herinneringsmotief, ontleend aan het evangelie, vaak evenwel weinig vruchtbaar en weinig vatbaar voor uitbreiding. De voorzegging is in vervulling gegaan: eens werd ik genoemd *myns liefs kindekijns moeder*, voelde ik in mijn hart *rosentwighen* bloeien en was ik *moeder ende maeght;* nu lijd ik *harde pijn, pers ende wee* en ben ik *bedroefde weduwe.*[154] Onder het kruis wordt ze voor de tweede keer moeder. Een oud en vooral in theologisch opzicht uitermate belangrijk motief.[155]

6. *Tot de Joden.* Geen verwijt klinkt uit Maria's mond, geen verzoek tot hen om haar te doden; het is als zijn we teruggekeerd tot vóór de tijd van Ogier, want hier spreekt ineens weer de lofprijzing over Christus' goedheid en weldaden. In werkelijkheid is dit een teken van de voortzetting der traditie: in hymnen en sequenties, maar ook in de volkstaal b.v. in de aan een karthuizer toegeschreven *Aggsbacher Klage* wordt hetzelfde geluid gehoord.[156] Opvallend is de overeenkomst met *Joannis Gerson: O ingratissimi Judaei! Est ne haec remuneratio quam Filio meo redditis pro omnibus beneficiis quae fecit vobis, sanando ubique aegrotos vestros, praedicando bonam doctrinam? Redditis ei omnia mala pro omnibus bonis.*[157] Geen aantoonbare directe beïnvloeding, wel voor beiden opmerkelijk de schriftuurlijke, traditionele aard; het is als heeft de traditie gezegevierd over het al te menselijke.

7. Maria's woorden tot *mijn lieve susteren* en in het bijzonder tot Magdalena worden samengevat onder het topos: Dat alles zal nu niet meer gebeuren, nu hij er niet meer is. Uit het afwezigheidsmotief groeit als vanzelf de lofprijzing van Christus; het is niet de

eigen smart, die hier op de voorgrond treedt. Maria richt zich niet tot de dochters van Sion of tot de vrouwen en moeders in het algemeen om uiting te geven aan de grootheid der smart, enkel tot haar sorores en tot Magdalena. Is hier invloed aanwezig van liturgische paasspelen?[158] Juist tot deze vrouwen richt ze het verzoek: *Helpt mi minen Soen beclaghen.* Ligt achter al deze retorische vragen niet de bedoeling, de gelovige te wijzen naar Christus en bovenal naar zijn weldaden als Godmens, nu hij van hen is weggenomen? Dit is de taal van een eeuwenoude traditie.

8. Ook van de *woorden tot Christus* is ons geen bron bekend geworden. Dezelfde gedachten als hier worden uitgesproken, komen ook elders voor en derhalve blijft voorzichtigheid geboden. Benamingen voor Christus als *minen God. minen Vader, minen Soen, mynre sielen Brudegom* doen denken aan Ogier maar zij zijn ook van elders bekend en reeds van vroeger.[159] Afgezien van de ook hier aanwezige rijmvormen, bevat dit motief reminiscenties aan Ogier.[160]

SAMENVATTING

Steeds weer stoot de onderzoeker van de geestelijke litteratuur der middeleeuwen op tal van leemten.[161]

Een rechtstreekse bron voor de Mariaklacht van Dirc van Delf kunnen wij evenmin aanwijzen als de uitgever van de werken van deze auteur in staat is geweest te doen, en waarschijnlijk zal deze, gezien de werkwijze van deze schrijver, die theoloog en predikheer was, ook niet gevonden worden. Wie kennis neemt van de door hem geraadpleegde werken[162] en weet dat hij met zijn werk wilde *wairlike lude leren*, zal het niet vreemd voorkomen dat deze belezen man geen rechtstreekse bron die enkel op vertaling berustte, van node had. Hij wist voor wie hij schreef, hij kende zijn lezers en wist wat deze behoefden zodat hij zijn boek aan hun behoeften kon aanpassen. Zeer terecht is opgemerkt dat het doel hem heeft geleid „bij de keuze en bezield bij de uitwerking".[163]

Dit houdt evenwel niet in, dat D. van Delf een dermate grote

creativiteit bezat dat hij op geen voorgangers zou steunen. Enerzijds was zijn belezenheid wel zo groot, dat hij zich niet gedrongen voelde tot een letterlijke vertaling van een tekst, waaruit tevens zijn zelfstandigheid blijkt ten opzichte van de behandelde stof, anderzijds waren zijn scheppende krachten niet groot genoeg en moest hij steunen op de rijke traditie, waarbij het echter niet onmogelijk is dat de te grote theologische kennis en belezenheid hem heeft gehinderd bij zijn scheppend werk. Weliswaar zijn van de inleiding op zijn klacht „enige trekken" teruggevonden in de Vita van Ludolphus[164], maar dit zegt weinig, en wat deze karthuizer hier schrijft, is al te lezen bij Ogier en wie weet in hoevele hiermee samenhangende teksten van deze schrijver.

Onder voorbehoud menen wij te mogen zeggen, dat Dirc van Delf gebruik heeft gemaakt van een tekst welke is afgeleid van Ogier, c.q. een uitbreiding is van Ogier. Dit zijn voorbeeld kan niet ver verwijderd zijn geweest van de tekst die door de schrijver van hs. Den Bosch (B) is gebezigd. B doet sterk denken aan de Bonaventura-Ludolfiaanse levens, maar wijkt af van de Meditationes en van Ludolfus waar Maria spreekt tot het kruis (114r), tot Christus (116r), tot vrienden (118r), tot haar zuster Maria (118v), tot de Joden (118v), tot Christus (119r), tot Gabriël (119v), tot het kruis (121r), weer tot de dood (121r), tot de apostelen (121r), tot Christus (121v), tot de mensen in het algemeen (122v). Gelet op de inhoud van elk dezer elementen, alsook op de werkwijze, t.w. de regelmatige verdeling van de stof over de onderscheidene personen, – B is wel in hoge mate verbrokkeld –, moet de bron van Dirc van Delf in deze richting worden gezocht. Op de achtergrond van beide staat evenwel Ogier.

D. van Delf heeft zijn Mariaklacht een eigen aanzien gegeven, zij draagt de kenmerken van zijn werk. Is de schrijver niet vervallen in dorheid en bespiegeling, heeft hij zich weten te vrijwaren van het didactische, het moraliserende en ook van het zoetelijk devote, toch overheerst het lyrische ook niet zoals in de Plan of in het Rheinische Marienlob. Maar hij wilde geen dichter zijn en was het ook niet, en als zodanig moet hij gewaardeerd worden. Ontbreekt de schoonheid niet, de klacht munt er ook niet door uit. Van volkse aard is

ze evenmin: Maria gaat niet onder in haar gevoelens van smart, ze maakt geen theatraal misbaar *want daer was si te wijs toe ende te scamel*[165], zegt de schrijver anderen na, en voorzichtig voegt hij eraan toe: *Mer die heilighe lerars scriven veel minliker woorden, die si wel mitter herten hebben mocht of mit stilliker lippen ghesproken mochte hebben ende der waerheit wel ghelijcken.*[166] In de kringen waartoe D. van Delf behoorde, mocht geen luid weeklagende Maria voorkomen en de schrijver beroept zich op de *heilighe lerars* die Maria woorden in de mond hebben gelegd, maar verder gaat hij niet en hij voegt er verzachtend aan toe: *ende der waerheit wel ghelijcken.*

Zo draagt deze klacht de kenmerken van wat men liturgisch zou kunnen noemen: Maris is beheerst in haar uitingen, ze klaagt in verheven stijl en al is ze de bedroefde moeder wier liefde bovenal uitgaat naar Christus, het bijbelse en liturgische zijn beide in gelijke mate aanwezig als het menselijke. Maar als het waar is dat de theoloog en de mens Dirc van Delf elkaar in evenwicht houden, is de lezer toch geneigd telkens weer op te merken dat de gedachte, het objectieve en het statische net even te sterk en te gewild overheersen en aldus het menselijke verhinderen tot zijn recht te komen. Toch is de invloed van de kort achter hem liggende eeuwen merkbaar: uit deze klacht blijkt hoeveel aan innerlijke rijkdom sinds de twaalfde eeuw verloren is gegaan, hoeveel van de bezielende geest is verdwenen welke alleen de kunstenaar schenken kan, en hoeveel van de verworvenheden van de dertiende en veertiende eeuw hier enkel aanwezig is in een fraaie vorm.

LIEDEREN

Dat een genre als de Mariaklacht ook in het volkslied een plaats heeft gevonden, ligt voor de hand: geen stof is het volk vreemd als het die kan bezingen en bovendien is de verering van de Moeder van Smarten in menige streek, tot de dag van vandaag toe, een echte volksdevotie. De vele uitbeeldingen van Maria onder het kruis of van de Bewening, zeker ook nu nog in tal van dorpskerken, getuigen van de devotie die het volk aan de dag heeft gelegd en die voor

menige oude moeder meer is geworden dan wat men gemeenlijk onder devotie verstaat. De vele Mariaheiligdommen, de bedevaarten, de diensten in de Goede Week en zeker ook de Broederschappen van de Zeven Weeën zijn onweerlegbare en psychologisch verklaarbare getuigenissen hoezeer de door het leven gekwelde en de rijp geworden mens troost en hulp heeft gezocht bij haar die altijd nog meer geleden heeft dan de mens zich kan voorstellen.[167]

Ic wil met groter haesticheyt (zie p. 332 vlgg.)

Ook in het volkslied ligt aan de Mariaklacht de gedachte ten grondslag, dat Christus door de zonde van Adam moest sterven, voor het heil van de mens, en dat Maria de mens helpt in de verzoening met God. Uit de eerste vier strofen van: *Ic wil met groter haesticheyt...* klinkt deze idee ons tegemoet. De plaats en de tijd van het gebeuren zijn aangeduid: op de avond van Palmzondag bij het verlaten van Jerusalem wordt Christus gevolgd door Maria: deze strofe vormt de inleiding tot de dialoog. Mogelijk is in de zanger iets blijven hangen uit de grote levens- en passieverhalen of uit de Bethaniëscène: voor hem begint hier het lijden, op de avond van die dag.[168] Dat Maria hem *na... volchde*, kan eveneens uit dergelijke laat-middeleeuwse passieverhalen afkomstig zijn: Maria is hier de angstige bange vrouw, zeer gehoorzaam, angstvallig; op afstand ook volgt ze hem op zijn lijdensweg, steeds bevreesd door hem te worden gezien en aldus op ongehoorzaamheid te worden betrapt.[169]

Ook hier luidt het bevel van Christus: *Gaet thuyswaert.* In vier regels vier gedachten: een voor haar hard en nutteloos bevel. Is de dichter op de geschiedenis vooruitgelopen door hier reeds Maria aan Johannes toe te vertrouwen? Maria blijkt niet in staat, hem a.h.w. te ruilen voor Johannes, want *Soe en sal ic tot gheender tijt | Mi mogen verbliden.* Dan zegt Christus in harde woorden dat hij sterven zal en wel om Adam te *ghenesen*, en Maria zegt, die smart nauwelijks te kunnen verduren. Hiermee is de dialoog afgelopen. In de volgende strofe hangt Christus aan het kruis en van Maria heet het: *haer liep so menigen heeten traen | Al ouer haer soete wanghen.* Besluit: smeek-

bede van de dichter tot Christus: wees mijn ziel genadig *al doer die weerde moeder dijn /*.

In enkele regels zijn de hoofdzaken samengevat in een sprekende dialoog. Ook hier – evenals in het Bethaniëtafereel – voorzegt Christus zijn eigen dood en vermeldt de reden van zijn sterven. Is er wel veel veranderd sedert Ogier?

Van liefden comt groot liden[170] (zie p. 334 vlgg.)

Twee versies van 16 strofen van elk zeven regels; een derde versie bevat slechts de eerste vijf strofen van de voorgaande.

De dichter volgt het lijdensverhaal vanaf de ontmoeting van Christus en Maria bij de ingang van Jerusalem, een gegeven dat ook in de beeldende kunst niet onbekend is. Het gehele lied is vervuld van de eeuwenoude idee dat Maria's lijden zo groot was door haar grote liefde. De eenheid van dit lied blijkt bovendien uit het vasthouden aan de hoofdzaken in de verhouding van moeder tot zoon. Christus lijdt om Adam; Maria voelt zich verlaten, haar lijden zou niets te betekenen hebben als zij hem kon helpen met het dragen van het kruis (een variatie op het verlangen naar mystieke eenwording?).

Overal blijft het verhaal, het gebeuren hoofdzaak: de kruisdragende Christus is als een verbannen dief, van Maria wordt gezegd: *Met weenentlijcken oogen / Dat si hem ane sach.* Verder niets theatraals, niets sentimenteels. Typisch voor deze klacht is: a) een engel komt Maria troosten, m.a.w. de bovennatuur leeft volkomen mee. Bij Ogier treuren de engelen, treurt heel de natuur, maar hier heet het: *Die engelen songen schone / Al in den hooghen throon.* Maria treurt nog onder het kruis, als mens; in de hemel is vreugde; b) Maria's verhouding tot God de Vader (vgl. o.m. D. van Delf); c) oproep tot medeklagen: dramatisch effect, vooral in passiespelen; d) Christus zegt de reden van zijn lijden.

GROEP C. SAMENSPRAKE

Tekst LW (Leeuwarden), benevens tekst BR (Brussel) en gedeeltelijk tekst B (Den Bosch)

In dit hoofdstuk zijn onder bovenstaande titel drie teksten samengenomen welke nauw met elkaar in verband staan. De titels van de teksten luiden:
hs. Leeuwarden: *Hier begint onser liever vrouwen clage* (zie p. 28).
hs. Den Bosch: ... *Ende een schone clage ende rouwe des bedroefde mueders ende reyne maghets maria* (zie p. 30).
hs. Brussel: *Hier begynnen zeer mynlicke worde die onse here ihesus had mit synre liever moder van palm sonnendach totten gueden vrydach toe ende sijn zeer bewegelick* (zie p. 31 vlg.).

In de hss. is voorts sprake van *die heymelike passie* (A'dam), *seer minnentlike woerden* (Leiden), *der sueter medespraken* (Petersburg) of *zeer mynlicke worde* (Brussel). Zie lijst p. 31 vlg.

In de incunabels keert de laatstgenoemde titel nog wel terug in de oudste editie (1494), maar in alle volgende drukken heeft het werkje dezelfde titel: *Palmsondach oft Onser vrouwen claghe*, uitgezonderd de editie Antwerpen 1535: *Onser vrouwen Claghe oft Palmsondach.*

Hoezeer verschillend de tekst ook is, toch staan al de genoemde stukken nauw met elkaar in verband. Daar het niet ons doel kan zijn de onderlinge verhouding nauwkeurig vast te stellen en wij toch enige indrukken willen geven van de inhoud en de aard, wordt hier even dieper ingegaan op de tekst van hs. Leeuwarden, omdat dit hs. voorzover is na te gaan het oudste is en wel de meest ongeschonden tekst bezit.

De opwekking van Lazarus zet zoveel kwaad bloed bij de Joden, dat deze besluiten Christus te doden (fol. 70a).[170a] Genezing van de tien melaatsen, de geschiedenis van Zacheus, intocht in Jerusalem op Palmzondag. De volgende dag begeeft Jesus zich vanuit Bethanië naar Jerusalem: vijgeboom, overspelige vrouw, in de tempel

Afb. 9

onderrichtend; in de avond terug naar Bethanië. *Ende sonderlinge sine bedroefde moeder seer verblijt wert doe si hem sach ende viel hem te voeten Ende bat hem dat hi niet weder en ghinge tot iherusalem want si in groter droefnisse was om sinen wille Onse lieve here troeste hoer doe seer mynlike Ende onder des worden si geroepen toe den eten ende si en mochte van anxte nauwe eten* (fol. 79a). Op de avond van de volgende dag – dinsdag – voorspelt Christus te Bethanië zijn lijden, aan de hand van uitspraken der profeten. Als bron wordt genoemd *iacobus in den boeke van den liden ihesu christi.* Maria verzoekt hem het mensdom op een andere wijze te verlossen. De hemelse vader, zo zegt Christus, wil zijn lijden ter verlossing van de mensheid. Dan richt Maria zich tot *Gabriël* – ook hier het motief van de herinnering en van de tegenstelling – met enkele zinsneden uit het Wees Gegroet[171], waarop deze antwoordt in de zin van: Troost u, het is Gods wil! Om de mensheid moet Christus en moet Maria lijden, bid de Vader om troost. – Vóór het avondmaal zitten *Christus*, *Magdalena* en ook *Maria* bij elkaar; Magdalena is bevreesd voor de geruchten uit de stad volgens welke men Christus wil doden. Als Christus de beide vrouwen zegt nog slechts een korte tijd bij hen te zijn, zijn ze zeer ontsteld. Hij belooft hun de volgende dag bij hen te blijven, waarop zij hem smeken het paaslam met hen te eten en niet naar de grote stad te gaan. Die nacht brengen allen in gebed door. (Hier volgt een passage over de twee *willen* in Christus en Maria.) Als *Magdalena* haar verzoek, het lam met hen te nuttigen, niet ziet ingewilligd, gaat ze naar Maria; beiden zijn zéér bedroefd. *Maria* vraagt Christus wenend, het mensdom op een andere manier te verlossen, zonder lijden en zonder dood: hij is immers almachtig! Antwoord: de profetieën moeten vervuld worden, ik moet sterven. Dan vraagt ze: waarom moet je dan zoveel lijden? Eén druppel bloed is immers voldoende ter verlossing van de mens! Antwoord: elk van de 462 beenderen in mijn lichaam moet slagen ontvangen om de profetieën in vervulling te doen gaan. Maria: hoe moet ik dan de boodschap van de engel opvatten, want jouw pijnen zullen mijn hart doorboren! Antwoord: de tijd van de smart is aangebroken. Wil de ziel van de mens rein worden, dan moet mijn gelaat worden als dat van een melaatse. Maria weer: Vader en moeder moet men eren! Ge-

hoorzaam dus en sterf een andere dood. Antwoord: mijn mensheid, moeder, heb ik van u ontvangen, mijn godheid van de Vader, daarom moet ik Hem bovenal gehoorzamen. Eens heeft de mens zijn arm uitgestrekt naar de boom met de verboden vrucht, nu moet ik mijn arm uitstrekken naar de boom van het kruis om de mens tot genade te brengen. Ik zal de Vader bidden om hulp en troost voor u. – Maria valt hierna bewusteloos neer.

Intussen onderhandelt *Judas* met de Joden. Vol liefde wordt hij door Christus ontvangen, ofschoon deze alles weet. Citaten van Augustinus en Bernardus. In Bethanië treedt Maria Judas vol vertrouwen tegemoet, ze vraagt hem haar kind bij de Joodse priesters voor te spreken, want ze wist dat hij met hen op goede voet stond. Tijdens de maaltijd zit Judas tussen de moeder en de zoon in (poging tot oproepen van dramatische ontroering?). Christus brengt na zijn leerlingen het lijden te hebben voorzegd, de nacht in gebed door. – De volgende dag zendt *Christus* Petrus en Johannes vooruit naar Jerusalem om het avondmaal voor te bereiden, maar hij verbiedt zijn moeder, Magdalena en de 72 leerlingen hem te volgen. Bij het zien van zijn wenende moeder wordt de heer diep bewogen. *Maria's laatste bede* is, vóór hem te mogen sterven. Antwoord: Ik zal eerst sterven en de hemel ontsluiten om u met uw lichaam het eeuwige leven binnen te voeren. – Als Maria met uitgestrekte armen voor hem neervalt, wordt hij zo bewogen dat hij heengaat en haar als dood laat liggen. Gebed van Maria tot de Vader (vgl. Dirc van Delf). Maria spreekt tot de vrouwen de woorden die *sunte bernaert secht op cantica.* Slot: *O vos omnes...*

Als de twee voornaamste delen van deze clage kunnen worden beschouwd *de vier vragen van Maria aan Christus* om het mensdom op een andere wijze te verlossen en daarnaast *de woorden van Maria tot Gabriël, God de Vader en de vrouwen.* Heeft dit laatste deel reeds een plaats ingenomen in de vroeger besproken klachten, de vragen ontmoeten we hier voor het eerst. Bovenstaande korte inhoud geeft de geest van de Samensprake slechts vaag weer. Het evangelieverhaal is nog hoofdzaak, ondanks de ingelaste stukken. De nieuwsgierigheid naar Christus' doen en laten in de laatste dagen

voor zijn lijden heeft het aanzijn gegeven aan deze stof, die reeds de kenmerken draagt van een zekere volksheid – een moeilijk te omschrijven begrip overigens –, die geneigd is tot het gevoelige en didactisch is van aard. Het evangelie staat op het punt te wijken voor een dialoog met zeer sterke gevoelsaccenten terwijl de verhouding van moeder tot zoon niet uitkomt boven die van de huiselijke omgeving.

Ook de in deze tekst genoemde namen van personen die als *bron* gediend zouden kunnen hebben, zijn weinig betrouwbaar gebleken. Naast gegevens uit de bijbel ontmoeten we citaten van kerkvaders en leraren als *Augustinus*, *Anselmus*, *Bernardus*, *Bonaventura* en zelfs van *Chrysostomus* en *Origenes*. Bovendien komen namen voor als *Jacobus*, *Petrus Damianus*, *Josephus*, *Ambrosius*, *Gregorius*, *Alexander* e.a. Enerzijds is men geneigd te gaan zoeken in een met citaten doorspekt werk als de *Vita* van *Ludolphus*, en anderzijds voelt de onderzoeker zich a.h.w. gedreven naar vermaarde werken als de *Vita Rhythmica*, waarin vele van deze namen prijken als bronnen en waar zelfs een *Germanus* genoemd wordt, maar waarvan nog door niemand de opgegeven bronnen zijn onderzocht. Zoals reeds herhaalde malen is opgemerkt, heeft het gezag van een beroemde en godvruchtige schrijver een zeker aanzien gegeven aan een tekst, maar zijn in werkelijkheid tal van ontleningen te danken aan minder bekende grootheden en aan werken die tot de pseudo-litteratuur behoren. *Ogier*, *Plan*, *Anselmus' Interrogatio* bieden geen bronnen.

Wij meenden de bron te hebben gevonden in de *Meditationes*, waar de schrijver in de hoofdstukken 66 tot 72 onderwerpen behandelt die ook in onze tekst voorkomen. De populariteit van dit werk in de middeleeuwen is bekend. Vooral opvallend was de overeenkomst van titels als: *Quomodo Dominus Iesus redijt in Bethaniam, ubi Maria Magdalena unxit pedes eius*, en: *Quando Dominus Iesus mortem suam praedixit matri*. Hier lag, vooral in het laatstgenoemde hoofdstuk, de bron voor het grijpen, temeer daar hs. Den Bosch ook in het voorgaande een rijk gebruik heeft gemaakt van de befaamde Meditationes. (Zie p.160). Evenwel, *hs Leeuwarden* zegt: *Als si dan tesamen quamen toe betanien voerseide hi hem al syn liden Als dat hi den doot solde liden ende dat die tyt daer bi was Ende dat voer seide onse here mitten*

– 83a – *prophecien die hi gesproken hadde voer synre doot Ende bewees dat mitter figueren in der older ewen Ten eersten in abraham die sinen enigen soen ysaac offerde mit willen Ende die soen liet hem mit willen offeren Die andere figuer was in den lamme dat god hadde heiten doden totter paesliker hoechtyt...* De voorafbeelding nu van Abraham die zijn zoon Isaac offert zoals God de Vader met Christus heeft gedaan, – een vergelijking overigens die niet zeldzaam is in de middeleeuwen[172] –, vormt het begin van een tractaat waarvan de woorden ontleend zijn aan *Genesis* 22, 10: *Extendit manum, et arripuit gladium, ut immolaret filium suum.* Meestal wordt dit werkje aangeduid als het *Extendit manum-tractaat.* Vooral in Duitsland is het zeer bekend geweest: 133 hss. zijn er kort geleden van geteld en meer dan 16 incunabels uit de jaren 1480–1517.[173] Hieronder bevinden zich negen Nederlandse hss. en wel: vier in K.B. Den Haag, drie U.B. Leiden, een U.B. A'dam en een in Bisschoppelijk Museum Haarlem.

De oudste hss. dateren uit ± 1400, de jongste zijn uit de zestiende eeuw. In zo goed als alle Duitse dialecten zijn hss. van deze tekst bewaard, de meeste zijn uit Beieren. De plaats van herkomst ligt tussen Stockholm-Londen-Bonn-Lemberg. Dat de intensiteit van het aantal hss. naar het Westen toe afneemt, kan zijn oorzaak hierin vinden dat juist de andere naam voor deze tekst: *Palmsondagh oft Onser Vrouwen Claghe*, hier te lande vaker is gebezigd, waardoor iemand licht op een dwaalspoor wordt gebracht.[174]

Het tractaat staat ook bekend onder de naam: *Der Passionstraktat des Heinrich von St. Gallen.*[175] Deze Heinrich van St. Gallen, die in 1387 magister in Praag was, is o.m. de schrijver van een verklaring van het Magnificat;[176] er zijn van hem geen Latijnse werken bekend. In een Latijns hs. dat overeenkomt met stukken uit het desbetreffende tractaat, wordt als vervaardiger hiervan genoemd *Jacobus van St. Vitry*[177] en wel bijna zeker is deze de vaker vermelde *Jacobus*, ofschoon in een ander hs., dat van Freiburg, een zekere *Josephus* genoemd wordt, een naam die eigenlijk al even weinig zegt.[178] Deze Jacobus, – of moeten we zeggen: Jacques de Vitry? – is waarschijnlijk in Reims geboren tussen 1160 en 1170, studeerde te Parijs, is kanunnik geweest in Oignies in het oude bisdom Luik en heeft een groot aandeel gehad in de vijfde kruistocht. In 1216 tot bisschop

van Akkon gewijd, keerde hij na een jarenlang verblijf in Egypte naar Europa terug, in 1225. Vier jaren later werd hij kardinaal van Tisculum. Hij overleed in 1240 te Oignies.[179]

Wij beschikken niet over de, grotendeels onuitgegeven, geschriften van Jacobus van Vitry en hebben zelfs niet kunnen achterhalen of de desbetreffende tekst al of niet is opgenomen in de Sermones de Tempore. Het enige houvast is de recente publicatie naar een hs.[180] Het eerste deel hiervan is gedateerd 1451, maar hoeveel kan in de twee tussenliggende eeuwen niet zijn veranderd? Is dit een deel uit een groter geheel, is het een zelfstandige tekst? Wij weten het niet: de laatste uitgever is hierop niet dieper ingegaan en ons zou dit onderzoek te ver voeren. Maar hoe dan ook: in dit deel staat de Bethaniëscène, zoals boven reeds gezegd is bij hs. Leeuwarden. Het is een zeer levendige beschrijving van de laatste dagen die Christus te Bethanië heeft doorgebracht. De *Meditationes* kunnen derhalve niet de bron zijn[181] en zelfs in de *Vita Rhythmica* (1230–50) komt dit gegeven al voor, zij het nog niet in de geest en vorm van later tijd. In deze Vita wordt nl. gesproken van: *Soliloquium quod habuit Jesus cum Maria matre sua*,[182] en *Walther van Rheinau* zegt na r. 6825: *Hie vâhet an die wehselrede des heimlîchen gespraeches, daz diu maget Marîa und ir sun Jêsus sament hâten.* Bovendien: in deze Vita wordt Jacobus van Vitry genoemd als de jongste bron.[183] Zeker, de tekst uit deze Vita is terug te vinden in het latijnse hs. van J. van Vitry van 1451, maar feiten als deze maken de nieuwsgierigheid nog groter: langs welke wegen en hoe is dit soliloquium na twee eeuwen, waarin de Meditationes zijn ontstaan, in dit hs. terechtgekomen? Het is moeilijk aan te nemen dat een tijdgenoot van Ogier en Godfried van Breteuil, in de twaalfde eeuw, een dermate grote gevoeligheid aan de dag heeft gelegd dat deze tot sentimentaliteit is gestegen. O.i. is de geest van geschriften als de Meditationes niet vreemd aan zulke veranderingen en heeft het oorspronkelijke tractaat (?) veel dichter gestaan bij teksten als het Soliloquium uit de Vita Rhythmica.

Anderzijds: Jacobus van Vitry was geen kamergeleerde. Door zijn langdurig verblijf in het Heilige Land heeft hij de plaatsen waar Christus en Maria hebben geleefd, uit eigen aanschouwing leren

kennen en hij vertelt er ook over in zijn brieven.[184] Hij ook is de persoon die door zijn meeslepend woord en grote gemoedsvolheid de massa had bewogen tot deelneming aan een kruistocht en bekendheid had gekregen als schrijver van exempla. Hij heeft gestudeerd in Parijs, in dezelfde rumoerige én vruchtbare tijd waarin Hugo van St. Victor en Godfried van Breteuil daar leefden, en vandaar heeft hij zich begeven naar Oignies, waar hij het leven van de daar geleefd hebbende Maria beschreven heeft.[185] Voor de bloei van het mystieke leven is de provincie Luik in die tijd zeker even belangrijk geweest als het land van Ogier, en zoals de cisterciënzer Ogier heeft gesproken tot zijn dochters van Jezus, kan Jacobus van Vitry, die zichzelf uit het onstuimige Parijs had verbannen naar de stilte en woestheid van de Ardennen, dat hebben gedaan in het cisterciënzerklooster van Oignies. Het verlangen naar zuiverder lucht had hem niet zonder reden naar deze plaats gedreven. Onze zuidelijke gewesten zijn in die tijd zeer belangrijk geweest, zeker voor de mystieke beweging van die eeuw.[186] Ook hier blijkt weer, welk een leidinggevende plaats de cisterciënzers hebben ingenomen.

In het kader van ons gehele onderzoek nog een opmerking: in een hs. in Gent bevindt zich tussen de brieven van Jacobus van Vitry een preek die begint met de woorden: *O vos filie Jerusalem*, en waarvan het explicit luidt: *Planctus dei genitricis editus a sancto Bernardo.* Is deze tekst mogelijk niet een fragment uit de preek, alias het tractaat van Ogier?[187] Het hs. dateert weliswaar uit het einde van de dertiende eeuw, derhalve is voorzichtigheid geboden. Niettemin zou dit gegeven een aanwijzing kunnen zijn voor het geestelijk verkeer tussen Piemont en Parijs, of tussen cisterciënzerkloosters onderling. Tevens zou het kunnen inhouden, dat de naam Ogier toen reeds in vergetelheid was geraakt. Heeft er niet een zeker verband bestaan tussen Ogier, de auteur van de Vita Rhythmica, Parijs, de mystieke beweging in Brabant en Luik? Dit alles dateert van vóór de Meditationes![188]

Hoewel vergelijking van de Latijnse en Duitse tekst met die van hs. Leeuwarden en Palmsondach heel belangwekkend zou zijn en voor een afzonderlijke studie zelfs noodzakelijk, is op deze plaats beperking vereist omdat de oorspronkelijke tekst van Jacobus van

Vitry als basis ontbreekt en het geheel geen klacht betreft in de zin die er door ons aan is gegeven.[189] Toch is het tekenend voor de geest der latere middeleeuwen dat de klacht van Maria plaatsvindt vóór het begin van het lijden, in Bethanië. De dodenklacht is tot devotielitteratuur geworden met een, in sommige teksten althans, weeë bijsmaak van sentimentele zoetelijkheid.[190]

Voor een volledig onderzoek van deze tekst is het hier niet de plaats: daarvoor is het aantal hss. te groot en bovendien zullen zeker ook buitenlandse archieven moeten worden geraadpleegd. Voorlopig kan worden gezegd, dat de desbetreffende fragmenten uit de hss. Leeuwarden, Den Bosch en Brussel in verband staan met een Passio Christi, welke wordt toegeschreven aan Jakob van Vitry (zie K. Ruh diss., p. cv). In de beide eerstgenoemde hss. is de Samensprake een onderdeel van het geheel, in hs. Brussel is ze zelfstandig geworden. Hs. Leeuwarden is wijdlopig waar het gaat om het evangelieverhaal, volgt de z.g. tekst van Vitry evenwel vrij nauwkeurig. Hs. Den Bosch is zoetelijk, meer in de geest van de Meditationes, echter minder langgerekt.

Ter vergelijking volgt hieronder een passage die we voor een deel reeds hebben ontmoet bij Efrem en in het Nicodemusevangelie, in de Ghetiden en bij Dirc van Delf, nl. het aanroepen van Gabriël. De Latijnse tekst is afkomstig uit een hs. van de stadsbibliotheek van Elbing, gedateerd 1451 (zie Ruh, loc. cit.). In het fragment uit hs. Den Bosch zijn vanwege de leesbaarheid alle afkortingen opgelost, en de v, w en u door resp. u, uu en v vervangen. Daar het ons niet te doen is om nauwkeurige tekstvergelijking, zijn de fragmenten in gewone letter achter elkaar geplaatst.

1. Cod. Elbing Q 75 (ed. K. Ruh, diss. p. 152 vlgg.)

p. 153: Feria quarta post diem palmarum. Surgunt mane mater et filius in die mercurii, et filius non recessit a matre quasi per totam diem, sed stans seorsum cum ea dulciter colloquendo et predicando sibi suam acerbissimam passionem inducens eam, ne nimium tristaretur. Audiens autem hec dolorosa mater incepit dulciter rogare filium suum, ut non sic fieret, et amarosa rogamina tot

valida argumenta induxit, quod opportuit filium Christum dominum in respondendo habere recursum ad verba in principio thematis allegata: Extendit manum suam ecc, quasi dicens: Tu, mater dulcissima, tu rogas, quod alio modo procurem salutem humani generis quam sustinendo martirium passionis, et rei veritatis est, quod teneor exaudire rogamina tua. Sed ex alia parte considerare, dulcissima mater, quod pater meus celestis exten – p. 154 – dit manum suam paterne proteccionis et arripuit gladium infinite dileccionis, vt ymmolaret me, filium suum, in altari crucis, ut ibi sustineam mortem et penam fortissime passionis pro remedio humane redempcionis. – Videns autem dolorosa mater Christi, quod ad istam responsionem loqui non posset, sed quod opportebat oracio, quod ita esset, ex quo placitum erat patri celesti, vertit se contra ad angelum Gabrielem, qui eam nunquam derelinquerat, dicens: Ego recordor, quod in persona tocius celestis curie at in persona tocius matris ecclesie in die sancte anunciacionis dixisti michi: Aue gracia plena, dominus tecum, benedicta tu in mulieribus! Quomodo ergo esse potest, quod sim plena gracia, cum nec apud filium meum dilectissimum, nec per eum apud patrem celestem inveniam graciam, quod filius meus liberetur de manibus crudelium Judeorum. Similiter quomodo potest esse, quod dominus sit mecum, cum statim et iam in proximo debet a me dominus et filius meus dilectus tradi ad mortem? Item quomodo esse potest, quod sum benedicta in mulieribus, cum statim venturus (169r) sit dies, in qua multi de populo Judeorum alta uoce dicent, quod ego sum inter omnes mulieres despecta? – Cui respondit archangelus Gabriel: Conforteris, dulcissima mater Christi! Verum est, quod te salutauerim cum grandi leticia, sed modo in tua grandi tristicia confiteor, dulcissima regina, adhuc, quod es gracia plena. Sed noueris, quod patri celesti sic placet, quod cor tuum sit istis diebus mesticia plenum. Quia considera, quod istis diebus licet filius tuus, qui est fons graciarum, tamen oportet, quod sit totus plenus amaritudine, tristicia. Et ideo non mireris, si de te permittitur, quod sis tristis, sicut enim in persona tua et filii tui dicebat Jeremias propheta Threnorum 1°: O uos omnes, qui transitis per uiam, attendite et videte, si est dolor similis sicut dolor meus! Item, dulcissima regina, confiteor, quod

ego dixi, quia dominus tecum, et verum est, quod dilectus filius, dominus tuus, tecum sit, semper tecum fuit et est per dulcedinis singularitatis. Tamen oportet, quod istis diebus tollatur a te corporaliter per amaritudinem crudelissime mortis et passionis. Et ita dictum est in persona tua Helizeo prophete – p. 155 – de magistro et domino suo Helya 4° regum: Nosti, quod hodie tollet Dominus dominum tuum a te? Item confiteor tibi, dulcissima regina, quod ego dixi tibi: Benedicta tu in mulieribus! et quamuis crudeles Judei dicant tibi istis diebus, quod sis maledicta. Tamen conforteris, quoniam de te in figura scriptum est, Genesis: Qui maledixerit te, sit ille maledictus! Conforteris ergo, virgo Maria, istis diebus, quod cor tuum plenum erit tristicia et dolore, vnde quia scriptum est Matth. ıxx(!): Gladium veni mittere in terram. Ita oportet, virgo dulcissima, quod in corde tuo sit gladium doloris et penalitatis, sicut de te prophetizauit Symeon, Lucas ij°: Tuam ipsius animam pertransibit gladius. Istis diebus non est tempus nec locus salutandi te, sed locus te confortandi cum pio amore et dicere tibi consolari. Regina celi, tempera tuam tristiciam, quia, quod filius tuus flagelletur, crucietur et occiditur, contexatum est per paternam sentenciam, qui iam extendit manum sue proteccionis et arripuit gladium infinite dileccionis, ut ymmolaret filium suum vnigenitum et sibi coeternum. Conforma, celestis regina, voluntatem tuam voluntati diuine et cessa a merore!

2. Hs. Den Bosch:

Van den woensdach (in rood), fol. 78r.

Des woensdaechs als ihesus voert quam soe gruetede hem maria sijn lieve mueder ende seyde. wel lieve uutvercoren kint suldy nu desen dach by my bliven. Jhesus antwoerde ende seide Ja ick lieve mueder. Ende hy ghinck in sijn bedinghe. Ende maria wachtede wanneer dat haer lieve kint voert comen soude. Ende alst ihesus beliefde soe quam hi voert Ende sy ghinghen eten. Ende als die maeltijt ghedaen was soe ghinck onse zuete vrouwe – 78v – mit maria magdalena in den boemgaert ende seide Lieve maria magdalena wat sullen wy gaen duen wat sal ick van mijn lieve kint best

bidden Ende als sy malkanderen aldus toe spraken soe quam onse heer tot haer ende seide Lieve mueder nu ben ick hier by u vraecht nu wat ghy wilt ende ghebruyket mynder die tijt dat ick by u ben. Doe vraechde onse lieve vrouwe Lieve kint ist ymmer waer dat die ioden nae u lijf staen. Hy sprack Lieve mueder iaet Sy sprack wil dy ymmer sterven Doe seide onsen (*laatste n van onsen in hs. doorgestreept*) lieve heer, wel lieve mueder ghy weet wel dat ick die glorie mijns hemelschen vaders woude laten ende van u gheboren woude worden om – 79r – dat ick sterven woude omdattet mijns vaders wille was. waerom mijn lieve mueder wildy dat wederstaen dat wy in der ewicheit altoes hebben gheordineert ende en wilt doch nyet beletten die verlossinghe des menschelike gheslachtes. Onse lieve vrouwe seide Neen ick lieve kint ghy weet wel dat nymmermeer mijn wille van den wille uwes hemelschen vaders ghescheiden en is Ende wel lieve kint mijn muederlike harte kan hem qualiken bedwinghen O mijn alre liefste kint wilt my doch eene bede duen dat soe bid ick u vriendelick. Jhesus seide Lieve mueder wat is dat. Maria seide Mijn lieve kint dat ghy dat noch verlanghet – 79v – want ghy zijt noch ionck. Sal my uwe ionghe natuere afgaen in den bloessem uwer iongher ioghet des sal mijn ziel ende mijn moederlike harte in al te veel zwaerder pynen wesen aen te syen. Mijn lieve kint daer om bid ick u oft wesen mach dat ghijt noch verbeydet. O mijn alder liefste mueder dat en mach doch nyet wesen O muederlike harte en kan dat nyet begripen hoe seer dat hem verlanghet die in den hemel ende in der aerde ende in der hellen sijn. Die enghelen begheren myn glorie te syen. Die vaders ende alle mijn lieve vrienden die daer soe mennighe iaren nae mijn doot verlanghet hebben begheren haer verlossinghe. Aldus lieve mueder – 80r – en macht anders nyet wesen. Dit is den dach die ick vercoren hebbe Ende als die bedroefde mueder dat hoerde was sy zeer bedroeft ende seyde. Duet my doch een bede. Jhesus seyde Lieve mueder wat is dat. Maria antwoerde ende seyde Lieve kint soe sterft dan een sachten doot als ghy doch wel moeghet wel lieve kint ghy vermoeghet doch wel alle dinck Ghy zijt noch ionck. een harde doot soude u te zwaer sijn ende mijn moederlike harte soude my al te wee duen. Wel lieve mueder dat en mach alsoe nyet wesen.

Ick muet vervollen al dat van my ghescreven is Sy zullen my den wreetsten ende alderhardsten doot aenduen die sy int harte ymmermeer ghedencken mogen. – 80v – Ay lieve kint hoe sal ick dat lyden moghen. O mijn alder gheminste mueder het moet doch aldus ghescyen Ende weetet dat ick den schat vinden sal die soe mennich ewich iaer verloren heeft gheweest welcken schat ick lieve mueder in der ewicheit vercoren hebbe. Doe seide maria die mueder gods Lieve kint duet my doch een bede. Jhesus seide Lieve mueder wat is dat. Lieve kint want ghy doch sterven wilt soe versmaedeliken doot zoe sterft doch op een reyne stede op dat ick alle die daghen mijns levens die mach versoeken. O lieve mueder, dat en sal nyet geschyen Sy zullen my op die alder onreynste stede dooden die zy ghedencken moghen Doe seide zijn lieve mueder O lie – 81r – ve kint waer sal ick my hene keeren Suldy my al wederstaen daer ick om bidde Ick mach dit zwaerlick lyden nyet aensien Daerom bid ic u doet barmherticheit mit my. ghy hebt soe mennighe mensche mit uwer barmherticheit aenghesien ende dat ick u bidde dat en is u nyet onmoeghelick. O lieve mueder wat is dat O lieve kint dat ick voer u steruen mach op dat ick dat ellendighe lyden nyet over en sye O lieve mueder dat en mach nyet wesen want ick vervollen muet dat ghene dat ick selver gheboden hebbe dat men vader ende mueder eeren sal. Lieve mueder u stede is ende behoert in den hemel ende nyet in der hellen. O lieve kint soe laet my doch mit u ster – 81v – ven opdat ick nae uwe doot nyet en hebbe dat bittere lyden te overdencken Doe sprack onse lieve here Lieve mueder dat en mach nyet gheschien Noch en wordt dat rijcke gods nyet open want noch en worde ick niet ghetoghen ten hemel. Lieve mueder als ick verresen ben dan sal ick tot u comen ende troesten u weder ende mijn discipulen ende daer nae sal ick opclymmen ten hemel ende bereyden u die stede Maer nu lieve mueder muet ghy mit my lyden als een ghetrouwe mueder mit haer kint. Och mit wat quetseliker kermen riep sy totten enghel gabriel ende seide Waer sy dy nu Ghy seide my dat ick was ghebenedijt boven allen wyven ende nu – 82r – is die benedixie van my ghetoghen ende ick ben wel een die bedroefste mueder die daer ye opter aerden leefde O vader in der ewicheit hoe salt zijn mit uwen sone ende mijn lieve

kint. hoe sal ick moghen leven wien sal ick claghen mijn verdriet. In aertrijck is mijn troest verloren. O vader in der ewicheit heb ick hier toe den gods sone ghedraghen Is hy hierom van my gheboren dat hy aldus van my soude sceyden ende my laten in desen ellendighen zwaren lyden sonder enighen troest O gabriel ick bezweer u by den levendighen gods sone dattu my nu troestes. het is nu tijt dat ick in den hemel troest zoeken muet want mijnre zielen troest heeft my begheven. – 82v – Ick en kan van minen gheminden soen niet een bede vercrighen van al dat ic begheert hebbe Ende onse lieve vrouwe was in alsulcken druck ende lyden dat ment niet en mach bescriven. maer elc mach voer sijn harte slaen ende dat mit compassy overdenkcken als hy best can ende mach. Ende als ihesus sijn lieve mueder sach legghen in soe zwaeren druck ende hy haer nyet en troeste noch en mochte vertroesten. mit wat bitteren rouwe dat sijn harte wort beweghen dat en soude nyemant konnen ghespreken ofte ghepeynsen want nye kint en mochte sijn moeder soe zeer bemynnen als hi dede want nye en was in der warelt alsulcken volcomen ende vol – 83r – maecten mensche als ihesus want hy was een gherechte sanguijns mensche Ende alle sijn leven was in mynne ende mit volcomen mynne bemynde hy zijn lieve mueder boven allen creaturen want alle devote leerraers segghen dat onse lieve heer bemynde zijn mueder in haere lichaem besloten wesende al hadde hy daer noch hondert iaer in gheleghen ten hadde hem nyet verdroten. Elck mercke in wat druck ihesus was als hy zijn mueder in soe groten druck sach ende hy wel wiste wat onsprekeliken lyden haer aenstaende was dat sy nyet en wiste Als die suete ihesus dit aenmerckende was soe en konde hy zijn menschelike natuer nyet bedwinghen ende – 83v – hy keerde hem omme dat hem sijn mueder niet syen en soude ende hy weende zeer bitterlick dat die tranen van sijn aensichte neder liepen in der aerden.

3. Hs. Leeuwarden, fol. 83a tot en met 86a, hierachter p. 348 vlgg.

4. Hs. Brussel zie hierachter p. 358, fol. 127v (Des woonsdaechs) tot fol. 132r (Doe vantse...).

Hs. Leeuwarden staat het dichtst bij de ons beschikbare tekst

van Jacobus van Vitry. Jonger zijn hs. Den Bosch en hs. Brussel, welke teksten ook dichter bij elkaar staan. Een merkwaardig voorbeeld hoe een tekst uit de dertiende eeuw een best-seller is geworden in de vijftiende eeuw en later. Wij menen het hierbij voorlopig te moeten laten.[191]

GROEP D. NA DE MIDDELEEUWEN – UITBLOEI

De boven op p. 171 vlgg. besproken liederen behoren, hoewel uit late drukken bekend geworden, nog geheel tot de middeleeuwen. Er zijn evenwel een aantal klachten die in een of meer opzichten nog aan deze tijd doen denken, maar althans naar de geest moeilijk hiertoe gerekend kunnen worden. Met de algemene ontwikkeling van de vroomheidslitteratuur na de middeleeuwen loopt die van de Mariaklachten vrijwel parallel, uiteraard. Ofschoon al deze voortbrengselen min of meer de kenmerken dragen van barok en contrareformatie, lijkt de volgende indeling toch wel nuttig:

1. nabloei van de middeleeuwen, vernieuwing van de vorm: *Justus de Harduyn, J. Stalpart van der Wielen, Mechteldis van Lom.*
2. a) het volkslied, b) nog herinnerend aan de middeleeuwen, niettemin al een overheersen van de vroomheid: *Clachte van Maria ondert Cruys, Klaegh-Liedt van Maria, De Droefheit van Maria, De Cruysdraginge Christi.*
3. doorwerken van de middeleeuwen in zuivere barokgeest: *Pater Poirters.*
4. nawerking van de middeleeuwen in het drama: *C. de Bie.*

Uit literair oogpunt mag het lied van Justus de Harduyn met ere worden genoemd. Uitvoerige bronnenstudie voor de genoemde liederen is, gezien de toestand waarin de studie van de letterkunde en van het lied in het bijzonder verkeert, ternauwernood mogelijk: een alleenstaand lied mist achtergrond zolang het niet geplaatst is in een zekere samenhang, het doel immers van bronnenonderzoek. Gelukkig betreft het hier een genre waardoor het geheel der liederen althans een zeker perspectief krijgt, door vergelijking onderling en door een terugblik op het verleden.

1. De Harduyn, Stalpart, Mechteldis

Ofschoon de drie dichters De Harduyn, Stalpart en Mechteldis tot de zeventiende eeuw behoren – het is immers als hebben de beide voorafgaande eeuwen geen belangrijke nieuwe werken voortgebracht –, zijn ze naar de geest nog volop middeleeuws. Voor een deel moge de oorzaak hiervan te zoeken zijn in het milieu waarin zij een deel van hun leven hebben doorgebracht en waar de geest van de oude tijd nog was blijven doorwerken, in het algemeen blijkt bij nader onderzoek toch steeds meer dat de ontwikkeling van de geestelijke lyriek van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd meer geleidelijk en minder revolutionair is verlopen dan vaak is gemeend. Uiteraard heeft vooral in het Zuiden het oude nog lang stand gehouden, is daar althans blijven voortleven, zodat wat in later tijd nieuw lijkt, in menig opzicht nog vaak op het oude steunt. Een doorbraak is er niet geweest.

Als dichter en als vernieuwer van de vorm gaat *De Harduyn* hier voorop. Hij zingt en het is een nieuw en fris geluid, maar wat hij zingt is oud. Vele van zijn verzen zijn gemaakt naar Franse voorbeelden, zij zijn niet vertaald, veeleer herschapen, herdicht, maar het is als komt zijn diepste natuur tot uiting in een aantal verzen uit zijn *Goddelicke Lofsanghen* en is *Roosemond* een voorspel, liever nog: een vooroefening, geweest. Het thema van de geestelijke liefde treft hem dieper. Van zijn Mariaklacht is geen voorbeeld aangewezen kunnen worden. Maar zo al een vers van Franse makelij als model zou hebben gediend, de waarde van een gedicht of lied als deze klacht is, zou er niet minder door kunnen worden, omdat het eigen, zuivere afgewogen ritme het onaantastbare eigendom van deze dichter zou blijven. Had deze mens voor een onderwerp als de klacht van Maria wel een aanleiding nodig, zoals voor vele van zijn vroegere liefdesverzen of andere geestelijke gedichten? Waarom zou een gegeven dat nog zozeer onder zijn parochianen leefde, niet ontroerend kunnen werken op een mystiek-erotisch christen-renaissancist als deze dichter was? Mogen we aannemen dat hier de aanleiding is geweest *een confrontatie met een aan een zijgevel van de kerk te Mespelaer (waarvan hij pastoor was) opgerichte Kalvarie: Kristus aan het*

kruis, en aan de voeten ervan Maria („*vlack in den windt, bereghent en behaghelt*")?[192] Van invloed van Latijnse kerkhymnen is ons niets gebleken.[193]

Van menig vers uit dezelfde bundel kan men na herhaalde lezing zeggen het te kennen, iets wat met deze klacht niet het geval is: merkwaardig genoeg onttrekt zij zich telkens weer aan het kennen; allereerst blijven toon en klank en ritme in de lezer achter, eerst daarna komen woorden a.h.w. een meer tastbare vorm geven, zodat klank en woorden tezamen het geheel uitmaken: zinvolle vormschoonheid. Aldus is ook te verklaren dat de voor een juiste interpretatie zo nodige objectiviteit moeizaam tot stand komt. Maar voor het gedicht als gedicht is dit veelzeggend.

Hierachter op p. 363 vlg. is de tekst afgedrukt zoals deze voorkomt in de door Dr. O. Dambre bezorgde uitgave van Goddelicke Lofsanghen (Antwerpen 1933). Vergelijking met de tekst uit De Gheestelijcke Nachtegael laat, afgezien van de spelling, de volgende afwijkingen zien:

	Godd. Lofs.	De Gheest. Nacht.
str. II r. 2	Vlack	Naeckt
III r. 3	pleck	plaets
str. IV r. 3	Dat	Daer
r. 4	Soo dickmael	Soo veel van
str. X r. 4	Voor oorlof	Voort tlaetst eens
XI r. 3	Voor 't leste	Noch eens
str. XII r. 4	aerems	armen

Waarschijnlijk heeft de samensteller van het geestelijk liedboek een aantal al te nieuwe of nog ongewoon, immers renaissancistisch klinkende woorden door meer gewone, in de minder verheven taal voorkomende woorden vervangen.

Is het nog niet mogelijk geweest een bron voor dit lied aan te wijzen, evenmin is het een bevredigende oplossing, aan te nemen dat dit gedicht enkel ontstaan zou zijn uit een dichterlijke opwelling. In de *Bordesholmer Marienklage*, ± 1475, komt in r. 380 voor: *Eya schone bouen alle schone*. Evenwel, juister dan naar enige overeenkomst

van welke aard ook tussen beide werken te zoeken, is het aan psalm 44,2 te denken: *Et qui erat prae filiis hominum speciosus...*, een tekst die voor heel de middeleeuwen van uitzonderlijk belang geweest is en waaraan door Ogier reeds is toegevoegd: *videbatur omnium indecorus. Videbam quod complebatur propheticum istud in eo: Vidimus eum, et non erat ei species, neque decor...* (zie Ogier p. 82; tekst van Isaïas LIII.2). In een zestiende-eeuws gebedenboek staat: *O schoone forme der ioechdelijker bequaemheijt, ende bouen alle dinck suete, ende ghenuechlijck te minnen, maer du bist alder deerlijckste mismaect...* (ed. Indestege, p. 53). Maar evenzeer zou het noodzakelijk zijn, te weten wat het Hooglied betekend heeft voor deze minaar en voor zijn tijd: strofe 4 en 5 wijzen duidelijk terug naar het Hooglied III. Evenzeer echter maakt een essentieel deel van dit gedicht uit wat J. de Harduyn ontleend heeft aan eigentijdse liederen en wellicht poëzie: alleen al uit De Gheestelijcke Nachtegael zouden een groot aantal woorden bij elkaar gezet kunnen worden en een bijna even groot getal van vaste woordverbindingen en uitroepen die volkomen hetzelfde zijn als die uit deze klacht. Zolang dit liedboek evenwel niet nader is bestudeerd, kan in dit opzicht de verhouding tot onze dichter niet nader worden aangeduid. Uiteraard geldt deze overeenkomst misschien ook voor andere liedboeken.[194]

Stalpart van der Wielen (p. 364 vlg.)

De dichter, de mens, de gelovige vraagt naar Christus, en Maria antwoordt. In zoverre is hier geen sprake van een dodenklacht: de epische uitbeelding van een historisch gebeuren gaat over in devotielitteratuur, waarin de gelovige, de mens een plaats inneemt

De vragen van de dichter, culminerend in de oeroude vraag: Waar is hij nu gebleven?, suggereren de dood van Christus; Maria geeft geen rechtstreeks antwoord, maar uit haar woorden blijkt de grote droefheid om dit zwaar verlies. Maria, eerst maagd, nu de smartvolle moeder, wordt gevraagd: *Waer is uw' Soon, / Uw' Bruygom en uw' Broeder?:* een nagalm van het oude pater, mater, frater.[195]

De klacht kan worden verdeeld in drie strofen van twintig regels:
1. inleiding en algemene droefheid

2. Simeon, dood, lijden en sterven: ingeleid door regel 21.
3. wensen en verlangens, vanaf regel 41.

Opmerkenswaard zijn de vele reminiscenties aan het Nieuwe Testament: het rouwen der natuur (Lucas 23.45) Rachel (Matteüs 2.18, ontleend aan Jeremias 31.15), Simeon (Lucas 2.35), Olijfberg (Lucas 22.44). Tweemaal komt voor de woordspeling mare-amara (r. 19–20, 39–40: als een refrein aan het einde van de eerste twee strofen), welke vooral in de Romaanse klachten talrijk is.[196] Maria's droefheid wordt nog vergroot door het zwijgen van God de Vader, maar het geheel eindigt met de hoop op de verrijzenis. De toon is meer gejaagd, gepassioneerd bijna in verhouding tot het meer mediterende vers van De Harduyn, dat dieper treft.

Zeker zal hierover na de uitgave van De Gheestelijcke Nachtegael en van de werken van Stalpart meer gezegd kunnen worden.

Mechteldis van Lom

Lyrisch-dramatisch: dialoog Gabriël-Maria; ieder zegt vier strofen, om beurten een, de negende strofe wordt gezegd door *De Siele*. Elke strofe telt zes regels. Klaag- en troostvers: Maria klaagt, Gabriël troost.

Mechteldis van Lom behoorde tot de orde der Annuntiaten, waarin het mysterie van de annunciatie van de engel Gabriël bijzonder werd vereerd.[197] Het klooster van deze zusters te Venlo is vanuit Leuven gesticht en vanuit die plaats ook lange tijd bestuurd.[198] Ander literair werk uit dit klooster afkomstig is er niet. Toch zegt alleen de inhoudsopgave van de verzameling liederen waarvan een groot aantal door Mechteldis is geschreven, al veel: naast enkele kerstliederen bevat de bundel vooral passieliederen en liederen op engelen, maar ook de ziel en de minne nemen een grote plaats in. Voorts: behalve de genoemde Mariaklacht een *Klaghliedeken van Magdalena aan het graf ons Heren*, en een *Klaghliedeken aen de H. Moeder Godts;* daarenboven *Vraghliedekens* en *Samenspraken*. Het geheel heeft zeker iets eigens, zowel in de keuze der motieven als in de taal, afwijkend van de hierboven genoemde klachten. Passie en engelenverering genoten duidelijk een zekere voorkeur.

Ons klaaglied is vervaardigd op een bestaande melodie. Naar de

inhoud brengt dit lied geen nieuws[199]: het motief waarin Maria haar teleurstelling uit over het lijden na de beloftenrijke woorden van Gabriël is, zoals boven is aangetoond, al aanwezig bij Efrem; later komt het o.m. voor in het Moestae parentis, de Meditationes, de Ghetiden, bij Dirc van Delf, in de hss. Den Bosch en Leeuwarden, en derhalve misschien al bij Jacobus van Vitry.[200] Het is een gegeven dat in alle menselijkheid velen moet hebben aangesproken en juist in de meer volkse klachten veel opgang heeft gemaakt. Om deze reden moet het eigene van deze klacht veeleer worden gezocht in de dialoogvorm[201]: de tegenstelling tussen het vroeger en het nu was reeds aanwezig, maar nieuw is hier misschien wel dat Gabriël sprekend wordt ingevoerd. Niet onmogelijk is deze klacht inderdaad bedoeld als samensprake om te worden opgevoerd in de kloostergemeenschap.

Van de drie genoemde klachten is die van Justus de Harduyn de meest persoonlijke, zonder devotioneel te zijn. In zoverre doen de beide andere het meest denken aan de middeleeuwen, waarmee – ook niet in artistiek opzicht – ook maar iets ongunstigs is gezegd.

2. a) Het volkslied

Min of meer terloops zij hier gewezen op een in Duitsland in 1861 opgetekend lied waarvan de herkomst onbekend is; het vertoont een merkwaardige overeenkomst met de boven besproken Bethaniëscène. Het begin luidt: *Als Jesus von seiner Mutter gieng / Und die grosze heilige Woche anfieng, / Da hatte Maria viel Herzeleid, / Sie fragte den Sohn mit Traurigkeit*[202]. Het lied telt acht strofen van elk vier regels, de echte volksliedstrofe. Op Palmzondag is Christus koning, op maandag vindt hij nergens onderdak, op dinsdag profetie over het vergaan van de wereld, woensdag voor dertig zilverlingen verkocht, donderdag het eten van het paaslam, en op vrijdag: *Ach Mutter, liebste Mutter mein, / Könnt dir der Freitag verborgen sein!* En strofe 8: *Am Freitag, liebste Mutter mein, / Werd ich an's Kreuz genagelt sein. / Drei Nägel die gehen durch Hand und Füsz. Verzage nicht, Mutter. Das Ende ist süsz.* Het is als klinkt in de laatste woorden de stem van Romanos na. – Om de grote populariteit van deze afscheidsscène,

ook in onze landen, houden wij het voor zeer wel mogelijk, dat een dergelijk lied ook ten onzent bestaan heeft of nog bestaat.

Heel bekend is geweest een lied dat in verschillende redacties is overgeleverd, vooral uit Zuid-Nederland; het begint: *'t Was op een witten donderdag.* De strofen variëren in aantal van acht tot vijftien. Zo herinnert b.v. aan het oude volkslied: *Maria die sprak er met tranen / „wat heeft er mijn zoon u misdaen? / bindt er mij aan een helzen kolomme, / en laet er den zone Gods gaen".* In een andere redactie heet het nog: *Maria die kwam daar getreden, / Maria die kwam daar gegaen: / „ach, doet er mijn zoontje van 't kruishout af / en hangt er mijn zelven aan".*[203]

b) kerkelijke liederen

Uit de latere eeuwen bestaan nog een aantal liederen welke de frisheid en onbevangenheid van het volkslied missen, en aangeduid kunnen worden als kerkelijke liederen. De dichter is niet in staat verder te reiken dan tot wat hij ziet, hij blijft steken in de beschouwing van het uiterlijk; van een mystieke ervaring, van een opgeheven worden tot het rijk der ervaring is hier niets meer te merken. Het is devotioneel, klaaglijk, teveel weinigzeggende woorden zonder poëtische kracht. Dit betreft

1. *Clachte van Maria ondert cruys,*[204] zie p. 365.
2. *Klaegliedt van Maria,* zie p. 366.
3. *De Droefheit van Maria,* zie p. 368.
4. *De Cruys-draginge Christi,* zie p. 370.

De klacht is opgenomen in het lied, vormt er een deel van. De naam claghe of clachte, ook wel klaaglied, bestaat nog, maar steeds meer gaat de klacht van Maria op in een groter geheel waardoor ook de tekst gewijzigd wordt. De klacht zelf is geenszins verdwenen in de tijd van de Contra-reformatie, integendeel, Maria's droefheid is grenzeloos, maar waar Maria klaagt in eigen woorden, gebeurt dit in beperkte omvang en in een beperkte visie. Het aantal klaagliederen in algemene zin, vaak geuit door de mediterende ziel, is wellicht groter dan ooit: in een bundel als *Gheestelijcke Harmonie*

(ed. 1722) zijn p. 65 tot 107 ingenomen door *Tortel-duyfs Klaeghliedekens*. De realistische, vaak smakeloze schildering van Christus' uiterlijk wordt in de liederen zeer weinig aangetroffen, veeleer heeft het gevoel van droefheid de overhand genomen, – maar ze wordt overal a.h.w. voorondersteld, waardoor een tweevoudige tegenstelling naar voren treedt: Christus als de machtige schepper zowel van de natuur als van de mens, die zonder hem niet tot leven in staat is, en Christus die thans zo is mishandeld. Het is Maria die spreekt, maar zij is vaak niet meer dan een sprekende persoon, de ziel, de gelovige die met Christus wil mede-lijden en hem wil navolgen.[205] En de mens neigt naar een zekere „Lebensverneinung": hoe geheel anders, zoveel zwakker en minder natuurlijk, klinkt hier het stervensverlangen dan in de bloei der middeleeuwen. Men vergelijke het Klaeghliedt, r. 31 vlgg.; hoe zwak klinken r. 37 vlgg. Algemeen is in deze eeuwen geworden het rouwen der natuur, zoals reeds bij Stalpart voorkomt: spreekt hieruit een verruimd bewustzijn van de Renaissance of is het enkel een lucht geven aan een barok gevoel van algemene droefheid?

In deze liederen heeft de Mariaklacht een eigen vorm gekregen, dat staat vast, maar hoe duidelijk schijnt de traditie niet door menige regel heen! Het is helaas geen levende traditie, ze is niet in staat tot het wekken van enige oprechte ontroering. En hoe sterk spreekt het zondebesef!

3. Poirters

Uit het *Duyfken in de Steen-rotse* zijn hierachter enkel de Mariaklachten opgenomen. Uit vergelijking van de eerste druk met de achtste zeer „vermeerderde" druk blijkt dat de klachten van het begin af een deel van dit werk hebben uitgemaakt en onaangetast zijn gebleven, in tegenstelling tot b.v. de realistische beschrijving, en de bespiegelingen van de Ziel, welke zijn toegenomen of toegevoegd.

Wat de vorm betreft, wijkt Poirters niet af van andere barokdichters: uitroepen, vragen, telkens onderbroken zinnen, korte zinnen, met gevoel geladen woorden. De prozatekst van de klachten

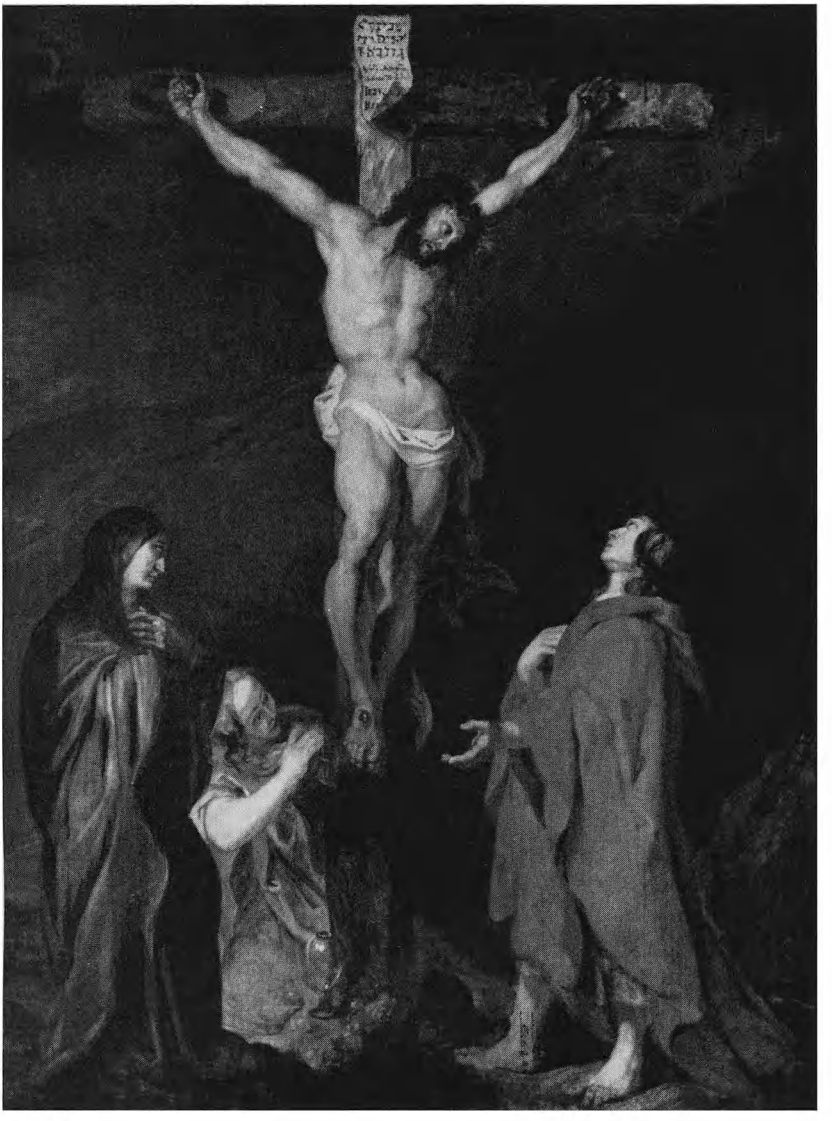

Afb. 10

bevat tal van traditionele trekken in tegenstelling tot de tekst in versvorm, waar de barokdichter zich in alle vrijheid heeft kunnen uitleven. Uiteraard bezit het proza de kenmerken van de tijd van ontstaan, maar tal van uitingen als: Wie heeft dat gedaan? of over Christus' lichaam: geen plaats is ongeschonden gebleven, doen ondanks de woordenvloed sterk denken aan vroegere tijden, zij het dan bij deze auteur niet in die mate als b.v. bij *Michiel de Swaen.* Vanzelfsprekend is een dankbaar gebruik gemaakt van de tegenstelling; de vlucht naar Egypte, het verborgen leven, de eerste jeugd en – in deze eeuw wel een nieuwe toevoeging! – de lactatio en de *millioenen blijschappen.* De overgang naar het vers heeft plaats via de volgende zinsnede: *Maer laet ons desen Noodt Godts, dat is de grondeloose droefheydt van Maria noch in dicht een weenich hervatten: Ick wenschte dat ick hier de traenen, en suchten soo ghereet hadde, als ick heb de woorden* (eerste ed., 1657, p. 242). Ook hier derhalve nog, en derhalve weer het verlangen om tranen: *Quis dabit mihi aquam...* In het vers gaat de dichter op in het *hooft van gout,* spreekt hij van wangen *als incarnate bloemen,* het *schoone bruyn hair soo aerdigh ingekrult.* En weer het noemen van de natuurelementen. En naast de tegenstelling ook weer de gedachte: Uw lijden is mijn lijden!, eindigend met de pathetische uitroep: *Eylaas waer wasser doot soo fel als desen Noot!*

4. Drama: Cornelis de Bie

Hoewel het passiespel in onze landen zeker bestaan heeft en teruggaat tot het einde van de veertiende eeuw, is hiervan niets bewaard.[206] Tussen de zeventiende en negentiende eeuw zijn ons bekend als schrijvers van o.m. een passiespel: *Jan Jacob de Condé* (1617–79), *Willem Zeebots* (1625–90) en *Cornelis de Bie* (1627–1710);[207] daarnaast *P. Langedult*: Christus Lydende en Verheerlijkt (1684). De passiespelen van deze auteurs hebben zoveel met elkaar gemeen dat niet ten onrechte gesproken is van een patroonstuk, dat vervaardigd schijnt te zijn door Willem Zeebots. Of en zo ja, van welk middeleeuws stuk deze op zijn beurt afhankelijk is, kan bij gemis aan teksten niet worden uitgemaakt. Ook van Duitse en Engelse spelen is de onderlinge sterke afhankelijkheid bekend.[208]

Niet zonder reden is hierachter een vrij lang fragment uit zulk een passiedrama opgenomen: het passiespel van C. de Bie is in geen moderne uitgave verkrijgbaar en de tekst blijft ten allen tijde het belangrijkst. O.i. geeft dit fragment een vrij goed beeld van dit spel: een zekere vaardigheid kan de schrijver niet worden ontzegd en bovendien is zijn drama, gezien in het licht van de tijd, sterk visueel en goed speelbaar, al blijft het te wijdlopig en is het te devotioneel-didactisch.

In de tijd na de middeleeuwen is verder geen groots werk dat Mariaklacht heet, meer voortgebracht; de klachten die er zijn, typeren evenwel voldoende de geest van de tijd. Over de achtergronden kan nog weinig worden medegedeeld: de geest van de jonge jezuïetenorde zal zeker op dit terrein werkzaam zijn geweest betreffende de vormgeving aan de nieuwe tijd en in het bijzonder de aandacht voor het lijden.[209] Schrijvers van geestelijke werken als *Frans Vervoort*, *Augustinus van Teylingen*, *Caroli Scriberius*, *Lodewijk Makeblijde*, *Costerus*, *Petrus Mallants* e.a.[210] zullen tot een in zekere zin nieuwe spiritualiteit veel hebben bijgedragen, maar hoe dit alles in zijn werk is gegaan, dat vereist nog veel onderzoek, ondanks de toewijding die in de laatste jaren op dit gebied aan de dag is gelegd.[211]

Aldus heeft de Mariaklacht althans in de geest en met de achtergrond waarin ze in de twaalfde eeuw in West-Europa haar intrede heeft gedaan, haar einde gevonden. Wat hierna komt, behoort niet meer hiertoe en is van een andere aard: de pietà van *Michelangelo* en van *Rilke* zijn anders, wezenlijk anders. De Mariaklacht sterft uit, niet doordat in onze landen het zwaartepunt van de letterkunde naar het noorden verplaatst werd, waar vele dichters op theologische gronden Maria niet laten klagen, maar doordat een nieuwe tijd aanbreekt die op vele plaatsen in ons werelddeel anders geaard is en wel wezenlijk anders: de eigenlijke dodenklacht als klacht is tot het verleden gaan behoren. De aandacht voor het lijden verdwijnt niet, ook niet in het noorden[212], en de klacht in de vorm van de klassieke lijkklacht of lijkrede wordt nog lang beoefend, zelfs nog in de negentiende eeuw (vgl. tekst hierachter p. 292). De zo

genoemde primitieve dodenklacht evenwel, waarvan men bij Vondel nog resten heeft gevonden[213], leeft niet meer, doordat de ideeën die in voorafgaande tijden de achtergronden en de voedingsbodem vormden, thans niet meer leven. Christus navolgen blijft de wekroep in de zin van het in vervulling trachten te brengen van wat hij de mens heeft voorgehouden, maar een verdiepen in zijn lijden en dood als historisch gebeuren neemt steeds zwakkere vormen aan, terwijl bovendien de aandacht voor de zichtbare werkelijkheid steeds meer is toegenomen. Zowel door de gewijzigde opvattingen over de rol van Maria in het lijden van Christus als door het uitsterven van de klacht is aan dit genre een einde gekomen.

VERTALINGEN

Het laatste hoofdstuk van het eerste deel van *Suso's Horologium Sapientiae* is, uitgezonderd in de oudere Latijnse hss., als een op zichzelf staand geheel, gewijd aan Maria's droefheid: *Van onser vrouwen zericheit die si had in die passi haers lieves kinds.* cap. XVII. Elders ook genoemd: *Van den groten rouwe Mariens dien si hadde in der passien hoors soons.*[214]

De Mariaklacht begint fol. 115. Voordien spreekt de auteur Maria toe; hij laat haar „optreden" met de woorden: *Segghe ons nu dese heilighe maecht, oft zi horen zone in zelker lieften hadde dat si van hem verblijt ende bedroeft mochte worden. Si come* nu in den middelt ende segghe mit eenre levender stemmen tot ons, *niet mit den lichame meer mit den gheeste iegenwoerdich.* – Wat hier niet is gecursiveerd, is in het handschrift op rasuur toegevoegd. Deze woorden doen even denken aan onze tekst Den Bosch, waar gezegd wordt: *Hier wort maria ghevraecht aldus* (zie hierachter p. 312). Is hier invloed van het toneel aanwezig of moeten uitingen als deze worden toegeschreven aan de levendige verbeelding van de schrijvers? Suso laat Maria vooral haar ervaringen uitspreken.

Ook *Otto van Passau's Boeck des guldenen throens* bevat een Mariaklacht.[215] In hs. Den Haag wordt gezegd dat Maria *claechde dese*

claghe die alexander scrivet in den eersten boeke dat hi ghemaket hevet op ter minnen doer dien die hilighe gheest ghesproken hevet ende dat holt mit hem bernaerdus hildefonsus ysidorus ancelmus arnoldus ambrosius paulus ende andre leerres... (fol. 193 A). Voorts: *...alexander die meyster die men heet nequam over der mynnen boec.* (fol. 194 A). In hs. Zwolle heet het: *...clageden dese clage als Alexander Nequam bescrivet in den eersten boeck opter minnen boeck.* (fol. 96 D) Van de andere auteurs worden genoemd: *ysidorus, wilhelmus, iheronimus, ambrosius, erualdus en paulus.* Juist Bernardus en Anselmus ontbreken hier!

Blijkens een aantekening op het schutblad van hs. Den Haag is het Boeck des gulden Throens geschreven door *Otto van Passau, Broeder des Franciscanerorde, anno 1386, een geleerd man, leermeester te Basel. Het hs. is voltooid op St. Bernardus 1486.* Ook in U.B. Amsterdam en Gent zijn hiervan hss. aanwezig. In de jaren 1480–89 is het ten onzent herhaaldelijk in verschillende plaatsen gedrukt.[216]

Van *Alexander Nequam*, wiens naam ook voorkomt als *Neckam* en als *Peckam*, is nog vrij weinig bekend. Waarschijnlijk is deze Franciscaan, die in 1292 overleed, ook de dichter van het *Laudismus de S. Cruce*, dat aan *Bonaventura* wordt toegeschreven. Ook hier derhalve, evenals bij Ogier, een schrijver wiens naam in vergetelheid is geraakt, wiens werk is toegekend aan een persoon van grote vermaardheid.[217]

Deze klacht ligt geheel in de lijn van het evangelie en van de traditie, maar bezit bovendien een lyrische inslag. Enige overeenkomst met LoH is er zeker wel: de klacht wordt nergens onderbroken, is niet historisch en berust voor een groot deel op de tegenstelling. De geest is evenwel anders: meer mystiek, geen herinneringen, ontbreken van de reden der verlossing. Meer lyrisch in de geest van Bernardus dan didactisch. Over eventuele invloed en samenhang is nog weinig te zeggen zolang wij niet de beschikking hebben over de Latijnse tekst. Al of niet rechtstreekse invloed op onze tekst Den Bosch is zeker niet onmogelijk.

HOOFDSTUK VI

OVER HET ONTSTAAN DER MARIAKLACHT

Het onderzoek naar de bronnen van de Nederlandse Mariaklachten roept als een kettingreactie de vraag op naar de bronnen van de oudste Westeuropese klachten en verder naar die van de Mariaklachten in het algemeen. Intussen zij opgemerkt dat het voor de litteratuurwetenschap niet zo belangrijk is te weten waar de Mariaklacht vandaan komt, als wel waarom een dichter ze in zijn werk heeft opgenomen, wat zij voor hem en zijn tijdgenoten heeft betekend. Voorts is het duidelijk dat voor een billijke waardering van werken als de middeleeuwse Mariaklachten het niet juist is, uitsluitend esthetische maatstaven aan te leggen. Toch komt veel uit deze werken de moderne lezer thans voor als overdreven en als retorisch.

Vooropgesteld zij dat de Mariaklachten die we bezitten, gemaakt zijn door Christenen. Zuiver menselijk gezien is het evenwel mogelijk dat ook de niet-Christen bij het lezen van het evangelie zich zo een voelt met de moeder die lijdt om de dood van haar kind, dat dezelfde gevoelens bij hem opkomen als Maria kan hebben gehad. In zoverre is de Mariaklacht van alle tijden.[1] Het zou dan ook niet zo vreemd zijn onderscheid te maken tussen Mariaklachten van zuiver menselijke aard en z.g. religieuze klachten, ofschoon beide soorten in werkelijkheid niet te scheiden zijn. Toch zijn er tijden geweest die het uitspreken van gevoelens van smart door Maria niet kenden, die haar onder het kruis niet als lijdende moeder of vrouw hebben voorgesteld: zij fungeert dan als symbool of als verheven voorbeeld. Het waren tijden waarin andere waarden als belangrijker golden, waarin de aandacht vooral uitging naar de aan het kruis triomferende Christus, of als de aandacht wel uitging

naar de Maria-figuur, dan zag zij hem als de machtige wonderdoener, als de zoon van God, als de overwinnaar van de zonde. Het zuiver menselijke in de verhouding tussen moeder en zoon was niet aanwezig.

De Mariaklacht die in de twaalfde eeuw in West-Europa verschijnt, kan zijn overgenomen uit het Oosten. Waar het evangelie van Johannes alleen spreekt van Maria's staan onder het kruis, spreekt Maria hier met eigen woorden tot de lijdende of gestorven Christus. Dat de menselijke aandacht voor het lijden van Maria en haar droefheid reeds eerder aanwezig was, staat a priori vast en is b.v. al te zien bij Augustinus.[2] Als de oudste klacht van het Westen ooit gevonden zou worden, zou de moeilijkheid van het onderzoek alleen maar worden verschoven naar het Oosten, en gesteld dat Efrem de eerste schepper van een Mariaklacht is geweest, dan zou daarmee de moeilijkheid nog geenszins zijn opgelost. De dichterlijke scheppingskracht van een Efrem te zien als de bron voor het ontstaan dezer klachten zou een zeer onbevredigende verklaring zijn! En als bewezen zou kunnen worden, dat in het Westen de Mariaklacht haar ontstaan te danken heeft aan de liturgie of aan het paasspel, of dat de klachten van een der drie Maria's aan het graf zouden zijn uitgegroeid tot de Mariaklacht, ook dan zou deze oplossing onbevredigend zijn, doordat de mogelijke invloeden vanuit het Oosten zouden zijn veronachtzaamd. Er valt nu eenmaal niet alles te bewijzen, zoals blijkt uit de negatieve resultaten van enkele studies over de Oosters-Westerse beïnvloeding.[3]

Er moeten andere factoren werkzaam zijn geweest voor het doen ontluiken van de Mariaklacht. Kan voor het Oosten gewezen worden op de ontvankelijkheid en de scheppingskracht van een rijk dichter en een grote persoonlijkheid als Efrem, waaraan nog namen van andere groten kunnen worden toegevoegd, dan zou voor het Westen in aanmerking komen een verwijzen naar Anselmus' aandacht voor de mensheid van Christus, de figuur van Bernardus, de nieuwe emotioneel-lyrische stroming, de opkomst der bedelorden en der volksmassa's, de toenemende godsvrucht tot Maria, de invloed van de Provence.[4] Toen bleek in het Westen behoefte te bestaan aan uitingen als de Mariaklachten, uitingen waarin het

volk zich zelf terugvond. Het verbaast dan ook niet dat Italië zovele Mariaklachten kent en dat de Mariaklacht hier zelfs het drama deed ontstaan, zoals ze ook in Spanje zeer belangrijk is voor de ontwikkeling der letterkunde.[5] Het volk deed niet anders dan wat het ook in het dagelijkse leven deed: de doden beklagen. De Mariaklacht was voor deze mensen geen uitheems en geïmporteerd voortbrengsel, niemand behoefde het genre te leren door het over te nemen en vandaar ook wellicht de vele zelfstandige klachten. De Mariaklacht was voor hen geen litteratuur in de ongunstige zin van het woord, zij was met het leven één, zij was werkelijkheid. Het Oosten kan stimulerend hebben gewerkt, maar al zou bewezen worden dat van het Oosten geen enkele invloed in dezen is uitgegaan, dan nog is het duidelijk dat de bloei van de klacht in het Westen grotendeels te danken is aan datgene wat reeds aanwezig was en wat in het volk leefde. Oost en West hebben een gemeenschappelijke ondergrond gehad waaruit de Mariaklacht kon opbloeien, en deze was: de profane dodenklacht, in het algemeen de dodencultus, en ook: de godendoodsklachten, in meer verwijderd verband. Dat de Mariaklacht in enig land uit de profane klacht zou zijn ontstaan, is niet bewezen.[6] Wel kan worden gezegd dat o.m. het bestaan van de dodenklacht tot het voortbestaan en de ontwikkeling der Mariaklachten heeft bijgedragen, en, meer dan dit, ook de aanleiding is geweest voor het ontstaan der Mariaklachten.[7]

Voor de natuurmens is de *dodenklacht* niet in de eerste plaats een klaagzang, waarin het lot van de dode wordt betreurd en de eigen smart om het gemis tot uiting gebracht. Als er ooit een periode van promiscuïteit is geweest, zijn er in ieder geval geen klachten hieruit tot ons gekomen. Maar, in welke gemeenschap de mens ook geleefd heeft, het algemeen-menselijk gevoel – hoe vaag deze woorden ook zijn! – heeft het leven gegeven aan gezangen, waarin althans het materiële verlies b.v. van de kinderen ten opzichte van de ouders of omgekeerd, min of meer onder woorden werd gebracht. Evenzeer als de natuurmens zijn gevoelens van honger of van drang naar sexuele bevrediging kan doen klinken in een lied, is hij in staat dat te doen bij de dood van iemand die hem dierbaar was, ook al is dat dierbare beperkt tot de meest primitieve levensbehoeften.[8] Ander-

zijds is vaak de gemeenschapsgedachte, de idee van saamhorigheid van alle leden van de clan zo sterk, dat het persoonlijke ternauwernood tot gelding komt en dat niet zozeer liefde en aanhankelijkheid als wel vrees en plicht de mens dwingen tot klagen. Nergens staan liefde en vrees zo dicht bij elkaar. Elk sterfgeval treft de hele clan in meer of minder ernstige mate, naargelang de dode een al of niet belangrijk aandeel in de gemeenschap had.

De persoonlijke én de chorische klacht zijn beide bij vele volken en stammen vertegenwoordigd. Of de laatstgenoemde soort klacht de oudste is als behorende tot de cultische handelingen en dat deze na het uiteengaan van stammen de plaats heeft moeten ruimen voor de individuele klacht, staat nog te bezien; deze wijze van voorstellen doet wel bijzonder theoretisch aan.[9] Voor de Mariaklacht is zulk een onderscheid heel moeilijk te maken zolang over de chorische klacht weinig bekend is. Weliswaar is het individuele in Maria vaak slechts in geringe mate aanwezig en wekt zij de indruk op te treden namens de „clan" i.c. de schuldige mensheid, maar hier kunnen ook andere factoren van invloed zijn geweest. Een wezenlijk verschil is er niet. Wel staat naast de individuele klacht de meer algemene maar deze is niet gelijk te stellen met de chorische. Even moeilijk is het beantwoorden van de vraag of men bij Maria de liefde dan wel de vrees zag als de belangrijkste drijfveer tot klagen. Voor de vrees zijn de gedachten van de natuurmens over het hiernamaals van grote invloed en in zoverre lijkt ons deze mogelijkheid ten aanzien van de Mariaklacht uitgesloten.[10]

In de profane klachten zijn het bijna algemeen de *vrouwen* die klagen; deze taak, aanvankelijk berustend bij de familieleden, is in later tijd veelal overgenomen door klaagvrouwen, die zich hiervoor beschikbaar stelden en dan een vergoeding ontvingen, of door klaagvrouwen van professie. Tacitus' bekende woorden dat het de vrouwen eervol is te treuren, de mannen te gedenken, gelden vrijwel overal.[11] Het is de vrouw die klaagt: haar gemoed reageert fijn en spontaan, als behoedster van het leven staat ze dichter bij de dood, zij heeft een hoge, buigzame en melodieuze stem, zodat het de mannen niet past te klagen.[12] Wat hier van de Oekraïne gezegd is, geldt evenzeer voor Rusland, Arabië, Bulgarije en vele andere

anden.[13] Van Egypte was dit reeds Herodotos bekend en tegenwoordig is het nog zo.[14] Daarnaast dient te worden gezegd dat in het oude Egypte ook de mannelijke leden van de familie, de priesters en de vorsten, aan de dodenklacht deelnamen en in Palestina schijnt nog een afzonderlijke mannen- en vrouwenklacht te bestaan.[15] Bij de lijkfeesten om Attila zongen de beste rijders der Hunnen de dodenklacht.[16] Op een der Salomonseilanden klagen de vrouwen overdag, 's avonds verzamelen de mannen zich in het huis van de dode en zetten de klacht voort.[17] In Arabië, Nieuw-Zeeland en Ierland werd of wordt nog geklaagd door mannen. Tot voor kort kende men in Würtemberg en Baden de *Heuler* van wie er vier of acht meegingen in de lijkstoet, maar die niet meer aan het klagen deelnamen.[18] Uit het bijna onoverzienbare materiaal zijn dit slechts enkele grepen, waaruit – ook blijkens vele getuigenissen uit andere landen – geconcludeerd mag worden dat de vrouwenklacht overheerst.[19]

Ook in de *geestelijke literatuur* wordt bij uitstek geklaagd door de vrouw: Maria, de drie Maria's; ook de Magdalenaklacht is niet ongewoon.[20] Alleen in de Vita Rhythmica klagen ook de apostelen Johannes en Petrus, zeer lang en zeer breedvoerig zodat de lezer aan de echtheid ervan gaat twijfelen, maar merkwaardigerwijze heeft dit geen navolging gevonden in de volkstaal, zelfs niet in de vertalingen van genoemd werk.[21] Johannes treedt op als de antagonista van Maria; in woord en beeld verschijnt hij, uitermate bedroefd, maar klaagwoorden als van Maria vindt hij niet: hem was immers de zorg voor Maria opgedragen! Dat Johannes in de Vita niettemin klaagt, vindt zijn reden hierin dat hij was de *predilectus Christi*, en liefde doet klagen. Ook de apostelen klagen bij het zien van de dood van hun heer maar Petrus doet het meer dan de anderen.[22] Zijn klacht is een uiting van berouw, van wroeging om de verloochening van Christus, een smeekbede om erbarming jegens de ontrouwe dienaar: *Du welest denne erbarmen dich / Genaedeklichen über mich / Und fúr min untrúwe / Enphachen min rúwe* (r. 11229 vlgg.). Van een dodenklacht is nauwelijks sprake; zij is hier gebruikt door de dichter om de gevoelens van een bepaalde persoon tot uitdrukking te brengen, met name de spijt over zijn ontrouw, maar achter de figuur van Petrus staat de ontrouw van ieder mens.

Het gebeuren bij het sterven en om het graf heeft voor onze voorouders een andere betekenis gehad dan het voor ons heeft. Zo kan men bij *Dirc van Delf* lezen: *Die historien der evangelien claerliken bewisen, dat die vrienden ons liefs Heren op syn heilighe graf hem iammerliken beclagheden ende droefliken bescreiden.* Van de drie Maria's heet het dat ze *saten ieghen dat graf screiende ende claghende ende iammer drivende.* Voorts: *Daerna quamen alle die lieve ghetrouwe vrienden ons Heren ende vergaderden om dat lichaem ons Heren Ihesu Cristi ende begonden die weldaden, die hi ghedaen had, daer te vertellen, die si van hem hadden ontfanghen... Ende als si al te samen sijn leer, sijn wercken, sijn ghelaet, sijn weldaden hebben vertelt, soe heffen si ghemeenliken op haer handen inden hemel ende screiden also lude, datment inder stat wel mochten horen, dat die burgheren seiden: siet hoe lief hadden si desen mensch.* En als de schrijver ons door de drie Maria's wil leren *die uutvaert Cristi gheestelic te verstaen ende te begaen mit drien salighen leren* en als de eerste leer noemt *hoe wi dat heilige graf sellen bescreien ende bewenen ende dat mit drierhande tranen*, is het moeilijk de gedachte aan de mogelijkheid van amalgamatie van zich af te zetten.[23] Ook bij Ogier wekt de droefheid van de heilige vrouwen die van andere vrouwen op (b.v. p. 89).

Een geestelijk schrijver als Dirc van Delf, die gaarne steunt op de geschriften van *heilighe lerars*, geeft, mogen we zeggen, de zienswijze weer die niet strikt persoonlijk is maar gemeengoed was in zijn tijd. Zijn beschrijving van wat rondom het graf plaats vindt, is geen uiting van een week gemoed of van Middeleeuwse sentimentaliteit. De heilige mannen en vrouwen zijn het *dienstvolck* van de heer en dit dienstvolk heeft de plicht de gestorven meester te bewenen.[24] Hoe belangrijker de persoon van de dode, hoe groter het verlies, des te luider de klacht. Voor de Middeleeuwer was dit alledaagse werkelijkheid, een samenstel van tradities die vele eeuwen door ondanks vermaningen en waarschuwingen van de kerkelijke overheid, onder het volk waren blijven leven.[25] Uit bovenstaande citaten nu vernemen wij dat de vrouwen *screien*, *claghen* en *iammer driven*, hetgeen *die historien der ewangelien claerliken bewisen* (sic!).[26] Het gebruik van deze drie werkwoorden is niet van stilistische aard nl. om de indruk te versterken, het zijn geen synoniemen; voor de schrijver drukt ieder werkwoord iets anders uit, resp. wenen, tranen vergieten;

weeklagen, roepen, zijn stem verheffen; misbaar maken, gebaren. Voorts horen we dat *alle die lieve ghetrouwe vrienden* zich om het lijk verzamelen en dat ieder van hen vertelt welke weldaden hij van de overledene ontvangen heeft: uit de dood ten leven gewekt, verlost van de duivel, gereinigd van melaatsheid enz. Allen heffen daarna een luid geween aan, de handen ten hemel geheven. Dit lijkt wel bijzonder veel op een chorische prijsklacht.[27] Vervolgens vertelt de auteur dat hun geschrei zo luid was, dat men het in de stad kon horen, hetgeen voor de *burgheren* een teken was van de overgrote liefde van de klagenden voor hun dode. Dat deze symptomen voorkomen bij iemand als Van Delf, lijkt ons veelzeggend.

Het staat niet vast, hoe en waardoor de verschuiving van het klagen door familieleden naar dat door al of niet *gehuurde klaagvrouwen* is veroorzaakt.[28] Wellicht trad een klaagvrouw op als de familieleden niet tot klagen in staat waren of als deze, na geklaagd te hebben, dermate waren uitgeput, dat anderen – vrienden, kennissen, buren, klaagvrouwen van beroep – hen moesten vervangen. Dit werpt een licht op de taak van de klagende en op de eisen welke haar worden gesteld. In Rusland zijn het meestal oude vrouwen die een goed geheugen hebben en dichterlijk begaafd zijn, vrouwen die veel van het leven hebben geleerd, van jongs af de oude melodieën en woorden hebben leren kennen en in staat zijn, deze opnieuw weer te geven.[29] Elders wordt als eerste eis genoemd het bezit van een goede stem en kennis van een groot getal liederen, welke de klaagvrouw geheel improviserend tijdens het klagen moet kunnen aanpassen aan de omstandigheden van een bepaald sterfgeval.[30] Onder de hevigste smartuitingen moet de klagende zich sterk concentreren en haar gevoelens laten drijven op het geheugen: zij improviseert, maar niet geheel, want zij moet beschikken over een raam van vele soorten sterfgevallen. Behalve een goed geheugen zijn derhalve oefening en handigheid vereist. Om dit raam nu worden voor elk geval afzonderlijk nieuwe stoffen geweven en hierbij treedt de dichter in haar naar voren. Dat niet elke overledene familieleden achterlaat die zo kunnen klagen, ligt voor de hand.

Van de klagende wordt derhalve grote *lichamelijke en geestelijke*

inspanning gevergd: het klagen duurt soms urenlang, ook 's nachts wordt het bij sommige volken voortgezet. Naast een uiting van zelfdoorleefde droefheid is het vaak meer nog een uiting van hysterische opgewondenheid, waarvan in oorsprong angst de diepste oorzaak schijnt te zijn geweest. Aldus kan het gebeuren dat de klagende omdat zij lichamelijk of geestelijk is uitgeput, anderen moet verzoeken haar plaats in te nemen ofwel haar te helpen klagen, als ze meent dat haar klacht niet luid en krachtig genoeg is. De klacht is, wij zagen het ook al bij Dirc van Delf, luider, heviger en langduriger naargelang het verlies van de dode de klagende(n) groter toeschijnt. Vandaar ook dat niet zelden heel de natuur tot medeklagen wordt opgeroepen.

Zo moet ook het verzoek van Maria tot de omstanders de tijdgenoot iets gezegd hebben wat ons vrijwel ontgaat. Herhaaldelijk horen we het *mecum plangite* en heel gewoon zijn regels als: *ir lieben frauen, nun helfend mir clagen / und meines hertzen jamer tragen.*[31] Tot de *truwen swesteren* zegt Maria: *Wenet... un helpet my armen trôvich syn, helpet my klagen min leid, min not, de is worden breit unde mines herten pin.*[32] Vanzelfsprekend komt deze topos in het drama het best tot zijn recht, waar Maria zich richt tot een andere persoon. Ook Johannes vraagt ze haar te helpen: *Johannes, sun, nu hore mich, / seit ich niemant han wan dich, / so hilf mir heute wainen.*[33] Innerlijke droefheid alleen schijnt niet voldoende te zijn: *flete, sorores optime, / ut sint multiplices / doloris indices / planctus et lacrimae.*[34] Ook de natuur wordt tot klagen opgeroepen: *Gy bôm, gras, lof unde krut, / Helpet my scrigen overlüt; / Wente mine klegelike wort / De blivet hir leider ungehort.*[35] En duidelijk blijkt de grootheid der smart uit:

Truret alle creaturen,
helpet mir weinen inde truren,
wand de stirvet
ind verdirvet,
de beide mich und uch geschuf.[36]

De beide Koptische klachten zijn één luide oproep tot alle vrouwen om Maria het Christus aangedane onrecht te helpen beklagen.[37] De smart om wat hier heeft plaatsgegrepen, is zo groot dat Maria's klacht alleen niet luid genoeg is als haar krachten haar

ontzinken: *lieben fraun, chlaget mit mir, | wann ich muz verderben schir.*[38] Het leven leert klagen en het best tot klagen in staat is zij die ook moeder is:

Lebt indert ein frau oder ein man,
Die ein liebes kin gewan,
Die helf zu klagen mir meine schmerzen,
Die ich trag an minem herzen.
Wie mocht mir ein mutter des versagen
Oder sie hulf mir mein kind zu klagen.[39]

Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit het materiaal over de Mariaklacht dat zo overvloedig is dat zelfs streven naar volledigheid ondoenlijk is. Genoemde topoi komen, zoals reeds gezegd is, in de dramatische klachten het meest en het duidelijkst voor, doordat zij in oorsprong niet aan de Mariaklacht inherent zijn. Deze heeft zich immers niet in één ononderbroken lijn ontwikkeld uit de dodenklacht, maar tijdens haar groei heeft zij zich aan de bestaande dodenklachten aangepast en hieruit motieven en topoi overgenomen voorzover dit noodzakelijk was. Komen deze derhalve niet in alle Mariaklachten voor, dan kan hier een oorzaak gevonden worden, maar heel aannemelijk is ook dat vele schrijvers bewust of onbewust al te sterke reminiscenties aan de profane klacht hebben verzwakt of geheel hebben weggelaten. Gold Maria's klagen in de ogen van velen als onwaardig, anderen beriepen zich op het gezag van geleerde en devote schrijvers of op het Oude Testament.[40] Waarom deed men dit? Het geeft toch wel te denken! Bij *Otto van Passau* zijn de teksten *O vos omnes...* en *Quis dabit...* met elkaar verweven: de bijbelse aanhef gaat over in bovengenoemd motief uit de dodenklacht; tegelijkertijd ontwikkelt deze zich tot een compassio terwijl de aandacht gericht wordt op de grootheid van het lijden! Ook hier was het vlees sterker dan de leer.[41] Zo kunnen wij zeggen dat deze motieven in alle talen zullen worden aangetroffen en heus niet alleen in het Duits en Latijn, in poëzievorm en in proza; het effect is echter het grootst in de dramatische klachten. Evenwel, het theatrale karakter dat de Mariaklacht in het drama krijgt, is eigenlijk voor een groot deel ontleend aan de dodenklacht en is in wezen

derhalve allerminst dramatisch. De Middeleeuwse passiespelen zijn voor een belangrijk deel even realistisch als de cluten.[42]

Uit het voorgaande is reeds min of meer duidelijk geworden *op welke wijze* geklaagd wordt. Wanneer *Gilgamesch* zes dagen en zes nachten klaagt over de dood van zijn vriend *Enkidoe*, mogen wij hieruit niet enkel afleiden dat hij in hoge mate bedroefd was noch dat hij tot zulk een langdurig klagen in staat was, zonder er tevens bij te vermelden dat ook Gilgamesch geklaagd heeft zoals de natuurmens in het algemeen dat doet. Deze immers kan licht van de diepste droefheid plotseling overgaan in de grootste vrolijkheid en omgekeerd; anders dan de cultuurmens behoeft hij niet een menigte denkbeelden, gedachten en voorstellingen te overwinnen. Hij doorleeft verleden, heden en toekomst in veel geringere mate, kent bijna uitsluitend het tegenwoordige en kan zich met ongedeelde kracht in zijn gevoelsleven overgeven aan de momentane indruk.[43] Evenmin mag voor een goed begrip uit het oog worden verloren dat het klagen en treuren een plicht is. „Het betaamt ons zonder weekheid van gemoed hen te begraven, die gesneuveld zijn en een hele dag hen te bewenen" laat *Homerus Odusseus* zeggen.[44] Ieder die bij de dodenklacht verschijnt, moet weeklagen; geen wonder dan ook dat heuse droefheid vaak afwezig is. In Polynesië is gezien hoe in een klagende groep van personen plotseling twee personen ophielden met klagen en... aardappelen gingen schillen en braden.[45] Is men moe geworden van het klagen, dan geeft de leidster een teken en als op commando verdwijnen de tranen; men lacht en praat totdat na de pauze het klagen wordt voortgezet.[46] Bij de Joden in Algiers was het gebruikelijk dat de vrouwen elkaar afwisselden: degenen die afgelost worden, zijn ineens vrolijk, gaan aan hun werk, denken schijnbaar niet meer aan de dode, totdat de tijd aanbreekt waarop ze weer moeten gaan klagen; dan zijn ze ook weer ineens intens bedroefd.[47] Ook al kunnen wij geen voorbeelden uit de Middeleeuwen aanhalen betreffende onze landen, zoveel is zeker dat deze denkwijzen in elk geval min of meer ook in de Middeleeuwse mens moeten hebben geleefd. Bewijzen voor het bestaan van het houden van dodenklachten tot in de 19e eeuw toe en zelfs tot in onze tijd, zijn heus niet alleen van Sicilië voorhanden.[48] Het klagen was een

teken van innerlijke droefheid, maar evenzeer gold het als een plicht; oorspronkelijk wellicht ten opzichte van de eigen persoon van de klagende om door luid gehuil de geest van de dode af te weren en zichzelf te beschermen, de dode te laten horen en zien hoe bedroefd de achtergeblevene is om aldus een eventuele wraak van diens geest te ontkomen of door luid geween te laten blijken hoezeer hij de dode liefhad. Maar hoe dan ook, het langdurige en hevige klagen dat ons zo onnatuurlijk en overdreven aandoet, was voor vele volken vanzelfsprekend. De klaag- en passiebezetenheid is behalve uit de innige devotie ook hieruit te verklaren.[49]

Het zeer bepaalde karakter van de klacht wordt niet minder veroorzaakt, doordat de klagende in een zeer opgewonden stemming raakt en zelfs in een soort hysterie zodat zij vaak *in onmacht* valt. Hiertoe draagt bij de aanwezigheid van een groot getal mensen alsook het langdurige klagen, vaak onderbroken door luide uitroepen en geschreeuw, en vergezeld van handgeklap, tromgeroffel en een oorverdovend lawaai, dikwijls in de vorm van „muziek".[50] De klagende werpt zich op de grond, onder het uitstoten van ongearticuleerde klaagroepen.[51] Ook andere uitingen van smart worden bij de klagende(n) waargenomen: het scheren van het hoofdhaar, het zich hullen in een rouwgewaad, het bestrooien met as zijn reeds bekend uit de bijbel. De rouwenden brengen elkaar verwondingen toe met scherpe stenen en messen. In Nieuw Zuid-Wales sloegen zij elkaar tot bloedens toe met de boemerang op het hoofd, waarna zij het bloed boven het open graf lieten vloeien: vele natuurvolken houden het namelijk voor mogelijk, anderen door toevoeging van bloed nieuwe levenskracht te schenken.[52] Gebaren van smart die ook in de Middeleeuwse literatuur worden vermeld, zijn o.m. het slaan op de borst[53], het uitrukken van de haren[54], het bekrabben van de wangen, het scheuren der kleren, het wringen der handen.[55] Al zijn ons uit de Mariaklachten geen voorbeelden bekend van opzettelijk toegebrachte bloedige verwondingen[56], van de andere genoemde tekenen van rouw bestaan meer dan voldoende getuigenissen om samenhang te doen zien tussen dodenklacht en Mariaklacht. Alleen al het beeld dat in een van de oudste Westeuropese klachten wordt opgeroepen, kan moeilijk uit de lucht zijn

komen vallen: in de *Moestae parentis* wordt van Maria gezegd: *flet discerpens pectus et ubera* (strofe 4). Bij *Ogier* horen we uit haar mond hoe ze nauwelijks in staat was te spreken; zozeer had de smart haar overweldigd dat ze enkel kon zuchten.[57] In de *Vita Rhythmica* klaagt ze zo dat haar ogen rood zijn van bloed, haar wangen verbleekt, haar gelaat vol tranen; ze kan ternauwernood een woord uitbrengen en als een dwaze gaat ze zitten voor het kruis, het hoofd in de handen.[58] In een andere klacht vertelt zij hoe haar krachten haar dreigden te ontzinken en zij bijna bewusteloos neerviel.[59]

Met deze enkele voorbeelden, uit in het Latijn geschreven werken, menen wij te kunnen volstaan. De overeenstemming met de houding van de klagende uit de profane klacht is in zoverre niet volkomen dat de *spasmus*, de volstrekte bewusteloosheid, hier nergens aanwezig is. Dit versterkt o.i. de opvatting dat de invloed van de profane klacht vooral werkzaam is geweest in de klachten in de volkstaal, met name in de dramatische. Juist daar worden alle registers opengetrokken. Onze waardering voor een klacht als die uit Vanden Levene ons Heren kan er alleen maar door stijgen. Volkomen gelijkstelling van de christelijke Mariaklacht en de „heidense" dodenklacht is er niet: aan de hevige smartuitingen van Maria ligt ten grondslag, te laten zien hoezeer zij geleden heeft uit liefde tot Christus en van hoe grote betekenis de dood was van de Godmens. Inderdaad, de verrijzenis verdwijnt voor de lijdensdood, iets wat de Mariaklachten uit het Oosten niet kennen.

Het grootst evenwel is de overeenstemming in de Mariaklachten zelf. Bij het onderzoek van deze zijn de volgende topoi te voorschijn gekomen:

I. Uitroepen waarin de grootheid der smart wordt uitgedrukt:
   a) zuivere uitroepen, exclamaties
   b) uitroep + noemen van het object van de klacht
   c) uitroep + object + woorden van liefkozing en vertroeteling
II. De klagende richt de aandacht op het object van de klacht:
   a) Nu ben je dood!
   b) Was je maar niet dood!
   c) Hoe ben je nu geworden!

d) Lofprijzing
e) Onvervangbaarheid van de dode: Wie zal dat alles nu doen?
f) Waarom moest je sterven?
g) Je bent onschuldig doodgemaakt! Vooral vendetta Corsica.
h) Verwijten: Waarom ben je heengegaan? Waarom heb je ons achtergelaten?

III. De klagende richt de aandacht op zichzelf:
a) Uitroepen van eigen droefheid
b) Wat moet er van mij worden?
c) Was dat maar niet gebeurd!
d) Alles is nu voor mij anders geworden!
e) Dat alles zal voortaan niet meer gebeuren
f) Herinnering: Waar bleef dat alles?
g) Verlangen mede te sterven

IV. De klagende richt zich tot dader(s) en omstanders:
a) Wie heeft dit gedaan?
b) Verwijten tot de daders
c) Tot omstanders: Help me!
d) Tot omstanders: Help mij klagen!
e) Tot God

V. Rouwen der natuur; toespreken van de dood.

Het is ons niet mogelijk, de ook in dit opzicht aanwezige overeenstemming tussen profane dodenklacht en Mariaklacht uitvoerig met voorbeelden te illustreren en, voor zover dit kan, te bewijzen. Bijna alle topoi zijn zo algemeen menselijk dat het bewijs, als zouden de Mariaklachten deze hebben ontleend aan de profane klachten, op grond hiervan niet kan worden geleverd, ondanks de vaak zeer treffende overeenkomst. Of zou ook Vondel dergelijke klachten hebben gekend?[60] Enkele topoi komen in de Mariaklachten niet voor: Ook ik zal eens sterven; aansporing tot de dode om terug te keren; het spreken van de dode; de dode is gelukkig; wraak; over het hiernamaals. Nadere verklaring hiervan is wel overbodig. De Mariaklacht overtreft de dodenklacht in: Wie heeft dat gedaan? Was dat maar niet gebeurd! Help me!

De dodenklacht is zo diep geworteld geweest in de volken van West-Europa, dat de Kerk in een eeuwenlange strijd dit gebruik niet heeft kunnen uitroeien. Nog feller heeft zij zich gericht tegen de heidense riten die met het weeklagen gepaard gingen en tegen de misbruiken die hieruit voortkwamen.[61] Dat onder deze zelfde mensen de Mariaklacht ingang gevonden heeft en vooral zich heeft kunnen ontwikkelen, dat zij verschijnt in een gedaante die veel overeenkomt met die der dodenklacht, is duidelijk: beide ontspringen aan dezelfde bodem. In wezen blijft menige Mariaklacht voor ons een produkt van niet-christelijke aard: noch het overmatig luide en onbeheerste weeklagen, noch Maria's bijna in zwijm vallen, noch haar felle verwijten tegen de Joden zijn *wezenlijk christelijk*. De tijd waarin deze Mariaklachten ontstonden, betekent een episode in een wereld die tot Christus gebracht moet worden, anders gezegd: omvat een periode in de ontwikkeling van het Christendom op de weg naar de verwezenlijking van zijn doel. Dat de Middeleeuwen in vele opzichten een voorbeeld van christelijk leven zijn geweest, is zonder twijfel waar, al moet gezegd worden dat deze visie onder invloed van bepaalde idealiserende tendenzen van de romantiek wel eens is overdreven. Zonder aan het grootse werk van geloofsverkondigers te willen voorbijzien noch aan het ijveren van vele toegewijde mannen en vrouwen, van theologen, bouwmeesters of dichters, mogen wij voor het verkrijgen van een volledig beeld van deze grootse tijd toch niet de ogen sluiten voor hetgeen onder het volk aan heidense relicten was overgebleven. Dat Mariaklachten zoals er in de Middeleeuwen zovele zijn geschreven, thans niet meer verschijnen, wijst alleen maar op vooruitgang, op de groeiende invloed van het Christendom, dat pas tweeduizend jaar bestaat. Het bestaan van dergelijke Mariaklachten doet aan de waarde van de Middeleeuwse cultuur dan ook geen afbreuk, haar beeld wordt gecompleteerd door niet alleen te blijven opzien naar de toppen. De christianisering is een proces dat zich in een langzaam en geleidelijk tempo voltrekt. Dat het met de Mariaklachten gedaan is wanneer in de Renaissance-tijd het volk aan eigen lot wordt overgelaten en niet langer met een aristocratie een geheel vormt, zegt niets tegen de Middeleeuwen maar zegt evenmin iets ten voordele van de

Renaissance. Naast het nieuwe blijft het oude vaak eeuwenlang voortbestaan. Blijkens berichten wilden Griekse boeren de Christus-God wel vereren, maar in hun ogen was het onbillijk van de Kerk om van hen te verlangen dat zij omdat er één god bij kwam, al hun goden zouden opgeven, ook al waren deze wreed, losbandig on onrechtvaardig.[62] In menige streek in Griekenland schijnt sinds Homerus weinig te zijn veranderd.[63] Wanneer *Aetheria* in de vierde eeuw de plechtigheden van de Goede Week in Jerusalem meemaakt, valt haar het geween en gezucht van het volk, van de pelgrims op. Is hier sprake van ontroering in de zin zoals wij deze thans kennen?[64] Zeker, de herinnering aan Jesus schijnt in deze eeuw in het Oosten nog heel levendig te zijn geweest, maar ontroering alleen als teken van droefheid was het toch wel niet.[65] De grafdichten van *Fortunatus* berusten op poëtische spreuken, die bij de begrafenis werden voorgedragen.[66] In de 18e eeuw nog trok op Goede Vrijdag door de straten van Krefeld een processie langs zeven staties onder langs de stadsmuren, waarbij vermomde personen de bijbelse figuren van de lijdensgeschiedenis voorstelden.[67] En voor het verkrijgen van een volledig beeld van onze tijd zie men niet alleen naar Manhattan en de avenues der wereldsteden, maar evenzeer naar het volksleven in streken van Zuid-Duitsland, van Spanje en Sardinië.

Het is noodzakelijk, ernaar te streven een bepaald verschijnsel in zijn eigen tijd te zien. Om deze reden zij hier bovendien gewezen op het samenstel van *cultussen* die in de Middeleeuwen in een groot deel van Europa bij het volk bekend waren: *Isis- en Osirisdienst, fallusceremoniën, het doden van koningen, carnavalviering, jaardemonen, het verdrijven van de winter* enz.[68] Men behoeft daarom nog niet te beweren dat deze cultussen met de Mariaklacht samenhangen of daarmee op enigerlei wijze identiek zijn, en evenmin dat de plechtigheden van de viering op Goede Vrijdag en Pasen berusten op survivals van oude mysteriën.[69] Maar het is geen schande voor de Kerk, toe te geven dat zij in de aanpassing van het christelijke aan het heidense element gebruik heeft gemaakt van de amalgameringstactiek. Wanneer een Grieks vrouwtje huilt uit vrees dat God dat jaar niet zal verrijzen en dus ook de oogst niet zal rijpen, geeft dit recente voorbeeld te denken over de aard van de droefheid die zich

van deze mensen meester maakt. Aan de Kerk komt de eer toe, de aandacht van de mens meer op het geestelijk heil te hebben gericht, al is het al of niet lukken van de oogst zeker niet onbelangrijk.[70] Dit voorbeeld is evenzeer een voorbeeld van uiterlijk Christendom als het vereren van God als een jaardemon of als het vieren van de feestdag van *Georgius* als het zegefeest van de zon op de draak van de winter.[71] Of de oorsprong van het geestelijk drama dan ook uitsluitend in de liturgie moet worden gezocht, staat nog te bezien, al is het tegendeel nog niet bewezen.[72]

Het aantal tegenstanders van het overmatige klagen van Maria onder het kruis is groot geweest in de Middeleeuwen; zij beriepen zich op het evangelie, waar alleen vermeld is dat zij onder het kruis stónd. Toen de Kerk in de twaalfde eeuw haar taak onder het „leekvolk" begon en velen zich in de geest van het volk hierbij aansloten, was de controverse ontstaan die uiteindelijk zou voeren tot een overwinning van de tegenstanders, waarmee noch ten aanzien van de voor- noch ten aanzien van de tegenstanders iets gezegd wordt wat lijkt op een veroordeling.

BESLUIT

De Mariaklacht neemt, gezien tegen de achtergrond van een overstelpende hoeveelheid mariale en passionale litteratuur sinds de vroegste tijden van het christendom, slechts een zeer bescheiden plaats in. Ondanks haar ruime verbreiding over hymnen, prosen, tractaten, passieverhalen, beschouwingen van overwegend mystieke aard, toneel en liederen, zijn Maria naar verhouding niet zovele malen woorden van droefheid over het lijden en de dood van Christus in de mond gelegd, vergeleken met de talrijke plaatsen waar zij als Moeder van Smarten is becommentarieerd of bezongen. Niettemin vormen de nog bewaard gebleven en gevonden klachten uit de loop der tijden een aanzienlijke hoeveelheid materiaal, dat in meer dan een opzicht veel waardevols bevat.[1]

Sinds Efrem de rij heeft geopend met een van de z.g. kruisklachten, de *σταυροθεοτοκία*, is de Mariaklacht over heel het *Oosten* verbreid geworden. De klachten van een *Efrem*, een *Romanos*, evenzeer als die uit het *Nicodemusevangelie* en de liturgie, naast de retorische produkten uit de Byzantijnse tijd leggen in even hoge mate als de z.g. volkse klachten getuigenis af van de verbondenheid van volk en godsdienst in een taal, en tevens van de juistheid der zienswijze dat ook het Oosten wel degelijk aandacht gehad heeft voor het lijden van Christus en voor zijn mensheid. Evenwel, de kruisdood had voor de Christenen uit het Oosten niet die toegespitste aandacht van de latere tijden in het Westen; het Oosten jubelt meer om hem als de verrezene en als de overwinnaar van de dood, dan dat het lijdt en klaagt over zijn lijden en dood. Vandaar het eigen timbre van deze klachten: zij zijn meer didactisch-theologisch zonder daardoor het lyrisch karakter te verliezen; zij munten uit door een klassiek even-

wicht en een beheerst gevoel. Niet zelden groeit de droefheid om het Christus aangedane leed en vooral onrecht uit tot een lofprijzing, waarin hij niettemin mens én God blijft. Zijn lijden, en meer nog het lijden van de moeder, staan op de achtergrond, zijn evenwel geenszins afwezig.

In het *Westen* verschijnt de Mariaklacht in de twaalfde eeuw en ontwikkelt zich tot in de 16e en 17e eeuw[2]: van een spontane ontwikkeling kan toch wel moeilijk worden gesproken, immers, ook hier was reeds lang voor het einde van deze eeuw aandacht voor het lijden van Maria; de bodem was derhalve voorbereid. Mogelijk is de Mariaklacht derhalve het resultaat, of liever een bijkomende factor van een ontwikkeling in de voorafgaande eeuwen, waarvan de zeer korte klacht van *Eadmer* een symptoom is, maar het is nagenoeg zeker, dat het Oosten hier de helpende hand heeft geboden, ofschoon dit laatste niet strikt kan worden bewezen. De betrekkingen tussen die beide werelden schijnen blijkens de onderzoekingen van de laatste decennia zeer veelvuldig te zijn geweest, en bovendien: de devotie tot de mensheid van Christus, de nieuwe allesomvattende gevoelsstroming die bezig was zich in het Westen onder de stuwende leiding van een *Anselmus* en *Bernardus* te ontwikkelen, is door de in hoge mate stimulerende werking van het Oosten tot stand gekomen. Het feit dat Maria in eigen woorden klaagt, vooronderstelt haar menselijkheid, is m.a.w. slechts een begeleidend verschijnsel in het gehele samenstel van factoren, waarin de ontwikkeling van het nieuwe leven in het Westen zich openbaart. Voor het aantonen van de invloed van de „oude" op de „nieuwe" wereld kan ook de beeldende kunst ons niet van nut zijn, want ook op dit gebied is het bewijs van die invloed moeilijk te leveren.[3] De innige verhouding tussen moeder en kind schijnt de beeldende kunst evenwel eerder te hebben gekend dan de kunst van het woord.[4] Voor de Mariaklachten zijn vooral Noord-Italië en Parijs verder van groot belang geweest.

Zolang niet anders bewezen is, moeten wij de klacht van *Ogier* beschouwen als de oudste in West-Europa: er is geen oudere gevonden. Over een eventuele afhankelijkheid van deze klacht van het Oosten is niets met zekerheid bekend. Terloops zij hier aan-

geduid dat het tractaat, of liever de klacht uit dit tractaat, dat in de litteratuur over dit ons onderwerp bekend staat als te zijn van een pseudo-Bernardus, het werk is van de cisterciënzermonnik Ogerius ofwel Ogier. Al heel spoedig wordt juist de planctus uit diens aan Maria toegewijd tractaat over vele landen van West-Europa verbreid, in het Latijn en in de volkstaal, en wordt ze opgenomen in werken van lyrische, epische en dramatische aard. De handschriften van dit werkje zijn zo talrijk, de vindplaatsen zo veelvuldig, dat nog niemand de moed gehad heeft, na te gaan langs welke wegen deze tekst zich heeft verspreid. Zeker is het, dat er weinig middeleeuwse teksten zo algemeen zijn geworden als deze en zulk een grote invloed hebben gehad op tal van gebieden van onze geestelijke cultuur. In een uit de eerste helft van de dertiende eeuw daterend handschrift dat in Zuid-Duitsland is geschreven, komt een vertaling van deze klacht voor; waarschijnlijk heeft deze tekst, veelal opgenomen in bewerkingen van *Anselmus' Interrogatio*, van hieruit verder ingewerkt op Noord-Duitsland. Het is nog niet onderzocht, of en zo ja welke rol onze landen bij deze overdracht hebben gespeeld. In de Middelnederlandse vertalingen die bekend zijn, (hs. A'dam U.B. I G 41, fol. 296–307; hs. Leiden U.B. 226, fol. 48r–88v.), staat 'n zeer korte klacht.[5] Behalve de Mariaklacht heeft, naar wij menen te mogen zeggen, ook het gehele passieverhaal van Ogier bijzonder veel navolging gekend, om welke reden dit in de verzameling teksten hierachter is opgenomen. Minder, maar niettemin toch ook veel invloed moet worden toegeschreven aan de door *Godfried van Breteuil* gedichte *Planctus ante Nescia.* Evenzeer dient te worden gewezen op het eerste deel van de prose *Moestae parentis*, dat ook uit de twaalfde eeuw stamt.

Eadmer reeds wijst op de innige verhouding tussen moeder en zoon: Maria's smart groeit uit het volgen van haar kind op de lijdensweg naar de dood, haar eigen leven gaat zo op in dat van haar kind, dat zijn lijden en zijn hulpeloosheid sterker ervaren wordt door de lezer dan haar lijden, kortom dat Maria schuilgaat achter de hoofdpersoon Christus. In de *Planctus ante nescia* is van Maria's geduld en gelatenheid weinig meer te bespeuren: onweerstaanbaar wordt ze door de smart meegesleept, ze moet aan haar

lijden uitdrukking geven in een klacht waar ze geplaatst is tussen God en de mens, en deze laatste toeroept: *In amplexus ruite!* Ogier daarentegen gaat uit van een Maria die in de hemel is opgenomen, alle lijden geleden heeft en nu terugblikt op het doorstane leed onder het kruis. Maria zelf vertelt haar lijden: steeds dieper doordringend in haar smarten, roept zij wier ziel verscheurd is door mede-lijden, de mens op tot mede-lijden en mede-leven met de lijdende Christus. Krachteloos is ze op de grond neergevallen, niet meer in staat tot spreken; ze kust het neervloeiende bloed, klaagt en jammert en dreigt bewusteloos te raken van smart. Uitdrukkelijk evenwel zegt Ogier dat Maria onder het kruis ondanks al haar lijden het geloof bewaard heeft. Toch is deze Maria niet meer die van *Eadmer:* zij is niet meer de deemoedige, duldende moeder, maar de moeder die in heftige woorden en gebaren onstuimig en indringend de mens aanvuurt tot com-passio, tot mede-lijden. Hierin ligt ook wel de verklaring van de grote populariteit die dit tractaat is ten deel gevallen. Het heeft er de schijn van, dat na de verbreiding van deze klachten passie en verrijzenis steeds verder uit elkaar gaan, dat de aandacht voor het lijden – en steeds meer voor het uiterlijke lijden – wellicht onder invloed van Anselmus' satisfactieleer toeneemt en ten slotte in de volgende eeuwen gaat overheersen, tot de twintigste eeuw toe. Maria – en dus ook de mens – is in menig geschrift dermate van smart vervuld, dat het de schijn wekt alsof de dag der verrijzenis voor haar nimmer zal aanbreken. Niettemin trachten tal van schrijvers via het uiterlijke lijden door te dringen tot het innerlijke lijden van de ziel.

Zowel de klacht van Ogier als de Planctus ante nescia zijn voor de verdere ontwikkeling van de Mariaklacht in *West-Europa* van veel belang geweest. Voor Duitsland betreft dit beide: Ogier schijnt vanuit het zuiden te zijn doorgedrongen, de Plan vooral in de passiespelen via Keulen of althans via de Nederrijn; voor Frankrijk en Engeland dient bovenal Ogier te worden genoemd. In het algemeen zijn vooral de Romaanse klachten zelfstandig t.o.v. de Latijnse voorbeelden, in het bijzonder enkele Franse, Italiaanse en Spaanse: een gemeenschappelijke bron voor alle of althans vele klachten van een van deze landen is niet gevonden. Veel evenwel is nog niet onder-

zocht en, vooral op het gebied van de geestelijke letterkunde, blijven nog vele vragen open. Van Duitse zijde is een te eenzijdige aandacht geschonken aan het drama, maar het bezwaar van onvolledigheid geldt bijzonder Frankrijk en in mindere mate Engeland. De meeste studies beperken zich, noodzakelijkerwijze, tot een opsomming en beschrijving van de gevonden teksten, het vermelden van de vindplaatsen en het zoeken naar de bron(nen); slechts enkele Franse teksten zijn met dit doel uit handschriften uitgegeven.

In een overzicht van met grote waarschijnlijkheid bekende *auteurs* van Mariaklachten treft men o.m. de namen aan van de cisterciënzer *Ogier*, de karthuizers *Bruder Philipp*, *Ludolf van Saken* en *Petrus van Diest* (Dorlandus)[6], de franciscanen *Jacopone da Todi*, *Bonaventura*, *Neckam*, *Otto van Passau*, de dominicanen *Suso*, en *Dirc van Delf;* daarnaast auteurs als *Raymundus Lullus*, *Richard Rolle* en *Gerson*, die met een der genoemde ordes nauw in contact hebben gestaan. Over de Zwitser *Wernher* en de Parijse kanselier *Philippus de Greve* is in dit verband weinig te zeggen, al is het zeker dat Parijs met de dichter van de Planctus ante nescia en met Philippus de Greve, tijdgenoot van Ogier, als centrum der *Victorijnen* ook in dit opzicht ongetwijfeld een belangrijk centrum is geweest. Inzake de verbreiding van de Mariaklacht wijzen alleen al de namen van deze schrijvers aan, langs welke wegen deze is gegaan: cisterciënzers – karthuizers – Parijse koorheren – franciscanen en ook predikheren, of anders gezegd: in het bijzonder over de affectieve mystiek. Over de Mariaklacht van na de middeleeuwen is bij ons weten, ook in het buitenland, geen studie verschenen.

Een eerste onderzoek naar een onderwerp als het genre van de Mariaklachten kan niet in een slag op grote hoogte worden gebracht. Het resultaat van ons onderzoek naar de *Nederlandse* Mariaklacht is, dat hier een aantal teksten bijeen zijn gebracht uit handschriften, oude drukken en uit reeds bestaande uitgaven. De waarde van deze teksten is in kwalitatief opzicht niet gelegen onder die van onze naburige landen, al blijkt aanstonds dat het uitzonderlijk hoge peil van onze mystiek hier niet is bereikt. Ook voor onze landen geldt dat door het ontbreken van de noodzakelijke voorstudies het niet mogelijk is, de weg – of misschien de wegen – te volgen, waarlangs

de verbreiding heeft plaatsgevonden; onze rijkdom aan geestelijke litteratuur is bijzonder groot en het dradennet is bijna onontwarbaar. Daardoor maakt onze verzameling de indruk een samenstel te zijn van meer dan twintig op zichzelf staande teksten, waarvan nader onderzoek voorbehouden moet blijven aan latere tijden. Van enkele teksten evenwel is een overigens oppervlakkige samenhang duidelijk, maar meer ook niet. Ook ten onzent kan niet worden gesproken van een gemeenschappelijke bron: in de teksten BB en H is invloed van Plan aanwezig, in BJ, L en B is de klacht van Ogier min of meer verwerkt, terwijl ook de klacht van *Dirc van Delf* voor een deel zoveel overeenkomst vertoont met B, dat zij op een of andere tekst of bewerking van Ogier teruggaat; voor B (gedeeltelijk), LW en BR moet verband worden gezocht in het Passionstraktat van *Heinrich von St. Gallen*, welke tekst waarschijnlijk weer teruggaat op *Jacob van Vitry*. Talrijke moeilijkheden leveren de liederen en in het algemeen de teksten van na de middeleeuwen, maar bovenal onze waarschijnlijk oudste Mariaklacht, die uit *Vanden Levene ons Heren*. In zoverre is het in het buitenland niet anders gesteld, behalve dan in enkele Romaanse landen, waar, zoals reeds is gezegd, de onafhankelijkheid van de Latijnse bronnen wel opvallend groot schijnt te zijn en waar, zoals in Italië, de Mariaklacht zo'n hoge vlucht heeft genomen dat ze alleen al voor de ontwikkeling van het drama in de volkstaal van groot belang is geweest.[7] Ook ten onzent berust wellicht toch wel meer op zelfstandige schepping dan uit bovenstaande opgave blijkt[8]: in vele gevallen is geen samenhang aanwijsbaar tussen Latijnse werken en die in de volkstaal, een kwestie welke uiteindelijk samenhangt met het probleem van de verhouding Latijn-volkstaal en geestelijkeleek.

In het kader van de *ontwikkeling* van de klacht in het Westen geeft onze Mariaklacht een goed beeld van de ontplooiing van het genre. Na het nog oude *Vanden Levene ons Heren* wordt de gevoelsstroom zichtbaar in de gedeeltelijke vertaling van Plan, maar reeds in tekst H is Plan slechts een deel van het geheel geworden, is ze gebruikt in een stadium waarin de klacht zich al verder had ontwikkeld: het is als heeft de Mariafiguur zich losgemaakt uit de gebon-

denheid van het vers en uit het strakke Latijn, als is ze onder invloed gekomen van Ogier. De nog beheerste Plan heeft plaats moeten maken voor een ruimer gevoelsleven, zoals *Jacob van Maerlant* het objectief-theologische van een Philippus de Greve a.h.w. omlijst heeft met een visuele Mariafiguur uit zijn eigen tijd. De typisch middeleeuwse klagende en lijdende Maria zoals ze ons het meest bekend is geworden, spreekt uit de Getiden, een werk dat sterk zal hebben bijgedragen tot de verbreiding; daarenboven in hoge mate uit L en, meer aansluitend bij Ogier en meer meditatief, uit B. Minder in de geest van Ogier, minder spontaan en gevoelig, meer in de geest der liturgie heeft *Dirc van Delf* zijn klacht gegeven, niet zonder de vaker gehoorde opmerking: *ghelijc sommighe leerars scriven.* Anders dan de Getiden doet zijn werk meer denken aan menige klacht uit het Oosten, b.v. die van een Efrem, vervuld als het is van de voor zulk onderwerp verheven, bijbels getinte geest en opgenomen in de liturgische sfeer van de traditie van de Kerk. Arm is onze letterkunde aan passiedrama's: alleen tekst H geeft een interessant voorbeeld. Typerend voor de late middeleeuwen is de *Bethaniëscène:* ofschoon de oorspronkelijke tekst ontbreekt, geeft een vergelijking van het Soliloquium uit de Vita Rhythmica met de samensprake van Christus en Maria voor het begin der lijdensdagen wel te kennen hoezeer de theologische ondergrond hier gemengd is met sentiment, iets wat een groot deel van Noordwest-Europa geldt. Fris en levenskrachtig zijn daarentegen de enkele bewaard gebleven *liederen.* Voor de tijd na de middeleeuwen zijn kenmerkend de *kerkelijke liederen,* waarin de glans nog leeft van het verleden, hetgeen ook het geval is bij pater *Poirters.* Het meest waardevolle uit deze eeuwen is wel van de hand van *Justus de Harduyn, Stalpart* en *Mechteldis van Lom:* vooral de klacht van eerstgenoemde stijgt ver boven alle andere uit, ook boven die van Dirc van Delf, en reikt tot in de mystieke sfeer, ver verwijderd van die van Ogier. Bij het weinige dat wij op dramatisch gebied bezitten, verdient het werk van *Cornelis de Bie* wel meer aandacht: de geest van barok en contrareformatie zijn in zijn werk nog levend; anderzijds zullen een zekere wijdlopigheid en leegheid deze klachten niet kunnen redden. Alles tezamen kan worden gezegd: geen dramatische hoogtepunten als

in de Duitse en Engelse lijdensdrama's, geen naïef-poëtische wiegeliederen als de carols, geen overheersen ook van het hartstochtelijke en theatrale, noch van een al te zeer vermenselijkte Maria die onder het kruis twijfelt aan de waarde der verlossing, maar veeleer aandacht, in vers- en prozavorm, voor het devote, het meditatieve, het traditioneel liturgische en soms het religieus-didactische.

Het meest problematisch zijn de klachten uit Vanden Levene ons Heren, de teksten H en L, en de klacht van Justus de Harduyn. Door het ontbreken van de oorspronkelijke tekst, alsook doordat het oudste bewaard gebleven fragment zeer kort is en alle fragmenten tezamen zich uitstrekken over bijna twee eeuwen, is het moeilijk een juist beeld van de klacht uit Vanden Levene ons Heren te verkrijgen. Dit werk dient in zijn geheel te worden bestudeerd, in welk geval wel eens zou kunnen blijken dat de oorspronkelijke tekst van oudere datum is dan van die van het oudste fragment, $\pm$ 1280.[9] De klacht uit dit werk staat volkomen afgescheiden van de overige klachten: zij vormt een volledige massieve eenheid, zoals het gehele werk bestaat uit naast elkaar geplaatste stukken; zij laat een Mariafiguur zien die geheel menselijk is en nog maar nauwelijks is geraakt door de geest van Ogier, veeleer een Maria-figuur dan een levende vrouw die haar droefheid uitzingt. Maria bezit hier geen realiteit, enkel betekenis; er is geen ontknoping, geen geschiedenis en geen historisch tafereel, geen perspectief ook, enkel een levend nu. Deze klacht is te beschouwen als een weinig voorkomend voorbeeld van een bijna liturgische klacht tegenover de veel grotere groep van historische klachten[10], van een klacht waaraan de geest van Ogier en Plan nog vreemd is. Meer dan aan de Meditationes herinnert ze aan de oude epische poëzie, alleen de stijl – de sermo humilis – doet eerder denken aan de hoofse romans. De centrale idee van de oudste tekst is geweest de verlossing, waarin ook Maria, hier evenals in de gotische kunst, een plaats gekregen heeft. Trekken uit de apocriefen en de aanzet van een ontwakend lyrisch gevoel veranderen aan de grondidee weinig, zij verstoren de eenheid en doen het werk lijken op een Romaanse kerk met gotische beelden. Wel is deze klacht voortgekomen uit dezelfde bodem waaruit Eadmer en Ogier hun werken hebben voortgebracht, niettemin is

ze een produkt van de geestesgesteldheid van voor de lyrische gevoelstoon en doet ze eerder denken aan Eadmer dan aan Ogier, zoals aan het gehele werk eerder de idee van de verlossing ten grondslag ligt dan een geconcentreerde aandacht voor de mensheid van Christus. Van een bijzondere voorliefde voor de devotie tot Maria of voor het lijden en de dood van Christus wordt nergens blijk gegeven. Maria heeft hier een functie welke gelegen is terzijde van de lyriek, zonder de persoonlijke gevoelstoon. Of de Mariaklacht zoals wij ze thans bezitten, deel heeft uitgemaakt van de oorspronkelijke tekst, wagen wij niet te beslissen, maar mogelijk is ze later ingelast. In zekere zin bevreemdend is ook het ontbreken van ook maar enig aanknopingspunt, maar dit argument is niet steekhoudend: het geldt immers ook ten aanzien van verschillende Romaanse klachten.

Hoewel H niet is uitgegroeid tot een gave eenheid zoals men tegenwoordig zou wensen, blijkt hieruit toch dat het liturgisch paasspel bij ons bekend was. De klacht en het verhaal der verlossing vormen ieder afzonderlijk een eenheid. De klacht is niet dramatisch gemaakt: Maria verwijlt niet zozeer bij eigen droefheid als wel bij het waarom van het lijden, haar houding getuigt allerminst van pathos. In zoverre staat deze klacht dicht bij die uit Vanden Levene ons Heren. Men kan wat de gehele tekst betreft denken aan een niet bijzonder geslaagd experiment van een ondernemend, niet deskundig maar goedbedoelend schrijver of aan een vergissing van een kopiist, maar veeleer hebben we hier te doen met een voorbeeld van episch-didactisch toneel, waarvoor de stof van verscheidene zijden is bijeengegaard.

Van geheel andere aard zijn de moeilijkheden in tekst L. Hier onderbreekt de schrijver telkens zijn verhaal om ons iets mede te delen over Maria's toestand, in welk opzicht deze klacht overeen komt met de Getiden. Wat de Mariafiguur betreft valt op te merken dat haar wenen en kermen, haar uitroepen van smart en haar theatrale gebaren evenals haar klagen om haar eigen rampzalige toestand de boventoon voeren. Welke van de drie versies de oudste is, is niet uit te maken maar als hieraan een klacht uit de twaalfde eeuw (!) ten grondslag zou liggen, zou het een bewerking van

Ogier kunnen zijn die in Duitsland is ontstaan en geschreven. In deze richting wijst het realisme van de Mariafiguur en de hartstochtelijke onstuimigheid. Het gehele handschrift trouwens waarin deze klacht voorkomt, is van een bonte verscheidenheid. Herkomst uit de Romaanse landen behoort geenszins tot de zekerheden. Over de klacht van Justus de Harduyn menen wij vol eerbied te moeten zwijgen: hier zijn de problemen te talrijk.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn geworden, dat de Mariaklachten van de late middeleeuwen slechts een aspect van de klacht in haar geheel vertegenwoordigen. Het gaat niet aan, het gehele genre te beoordelen naar de voortbrengselen uit een bepaalde tijd en een bepaald land, en het op grond daarvan bovenmate te prijzen of te veroordelen. Zolang de vorm van een werk geldt als de allesbepalende factor wat betreft de waarde van dat werk, zal voor wie zijn oor goed te luisteren weet te leggen, uit tal van Mariaklachten een veelheid van tonen opklinken. In ieder land en in elke tijd heeft de Mariaklacht andere vormen aangenomen en zelfs in de late middeleeuwen is een veelheid én verscheidenheid van stemmen hoorbaar. Toch kan het verwondering wekken dat er, gezien de sterk verbreide en intens doorleefde devotie tot de Moeder van Smarten – zeker ook in de Zuidelijke Nederlanden –, weinig Mariaklachten gevonden worden. De meeste zijn opgenomen in lijdensverhalen, zoals bij Ogier het geval is, maar zijn dan vaak zo kort dat hun zelfstandige waarde zeer gering is. Ook in preken zal de klacht vaak een plaats hebben gevonden en evenzeer waar ze benut werd door broederschappen en in het geestelijk spel. Bovendien mag niet worden voorbijgezien dat het voor tal van geestelijke schrijvers nog de vraag was, of Maria werkelijk geklaagd heeft. Vaak wordt hierover niets medegedeeld, elders twijfelt de auteur er niet aan, weer anderen noemen gezaghebbende mannen volgens welke Maria zeker zou hebben geklaagd of haar klagen wordt zonder kritiek als een vroom gebruik aanvaard. Niet zelden schijnt de kwestie van het al of niet klagen van Maria zeer omstreden te zijn geweest.[11] In het algemeen evenwel was het de meeste auteurs slechts te doen om de vraag hoezeer en hoe Maria geklaagd heeft; a priori staat vast dat van kerkelijke zijde niet zozeer be-

zwaar zal hebben bestaan tegen de voorstelling van een in eigen woorden klagende Maria als wel tegen de in de geest van de Kerk overdreven smartuitingen, welke werden beschouwd als te zijn on-christelijk. Voor velen ook zal de zedelijke moed van Maria's zwijgend volharden onder het kruis minder natuurlijk zijn geweest dan het uitspreken van haar gedachten en gevoelens; anderen beroepen zich op het evangelie, waar van Maria alleen wordt gezegd dat ze stond onder het kruis, en in de ogen van weer anderen was het volkomen dwaas, een moeder te laten wenen en smartelijk gebaren, terwijl ze wist dat haar kind drie dagen later zou verrijzen. Uit de instelling van het feest *De Spasmo* blijkt dat ook Rome niet steeds het streng liturgisch karakter heeft bewaard en heeft toegegeven aan wat vooral door franciscanen en dominicanen onder het volk was verspreid. Er waren inderdaad tal van opvattingen. Zo is het opmerkenswaard hoezeer de schrijvers van de oude klachten gehecht zijn aan het Oude Testament, terwijl men later onafhankelijk van de autoriteit schijnt te durven denken.[12] En is het voor velen onder de mensen van de twintigste eeuw wel anders?[13] De Mariaklacht is van alle tijden.

Is kennis der rechtstreekse bronnen belangrijk en mag ook het onderzoek naar de esthetische en cultuur-historische waarde niet worden verwaarloosd, van nog meer belang is het te onderzoeken wat de Mariaklacht voor de toenmalige mens heeft betekend, hoe en waardoor zij heeft kunnen ontstaan en zich ontwikkelen. Welke waarde hebben b.v. Anselmus' woorden: *Si non doleo, crudelis sum?*[14] Voor de beantwoording van deze vraag kan worden gewezen op de mystieke gevoelstoon, op de aandacht voor de mensheid van Christus en zo meer. Maar zeker moet tot deze factoren ook worden gerekend het bestaan van de profane *dodenklacht* en wellicht ook de z.g. *godendoodsklacht.* De Mariaklacht is in wezen een gesublimeerde dodenklacht. De betekenisinhoud van de klacht was voor de middeleeuwse mens van een andere aard dan voor ons: zij was geen produkt van esthetische of ideële waarde, geen elegie, geen uiting van een door droefheid overkropt gemoed, geen naar buiten treden van enkel droefheid. Was het beklagen wel een teken van droefheid in de zin welke latere tijden eraan gegeven hebben? In oorsprong is

de dodenklacht heidens en in de Mariaklacht zijn nog tal van elementen van heidense afkomst aanwezig. Is de drang naar mystieke vereniging zoals Bernardus e.a. dat zagen, in de komende eeuwen onder invloed van onder het volk levende opvattingen over lijden en sterven van goden, niet omgebogen in de richting van: Hij moet beklaagd worden, anders zal hij niet verrijzen? Evenals de stof van de drama's van *Aischylos* voor hem boven alles realiteit was en evenals al hetgeen *Dante* beschrijft, voor hem ook realiteit was, zo ook was de dood van Christus voor de middeleeuwse mens in de eerste plaats werkelijkheid, vanwaaruit alleen de passiebezetenheid der middeleeuwen te verklaren valt. Dat Maria als vrouw en moeder haar gevoelens de vrije loop laat, is ook voor ons volkomen aanvaardbaar, maar dat zij weeklaagt zoals menig drama uit de middeleeuwen ons wil doen geloven – in de Nederlandse klachten komt dit type in feite alleen voor in hs. Leuven –, moest leiden tot een onderschatting, doordat de mens niet begrepen werd vanuit zijn eigen wereld. En wanneer wij zien hoezeer de toen bekende wereld beheerst werd door demonen, die stierven en weer herrezen, van wier macht het menselijk welzijn in de hoogste mate afhankelijk was, dan begrijpen wij ook iets meer van deze mens, van de mens die uiteindelijk geschapen is om bevrijd en verlost te worden.

AFKORTINGEN

A.H.: Analecta Hymnica Medii Aevi, ed. G. M. Dreves, Cl. Blume en H. M. Bannister. Leipzig 1886 vlgg.

Beitrage: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, begründet von Wilhelm Braune und Hermann Paul. Halle 1874 vlgg.

BCNI: Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500–1727. Martinus Nijhoff, Hagae Comitis MCMLIV.

BNM: Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van W. de Vreese, Leiden, U.B.

Hand. Kon. Zuidned. Mij: Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis.

LThK: Lexikon für Theologie und Kirche, 2. Aufl., Freiburg i. Br., 1930–38; 3. Aufl. 1957–....

Marianum: Marianum, ephemerides mariologiae cura patrum ordinis servorum Mariae. Facultatis Theologiae Collegii Internationalis S. Alexii Falconieri de Urba. Romae 1938–....

MGF: Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten, uitgeg. door Jhr. Mr. Nap. de Pauw. Gent 1893–97, eerste deel, drie afleveringen.

Migne P.G.: J. P. Migne, Patrologiæ Cursus completus. Series Graeca.

Migne P.L.: J. P. Migne, Patrologiæ Cursus completus. Series Latina.

Nd. Jb.: Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung. Norden und Leipzig 1876 vlgg.

N. Tg.: De Nieuwe Taalgids.

OGE: Ons Geestelijk Erf. Antwerpen 1927 vlgg.

Petit: L. D. Petit, Bibliographie der middelnederlandsche Taal- en Letterkunde. Leiden 1888–1910. 2 dln.

Rev. Asc. Myst.: Revue d'Ascétique et de Mystique. Toulouse-Paris 1920 vlgg.

SATF: Société d'anciens textes francais.

Ts.: Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Leiden.

Verfasserlexikon: Verfasserlexikon des deutschen Mittelalters, hrsg. von W. Stammler. Berlin–Leipzig 1931 vlgg.

VMKA: Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Amsterdam.

VMKVlAc: Verslagen en Mededelingen der Koninlijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Gent.

Zts. f. d. A.: Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur.

Zts. f. d. Ph.: Zeitschrift für deutsche Philologie.

Zts. f. r. Ph.: Zeitschrift für romanische Philologie.

HOOFDSTUK I

1. Anton Schönbach, *Uber die Marienklagen. Ein Beitrag zur Geschichte der geistlichen Dichtung in Deutschland.* Graz z.j. (1874).
2. Zie over deze klacht van Godfried van Breteuil p. 56 vlgg.
3. Het eerst gepubliceerd door W. Grimm in: Haupt's zeitschrift I (1841), p. 34–37; ook in O. Schade, *Geistliche Gedichte des XIV. u. XV. Jahrhunderts vom Niderrhein.* Hannover 1854, p. 208–212. Volgens Verfasserlexikon (Wolfgang-Stammler) p. 256 dateert deze tekst uit ± 1180.
4. Zie E. A. Schuler, *Musik der Osterfeier, Osterspiele und Passionen.* Band I, Kassel 1951, p. 25. – De jongste grote publicatie over de Mariaklachten die wij hebben kunnen vinden, is: Gerd Seewald, *Die Marienklage im mittellateinischen Schrifttum und in den germanischen Literaturen des Mittelalters.* Diss. Hamburg 1952 (machineschrift). Door bemiddeling van mej. dr. A. Hübner, verbonden aan de universiteit te Hamburg, hebben wij een exemplaar kunnen inzien; wij hebben er evenwel geen gebruik meer van kunnen maken. Het is de volledigste lijst van Middellatijnse en Germaanse Mariaklachten, zeer nauwgezet samengesteld. Nieuw is het onderzoek naar de „Nordische Marienklagen". Bepaald hinderlijk is ook hier de hebbelijkheid, de Nederlandse klachten (overigens met fouten en onvolledigheden) stilzwijgend in te lijven bij de Duitse.
5. E. Wechssler, *Die romanischen Marienklagen.* Halle a.S. 1893.
6. A. Linder, *Plainte de la vièrge en vieux vénitien.* Upsala 1898.
7. A. Baumstark, *Die syrisch-griechische Marienklage,* in: Gottesminne, IV (1906), 208–30.
8. H. Thien, *Uber die englischen Marienklagen.* Kiel 1906.
9. G. Taylor, *The English „Planctus Mariae"*, in: Modern Philology IV (1907), p. 605–37.
10. F. J. Tanquerey, *Plaintes de la Vierge en Anglo-Francais.* Paris 1921.
11. Zie Tanquerey, p. 11.
12. Tanquerey, p. 8.
13. W. Lipphardt, *Studien zu den Marienklagen.* Beiträge, 58 (1934), p. 390–444. R. Stumpfl, *Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas.* Berlin 1936.
14. K. Young, *The Drama of the Medieval Church.* Oxford 1933.
15. Hunningher, *The origin of the theater.* Amsterdam 1955.
16. W. H. Beuken, *Rondom het Van den Levene ons Heren-vraagstuk,* in: Ts. voor Taal en Letteren XVII. 1929; idem, *Teksteditie LoH,* 1929; idem, *Ouderdom en geest van het gedicht Vanden Levene ons Heren,* in: Ts. 49 (1930); idem, in: Album Philologicum Baader, 1939.

HOOFDSTUK II

1. Zie Hugo Kuhn, *Gattungsprobleme der mittelhochdeutschen Literatur,* in: Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte Jahrgang 1956, Heft 4. München, 1956.
2. Zie hierover R. Lievens in N. Tg. LI, 1958, 215 vlg.
3. Zie Catalogus Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden, Amsterdam 1958, p. 115. Vooral G. I. Lieftinck, Problemen met betrekking tot het Zutphens-Groningse Maerlant-handschrift. V.M.K.A., afd. letterkunde. Nieuwe reeks, deel 22, no. 2. Amsterdam 1959.

HOOFDSTUK III

1. Zie o.m. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur,* Freiburg (Br.), IV, 1924, p. 342 vlgg. Ook: L Th K III, 926 vlgg.; J. Ortiz de Urbina, Patrologia Syriaca, Roma 1958, p. 52–77.

2. Karl Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst.* Erster Band, Freiburg 1928, p. 450 vlgg. Talbot Rice, *The Beginnings of Christian Art,* London (1957), p. 30 vlgg.
3. In: *Collectio selecta S.S. Ecclesiae Patrum, complectens exquisitissima opera tum dogmatica et moralia, tum apologetica et oratoria; accurantibus D.A.B. Caillau... De Guillon.* Tomus XXXVII, Parisiis, MDCCCXXXIV, p. 440–444. Deze uitgave is door ons gebruikt. Ook: *Sancti Patris Ephraem Syri scriptoris Ecclesiae Opera Omnia... Gerardo Vossio.* Antverpiae MDCXIX, p. 535 vlg.
4. Magno cum planctu, lamentisque dolore plenis.
5. Salvator, mi fili dulcissime, fili mi charissime, mi fili et mi Deus, o vita universorum.
6. O Judaei impii, Christique interfectores, in Deum iniqui, et in Creatorem vestrum ingrati.
7. O Gabriel, archangele et minister Dei! O Gabriel archangele, age jam et tuere causam. Ubi illud nunc Ave, o Angele? Ubi Ave illud benedictum, quod ad me dixisti, o nuntie? Ubi modo illa laetitia, ac benedictio, qua dixisti mihi: „Benedicta tu in mulieribus?" Quorsum vero dolorem et victimam, quam dilectissimi filii mei nomine acceptura eram, non patefecisti, dum magnum illud mihi gaudium, quod ab initio percepi, significasti? In continuis tribulationibus, atque gemitibus fui: semperque immensam Judaeorum invidiam et perversorum erronum ac transgressorum ingratidudinem sustinui.
8. O Simeon admirande! ecce jam gladius, quo cor meum trajiciendum praedixisti; ecce gladium, ecce vulnus, mi fili et mi Deus meus. Mors tua cor meum subiit: dirupta sunt mea viscera: lumen meum obscuratum est; pectusque meum dirus gladius pertransiit.
9. Tu mihi, jam crux sanctissima lignumque benedictum, decumbe, ut dilectissimi filii mei, ac Dei mei plagas exosculer, propriumque filium salutem: ut filii mei corpus amplectar et os suavissimum, oculosque ac faciem, manus atque pedes et caedem iniquissimam deosculer. Decumbe crux veneranda, decumbe.
10. Ignominia tua, mi fili, gloria cunctis facta est: tuaque mors toti mundo vita evasit.
11. Julius Tyciak, *Die Liturgie als Quelle östlicher Frömmigkeit.* Freiburg 1937, p. 141.
12. F. Mercenier–F. Paris, *La prière des églises de rite byzantin.* Twee delen. Amay 1939. P. Werhun, *Die Marienverehrung im christlichen Osten,* Pastor Bonus 50 (1939), p. 33 vlgg.
13. A. Baumstark, *Die syrisch-griechische Marienklage,* in: Gottesminne, IV, 1906, p. 209.
14. L. Brehier, *l'Art chrétien.* Paris 1928, p. 239: On peut dire, que jusqu'à la fin du XIIe siècle les Occidentaux comme les Grecs s'en sont tenus à l'interpretation théologique du Ve siècle. Ils n'ont pas cherché à montrer le supplice dans son cadre d'horreur tragique, mais bien plutôt la conséquence salutaire qui en est résultée pour l'humanité. Le Christ a vaincu la mort. Vgl. ook G. A. Wellen, *Theotokos.* Utrecht-Antwerpen 1960, p. 64 vlgg.
15. Zie b.v. J. Reil, *Die frühchristlichen Darstellungen der Kreuzigung Christi.* Leipzig 1904, p. 39 vlgg.
16. Zie hiervoor de bovengenoemde studies van Reil, Künstle, Rice e.a.
17. Al. Janssens, *De Heilige Maagd en Moeder Gods Maria.* II *Theotocos.* Antwerpen-Brussel 1928, p. 46–54, 123–128. J. B. Terrien, *Mère de Dieu* I, 6–14.
18. Ed. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha,* Lipsiae MDCCCLIII, p. 282 vlgg.
19. Ed. Tischendorf, p. 282, c.X.2.
20. idem, p. 282 + 283, c.X
21. idem, p. 283, c.X.2 (noot).
22. idem, p. 285, c.X.3.
23. idem, p. 285, c.X.3.
24. idem, p. 292, c.XI.5.
25. idem, p. 292, c. XI. 5.
26. Voor zover ons bekend, is er nog weinig klaarheid over de bronnen, de onderlinge verhouding der hss. en de latere verbreiding. Reden te meer voor ons, op deze plaats hierop niet nader in te gaan.

27. *Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata* edidit Joannes Baptista Pitra. Parisiis, MDCCCLXXVI, tome I, p. 101–107. Archdale A. King, *The Rites...* II, 137: „Romanos, a deacon of Syrian birth, who came to Constantinople in the reign of the emperor Anastasius I (491–518), and earned such fame as a hymn-writer that he has been called „The Melodist", probably drew his inspiration from St. Ephrem (†373)".
28. Vele voorbeelden in *Μηναῖα*, Venetië 1873, en *ΤΡΙΩΔΙΟΝ*. Rome 1879, passim. Zie ook: Zr. Costanza, *De 'Επιτάφιος θρῆνος in de Griekse liturgie van Stillen Zaterdag*, in: Studia Catholica, 1939, 352–374; 1940, 108–117, 307–338.
29. Zie voor deze auteurs A. Baumstark, *Marienklage*, p. 210 vlgg. Ook Migne, P.G. 98, 488. Tezamen 17 strofen, waarvan dertien over het lijden en de begrafenis; de dialoog moeder–zoon beslaat vier strofen. Dialoog Maria-Johannes. Vgl. La Piana 336 vlg.
30. Migne, P.G. 94, 493; 96, passim.
31. Migne, P.G. 100, 1457 vlgg.
32. Migne, P.G. 114, 209 vlgg. Vgl. 130.
33. Migbe, P.G. 147, 985 vlgg.
34. In: H. Junker, *Koptische Poesie des zehnten Jahrhunderts*, II, Berlin 1911, p. 150 vlgg., 154 vlg. – Voor het overige zij hier verwezen naar D. M. Montagna, *La lode alla Theotokos nei testi greci dei secoli IV–VII*, in ts. Marianum, XXIV (1962), 354–543.
35. Voor parallelle ontwikkeling in beeldende kunst zie boven aangehaalde werken van Bréhier, Rice e.a. – Voor de klachten uit de liturgie van Jerusalem van de 8e–10e eeuw, zie Baumstark p. 214 vlgg., voor Byzantium aldaar p. 218 vlgg. De klachten uit de liturgie zijn bijzonder kort tegenover de zeer uitvoerige uit de preken van b.v. Germanus, Gregorius van Nicomedië, Metafrastes en Maximus Planudes, resp. uit de 8e, 9e, 10e en 13e eeuw.
36. Uit: Baumstark *Marienklage*, p. 212. Helaas bevat dit artikel geen verwijzingen naar bronnen; ook de bibliografie ontbreekt. Behalve in het Syrisch, Grieks, Koptisch komt de Mariaklacht voor in alle Slavische talen (zie Mahler, p. 43).
37. Dit lied staat bekend als *τὸ τραγοῦδι τοῦ χριστοῦ*. Zie Baumstark, *Marienklage*, p. 224 vlgg.
38. Zie o.m. *Altrussische Kirchenlieder*, Jena 1927, p. 21 vlgg. Zie ook p. 18 vlg., 20.
39. Over dit drama zie b.v. J. Geffcken, *Begriff des Tragischen*, p. 154 vlg. Het stamt, volgens Luis p. 265, uit de elfde of twaalfde eeuw.

HOOFDSTUK IV

1. Wechssler, p. 79 vlg. Of de datering van W. juist is, kunnen wij niet uitmaken. – W. meent op grond van de vier klachten te kunnen besluiten tot het bestaan van een Romaans oertype: vierregelige strofe, één rijmklank van tien silben met refrein, als voornaamste deel een monoloog van Maria, als inleiding en slot een epische koorzang.
2. r. 3 + 4 uit *Juxta crucem deplorabat:* in qua nudus exspirabat / coelestis splendor luminum.
3. Str. 3b uit: *Flete fideles animae:* Munda caro, mundo cara, / Cur in crucis ares ara / Pro peccatis hostia? / Cur in ara crucis ares, / Caro, quae peccato cares, / Caro culpae nescia?
4. Str. 14 uit *Eja, virgo gloriosa:* Ipse decor angelorum, / Gubernator singulorum, / Terrae, maris ac polorum, / Regnans solio coelorum. – Zie ook Beissel, p. 128 vlg.: vergelijking evangelieboek Bernward van Hildesheim (†1022).
5. Str. 12 uit *Virgo plorans:* Solus pastor caeditur, / Totus grex dispergitur, / Pastor bonus patitur, / Et crux fugat mortem. / Mors morte destruitur, / Dum sic vita moritur, / Manus crucifigatur / Et destruxit sortem.

6. Str. 3, 4, 5 en 7 uit *Juxta crucem deplorabat:* Ille tuis reparavit / Claudis gressum, caecis visum, / Verbum mutis propinavit / Omnem curans et leprosum. Str.4 : Ipse tibi suscitavit, / Quos plangebas jam defunctos, / Aures surdis adaptavit, / Cunctos sanans et aegrotos. Str. 5: Ille pro te Pharaonem / Cum Aegypto flagellavit, / Tua manus ejus carnem / Flagellando laceravit. Str. 7: Ipse tibi per desertum / Dulce manna ministravit, / Sed tuum fel et acetum / Os illius toxicavit.
7. Zie b.v. F. van der Meer, *Keerpunt der Middeleeuwen*, Utrecht 1950; M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben*, München 1926, 1936; C. Haskins, *The renaissance of the twelfth century*, Cambridge 1927; 8e druk, New-York 1963; St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, Antwerpen 1950–58, vier delen; F. Heer, *Aufgang Europas*, Wien-Zürich z.j. (1949). Zie voorts b.v. bibliografie Schnürer, deel 2 en 3.
8. Zie art. H. Barré, *Le „Planctus Mariae" attribué à S. Bernard*, in: Rev. Asc. Myst. XXVIII (1952), p. 243–66. Blijkbaar is dit belangwekkend artikel onopgemerkt gebleven; ook in de jongste publicaties over de Mariaklachten wordt nog gesproken van ps.-Bernardus.
9. Zie Fidèle de Ros, *Le Planctus Mariae du Pseudo-Anselme à Suso et à Louis de Grenade*, in: Rev. Asc. Myst. XXV (1949), p. 278, 283.
10. Planctus ante nescia:
    a) Hs. Paris B.N. lat. 4880, fol. 83v a + b. Zie Ph. Delhaye, *Le „microcosme" de Godefroy de S. Victor*. Lille 1951, p. 254 vlg. Dertiende eeuw.
    b) Cod. Taurinen. E.V. 12e/13e eeuw – Orat. ms. Chunegundis 14e eeuw in: Cod. Pragen XII D 8 a B. Zie A.H. XX. 1895. p. 156 vlgg.
    A. de Balinghem S.J., *Parnassus marianus, s. flos hymnorum et rhythmorum de SS. Virgine Maria...* Douai, Bellerus, 1624, p. 184–187. In de marge: Ex Missali Romano antiquo zonder varianten.
    De tekst van Ogier hebben wij genomen uit de enige bestaande ed. van Adriani, Turijn 1873. p. 82–90. Volledige titel zie p. 388.
    Dat de Planctus ante nescia uit de twaalfde eeuw dateert, was Schönbach reeds bekend; zie ald. p. 10. Zie over deze planctus ook Dreves, A. H. XX, no. 199, p. 156–8. Volgens Manitius III. 1045 is deze planctus niet dezelfde als die van Godfried. Zie ook: U. Chevalier, *Repertorium*, no. 14950. A. Wilmart in: Revue bénédictine, deel 49 (1937), p. 347: Nous apprenons ainsi le nom de l'auteur. Ph. Delhaye, *Microcosme*, p. 254–55: Il serait sans doute imprudent de refuser à Godefroy cette oeuvre, surtout si l'on songe qu'il s'agit d'un texte bref et d'usage liturgique, genre très favorable à l'anonymat. –
11. Zie Ph. Delhaye, *Microcosme* p. 14–34 passim. Zie ook A.H., I. 281.
12. Voor lijst van edities zie hierachter p. 387. De schrijver van het Parijse hs. (dertiende eeuw) schijnt, blijkens een opmerking van Delhaye, op. cit., p. 258, de traditie van de Parijse abdij zo slecht te hebben gekend, dat hij in deze tekst blijkbaar geen prose heeft gezien en het geheel in prozavorm heeft opgeschreven.
13. Ed. Dreves, A. H., XX. 156.
14. Ook dit is wel niet nieuw; veeleer steunt de dichter op de traditie. Men vergelijke b.v. *Ambrosius Autpertus* (†781): „Unde constat, quia plus omnibus dilexit, propterea et plus doluit, in tantum ut animam ejus totam pertransiret et possideret vis doloris, ad testimonium eximiae dilectionis. Quae quia mente passa est plus quam martyr fuit. Nimirum quod ejus dilectio amplius fortis, quam mors fuit, quia mortem Christi suam fecit". (Migne, P.L. 96, 252). Vgl. nog *Eadmer*, P.L. 159, 567; *Rupert van Deutz*, P.L. 169, 789 vlg. – De tegenstelling, uitgedrukt in de eerste regels van de Planctus ante nescia, staat in verband met de opvatting zoals deze later o.a. bij *Bonaventura* is geformuleerd: Sed B. Virgo non habuit dolorem antecedentem partum... sed habuit dolores post partum. Unde peperit antequam parturiret. In cruce parturivit... In aliis mulieribus est dolor corporis, in ista est dolor cordis, in aliis est dolor corruptionis, in ista est dolor compassionis et caritatis". (Bonaventura, *Opera omnia*, Quaracchi 1895, tomus V, 487a.).

15. Voorzover ons bekend, is deze klacht nergens behandeld naar de theologische inhoud, en naar de vorm i.v.m. de poëzie der Victorijnen evenmin. Schönbach, *Über die Marienklagen*, is waarschijnlijk beïnvloed door F. Mone, *Schauspiele* II. 361: So vielfältig wurde dieser Gegenstand behandelt, und doch scheinen alle Bearbeitungen auf einem gemeinsamen Grunde zu beruhen. W. Lipphardt, Beiträge 58 (1934), p. 408: ...war vor allem der lateinische tractatus de planctu beatae virginis des hl. Bernard von grösstem einfluss auf die nationalsprachlichen Literaturen. Ook Elisabeth Reiners-Ernst p. 15 vlg. acht het z.g. Bernardustractaat van veel belang. – P. Merker-W. Stammler, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Berlin 1926–28, II. 334: Eine von ihnen, die Sequenz Planctus ante nescia, im 12. Jh. aus Frankreich nach Deutschland gelangt, ist die Stammutter der meisten dt. Marienklagen geworden. Samuel Singer, *Die religiöse Lyrik des Mittelalters*, p. 63, zegt: ...die grossartigste Marienklage in Form der Sequenz gedichtet, die den deutschen Marienklagen fast durchwegs zugrunde liegt. Zie ook LThK, 2e dr., s.v. Marienklage; Katholieke Encyclopedie, in de eerste druk s.v. Marienclaghen, in de 2e dr. s.v. Maria: ook de schrijver van deze artikelen houdt vast aan Schönbach. – Brooks zegt in *The Lamentations*... p. 416: Since the time of this study (nl. die van Schönbach) considerable new material has become accessible, but his main results are still generally accepted. E. Schröder in Zts. f.d. Alt. 68 (1931), p. 253: ...seiner ungemein fleissigen, aber heute nur noch als materialsammlung zu wertenden arbeit....
16. Zie A.H. XLVI, no. 95, p. 137 vlgg.
17. Zie H. Barré, *Le Planctus Mariae*, p. 266.
18. Dat een tractaat over Maria's klachten aan Bernardus werd toegeschreven, was Mone reeds bekend: zie *Schauspiele* II. 361. Zie over Bernardus naast het werk van Vacandard, het vele dat over deze figuur is verschenen in het jubileumjaar 1953. – Het meest bekend van Bernardus is gebleven de adoratio membrorum, met de beginregels: Caput angelicis tremendum spiritibus densitate spinarum pungitur enz. Reeds in *Legenda Aura*, ed. Th. Graesse, 3e ed. 1890, p. 226.
19. Uitgebreide opgave zie Barré, op.cit. noot 56 vlgg. Voor hss. in Engelse bibliotheken zie Tanquerey, p. 6, noot 3. Voorts b.v. Utrecht U.B. ms. 161; Parijs Bibl. Nat. Ms. lat. 2541; Brussel K.B. 1878–88, 19851–59 (zie Van der Gheyn, resp. II. 200 en III. 349). Ook opgenomen onder de werken van Bonaventura, b.v. Brussel K.B., ms. 19610, fol. 107–112v (zie Van der Gheyn, III. 30).
20. Zie L. Jenauschek, *Bibliografia Bernardina*, p. 499.
21. Een poging hiertoe is ondernomen door A. Chiari in: *Il Planctus B. Mariae, operetta attributa a San Bernardo*. Rivista storica benedittina XVII (1926), 56–111. Barré zegt op.cit. p. 266: ...une édition critique demanderait un travail énorme pour un assez maigre profit.
22. Migne in de inleiding: ...et num sit Bernardi Clarae-Vallensis vel alterius abbatis Bernardi, ignoramus; eum tamen publici juris facimus, quia valde devotus est. P.L. 182, col. 1133.
23. Zie ook voor deze levensbijzonderheden het meermalen aangehaalde werk van Barré.
24. Verdere litteratuur over Ogier zie Barré, noot 33.
25. Tractatus editus a quodam fideli servo ac dilectore ipsius fratre Ogerio de Locedio.
26. Veel verschil van mening heeft bestaan omtrent de oorspronkelijke vorm van het werk. Linder ziet in deze klacht een preek van de jonge Bernardus voor vrouwen (p. CLXXIII vlgg.), Tanquerey een soort commentaar op het officium romanum (p. 5 vlgg.). Over de opvattingen van de onderscheidene onderzoekers zie verder Tanquerey, p. 8 en p. 11.
27. Barré p. 257: Le De Laudibus est donc un excellent témoin de la piété mariale médiévale et cistercienne. Son intérêt proprement doctrinal est beaucoup moindre.
28. Zie Barré, op.cit. p. 256.
29. Barré op.cit. p. 258. De beste bestaande editie is die van Turijn, 1873. Voor de geschiedenis van deze tekst zie Barré p. 252 vlg.; kritiek op deze uitgave id. p. 259. Zie evenwel ook in Monitum, ed. Turijn.

30. Het vermoeden als zou deze klacht niet van Franse oorsprong zijn, werd reeds uitgesproken door E. Schröder: Als heimat des lateinischen textes scheidet wegen des ausdrucks spanna für „palmus" cap. VII Frankreich wol aus, neben Deutschland käme nur allenfalls Italien in betracht. Zts. f. d. A., LXVIII (1931), p. 253 vlg.
31. Opgave der mss. naar de onderscheidene typen, zie Barré, noot 56 vlg.
32. Voorzover ons bekend, is deze tekst, naar vier oude drukken, in een moderne editie alleen uitgegeven door W. Mushacke, p. 41–50; zie ook ald. aantekeningen p. 51 vlgg. Deze tekst komt nauwkeurig overeen met die van de incunabel *Tractatus B. Bernhardi de planctu B. Mariae*, Keulen 1472 (een exemplaar hiervan in K.B. Den Haag); een exemplaar van de uitgave 1473 bevindt zich in de U.B. Leiden. Zie voorts B.C.N.I., no. 1; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Band III, Leipzig 1928, kolom 728–730, no. 4055–4060. Ook: *Opera Omnia Bernardi*, Antverpiae MDCIX, fol. 156–163.
33. P.L. 182, col. 1134 vlgg. Daar bij ons weten geen exemplaar van de werken van Ogerius in onze landen noch in Duitsland aanwezig is, geven wij deze tekst naar de Turijnse uitgave van J. B. Adriani, 1873, hierachter p. 277 vlgg.
34. Barré p. 263; de beginwoorden Quis dabit capiti meo... zijn overal bewaard gebleven. Inderdaad zijn deze woorden uit het O.T. veel gebezigd, zie o.a. indices bij Migne.
35. Vgl. b.v. titel en prologus van de Plan in ms. B. N. Paris lat. 4880: Incipit planctus sancte marie matris domini super unicum filium suum pendentem in cruce, quem ipsa dictauit. (Delhaye, p, 254). In de proloog zegt Maria tot de monnik: Quid est, o mi familiarissime, quod meditaris, frustra niteris explicare uerbis quod sola sum experta... Scribe ergo quod dictauero... In latere hss. wordt de persoon aan wie Maria haar lijden heeft medegedeeld, genoemd: *Tractatus de reuelatione facta beato Bernardo a beata virgine super dolorem quem sensit in passione filii sui.* (Ms. B.N. Paris lat. 2541, medegedeeld door P. Meyer in: Bulletin de la Société d'Anciens Textes francais, 1875, p. 61 vlg.) – *Incipit compassio beate Marie circa crucem sicut ab ipsa reuelatum fuit beato Augustino* (Ms. Paris 5836). – *Revelatio beate virginis de passione filii sui quam revelavit beato Anselmo* (Ms. K.B. Brussel 1878–88, zie Van der Gheyn II. 200; ook ms. Brussel 19851–59, (Van der Gheyn III. 349). Vgl. uit de zestiende eeuw: Dit is een weerdich ghebet dat welc ons lief vrouwe selve daghelijcs plach te lesen van dat sij vij iaeren out was tot dat sij sterf Ende die heijlighe apostelen hebbent wt haeren monde gheleert (Luc. Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw.* Gent 1961, p. 104 vlg.).
36. *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de Passione Domini*, in Migne, P.L. 159, col. 286 vlgg. De Dialogus is geschreven na 1240: over de doornenkroon wordt gezegd: *hanc coronam habet rex Franciae.* In 1240 werd de eerste steen gelegd voor de bouw van de Sainte Chapelle, waartoe de naar Parijs gebrachte Kroon de aanleiding vormde (R. Ligtenberg p. 230). – Nederlandse bewerking, ev. vertaling in Amsterdam U.B., hs. I G 41 (uit 1348), Leiden U.B., Ltk. 226; Weert O.F.M. hs. 14, Maastricht Rijksarchief fragment 167 III. – Over de Nederduitse bewerkingen zie o.m. Germanisch-Romanische Monatsschrift XIII (1925), p. 436 vlgg.; Stammler, *Prosa*, p. 30, noot 48, vermeldt 15 hem bekende Hoog- en Nederduitse hss. van deze dialoog. – O.i. is dit werk ook de bron van de Mariaklacht in de *Wurzgarten* van Könemann, en niet de klacht van Ogier zoals de uitgever L. Wolff meent (p. 24, 352). – Zie verder ook hoofdstuk V, noot 132.
37. De Dialogus zonder de klacht komt o.a. voor in Leiden U.B. 226, in ed. Migne, ed. A. Lübben, getiteld: *Zeno, oder die Legende von den Heiligen Drei Königen. Ancelmus, vom Leiden Christi*, Bremen 1869.
Met Mariaklacht b.v. in Der Spiegel, ed. Tanquerey, ed. Mushacke, Schröder. Mone heeft erop gewezen, dat de latere bewerkingen van deze Dialogus het gesprek van Anselmus met Maria niet kennen; zie Mone, *Schauspiele*, II. 361.
38. B.v.: Fili dulcor unice, singulare gaudium (=2)
Matrem crucifigite... (=8)

Orbas orbem radio... (=1)
Barré corrigeert: me judea filio, in: me viduas filio. Niet aldus in hs. dertiende eeuw ed. Delhaye. Zie verder varianten p. 270.

39. Voor Barré is dit blijkbaar geen probleem; zonder de kwestie ook maar aan te roeren, veronderstelt hij afhankelijkheid van Ogier t.o.v. Godfried.
40. Zie hierachter de lijst van klachten p. 000. Ofschoon wij ons niet deskundig achten hierover een oordeel uit te spreken en gaarne Dreves in dezen volgen, waar hij dit hybridisch werk noemt „ein jüngeres Produkt aus der Zeit des Niederganges" (A.H., LIV, p. 321; vlg. ook p. XVI), menen wij toch de mogelijkheid open te moeten laten dat de beginregels in ritmisch proza wel tot de twaalfde of dertiende eeuw zouden kunnen behoren. Zo schrijft Daniel in zijn *Thesaurus Hymnologicus*, V, 18 deze prose toe aan Adam van St. Victor, †1190. Volgens Wechssler gaat ze terug op het Nicodemusevangelie, zie ald. p. 12. Vgl. ook Tanquerey, p. 8. – Enkele onderzoekers houden vast aan de reeds lang heersende mening dat de versie van het Nicodemusevangelie waarin de Mariaklacht voorkomt, niet naar het Westen is gekomen (zie R. Wülcker, *Das Evangelium Nicodemi in der abendländischen Litteratur*: Marburg 1872). Anders dan Wechssler (p. 9 vlg.) zegt K. Young heel voorzichtig: it must be admitted that the initiating influence of the Greek composition is doubtful, for the Gospel of Nicodemus seems to have made its way into Western Europe through a Latin version which does not contain the lament of Mary. (*Drama*, I. 494). Er zijn zeker drie vertalingen in het Frans bekend: zie Petit de Julleville, *Les Mystères*, I. 15; Gröber's *Grundriss* II. 1. 656; Ligtenberg in Studia Catholica III (1927), 226. Over dit evangelie in het Provençaals zie Gröber II. 2. 41 (tekst in Suchier, *Denkmäler provenzalischer Sprache und Litteratur*. I. 1–84). Zie ook Kroll, *Zur Geschichte des Spieles von Christi Höllenfahrt*, in: Vorträge der Bibliothek Warburg 1927, p. 257–301, Leipzig-Berlin 1930, p. 264 vlg. Deze kwestie is nog niet volledig tot klaarheid gebracht.
Volgens M. R. James, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1924, is geen ons bekend hs. uit het Westen ouder dan de vijftiende eeuw (p. 94).
41. Er dient rekening te worden gehouden met de neiging van tal van onderzoekers der vorige eeuw, vele teksten een hoge ouderdom toe te kennen.
42. Zie noot 1 van dit hoofdstuk. In het Catalaans waren in de twaalfde eeuw Mariaklachten bekend, die geenszins in verband staan met welke Latijnse klacht ook; Wechssler p. 80 vermoedt oorsprong uit de liturgie. Een twaalfde-eeuwse klacht uit Centraal-Frankrijk vertoont al evenmin verwantschap met Ogier; zie Karl Bartsch, *Chrestomathie de l'ancien français*. Dixième édition. Leipzig 1910, no. 29, p. 105.
43. Toch is het veelzeggend, wat geleerden als Mone en Baumstark hierover als hun overtuiging uitspreken. Zo laatstgenoemde in zijn artikel over de Mariaklacht p. 228: Immer klarer wird es ja beinahe täglich, welche bedeutende Rolle das morgenländische und zumal das syrische Element schon in der sich bildenden germanisch-romanischen Kulturwelt gespielt hat. En verder, p. 229: Eine Durchprüfung der abendländischen Texte auf nachweislich syrisch-griechische Motive wäre sehr zu empfehlen. – Positiever is Meerssemann waar hij n.a.v. hymnen, legenden, oraties enz. die eerst door clerici en monniken in het Latijn werden geschreven en later door leken in de volkstaal, zegt: Meistens handelt es sich hier um Bearbeitungen lateinischer Vorlagen, die aber selbst nicht immer Neuschöpfungen waren, sondern Übersetzungen, Bearbeitungen oder Nachbildungen griechischer Texte (in: *Hymnos Akanthistos*, II. 31). De studie van M. over deze Hymnos is ook in dit opzicht van grote waarde.
44. Romanos, Mariaklacht, ed. Pitra, vierde strofe; Romeins officie, zie Battifol, 3e éd. 1911, p. 143; Eadmer in: P.L. 159, col. 566.
45. Zie voor Griekse bronnen ed. Päpke van *Wernhers Marienleben*, p. 153.
46. Zie voor deze figuur p. 178. Hier wordt hij alleen vermeld als de jongste bron van de Vita rhythmica (zie Päpke p. 26, noot 2). Het vermoeden als zou met Jacobus

door de schrijver van de Vita Rhythmica bedoeld zijn Jacobus van Vitry, is geuit door K. Ruh, diss. p. 4 noot 1.

47. Zie E. Schröder in: Zs. f. d. A. 68 (1931), p. 243–8. Ook: Gerhard Eis in Verfasserlexikon IV. 929 vlgg.
48. Hs. Reichenau, thans in Karlsruhe. Zie Meerssemann I. 4 vlg.: ...die Sammlung beweist, dass im 10 Jh. ein grosses Interesse für marianische Literatur byzantinischer Herkunft bei den Lateinern vorhanden war.
49. Ms. Paris-Saint denys, cod. Parisien Nat. lat. 18168: zie Meerssemann I, tekst no. 10. – Samuel Singer zegt over de werken van Efrem: Sie sind schon früh ins Griechische wie ins Lateinische übersetzt worden und haben die Dichtung von Byzanz wie die des Abendlandes auf das Kräftigste befruchtet. Denn Efrems Werke waren ja im Mittelalter durch lateinische Übersetzungen bereits früh weit verbreitet (p. 20 vlg.). – Ook in het Catalaans bestaat een vertaling van de werken van Efrem (zie Gröber's Grundriss II. 1. 95). In de K.B. te Brussel een werk van Efrem uit de tiende eeuw (zie Van der Gheyn II. 23). Invloed van Efrem in het Westen dateert vooral uit de 11e en 12e eeuw (zie art. Luis, p. 266). Een verzameling legenden van Simeon Metaphrastes, geschreven tegen het einde van de tiende eeuw, is in de dertiende eeuw nog gebruikt door de auteur van de Legenda Aurea (zie over deze kwestie Helfferich, *Raymund Lull*, p. 111 vlgg.). La Piana, sprekend over de klacht van Ogier, zegt: Può darsi che questa prosa divota sia stata ispiratrice di qualcuno dei tanti Lamenti della Vergine, ma è pure certo che questo genere di componimenti sia in prosa che in poesia, esistava molto prima di S. Bernardo, e noi ne troviamo parecchi nella letteratura sacra bizantina (p. 335).
50. Zie o.m. S. Salaville, *Un Office grec du „Très doux Jésus"*, in: Revue d'Asc. et de Myst. XXV (1949), p. 246–59. Voorts E. Ivanka, *Griechische Einflüsse im westlichen Geistesleben des XII. Jahrhunderts*, in: Egyetemes Philologiai Közlöny (Revue de philologie classique et moderne) LXIV (1940), 211–7. – Alleen al de titel van een sermo van Ogier geeft te denken: *Sermo Panegyricus ad beatam Virginem Deiparam.* Migne P.L. 184, 953; vgl. 1009. Zie voorts o.a. F. van der Meer, *Atlas van de Westerse Beschaving*, Amsterdam-Brussel, 1951, p. 68, kaart 20, 21. La Piana p. 339: ...che anche le Lamentazioni o Pianti della Vergine sono di origine bizantina... Zie over Byzantium en Engeland o.m. Du Manoir II. 108; vooral art. J. Hausherr.
51. Een werk als Barlaam en Josaphat is uit het Oosten via Spanje over het Westen verbreid. Zie ook Willeumier-Schalij, *De spreuk van de doden tot de levenden*, in: Neophilologus XXXVIII, p. 200–206. Zie boven noot 49. In Aragon was de cultus van de smarten van Maria reeds in de elfde eeuw bekend. Zie Archiv für Liturgiewissenschaft VI (1959), p. 273.
52. Augustinus: Domina mea misericordissima, quos fontes dicam erupisse de pudicissimis oculis, cum attenderes unicum filium tuum innocentem coram te ligari, flagellari, mactari? Quos fletus credam perfudisse piissimum vultum, cum suspiceres eumdem et Deum et Dominum tuum in cruce sine culpa extendi, et carnem de carne tua ab impiis crudeliter dissecari? Quibus singultibus aestimabo purissimum pectus vexatum esse, cum tu audires:" Mulier ecce filius tuus;" et discipulus:" Ecce mater tua:" cum acciperes discipulum pro magistro, servus pro domino? (uit *Meditationes* c. XLI, Migne P.L. XL. col. 941. – Zie ook G. A. Wellen, *Theotokos. Eine ikonografische Abhandlung über das Gottesmutterbild in frühchristlicher Zeit.* Utrecht-Antwerpen MCMLX, p. 64 vlgg.
53. De bekende, vaak geciteerde woorden van Ambrosius zijn toch wel veelzeggend: Stabat sancta Maria juxta crucem filii et spectabat virgo sui unigeniti passionem. Stantem illam lego, flentem non lego. (uit: *De obitu Valentiniani* 39, *Migne* P.L. XVI. col. 1371). Houdt deze zinsnede niet een zekere terechtwijzing in? Was er wellicht toen al niet een streven naar „vermenselijking" van Maria? En kan ook dit niet o.m. onder invloed van het Oosten zijn gebeurd? Overigens wordt Ambrosius vooral geboeid door haar onverschrokkenheid en haar volharding: Stabat ante

crucem mater et fugientibus viris stabat intrepida. Spectabat piis oculis filii vulnera; pendebat in cruce filius, mater se persecutoribus offerebat. (uit: *De Institutione Virginis* VII. 49, zie *Migne* P.L. XVI. 318 vlg.). Vgl. p. 43. Het is a.h.w. een aanloop tot de Mariaklacht. – De gedachte dat in de uiterste nood alleen Maria het geloof bewaard heeft, komt ook elders voor: uit de liturgie blijkt dat na de metten alle kaarsen worden gedoofd op een na, die blijft branden tot na het zingen van de Mariaklacht „ad denotandum quod in ista die tota fides remanserit in sola Virgine Maria, quia omnes discipuli erraverunt seu dubitaverunt secundum magis et minus, excepta Virgine Maria" (Du Cange, *Glossarium Mediae et infimae latinitatis.* Niort, 1886. VI. 353).

54. Pro nobis, fratres, ut peccata nostra deleret, carnem humanam adsumpsit, natus est ex Virgine, positus in presepio, pannis involutus, a Iudaeis reprobatus, ab ipsis persecutus, comprehensus, flagellatus, sputis sordidatus, spinis coronatus, clavis transfixus, lancea perforatus, cruci adpensus, aceto cum felle potatus, et inter iniquos reputatus. Ad hoc haec omnia, carissimi, totum sustinuit, ut nos de faucibus inferni liberaret. *Migne* P.L. XXXIX. col. 2195.
55. Zie Meerssemann, I. resp. tekst no. 10 en 20. Zie ook b.v. citaten van Amadeus van Lausanne, Godfried van Admont, Aelred van Rievaulx in het art. van Barré onder noot 13.
56. Et tunc coepi clamare et ejulare; sed jam omnino lacrymae in me defecerunt; tantum fleveram nocte praeterita et die illa; et dicebam: Eia, dulcissime fili mi, ubi est nunc consolatio quam semper in te habui? Quis mihi det ut ego moriar pro te, fili mi Jesu? His, et aliis similibus, dulcissimi unici filii mei mortem deplanxi. *Migne* P.L. 159, col. 286. Over Anselmus zie b.v. F. Heer, *Aufgang Europas.* Wien-Zürich (1949), p. 165 vlgg., Kurt Ruh, *Bonaventura deutsch* p. 30 vlg.
57. Zie Meerssemann I. 82, strofe 29: Ave, que nosti plangere // Pro impiorum scelere, // Cuius planctus in gaudium // Conversus est per filium. Vgl. ook str. 87, p. 89: Ave, que cum discipulo // Sola crucis patibulo // Adstitisti, cum tremerent // Noti omnes et fugerent.
58. Meerssemann II. 39, strofe 3: Gaude, quia tui nati, // quem dolebas mortem pati, // fulget resurrectio.
59. Vgl. ook beeldende kunst, b.v. bij Reil passim en bij G. Wellen. *Theotokos* p. 64 vlgg. Ook: D. Talbot Rice, *The beginnings of christian art,* London 1957, p. 111 vlgg.
60. Zie het reeds vaker aangehaalde artikel van Fidèle de Ros.
61. Zie Wechssler, p. 97 vlg. Wechssler is zeker niet volledig (vgl. opgave en opmerkingen bij Mushacke, Tanquerey, Linder). Ook zijn boek draagt als ondertitel: *Ein Beitrag zur Geschichte des Dramas im Mittelalter.* Bovendien heeft hij juist voor deze klacht te weinig aandacht, zie p. 25. – Gröber in *Grundriss* II. 1. 88 vermeldt nog een Catalaanse vertaling van de Tractatus de revelatione facta beato Bernardo... in: Archivo de Aragon, band XIII. p. 131 vlgg.
62. Alleen al uit de dertiende eeuw zijn hiervan 15 hss. bekend. Voor hs. eerste helft van die eeuw zie E. Schröder in: Zts. f. d. A. 68, 250. Volledige vertalingen o.a. *Unser vrouwen Klage* (13e eeuw, zie Milchsack in Beiträge V. 1878. 193–257, VII. 201). Ook: E. Schröder in Germania XVII. 231 vlgg.; Königsberg 14e eeuw zie Rohde. Suso in de proloog tot het *Büchlein der ewigen Weisheit* (boek II) zegt: Die entwurt von unser vrouwen klag hat er genomen von dem sinne der worten sant Bernhardes (ed. Bihlmeyer, p. 197).
63. Aldus Thien p. 86: ...die hervorragende Wichtigkeit des sog. Bernhard-Tractats... in England ist es Quelle der bedeutendsten und umfangreichsten Mkl. – Zie ook Linder p. CLXXXI en passim. G. Seewald noemt nog een Deense en twee IJslandse vertalingen uit 14e/15e eeuw, p. 78 vlgg.).
64. Zie Cabasset p. 239.
65. Zie noot 36. In Hoog- en Nederduitsland alleen hiervan 15 hss. bekend. Zie W. Stammler, *Prosa,* p. 30, noot 48.

66. Migne P.L. 158, col. 709–820. A. Wilmart in Revue Benedictine 47 (1935) 262, 265; dez. in: Revue Asc. et Myst. 19 (1936), 63.
67. Zie Col. Fischer in Arch. Francisc. hist. XXV (1932), p. 3–25, 175–209, 305–348, 445–483; dez. in Dict. de Spiritualité I 1851 vlg., Fischer bestrijdt het auteurschap van Johannes de Caulibus. De Meditationes zouden een oorspronkelijke Italiaanse compilatie zijn van een onbekend gebleven Franciscaan uit Toscane; de Meditationes de passione, een deel van deze compilatie, zouden teruggaan op Bonaventura. Vgl. R. Ligtenberg in: Studia Catholica III (1927) p. 218 vlgg., 230. Over Middelnederlandse vertalingen in verzen zie Ts. XV (1896) p. 91–94. Zie voorts ook E. Roy, *Etudes sur le théâtre francais du XIVe et du XVe siècle.* Paris z.j. III. 94; Ruh, *Bonaventura deutsch* p. 269.
68. Migne P.L. 94, 561–568.
69. Migne P.L. 184, 769–772.
70. Migne P.L. 184, 741–768.
71. Migne P.L. 184, 953. Zie ook Ruh, Bon. deu. p. 161. Voorts tal van klachten in devote lectuur b.v. in het populaire *Arbor Vitae* van Ubertinus van Casale (zie art. G.M. Colosanti in ts. Marianum XXIV (1962) p. 368–370, c. 3: Pianto di Maria per la morte di Cristo); L. Berger in *Zum „Goldenen Muskate"* (Reypens-album p. 86), alwaar ook hs. Redemptoristen Wittem vermeld.
72. Zie behalve noot 54 ook Dom. A. Dumon in Sacris Erudiri I (1948), p. 206–224: *Grondleggers der Middeleeuwse vroomheid.* Ook: H. Barré, *Les premières prières mariales de l'Occident,* in: ts. Marianum XXI (1959), p. 128–173. Dom B. Capelle schrijft n.a.v. een tekst van Dâdisko, een monnik uit Oost-Syrië, o.m.... que la piété envers le Christ n'a pas partout attendu le moyen âge pour s'exprimer avec tendresse. L'antiquité a connu d'autres images du Sauveur que celle du Christ glorieux. (in: Les Questions liturgiques et paroiss. XXVII (1946) p. 162).
73. Zie b.v. teksten uit de Peregrinatio Aetheriae bij het in de vorige noot vermelde artikel van A. Dumon, p. 209 vlgg.; in de liturgie horen we Petrus klaaglijk uitroepen: Latro te confessus est, et ego te negavi. Mulieres te praedicaverunt, et ego renui. Putas, iam vocabis me discipulum tuum? Aut iterum constitues me piscatorem mundi? Sed repoenitentem suscipe me, Domine, et miserere mei. (Battifol, Office, 3e ed. p. 144). Zo spreekt de grote liturgist uit de tweede helft van de achtste eeuw, de Frank Amalaric, in zijn *De ordine antiphonarum* van gezongen responsoria „in quibus compunctio traditionis eius (= Christi) frequentatur, et dolor crucifixionis eius stimulat corda fidelium". (Battifol, op.cit. p. 140, noot 1).
74. Zie het in noot 72 genoemd art. van A. Dumon, p. 215.

HOOFDSTUK V

1. Zie b.v. Heinz Rupp. *Deutsche Religiöse Dichtungen des 11. und 12. Jahrhunderts,* Freiburg 1958, hoofdstuk VI; E. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter,* zweite Auflage, Bern 1954, p. 42 vlgg. en 387 vlgg.
2. Zie Dr. W. J. M. A. Asselbergs, *Een Paradox in de Twaalfde Eeuw.* Maastricht 1948; Curtius, hfdst. XII, zie ook p. 231, noot 1. Dr. Edgar de Bruyne, *Geschiedenis van de Aesthetica: De Middeleeuwen.* Antwerpen-Amsterdam 1955, p. 242 vlgg. Ook: Rupp, op.cit. p. 298.
3. Zie W. Beuken, in: Ts. voor Taal en Letteren 17 (1929), p. 152.
4. J. van Mierlo in V.M.K.Vl.Ac. 1938, p. 331–75; 1939, 513–23. Ook: J. Knuttel in Ts. 64 (1946), p. 81 vlgg.
5. Beuken, t.a.p. 144 vlg.; vgl. teksteditie, Purmerend 1929, p. 30 vlg.
6. Beuken, t.a.p. 151.
7. J. van Mierlo in V.M.K.Vl.Ac. 1938, 345; Auerbach, *Mimesis* p. 110 vlgg. en sparsim.

8. G. Kloeke in: Ts. 59 (1940); D. Tinbergen in Ts. 60 (1941), p. 26–48. Vgl. Ts. 49, p. 226.
9. Vgl. *Das Rheinische Marienlob:* merkwaardig dat ook in dit gedicht de Mariaklacht de rijkste structuur heeft wat betreft de strofenbouw en de meertoppige versregel nl. regels met 2, 3 of 4 toppen. De Mkl. bestaat uit 61 strofen van 2 regels, 582 van 4, 231 van 6, 67 van 8, 21 van 10, 2 van 12 en 4 van 16 regels. De strofe van 4 regels overheerst (zie Arthur Müller, *Das niederrheinische Marienlob*, diss. Berlin 1907, p. 66). Ook in *La Passion provencale* (ed. Shepard, p. XV vlgg.) neemt de Mkl. een eigen plaats in (r. 1495–1530): quatrains monorimes en vers feminins de 10 syllabes, avec refrains. In het algemeen bevat dit werk paarsgewijs rijmende verzen van acht syllaben met bijna uitsluitend mannelijk rijm.
10. Zie W. Beuken, teksteditie p. 283, r. 3318–9, en p. 286, r. 3365–6.
11. Zie G. Kloeke in Ts. 59 (1940), 302.
12. Daarmee zou de mening van Beuken dat de hss. A en GII nauw met elkaar verwant zijn, worden bevestigd, alsook de zienswijze van Van Mierlo dat dit werk in de twaalfde eeuw thuishoort en oud moet zijn, welke laatste bewering ook het ontstaan in de dertiende eeuw zou kunnen inhouden. Zie Beuken teksted. p. 103; Van Mierlo in OGE III (1929), p. 205 vlgg.; Bach in uitg. *Marienlob* P. XIX vlg., p. 225 vlgg.; M. van der Kallen, *Hadewych* p. 12 vlg.
13. Zie b.v. Ezzolied, Anegenge, Marienlob enz.
14. In DII 86 heeft ook dit hs. nog ghi: de oude tekst schijnt er op deze plaats doorheen. Er is geen reden, hier *ghi sijt* te veranderen in *du bist* (vgl. Beuken, teksted. p. 146) Zie du–ghi ook in hs. Hulthem, r. 58–153. De verklaring van J. A. vor der Hake in: *De aanspreekvormen in 't Nederlandsch*, Utrecht 1908, p. 124 vlgg. is niet bevredigend.
15. Zie i.v.m. Anegenge H. Rupp op.cit. p. 257.
16. Ed. Kehrein no. 229, p. 180. – Ofschoon ook op andere punten wel overeenkomst aanwezig is tussen LoH en deze sequentie, is het gevaarlijk hieraan enige conclusie te verbinden. In de bekend geworden versies is deze tekst zeer heterogeen; invloed van latere bewerkingen is waarschijnlijk (zie p. 387 sub B, ed. Dreves). Toch blijft de mogelijkheid bestaan, dat de dichter van LoH de oorspronkelijke tekst gekend heeft of andere Latijnse klachten met dezelfde beginregels. Wechssler (p. 12) vermoedt invloed van het Nicodemusevangelie.
Een jongere versie luidt:
„Heu me" clamat, / „heu me" congeminat; / Plorans tristis / quam saepe replicat: / „Fili dulcissime, / cur ista pateris?
Cur confixus / in cruce moreris / Ac si reus / fuisses criminis, / Cum nihil unquam / mali commiseris?" Ed. Blume, A.H. LIV. no. 202, p. 318 vlg.
17. Alleen in jongere teksten van Ogier staat deze passus: quid fecisti, o fili dulcissime? quare te Iudaei crucifixerunt?. Mushacke p. 48, r. 32.
18. Ed. Tanquerey p. 102, r. 1049–56.
19. Ed. Pitra, uit strofe 2.
20. Uit: *Flete, fideles animae*, in: A.H. XX, no. 198, p. 155.
21. Reg. 3343–50 = A 512–15 = G 73–76. Vgl. Beuken teksted. p. 102 vlgg.
22. Fol. 55. – Reeds in de oudste Duitse vertaling komt deze passage voor in de eerste persoon enkelvoud (zie art. Schade, Zs. f. deu. Alt. p. 245 vlg.). De Franse bewerker (ed. Tanquerey r. 73, p. 66) en de Provençaalse (ed. Mushacke r. 85 vlgg., p. 4) hebben, ofschoon een en ander is gewijzigd en b.v. de besnijdenis niet wordt vermeld, maar het Herodesmotief is uitgebreid, de oorspronkelijke tekst bewaard en bovendien deze passage laten staan op dezelfde plaats waar ze ook bij Ogier voorkomt. – In ms. Gubbio (zie Wechssler no. XII) richt Maria zich tot het kruis en komt aldus tot de herinnering en tevens tot de tegenstelling. Zonder twijfel staat deze tekst, zoals Wechssler al heeft gezien, in nauw verband met Ogier; wellicht een latere uitbreiding. De desbetreffende zinnen luiden aldus: O crux severa, que facta es mater filii mei, quare abstulisti eum michi? Ego amplexabar eum brachiis

et tu astringis eum brachiis cum clavis. Ego involvi eum pannis et tu induisti eum vestimento sanguinis. Ego potavi eum lacte et tu potasti eum aceto et felle. Ego reclinabam eum in gremio et nunc non habet ubi caput reclinet filium dei (fol. 11a, ed. Mazzatinti, in: Il Propugnatore II. 1889. p. 175).

23. Str. 9–11. Str. 12 (over Simeon) wordt niet door Maria gezegd en is evenals de hierop volgende strofen een latere toevoeging. Str. 7 en 8 doen sterk aan Ogier denken.
24. Ed. Tischendorf p. 284.
25. Ed. Tischendorf p. 292:
τοῦτο ἐκεῖνό ἐστιν, νίέ μου, ὅπερ Συμεὼν ὁ πρεσβύτης προεῖπέ μοι, ὅτε τεσσαρακονθήμερον βρέφος προσήγαγόν σε ἐν τῷ ναῷ. αὕτη ἐστὶν ἡ ρομφαία ἥτις νῦν κατὰ τὴν ψυχήν μου διέρχεται.
26. Migne P.G. CXIV, col. 215 B en C. Voor de topoi uit O.T. en N.T. zie 214 D en verder: ster bij de geboorte, koningen, geschenken, Joden, genezing zieken enz.
27. Vgl. Wernher, r. 10417–61. Zonder twijfel bestaat er verband tussen de klachten van de Vita Rhythmica, van Wernher, van de aan Germanus hystoricus en van de aan Anselmus van Lucca toegeschreven klachten. En deze staan weer in verband met Ogier. Als bronnen worden telkens genoemd Germanus hystoricus en Dionysius Areopagita.
28. Uit *Gabrielis vox de caelis*, in: A.H. XXXI. p. 149. Zie ook *Ligno crucis dum pendebat*, in: A.H. XXIII, p' 69. – *Moestae parentis* str. 11 vlgg. Ook *Ligno crucis dum pendebat:* Ego illum amplexari / Saepe solebam brachiis, / Quem tu strictam perforari / Clavis fecisti ferreis. // Ego pavi hunc infantem / Dulci lacte virgineo, / Tu affligis morientem / Amaro potu felleo. // Caput ejus tam decorum / Corona pungis spinea, / Quod ornabam sertis florum / Inter convallis lilia. (str. 4, 5 en 6). A.H. XXXI. no. 107). Ogier (evenwel alleen in latere edities): Ubi est illud gaudium indicibile quod in tua admirabili Nativitate habui? Vae mihi, fili mi, in quantum dolorem et tristitiam versum est illud tam magnificum gaudium? (Mushacke p. 49).
29. Ed. Tanquerey p. 103, r. 1063–76.
30. Uit *Lasse, que deviendrai:* zie A. Jeanroy in Romania XXIII (1894), p. 580.
31. Migne P.L. 158, col. 786.
32. Sancti Bonaventurae... Operum Tomus Sextus, Moguntiae MDCIX, p. 463.
33. Zie b.v. R. L. Green, *The early english carols*. Oxford 1935.
34. Zie Meerssemann, *Hymnos Akanthistos* I. 68 vlg., 71.
35. Migne P.L. 39, col. 1655, 1990, 2104, 2131 e.a.
36. Meerssemann op.cit. II. 32.
37. Migne P.L. 159, col. 557–580.
38. In een berijmde Benedictus-oratie uit de twaalfde eeuw staat o.m.: Lac sit illud benedictum, quo, Maria, filium / Lactavisti, virgo manens, creatorem omnium. En: Tua sancta benedicta sint, mater, labia / Quibus nato tuo dabas oscula felicia. Meerssemann op.cit. II. 179–80. Vgl. evenwel reeds Otfrid b.v. I. 11. 37–46 bij de geboorte (p. 67 vlg. in ed. Paul Piper, Paderborn 1878).
39. Meersseman, II. 38.
40. Zie Efrem, caput II.
41. Idem caput IV.
42. Ed. Tischendorf p. 285. Ook in de andere codices.
43. Migne P.G. 100, in Latijnse tekst col. 1471B: Utinam vero liceret, tua in me, Fili, cruciamenta recipere! Utinam clavi illi meis possunt infigi membris! Utinam tormentorum tuorum dolores in meo ipsa sustinerem corpore! Esset forte tolerabilis cordis dolor: nunc enimvero intolerabilia sunt ei impacta tela; animi dolor tantus est, ut minime ferri possit. enz. (Om redenen van taalkundige aard is hier niet de Griekse tekst geciteerd).
44. Migne P.L. 159, col. 566: Verum haec verba, ex magnae pietatis fonte producta, ita paucis ad hoc memorasse sufficiat, (c. 567) ut ea oculus pietatis attendens, dum

tantae matris gemebundus affectibus compatitur, pii amoris illius fructu remunerari aliquando mereatur.

45. Zie hierover André Cabasset, *Une dévotion médiévale peu connu. La dévotion à „Jésus notre mère"*. in: Rev. d'asc. et de myst. XXV (1949) p. 234–45. Vgl. Efrem cap. IV: Tu mihi es pater, tu frater, tu filius.
46. De rijmvormen van b.v. r. 3395–3415 in het teksths. stellen ons in dit opzicht niet gerust. Vgl. ook hs. DII en GII. – Samenvatting r. 3395 vlgg. Teksths. 10 + 12, DII 8 + 8, GII 4 + 8. Minder fraai zijn de rijmvormen:
teksths. van de 20 regels 16 op -aen, 4 op -out
DII „ „ 14 „ 8 op -aen, 4 op -out en 2 op -oot
GII „ „ 12 „ 5 op -aen, 4 op -out, 2 op -eer en 1 op -an.
47. Een theologisch motief. Elders probeert Maria het lijden af te wenden of toont zij het niet te begrijpen, hier duldt zij het.
48. Zie b.v. Planctus ante nescia, Ogier, Wernher.
49. Christus zelf roept de dood wel aan! zie ths. r. 2016.
50. Maria noemt de Joden o.m. gens effera, gens misera, gens caeca (Isaïas VI. 9–11), peccatores immundi, falsi, profidi, injusti, ingratissimi, impii, Christique interfectores; faulz Juifz, malvoix Juifz, fellons Juïs; valsche dyt, grymmiges yudysches geschlecht, die vormalediten Juddenschar, bosse Juddische deit, vil grimmige deit; theefes, cruell Iewes; valsche yodenkint, blint volc, grimme diet enz. – „Das Mittelalter hatte einen starken Hass gegen die Juden, durch deren Schuld der liebe Heiland ans Kreuz gekommen war. So empfand man die Zerstörung Jerusalems durch Titus als einge gerechte Strafe unf freute sich, dass Christi unschuldiges Blut so furchtbar gerächt worden sei: Man hatte da ein ganz naives, fast altheidnisches Verlangen nach Blutrache." in: Paul Winterfeld, *Deutsche Dichter des lateinischen Mittelalters*. München 1912, p. 86. Zeer rijke litteratuur, b.v. C. de Vooys, *Middelnederlandsche Legenden en Exempelen*. Groningen 1926, p. 199 vlgg.; J. Bühler, *Die Kultur des Mittelalters*, 3e Aufl. Stuttgart 1941, p. 328 vlgg.; R. Blumenkranz, *Une survie médiévale de la polémique antijuive de saint Augustin*, in: Revue du Moyen âge latin, V (1949), p. 193 vlgg. Ook: Manya Lifschitz-Golden, *Les Juifs dans la littérature francaise du moyen-âge*. New -York,Columbia Univ. 1935. – Van dezelfde aard is de houding tegenover Judas: O du falscher Judas, / was hast du getan, / Das du unsern herren / allso verraten hast. / Darumb so muest du leyden / hellische pein, / Lucifer geselle muest dy ymmer sein (uit: Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied* II, no. 615, p. 467 vlg. Waarschijnlijk uit een oud spel in de volksmond bewaard gebleven). Zie ook M. de Terwagne, *Le caractère de Judas dans les passions francaises*. Louvain 1959; C. de Baere, *De Judasfiguur in de Nederlandse letterkunde*, Hand. Kon. Zuidned. Mij. 1926; van dez. schrijver, *De Judasfiguur in Folklore en Legende*, ib. 1929.
51. In het Petrusevangelie komen plaatsen voor waaruit de woede der Joden blijkt. Als zij Josef van Arimathea Christus' lichaam hebben gegeven, heet het: „da erkannten die Juden und die Ältesten und die Priester, welch Übel sie sich selbst getan hatten, und fingen an, sich (an die Brust) zu schlagen und zu sprechen: Wehe unsere Sünden! Nahe ist herbeigekommen das Gericht und das Ende Jerusalems. Ich aber mit meinen Gefährten, war voll Betrübnis; und wunden Herzens hatten wir uns verborgen, denn sie waren auf der Suche nach uns als nach übeltäter und weil wir angeblich den Tempel in Brans stecken wollten." (zie *Neutestamentliche Apokryphen*, ed. Hennecke. Tübingen-Leipzig 1904, p. 30). – De drie vrouwen bij het graf „waren voll Furcht, dass die Juden sie sehen könnten, und sprachen: Wenn wir auch an jenem Tage, da er gekreuzigt wurde, nicht weinen und klagen konnten, so wollen wir es doch jetzt wenigstens an seinem Grabe tun." (op.cit., p. 32). Zie ook: *The apocryphal New Testament*, ed. M. R. James. Oxford (1955), p. 92 vlg.
De voorstelling dat Maria voortdurend door Joden en soldaten wordt teruggedreven en haar aldus wordt verhinderd Christus te naderen, is overigens vrij algemeen.

Zie b.v. Jacob van Sarug, waar deze zegt hoe zij het kruis uit vrees voor de Joden niet durft te naderen (in Bibliothek der Kirchenväter, deel Syrische Dichter, p. 367). In het Nicodemusevangelie ed. Tischendorf p. 285 heet het:

Ταῦτα ἀκούοντες οἱ Ἰουδαῖοι προσελθόντες, ἐδίωξαν καὶ αὐτὴν καὶ τὰς γυναῖκας καὶ τὸν Ἰωάννην μακράν.

Bij Georgius Nicemediensis vinden we (in Latijnse vertaling): Omnes sane noti, necnon mulieres quae simul secutae erant, prae timore non audentes proprius accedere, a longe ea quae gerebantur considerabant: Mater vero proprius semper assectata, propinquior erat ac immobilis perseverabat (zie *Migne*, P.G. 100, col. 1462 B + C). Maar ook in de *Vita Rhythmica* staat: Hi (n.l. de Joden, soldaten en Farizeeërs) propius accedere Mariam non sinebant, / Et, quotiens accedere temptabat, repellebant; / Unde tristis spiritu stetit in dolore, / Gemuitque sepius cum dentium stridore. / (r. 5018 vlgg.). Vgl. ook Walther van Rheinau: Dô enwolden si die liute lân, / Die dem kriuze wâren bi, / Juden unde Phariseï / Und heidenesche ritter, / Der gemüete bitter / Jêsus Kristes marter was. / Si wâren toetlich im gehaz, / Und dâ von wolden si nit lân / Marîen ze dem kriuze gân, / Swie gerne diu muotes swaere / Dar gegangen ware (r. 10129 vlgg.). Deze topos is later vervangen door „het hoghe cruus", vgl. Tanquerey I, r. 386. vlgg.

51a. Voor Efrem zie boven hoofdstuk III, p. 39 vlgg.; voor Georgius zie *Migne*, P.G. 100, col. 1471 A en B.

52. *Migne*, P.G. 100, col. 1471 B.

53. Vgl. ook Metafrastes: (Latijnse tekst) Perforatae sunt manus tuae, pedesque, sed clavos ipsa in mediam animam meam puncturis dirissimis adactos persentio. Latus tuum confossum est, sed et meum cor eodem ipso tempore confodiebatur. Doloribus una tecum cruci affixa sum, et una tecum tormentis commortua, una tecum sepelior. (*Migne, P.G.* 114, col. 215 D). De overeenkomst tussen Georgius en Ogier is naar de geest evenwel groter dan die tussen Metafrastes en Ogier.

54. Zie Planctus ante nescia b.v. r. 11 vlgg., 19 vlgg., 43 vlgg.

55. Zie p. 82 vlg.

56. Ed. Tanquerey r. 357–68, p. 77 vlg. Vgl. ook b.v.: Ore pent le cors trestut blef / Qe tant fu duz e beaus e blanc; / Tut ad chaunge sa colur / Car tut ad ja perdu sun sanc (id. r. 397 vlgg.). Zie ook r. 717 vlgg., 925 vlgg. Ter vergelijking enkele regels uit een tekst die in de veertiende eeuw is gedateerd: Ha! la belle char, ke fu si blanche e pure, / Ja devint si bleve cume la marbre dure; / La veue ke out si cler, ja devint oscure; / La chaline de son son cors changa en freidure (ed. Tanquerey, p. 130, r. 81 vlgg.

57. Efrem c. V.

58. Ed. Pitra, str. 5–17 met slotstrofe van de dichter als samenvatting. Het fragment is te lang, het hier in zijn geheel over te nemen.

59. Zie voor deze passage tekst Ogier p. 84. Er is alle reden, aan te nemen dat Ogier afbeeldingen gekend heeft waar Christus aan het kruis stààt en, in de ogen van de toeschouwer, voor zijn dood de reden van zijn lijden en sterven kan uitzeggen. In LoH wordt gezegd dat hij tot spreken niet meer in staat is. Ook de *Vita Rhythmica* heeft dit gegeven op de wijze van Ogier niet opgenomen – Christus troost aan het kruis stervend zijn moeder (r. 5232–61) –, maar in dit werk heeft hij voor het begin van zijn lijden, in Bethanië, al de redenen hiervan aan Maria verteld. Zie verder hierover p. 175 vlgg., 351 vlg.

60. Vgl. hierboven over Rome-liturgie-Anselmus p. 54, 70.

61. Zie hierover b.v. J. J. Mak, *Boendale en de Legenda Aurea*, in: V.M.K.A., afd. letterkunde, Nieuwe reeks, dl. 20, no. 13. A'dam 1957. Over verhouding Latijn tot volkstaal zie H. Rupp p. 310 vlgg.

62. Vgl. b.v. de beschrijving bij Ogier p. 86.

63. De idee der verlossing was reeds vroeger aanwezig. Vgl. het twaalfde-eeuwse *Jeu d'Adam et Eve.* Zie ook b.v. bijdrage G. Cohen in: Du Manoir II. 29.

64. D. C. Tinbergen in Ts. 60 (1940) p. 48.
65. Beuken, teksteditie p. 8. Wie vormden in b.v. de dertiende eeuw dat volk? Of gebruikt men de term volks om daarmee de naïveteit van de middeleeuwse mens te kenschetsen? Of misschien als tegenstelling tot de hoge vlucht in de mystiek van een Hadewych? Ofwel om de tegenstelling te zien met theologische werken als van Hugo van St. Victor en Willem van Thierry? Zie hierover Rupp, sparsim.
66. Ook hier is voorzichtigheid geboden: de auteur van LoH kan voor de Mariaklacht een tekst voor zich hebben gehad die indirect b.v. op Ogier teruggaat. Zo bestaat er een zekere overeenkomst van LoH met een Franse tekst uit de dertiende eeuw, die op invloed van Ogier wijst (zie Tanquerey p. 102, r. 1049 vlgg.). Wij citeren:

„Beau duz fiz, ke avez fet
Ke si estes mat aturne?
Pur quei vous unt en tel manere
Les Jius en la croiz pene?
Ke feïstes vous, beau duz fiz,
Ke fu la cause de ta mort?
Jeo quid ke sanz votre deserte
Occis vous unt a grand tort.
Mes tant i out ke tel fu.
Beau duz fiz, vostre volunte
Ke par vostre dure mort
Fussent li home rechate.
Ore fet est, vous estes mort,
Jeo vous tiengne en mun devant;
Si dolente cume jeo su
Unke mere ne fu avant,
Ne serra, ceo crei, apres:
Ke pur la peine ou ore su,
Ke la memorie de la joie
Ke jeo oi quant jeo vous conceu
Quant li angele vint a moy
E dist qe devoye estre mere,
E puis de la concepcïoun
Tute m'a dite la manere.
La grant joie qe dunc avoie
Ore m'est turnee a dolur
E si n'est home en ceste vie
Ke solas me faz ne sucur.
Verrei fiz Deu, vous me fustes
Espus e fiz e mere et pere:
Ore su vedve e orphanine,
A joie ne ai soer ne frere.
Quant ke vei me turne a peine,
Duz fiz, fors sul vostre cors:
Mes vudreie ke tuz les autres
Pur vous sul fussent mors.
Ore est issi, vous estes mort
E les autres sunt en vie:
Vostre duz cors ne lerroie
Pur chose ke l'en face ou die.
Beau duz fiz, ma duce amur,
Mun duz pere, mun seignur,
Pur quei voillez vostre mere
Lesser a si grant dolur?

Vous fustes ma joie singuler,
Duz fiz, bien le saviez:
Pur quei dunc en tele manere
Sule leisser me voillez?"

Van heel deze monoloog komen alleen de regels 1077–80 voor in Ogier en dan nog op een andere plaats. Maar zelfs dit zegt weinig: de zinsneden „Tu mihi pater, tu mihi mater, tu mihi sponsus, tu mihi omnia eras. Nunc orbor patre et matre, viduor sponso, et desolor prae omnibus, omnia perdo" zijn zo algemeen dat zij weinig of geen bewijskracht bezitten. Zie art. Cabasset.
Zo gaat een tekst uit Verona (14e eeuw) terug op Ogier, maar voor zover bekend, is aan deze auteur heel weinig ontleend en zijn juist de door Maria gesproken woorden niet van hem (zie G. Oehlert, *Alt-Veroneser Passion*, Halle a. S. 1891, p. 28). Ook in tekst Tanquerey, premier appendice, p. 130 vlgg. is naar verhouding weinig van Ogier. In deze verzen klinkt, evenals in bovenstaande regels, heel wat door dat doet denken aan LoH.
In wezen is Maria's klacht al aanwezig in de 10e-eeuwse *La Passion:*

str. 83 De lez la croiz estut Marie,
de cui Jesus veire charn prisdret:
cum celle charn vidret morir,
quel avret duol, no-l set huom vifs.
str. 84 Elle mult bien set remembrer,
de soe charn cum Deus fut nez;
ja-l vedist elle si morant,
ço set por veir, il resurdrat.
str. 85 Mais nemporo granz fut li duols
qui traversat per lo suon cuor;
nulz huom mortels penser no-l pot,
Sainz Syme, ons precuidiet l'ot. (r. 329–40).

(Ed. E. Koschwitz, *Les plus anciens monuments de la langue francaise*, 4e ed. Leipzig 1920, p. 27). Ook in werken als de Heliand, en bij Otfrid b.v. is de droefheid groot. Zie ook noot 18.

67. Vergelijk:

Je plains et plor come feme dolente (12de eeuw)
Lasse, que deviendrai gié (13de eeuw)
Le Livre de la Passion (14de eeuw)

Naar de geest is b.v. *Lasse qui*, veel jonger dan LoH; niettemin is er veel overeenkomst, ook in de bouw: strofen van 6, 8 en 10 regels. Uiteraard kan ook dit vers op een ouder origineel teruggaan. – Een samenvattend werk over dit onderwerp bestaat niet. Zie Curtius p. 454.
68. Dit is uit de voorgaande hoofdstukken wel genoegzaam gebleken. Zie ook Ph. Becker, *Vom Kreuzlied zum Epos*. München 1940.
69. Zie b.v. Ehrismann p. 201. Alleen Magdalena klaagt in woorden, Maria (nog) niet. Frau Awa (± 1125) zegt tot Magdalena: wi mohtest du uertragen / die leitlichen chlage / siner trut muter (r. 1699 vlg.). Weer een teken dat het klagen van Maria reeds voor Ogier bekend was.
70. Ook de Vita Rhythmica gaat terug op apocriefen. Evenwel dient ook hier nog veel te worden onderzocht.
71. Nader onderzoek hierover vereist. Zie voorlopig Rupp. p. 250 vlgg. Bach, de uit-

gever van *Das rheinische Marienlob*, zegt in de inleiding tot dit werk: Überall scheint es sich hier wie anderswo nicht um eine direkte Abhängigkeit zu handeln, sondern nur um ein gemeinsames Zurückgehen auf dieselbe kirchliche Tradition. Dem Dichter ist wohl eine hohe Selbständigkeit zu billigen (p. XIX).

72. Zie Curtius, op. cit., p. 265.
73. Zie rede Dr. W. Asselbergs (boven noot 2); Curtius c. XII: *Poesie und Theologie*, p. 221 vlgg.; Exkurs: *Dichtung und Scholastik* p. 473 vlgg. Ook Dr. R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*. Utrecht-Antwerpen MCMLVII, I, p. 95. Rupp, sparsim.
74. Gerard Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, tweede herziene druk, deel I. 's-Hertogenbosch 1957, p. 26.
75. Knuvelder, op.cit., p. 33.
76. Daarbij mogen de vondsten die de laatste decennia gedaan zijn betreffende de Romaanse kunst, niet over het hoofd worden gezien: men denke aan de kunstwerken in Catalonië tussen de tiende en dertiende eeuw, de bloei die de Romaanse kunst hier gekend heeft. Taferelen uit Christus' jeugd, van Adam en Eva, van de kruisafneming e.a. waren reeds bekende motieven. – Ook figuren als Raymundus Lullus (zie b.v. Helfferich, *Raymund Lull und die Anfänge der catalonischen Literatur*. Berlin 1858, p. 111) kunnen hier belangrijke „intermediaires" zijn geweest. Belangrijker schijnt de beeldende kunst, zie de werken van b.v. J. Pijoan, *Les Peintures murales catalanes*, Barcelona 1907–21; A. Grabar & C. Nordenfalk, *La Peinture romane*, Genève 1958; L. Schreyer, *Romanische Malerei*, Bonn 1959.
77. Zie Knuvelder, op.cit. I, p. 34. Verderop komen wij op deze kwestie terug: zie noot 124. – In menig opzicht zal een onderzoek op brede basis onmisbaar blijken om de achtergrond van vele werken open te leggen. Zo blijkt uit *Christ und Antichrist* (begin twaalfde eeuw) de overgang van Ezzo's hymnenlyriek naar de epische „Reimpaardichtung"; ook hier is sprake van „heilsgeschichtliche Darstellung". Ook de „Reimbibel" (tweede helft twaalfde eeuw) is „Weltheilsgeschichte, aber nicht als dogmatische Lehre, sondern als epische Erzählung". Aldus Rupp, p. 349. Zie ook H. de Boor-R. Newald, *Geschichte der deutschen Literatur*, I en II. sparsim.
78. Tekst zie P. Leendertz in Ts. 15 (1896), r. 381–516, p. 91 vlgg. Het fragment is door Beuken aangeduid als G II (zie teksted. p. 51 en 65).
79. Voor de Latijnse tekst zie Leendertz t.a.p. p. 94 vlg., overgenomen uit *Opera Omnia*, Coloniae 1612, III. 203. De reden van zijn keuze vermeldt L. niet. Zie ook Migne P.L. 159, col. 271–290.
80. Het oudste „Vesperbild" in Duitsland bevindt zich in Keulen in de kerk van de Karmelieten, gedateerd 1298. Zie verder de zeer uitgebreide literatuur w.o. de studies van Pinder, Künstle e.a.
81. Leendertz is hierop niet verder ingegaan. In de Franse bewerking van ± 1260 (ed. Tanquerey p. 63 vlgg.) is de dialoogvorm aanwezig met als basis de tekst van Ogier. De dialoog van hs. Leiden 226 is nog niet onderzocht.
82. Zie ed. Mushacke.
83. Hierover o.m. Reiners-Ernst p. 14.
84. Ook hier is verder onderzoek noodzakelijk, o.m. door vergelijking met andere passieverhalen b.v. het door Holder uitgegeven verhaal. Zie ook C. de Bruin, *Middelnederlands geestelijk proza*. Zutphen MCMXL, p. 35–40.
85. Zie E. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*. Heidelberg 1928, p. 549 en 699. Lamenter uit de 14de eeuw; het oudfranse woord is gaimenter, een kruising van wai(wee) en lamenter.
86. Zie Mone, *Schauspiele* II, 362.
87. Zie Froning, *Das Drama des Mittelalters*, Stuttgart 1890–91, p. 284 vlgg. Vgl. ook Schönbach p. 18 vlg., Young I. p. 518 vlgg.
88. Zie b.v. Heu, heu! virgineus flos, bij Young I. 503 vlg., 699 vlgg., Qui per viam pergitis bij Wechssler p. 16 vlg., Young I. 500 vlg. Balinghem, Parnassus p. 184–7.

Zie ook achterstaande lijst van edities. Over Italiaanse en Hongaarse tekst zie Gragger.

89. Zie hoofdstuk II, sub BJ: Verdam in V.M.K.A. 1898.
90. Zie J. A. Worp. *Geschiedenis*, deel I. p. 17 vlg. De oudste opvoering waarvan melding wordt gemaakt, dateert uit 1394 (Deventer); vele dateren uit de tweede helft der vijftiende en de meeste uit de zestiende eeuw. De Paasspelen uitsluitend 15e en 16e eeuw, eveneens vooral in de Zuidelijke Nederlanden.
91. Worp op.cit. p. 19 vlg.; Van Mierlo, *Geschiedenis* II. 233 vlg. Voorts: Vaderlandsch Museum V. 35; *Eerste Bliscap* ed. W. de Vreese, p. XXIII; L.C. Michels in: *Filologische Opstellen* I. Zwolle 1957, p. 147 vlg.
92. Zie Jos. Smits van Waesberghe, *Muziek en Drama in de Middeleeuwen*. Amsterdam z.j., p. 63 vlgg. P. Leendertz, *Middelnederlandsche Dramatische Poëzie*. Leiden z.j. (1907), p. 11.
93. Zie J. van Mierlo, *Beknopte Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde*. Antwerpen-Amsterdam, 6e druk, 1954, p. 142. Vgl. *Geschiedenis* II. 90.
94. Zie b.v. Jos. Smits van Waesberghe, *Muziek en Drama in de Middeleeuwen*. Amsterdam, z.j., p. 65 vlgg. *Das Drama des Mittelalters. Osterspiele*. Herausgeg. von Eduard Hartl. Leipzig 1937; Gustave Cohen, *Anthologie du drame liturgique en France au Moyen Age*. Paris 1955.
95. Wechssler p. 98. Vgl. de studies van Creizenach, Young e.a.
96. Zie Wechssler p. 43 vlg., no. XXIII. a) Personen... die alle durch genaue Beziehung gesichert sind: Mater Domini, Magdalena, Maria Jacobi, Johannes, sorores, devoti. b) Das Stück ist aber trotzdem keine eigentliche Handlung, sondern die Personen treten vor dem Volk als Leidtragende auf. c) Die Spielenden sprechen so gut wie gar nicht unter sich, sondern richten sich beständig an das Volk. – Deze gedramatiseerde laude stamt uit Umbrië, „der Heimat der Lauda: hier scheint sich auch die Dramatisierung der Lauda zuerst vollzogen zu haben". Vgl. ook Wechssler p. 55.
97. Zie A. Hübner, *Die deutsche Geisslerlieder*, p. 86 vlgg. Blijkens de studie van P. Fredericq is het aantal liederen van de Geselaars of Cruusbroeders dat ten onzent bewaard is gebleven, zeer gering (zie ald. p. 18–20).
98. Is het toeval dat juist in zovele Duitse passiedrama's de Planctus ante nescia geheel of gedeeltelijk is verwerkt? De meeste door Schönbach vermelde versikel komen in onze tekst evenwel niet voor!
99. Zie Schönbach p. 2 vlgg.
100. Zie *Regularis Concordia*, bij Chambers; zie voorts de werken van Wirth, Lang, Young, de Maeyer e.a. Het Victimae Paschali is bekend, Magdalena wordt gevraagd: Dic nobis, Maria, quid vidisti in via? Ze treedt op als individu, niet als koor of groep. Hieruit zou men mogen besluiten dat onze tekst blijkens dit paasspel kan teruggaan tot het einde van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw. Vanaf het begin der dertiende eeuw treedt, het eerst in Frankrijk, Christus op. Zie Kindermann I. 229 vlg.
101. Blijkens Wechssler p. 98 is het drama in de volkstaal in Italië gegroeid uit de Mariaklachten; in landen als Duitsland, waar voordien reeds een geestelijk drama in de volkstaal bestond, berusten de passiespelen in ieder geval op de Mariaklachten. De conclusie van Taylor evenwel luidt: In no case is there any conclusive proof which goes to show that the planctus is, in the English passion-play, the original portion from which the rest of the play was expanded (p. 33). En Young zegt: This sort of lament may not be the solitary kernel from which the play developed, but it was probably among the formative influences, and it certainly occupies a conspicuous place in the extant dramatic texts... it seems probable that they did not originate as explicit embellishments of the official text, as did the tropes, but were independent lyrical inventions (I. 492).

101a. Over de epische aard van het liturgisch-geestelijk spel zie art. De Maeyer in Jaar-

boek 1961 van De Fonteine te Gent; N. de Vrede, *De epische structuur van het liturgisch drama in de Nederlanden*, Spiegel der Letteren VI (1962) p. 1–24. Vooral ook Marianne Kesting, *Das epische Theater*. Stuttgart 1959.

102. Zie o.m. Herrig's Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen CV. p. 22 vlgg.; CXII. p. 298 vlgg.; *Maerlants Strophische Gedichten*, ed. Franck-Leendertz, p. LXXXIII vlgg. W. Friedrich geeft de Latijnse en Middelnederlandse tekst naast elkaar, p. IV vlgg. Zie ook Dreves, A.H. 50 (1907), p. 528 vlgg. en ed. Van Mierlo, Zwolle 1954, p. 98 vlgg.
103. Zie Franck-Leendertz, Friedrich, Van Mierlo.
104. Zie Thien (tekst F en K), resp. p. 25 en 38. Over: *Molto si dolea sovente*, zie Wechssler p. 36 vlg. Over Franse vertaling zie Romania XIII, p. 521 vlg. Vergelijk ook dialoog Maria en het kruis, in: Mone, *Schauspiele* I p. 37 vlgg (12de eeuw). Zie nog Thien p. 5.
105. Zie Dreves A.H. XXI. p. 14.
106. Het is de vraag of het literaire werk van Ph. de Greve wel voldoende bestudeerd is. Het is gebleken dat hij o.m. de dichter is van een Magdalenalied, dat tot in Beieren is doorgedrongen. Zie Zs. f. d. Ph. 62 (1937), p. 382 vlg.
107. Zie b.v. O.G.E. IX. passim; XII. 302; XX. 283. Zie Meertens p. 33, 40, 139; Lieftinck *Codices Manuscripti* p. 207; Achten-Knaus p. 41, 56, 107, 116, 255, 269; Indestege, Gebedenboek p. 229. Over de Nederduitse getijdenboeken zie o.a. Achten-Knaus p. 14 vlgg. Over het Ghetiden Boec ed. De Gheldere, zie N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote*. Leiden 1940, p. 2 vlg. Voorts L. Daniëls O.P., Van den Seven Ghetijden der Passien Onses Heren, O.G.E. XVI (1942), p. 186–235. Uit de bibliotheek van de priorij van Galilea bij Monnikendam is bekend een „*claghe van der Passien ons lieves Heren*" van Bernardus. „Wij vinden deze „klacht" in het handschrift opgeteekend als voor de verschillende tijden van den dag bestemd", aldus D. Wüstenhoff in: Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, VII (1899), p. 161.
108. Zie Dictionnaire de théologie catholique, VIII (1924), c. 640. Uit de *Acta Ioannis XXII* (1317–1334) in de uitgave van Al. L. Tautu, Vaticaan MCMLII blijkt niets van diens auteurschap.
109. Zie ook voor tal van gebeden b.v. K.B. Brussel hs. 21205–09 (Van der Gheyn II. 25), Leiden hs. 356, fol. 158v: Dese navolghende ghetidē heuet ghedicht die paeus clemēt ēn heuet alle dē ghenē die dese ghetidē lesen daghelix mit deuotiē vij pi m en aue mariē xvij daghe oflaets van daghelixē sondē xviii van dootlikē sondē en xviii harenē pater noster, Hs. B.M. Londen 29985, fol. 16r: Paus Urbanus geeft ieder die Bernardus' gebed zegt „ij.m ende iij.c. iaer ende lxx (sic) dage aflaets van gesetter penitencien". – Blijkens hs. Würzburg U.B. Man Ch. q. 144, fol. 68a heeft Urbanus V ieder die Bernardus' klacht bidt, 2370 jaren en 70 dagen aflaat. Wellicht is hier hetzelfde „gebed" bedoeld. Ook in de zestiende eeuw worden nog genoemd Johannes XXII, Sixtus IV, Alexander V, Alexander VI (zie Indestege, resp. p. 177, 190, 265). Een korte Mariaklacht met mystieke inslag is in talrijke versies in de devotielitteratuur bewaard gebleven. Zo b.v. Brussel K. B. hs. 21953 (zie Meertens p. 139), fol. 396 r: *Dit is sinte ancelmus gebet dat hierna volcht ende innocencius die vierde paus verleent daertoe vi. M. vi. C ende lxvi dagen aflaets Als ment leest voer die noot gods Ave maria gracia plena* (fol. 396v). O wise lerare der menschen hoe bestu nu soe omghehoert ende versmaet *Ave maria* O godlic schijn ende clare spiegel des ewigen lichts hoe bestu nu aldus verdonckert *Ave maria* O hoege rijcdom der ewigher schatten hoe bestu nu ghekeert in dus grote armoeden *ave maria* O alre liefste lief mynre sielen en wiste ics niet soe sekerlic dattu dit waerste soe waerstu mi seer onbecant *ave* O mijn lieve sone hoe bestu nu soe iamerlic meshandelt *ave maria* O Godlike mogentheit Ere ende glorie des vaders Vroude der engelen verloesinge ende salicheit der menschen ende mijn enige troest Hoe ligstu nu doet in den schoet dynre droeveger moeder amen *ave maria* – Ook uit het volgende hs.,

eveneens tweede helft vijftiende eeuw, Brussel K.B. hs. 12078 (zie Meertens p. 75), blijkt de geest van devotie, uitgedrukt in de tegenstelling: fol. 129r: *We dit gebet lest verdeent van den pawes innocius* (sic) *de veerde vi dusent iaer ende vi hundert ende lxvi iaer soe vake als hi dat lest.* O Vleitende born der ewicheit woe bistu nu aldus verseghen ende iamerlic mismake (*sic*) O godlike schyn des ewigen lichtes Hoe bistu nu verdunckert. O wise lerer der menschen woe bistu nu verwegen ende neder geleit O hoge ryckdoem hoe bistu nu vernedert in dus groter armoede O schone ende minlike heer Hoe is dyn aensichte mi nu aldus (129v) yamerlic O alre liefste lief en wist ic neet in mijnre zelen dattu dit waerste soe waerstu mi seer onbekent O min alre leefste kint woe bistu nu dus yamerlike gemartelijt. – Zie voorts Meertens p. 36, 124, 179; Achten-Knaus p. 60, 66, 174, 196; R. Lievens, *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa*, Gent 1963, p. 207.

110. Brussel K.B. 21953, fol. 365 (Meertens, VI, 139): ghemaect heeft; Cambridge Add. 2876, fol. 269a (Priebsch, *Deutsche Handschriften in England* I. 30): heeft gegeuē; Leiden U.B. 356 (zie Lieftinck, *Codices Manuscripti* V. 207): heuet ghedicht; Luik U.B. (J. Brassinne, *Catalogue des manuscrits légués à la Bibliothèque de l'Université de Liège par le Baron Adrien Wittert*, Liège MCMX, p. 80): heeft ghemaeckt.
111. Voor tekst zie b.v. *Opera*, Moguntiae MDCIX, tom. VI, c. 462–5. Vertaling o.a. Brussel K.B. 4603, fol. 110–146v (zie Meertens VI. 33). Over het auteurschap zie *Opera Omnia*, Quaracchi 1902, tom. X. 21.
112. Zie r. 6 + 7, 44 + 45, 51 + 52.
113. Zie b.v. r. 9, 72, 89, 147.
114. B.v. Dit es die iammerlicste dach / Die ye moeder mochte beleven! / Ay laes wat zal mi dit leven! / Och mi, aerme ellendich wyf, wat zal mi langher dit lyf (r. 10–14). Zie voorts r. 18, 25, 28, 29, 32, 34 + 5.
115. Zie r. 58 vlgg., 89 vlgg., 99 vlg., 163 vlg.
116. B.v. Quid faciam? Fili dulcissime, quare me dereliquisti? Nunc orbor patre... quo vadam?
117. Zie r. 29, 96, 107, 134, 141, 156, 171, 178, 193.
118. F is uitgegeven naar hs. Brits Museum Sloane 2601, bl. 29b–38, vijftiende eeuw, door R. Priebsch in: Nd. Jb. 1892, Norden-Leipzig 1893, p. 105–111. Voor beschrijving van dit hs. zie R. Priebsch, *Deutsche Handschriften in England*. Erlangen 1901, II. 28. Vgl. K. de Flou-Edw.Gaillard, *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*. Gent, II. 1896, p. 122. – K is naar een Keulse druk van 1513 uitgegeven door O. Schade, *Geistliche Gedichte*, p. 214–221. Bovendien nog zes andere drukken bekend: 1500 (tweemaal), 1509, 1513, 1514, 1520 (zie C. Borchling-B. Claussen, *Niederdeutsche Bibliographie. Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800*. Zwei Bände. Neumünster 1931–36. Zie resp. nos. 341, 342, 463, 530, 553, 667).
119. Zoals Priebsch meent, p. 110.
120. Fragment B, r. 58 + 59.
121. Fragment A, r. 31 + 32. Veldeke Eneide r. 3971 en Serv. I. 2969; zie aant. Priebsch p. 105.
122. Dit is reeds opgemerkt door Schade, op.cit. p. 206.
123. Zie O. Schade, op.cit. p. 206.
124. Zie over de invloed op Duitsland: M. Draak, *De Middelnederlandse vertalingen van de proza-Lancelot*. Amsterdam 1954; Kurt Ruh, *Bonaventura deutsch*. Bern 1956; Robrecht Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden*. Gent 1958, p. 27 vlgg. Ook: G. J. Dieperink, *Studien zum Valentin und Namelos*. Diss. A'dam. Haarlem 1933. Vooral K. Ruh in Reypens-album, p. 357–382.
125. Zie A. Lübben, *Die niederdeutschen, noch nicht weiter bekannten Handschriften der Bibliothek zu Wolfenbüttel*, in: Nd. Jb. VI (1880), p. 70: fol. 73–89a Helmstadt msc. no. 894. Voorzover ons bekend, is deze tekst nog niet uitgegeven.
126. Zie C. Borchling, *Ueber mittelniederdeutschen Handschriften des nordwestlichen Deutschlands*, in: Nd. Jb. XXIII (1897), p. 112–5.

127. Zie Nd. Jb. VI (1880), p. 70; ook Jellinghaus p. 6.
128. Vgl. Jellinghaus p. 15, 50. Over getijden, zie tekst BJ. p. 000.
129. Zie Jellinghaus, p. 16 vlg. Ook Schönemann, p. 1 vlgg. en Nd. Jb. XLIX (1923), p. 45 vlgg.
130. Zie Lübben, hierboven noot 125.
131. Jellinghaus p. 5. F. Rohde heeft deze tekst uitgegeven.
32. Zie Schade, op.cit. p. 237 vlgg. A. Lübben in Zs. f. deu. Phil., I. p. 469–73. Ook Nd. Jb. VI. 70, VII. 12, XVII. 94, XIX. 131, 155 vlgg. Over Anselmus' Dialogus in Nederduitse hss. zie: Germanisch-Romanische Monatsschrift XIII (1925), p. 436 vlgg. Zie ook: P. Norrenberg, *Kölnisches Literaturleben im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts.* Viersen 1873, p. 4. – Alleen tekst F kent de Pilatuslegende: hei vlo achterwart in einen grauen / Und snet sine kellen schier aue (r. 155 + 6). Verder K. Ruh, *Bonaventura deutsch*, p. 30 vlgg.
133. Zie Prönnecke, p. 95–104.
134. Tekst zie Schade, op.cit. p. 208 vlgg; zie ook Schönbach p. 6 vlgg.
135. Zie Arthur Müller, p. 120.
136. Eveneens Arthur Müller, p. 121.
137. Unde Chrysostomus hic movendo questionem, sic dicit: O bone Iesu, qui matrem tuam dulcissimam, que ita diligenter te nutrivit, reverenter tractavit, et dulciter lactavit, adeo indulciter alloqueris? Sed ut dictum est, non vocavit eam matrem, sed communi nomine: ne pro materni nominis (si exprimeret) et vehementer amoris teneritudine aggravaretur virginis animus: ac videns filij passionem, et audiens matris nomen, doleret amplius: tunc enim non erat tempus ipsam dulciter alloquendi, nec matris nomen exprimendi: quia si Christus dulcius sibi locutus fuisset, forte ¦cor virginis crepuisset (*Opera*, Parisiis MDXXXIIII. p. 336).
138. Zie C. de Bruin, *Froza* p. 331 vlgg.; Ruh, *Bon. deu.* p. 55: begin van deze stroming tweede helft veertiende eeuw. Laatstgenoemd boek is hier onmisbaar. Zie ook bespreking door P. Vermeeren in: Spiegel der Letteren II (1958), p. 185 vlgg. Prof. Dr. C. C. de Bruin kondigt in het Dr. L. Reypens-album, noot p. 115, de uitgave aan van de Middelnederlandse tekst van het Bonaventura-Ludolphiaanse Leven van Jezus naar hs. Leiden, U.B., B.P.L. 1984 – Het op p. 389 genoemde hs. Utrecht 173 bevat fol. 1–40 de Meditationes de Vita J. Christi, fol. 41–43 de Lamentatio van Ogier.
139. Zie o.a. Prof. Dr. L. C. Michels, *De letteren in dienst van de propaganda voor Coudenberghe's Broederschap van de VII Weeën*, in Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, deel LXXXV (1949), p. 395–403, alwaar ook verdere litteratuur.
140. Over de Mariaklacht zie L. Daniëls, *Meester Dirc van Delf, zijn persoon en zijn werk.* Nijmegen-Utrecht 1932, p. 150 vlgg., 172, passim.
141. Vgl. Efrem, IV: Tu mihi, jam crux sanctissima lignumque benedictum, decumbe, ut dilectissimi filii mei, ac Dei mei plagas exosculer, propriumque filium salutens: ut filii mei corpus amplectar et os suavissimum, oculosque ac faciem, manus atque pedes et caedem iniquissimam deosculer. Decumbe, crux veneranda, decumbe. Eximia, o crux, tua est gloria: magna tua gratia, immensaque vis tua atque potentia. O lignum sanctum, ac benedictum, in quo Deus tuus atque Creator innocens, instar latronis et nocentis, expansus est. Ook Nicodemusevangelie, zie ed. Tischendorf, p. 285; vgl. hoofdstuk III, noot 23).
142. Reg. 37 vlgg.: Ha cruys! sijt dan gheboghen / Op dat ick dus / Die my dicks heeft ghesoghen / Voor oorlof cuss'.-Str. 11: Op dat ick in mijn aermen / O zaeligh hout! / Voor 'tleste magh verwaermen / Dit Lichaem cout. Ed. O. Dambre, *Goddelijcke Lofsanghen.* Antwerpen MCMXXXIII, p. 110 vlg.
143. Zie hierboven noot 22 (Gubbio).
144. Vgl. Dreves, A.H. XXIII. no. 107: Flecte ramos, arbor alta, / Et redde mihi

filium, / Vel cum ipso simul macta / matrem dolentem nimium. Titel: *Ligno crucis dum pendebat.* Vgl. Nic. evang.: (ed. Tischendorf, p. 285).

145. Zie tekst van hs. B (Den Bosch), fol. 121r, tot het kruis.

146. Zie ed. Daniëls, IIIA *Somerstuc*, p. 121, r. 750. – Vgl. Exaudi me, obsecro; in tuo me suscipe patibulo, ut qui una carne vivunt, una morte pereant. (fol. 57r). Ook: ...trahe me ad te ipsum, ut ipsa moriar tecum... (Ogier, ibidem). – Bij Ogier vóór, in Rheinische Marienlob na de dood van Christus: Vrone krüze, edel boum, / du bis gebenediet, / mines liven bludes stroum / he hat dich gewiet. // Getrue krüze, böug din armen, / böuge dich her nider, / dins heren muder laz dich erbarmen, / gif mir in her wider! // Din grozen schatz bit mir deile, / de dir is so waleveile: / den doden licham gif mir, / dat heilich blut behald du dir! / so sin wir beide riche (r. 1214–1226, ed. Adolf Bach p. 38–9). – In Bordesholm zegt Maria, na het Flecte ramos te hebben gezongen, het volgende: O du eddele bom van hoger werde, / Boghe dy eyn kleyne to der erde, / Dat yk kussen moge den leuen sone myn! / O wo drouych mot ik lange syn, / Dat ik synes nicht kan aflangen! / (r. 709 vlgg., ed. G. Kühl in Nd. Jb. XXIV. 1898).

147. Dirc van Delf: mer, want dat cruus soe hoech was, soe bleef alleen hoor troost, dat sijt omclepte (Daniëls, op.cit. r. 743 vlg.). Bordesholm, r. 714: O leue kynt, wo hoge bystu nu ghehangen! In het Frankfurter Passionsspiel van 1493 wordt onderscheid gemaakt in de regie-aanwijzing tussen: Maria dicit ad crucem en Maria dicit ad populum. Met het kruis is steeds Christus bedoeld. Ook dit onderwerp dient nader afzonderlijk te worden bestudeerd, zeker voor wat betreft de beeldende kunsten.

148. Beda, *De Meditatione Passionis Christi per septem diei horas libellus*,, in P.L. 94, col. 568. Vgl. ook tekst LW (Leeuwarden) waar Maria tot God de Vader spreekt (hierachter p. 355) en Ludolfus' *Vita* IV. 2. p. 134.

149. Zie ed. Holder resp. p. 50 en 52.

150. Zie tekst p. 328 vlg.

151. Zie b.v. *O dulcis virgo Maria* (A.H. XV. p. 80 vlgg.), *Gabrielis vox de caelis* (A.H. XXXI. p. 149). Zie ook tekst B (Den Bosch), fol. 119v + 120r. Als parallellen volgen hier b.v. Gabriel, angele felix, / Tu non es mihi fidelis / Nuntiando gaudium; / Dum mihi dicebas Ave, / Me ponebas in hac nave, / Quae modo submergitur. // Mihi dabas mortis frena / Dicens: es gratia plena, / Quae frena nunc sentio, / Me dixisti benedictam / Gaudiorumque munitam, / Sum plena supplicio. // Non est mulier in mundo / Quae dolorum in profundo / Sit demersa velut sum; / Vere mihi primum ave / Dulce fuit et suave, / Nunc dat mihi gemitum. // Fui jam gratia plena, / Erat mihi dulcis coena, / Dum habebam filium: / Mihi nunc est ursupatus / Et in cruce conclavatus / Per tormentum anxium. // Nunc vertuntur in moerorem / Et in luctum et dolorem / Nuntiata gaudia, / Meum cerno dum amorem, Natum, sponsum, creatorem / Mortis ferre vulnera. // Ita clamo desolata, / Non est auris mihi data / A nato vel angelo. (Orat. ms. saec. 15). A.H. XV. no. 57, p. 80 vlgg. Zo is uit het Brev. Aberdonense imp. Edinburgae 1510 het volgende fragment: Filii praesentia / mater destituta / Gabrieli nuntio / sic est allocuta: (p. 145) Ave, plena gratia, / mihi protulisti, / Nunc amaritudine / sum repleta tristi, / Subsequenter inquiens: / Dominus est tecum; / Heu, jacet in tumulo, / Modo non est mecum; / Omnis benedictio, / quam tu spopondisti, / Est nunc in contrarium / propter mortem Christi (uit de derde nocturn; A.H. 24, no. 45, p. 144 vlg.). Het zoeken naar een bron is hier vrijwel nutteloos.

152. O quis Angelorum, vel Archangelorum contra naturam illic non flesset, ubi contra naturam immortalis Deus mortuus homo iacebat? Videbatur Christi corpus sic male tractatum, ab impiis sic laceratum iacere exanime, totum suo cruentatum cruore... Fiebat luctus, et meror ab Angelis presentibus ibi, quales decebat luctus spiritus almos. Immo mirarer, si Angeli cuncti non flessent, et in illa beatitudine, ubi est impossibile flere. Credo, propter quod et loquor, quia dolebant, si dolore

valebant. Sed sicut possibile fuit Deum per assumptum hominem mori; ita possibile fuit Angelos beatos in morte dolore Domini sui (Ogier, fol. 61–61r.). In kortere vorm ook bij Ludolfus in: *Vita Jesu Christi*, Parisiis MDXXXIIII. fol. 344 H = ed. Rigollot, Paris 1828, IV. 2. p. 144. Volgens Ludolfus is het een citaat van Augustinus.

153. Zie b.v. Giotto; o.m. bij Künstle I. afb. 243, 254.
154. In hs. Den Haag ontbreken ook hier de rijmvormen. Vgl. noot 150. Ook in de incunabel is de klankovereenkomst niet in die mate aanwezig.
155. Zie o.m. A. de Groot S.V.D., *Die schmerzhafte Mutter und Gefährtin des göttlichen Erlösers in der Weissagung Simeons. Eine biblische-theologische Studie.* Steyl 1956. Ch. de Koninck, *The Compassion of the Virgin-Mother and the profecy of Simeon.* Laval théologique et philosophique, 1950, p. 314–327.
156. Zie o.a. Planctus ante nescia, O filii ecclesiae, Ante crucem, Iuxta crucem, Qui per viam. Gerson in: *Opera Omnia*, Antwerpiae MDCCVI, tom. III, c. 1194. *Aggsbacher Marienklage*, in: Beiträge 60 (1936), r. 56 vlgg.
157. Johannes Gerson, loc. cit.
158. Vgl. ook o.a. Planctus Mariae, in: E. de Coussemaker, p. 292 vlgg.
159. Tu mihi pater, tu mihi mater, tu mihi sponsus, tu mihi filius, tu mihi omnia eras. Zie noot 45.
160. Hs. Den Haag mist ook in dit motief de rijmvormen.
161. Zie Wolfgang Stammler, *Deutsche Scholastik*, in: Zts. f. deu. Phil., 72, p. 1 vlgg.; idem, *Von mittelalterlicher deutscher Prosa*, in: The Journal of English and Germanic Philology, XLVIII (1949), p. 15 vlgg. – Prof. W. de Vreese, *Paradox over den grooten nood der Nederlandsche Philologie*, in: Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1932–33, p. 30 vlgg. (herdrukt in: Willem de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde.* Tien codicologische studiën, bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door Dr. P. J. H. Vermeeren. Zwolle 1962).
162. Zie Daniëls I. p. 30 vlgg.
163. Zie Daniëls I. p. 29–30.
164. Zie Daniëls III A, p. 119.
165. op.cit. p. 120, r. 723.
166. loc. cit.
167. Zie o.m. de werken van Kronenburg, Beissel, Duclos en Siciliano (p. 203 vlgg.).
168. Vrij algemeen in de late Middeleeuwen, zie b.v. tekst LW, B, incunabel, ed. Holder, Brugman e.a.
169. ibidem.
170. Vgl. *Het Antwerpsch Liedboek 1544*, no. 158.

170a. Tekst Leeuwarden: Ende want dit mirakel (t.w. van Lazarus) een oersaec was dat si (n.l. de Joden) insetten onsen heren te doden Daerom plecht men hier dat liden ons heren te beghinnen opdat die sone godes te meer gheeert worde. – Vgl. Brugman, fol 68a: Hierom dan bisonder so machstu beghinnen die passie ons Heren van Lazarus verweckinge vander doot; want men int ghemeen ghelovet dattet veertien nachte geschiede voer den goeden vriedaghe. Ende uut desen mirakel so worden se als verwoede honden teghen Christum ontsteken; want het was opelike ende openbaer gheschiet voer so veel Joden ende ander menschen, dat mens niet verswighen en mochte noch verduusteren (ed. Moll II. 330). Blijkens Johannes XII. 1 kwam Christus zes dagen voor Pasen naar Bethanië, waar Lazarus woonde. Maria, de zuster van Martha, werd sinds eeuwen vereenzelvigd met Magdalena. Vgl. dit begin met hs. Basel, Oppermann I. 96a–110b: Dit es onse vrouwe claghe. Des maendaghes na palmsondach als de ioden onsen lieven heere hadden ontfanghen met grooter eeren ende hi inden tempel ghepredict hadde... Reeds in de tiende of elfde eeuw werden in de Hagia Sophia passiespelen opge-

voerd, bestaande uit tien scènes, vanaf de opwekking van Lazarus tot en met de twijfelende Thomas (La Piana, Speculum p. 186 vlgg.).

171. Zie boven sub LoH, Ghetide, Dirc van Delf. Mogelijk is in later tijd het geheel onder invloed gekomen van de scholastieke dialektiek, hetgeen o.m. blijkt uit het sed-contra gesprek van Maria en de engel. De intiem vertellende toon is daardoor voor een deel verdwenen. Zie verder b.v. Ruh, *Bonaventura deutsch* p. 264 vlg. Ook: P. Mandonnet, in: Revue Thomiste, 1918, p. 266 vlgg. en K. Ruh, in: Basler Theologische Zeitschrift VI (1950), p. 31 vlgg. Zie ook O.G.E. XIV, p. 69, 84.
172. Het Oude Testament is door de middeleeuwer toch wel levendiger ervaren dan vaak gedacht wordt. Merkwaardig ook hoezeer al deze voorafbeeldingen nog leven in b.v. Antonio Ginther, *Mater amoris et doloris*... Augustae Vindelicorum 1711, p. 393 vlgg., passim.
173. Zie Kurt Ruh dissertatie, alsook de beide artikelen (zie sub Ruh in bibliografie). Opsomming hss. en incunabels zie diss. p. XVI vlgg. en artikel p. 217 vlgg.
174. Zie Ruh diss. p. XXV: Aber gerade im Westen scheint der Traktat auch am spärlichsten verbreitet gewesen zu sein. Ruh schijnt de naam Palmsondach niet te kennen, vermeldt hem althans niet. Zie evenwel aanvulling in Bonaventura deutsch, p. 272.
175. Tekst uitgegeven door K. Ruh in zijn dissertatie, p. 1–76, naar hs. Königsberg, Staats- und Universitätsbibliothek Cod. 904.
176. Over deze auteur en zijn werk zie Ruh artikel p. 219 vlgg.
177. Hs. Elbing, Stadtbibliothek Q 75, fol. 164r: *Passio Christi et opera Christi post Lazari a mortuis resuscitationem et collocuciones, que dominus habuit cum matre sua ante passionem suam feria 2a, 3a, 4a, quinta secundum Jacobum de Uitriaco, doctorum in theologia, episcopum et cardinalem, qui composuit ea propter audiencium deuocionem. – Extendit manum*... diss. p. 152.
178. Ruh (diss., p. 4, voetnoot) denkt aan verwisseling van beide namen: misschien heeft er een Jacobus bestaan die een passie heeft geschreven. In enkele hss. is Jacobus geworden de „frater domini" of de „Apostulus". In De Vierentwintig Ouden is sprake van een „Josephus... in dem Buch der Antiquitet", de Antiquitates iudaicae. In Otto van Passau, Boeck des guldenen throens, hs. Den Haag K.B. 129 C 23 staat fol. 192 B: Josophus scryft in den boeke van den olden Doc ihs xps an den woensdach voer den witten donredach verlof nam van sinen iongheren ende van synre moder. Doe bat hem Maria... – Ruh heeft in zijn diss. stukken opgenomen uit hs. Elbing (p. 152–164), en van cod. Freiburg (p. 165–6) het begin; van de rest alle varianten. Zie hs. Leeuwarden, fol 83a, p. 348.
179. Deze gegevens zijn ontleend aan R. B. C. Huygens, *Lettres de Jacques de Vitry*. Edition critique. Leiden 1960. Zie ook Philippe Funk, *Jakob von Vitry. Leben und Werke*. Leipzig-Berlin 1909. In L Th K., 3e Aufl. 1960, V. c. 849 is als geboortejaar vermeld 1180 en als sterfjaar 1254. De titel van hoofdstuk IV in het tweede boek van het Leven van Sinte Lutgart luidt: Hoe dat si mester Yacope van Vitri verloste van den bande van kranker minnen (ed. F. van Veerdeghem. Leiden 1899, p. 12–14). De geschriften van Jacobus de Vitry geven een helder beeld van de toestanden in Palestina, „bezeugen aber auch Verständnis für die geistigen Strömungen der Zeit und sind ein wichtiger Beitrag zur Geschichte der Mystik des 13. Jahrhunderts". Zie voorts voor deze figuur, vooral in verband met Maria van Oignies, de studie van Alcantara Mens over de Begijnen, passim, en Wilhelm Preger, *Geschichte der deutschen Mystik in Mittelalter*. Neudruck Aalen 1962, I. 44–46, 55–60. In R. Lievens, Jordanus van Quedlinburg, wordt J. van Vitry: De vita Christi, genoemd als bron van de weekoefening (p. 49).
180. In diss. Ruh naar hs. Elbing.
181. Zelfs Ruh, die zulk een grote invloed toekent aan alles wat franciscanen hebben tot stand gebracht, moet dit toegeven! Zie zijn artikel p. 249 vlgg. Het is als kijkt Ruh nooit verder dan Bonaventura.

182. Zie ed. Vögtlin p. 119–124, r. 3450–3621. Uiteraard is het hier niet de plaats voor een volledig onderzoek.
183. Max Päpke in: *Das Marienleben des Schweizers Wernher*, Palaestra LXXXI. Berlin 1913, zegt p. 26, noot 2: Im Clm 12518 Bl. 87r wird zu V. 5886 f. als Gewährsmann Jacobus Acunensis archiepiscopus genannt, d.i. Jacques de Vitry, der 1216–28 Erzbisschof von Akkon war. Die Stelle, auf die sich das Zitat bezieht, habe ich leider bei ihm nicht auffinden können; aber im allgemeinen sind derartige Angaben der Hs. zuverlässig...
184. B.v. Ego vero terram promissionis, terram desiderabilem et sanctam, nondum intravi, licet civitas Acras non distet a loco habitationis Jesu Christi, ubi ipse conceptus et nutritus fuit et angelus Gabriel Virginis gaudium singulare adnunciavit, scilicet a Nazareth, nisi per octo miliaria, et a monte Carmeli, ubi Elyas propheta vitam duxit heremeticam, nisi per tria miliaria, quem respicio cum suspiriis quociens fenestram domus mee aperio (R. Huygens, op.cit. p. 89 vlg.). Zie ook p. 102, r. 43 vlgg.
185. Over de beweegredenen zie b.v. Funk p. 22 vlg.
186. Zie Alc. Mens op.cit.; Funk. op. cit.; Alcantara Mens O.F.M. Cap., *De „Kleine armen van Christus" in de Brabants-Luikse gewesten*, in O.G.E. XXXVI (1962), p. 282–331 en vervolg.
187. Hs. Gent U.B. no. 267, fol. 1–48. Zie Huygens, op. cit. p. 6 voetnoot. Daar Huygens de tekst van Ogier niet schijnt te kennen en alleen steunt op het artikel van Barré, is hier mogelijk sprake van een vergissing.
188. In dit opzicht kunnen wij Ruh moeilijk bijvallen, omdat hij aan de franciscanen te grote invloed toekent. Niettemin drukt schr. zich heel voorzichtig uit: Ob diese Darstellung wirklich auf Jakob von Vitry zurückgeht, ist eine Frage für sich. Ich glaube, man muss sie eher verneinen, und zwar aus zeitlichen Gründen: es fällt schwer, sich diese Szene schon im frühen 13. Jahrhundert vorzustellen – Jakob lebte 1170 –1240, fast ein Jahrhundert vor den „Meditationes", die nun, was diese Szene betrifft, in der Tat den Eindruck einer originalen Konzeption erwecken. Doch kann man in solchen Erwägungen nicht vorsichtig genug sein. Es lässt sich immerhin denken, dass, wie in vielen derartigen Fällen, irgendein Ansatzpunkt auf diesen Theologen zurückgeht (Ruh, artikel p. 252 vlg.).
189. In de Duitse tekst spreekt Maria een korte klacht, welke in het door Ruh opgenomen fragment van de Latijnse tekst niet voorkomt.
190. Deze afscheidsscène schijnt wel een bijzondere populariteit te hebben genoten. Behalve de op p. 31 vlg.genoemde drukken noemen wij voor onze landen de volgende teksten waar althans bekendheid met dit gegeven blijkt: hs. Amsterdam I.E. 27, fol. 131v (Meertens I. 135), het *Leven van Jezus* ed. Holder p. 13 vlgg., *„Een beknopt Jezus' en Marialeven uit de XIVe eeuw*, ed. D. A. Stracke in O.G.E. XIV (1940), p. 315 vlgg., J. Brugman (in ed. Moll II. 333), het veel verspreide *Ghulden Ghebedeboecxken* van Vervoort (zie A. Ampe in O.G.E. XXXVI (1962), p. 135, alwaar tal van uitgaven, ook uit de zeventiende eeuw, vermeld), Michiel de Swaen, *Het leven en de dood van Jesus Christus* II (ed. V. Celen, IV. 13 vlgg.). W. Moll vermeldt in *De Boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft* (Amsterdam 1857) p. 27 i.v.m. Die swarte passie, een in zijn bezit zijnd hs. uit het klooster van St. Agniet te Gorinchem, waarin een hoofdstuk met als titel: *die heymelike passie:* „Het is eene vrije verdichting in den trant van Bonaventura's Meditationes vitae Christi, verhalende den verborgen omgang van Jezus met Maria, van palm-zondag tot donderdag-morgen der lijdensweek". (Niet te verwarren met de „heimelike passie" ed. P. Stracke in O.G.E., 1937, 121–190. Vgl. A. Ampe, Losse aantekeningen bij de „Heimelike Passie" in O.G.E. 1961, 186–214, 300–318.) – Uit het buitenland o.m. *Meditationes*, zie Thode ed. 1904, p. 473 vlgg.; vgl. R. Ligtenberg op.cit. p. 343; voorts een Italiaanse *devozione* uit de eerste helft van de veertiende eeuw (zie d'Ancona in Rivista di filologia romana II. 1 vlgg. en Wechssler p. 54 vlgg.).

Otto van Passau in *hs. K.B. Den Haag* 129 C 23, fol. 192 B: Josephus scryft inden boeke van den olden Doe ihs xps an den woensdach voer den witten donredach oerlof nam van sinen iongheren ende van synre moder. Doe bat hem maria mit groten neernste ende mit alre begheerten des herten mit bedroefden moede mit heten tranen ende mit stadighen screyen ende mit stedeliker ende groter vlyt dat hi hem des lidens vliete. soe wolde hi (*sic*) gheerne voer hem sterven ende lyf ende ziele voer hem gheven in den doet. – Een Duitse tekst met de titel: *Incipit Soliloquium cum Jhesu secundum Gregorium papam et doctorem sanctissimum* (eerste helft vijftiende eeuw; zie bij Schönbach p. 73, 427 regels, zelfstandig geheel) staat naast de gedramatiseerde *Prager Marienklage* (zie Schönbach p. 63 vlgg.). Zie ook de *Karlsruher Marienklage* bij Mone, *Schauspiele* I. 181 vlgg., 380 regels. *Gebet vor dem Abschied Christi von seiner Mutter Maria*, in hs. Darmstadt no. 644 fol. 165r–202r Mariengebete (zie Achten-Knaus p. 248). Ook: Gerson, *Expositio in passionem Domini*, in ed. Ellies-Dupin III. 1153 en in het passiespel van Arnould Greban r. 15374–507, 16383–638, 17599–18532. Verder materiaal bij Antonio Ginther, *Mater amoris et Doloris*... 1711, sub Valedictio, p. 193.

191. Voor de Duitse tekst zie Ruh diss. p. 1–76. Zie b.v. ook Brugman, ed. Moll II p. 335; Ruh *Bonaventura* over *Heymelike passie* en H. von St. Gallen p. 270. Vooralsnog geeft het *Soliloquium* uit de *Vita Rhythmica* het beste beeld van de tekst van J. de Vitry; de gevoelige sfeer is wel van later tijd, alsook de verplaatsing van het gebeuren naar het begin van de lijdensweek. Over de devoties van de veertiende eeuw en later zie b.v. R. Post II. 302 vlg.
192. Uit een persoonlijk schrijven van Dr. O. Dambre.
193. Zie hiervoor E. Rombauts in *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, deel V, Den Bosch-Antwerpen, p. 404. Zie aldaar ook verdere litteratuur over deze eeuwen.
194. Eveneens is opvallend het grote aantal overeenkomsten uit dit liedboek, ook wat betreft de taalvormen, met verzen van o.m. Dullaert, Revius en Luyken. Ook dit terrein is nog zeer onvoldoende ontgonnen.
195. Zie art. Cabasset. Vgl. hierover hoofdstuk V, noot 159.
196. Deze woordspeling is zonder twijfel ontleend aan Latijnse werken over Maria. Het „nunc repleta sum amaritudine" klinkt zo vaak, dat verder zoeken nutteloos is. Boek Rut I. 20 Lat. mare; Hebr. mari = lat. amarus. Zie b.v. D. v. Delf, ed. Daniëls, III. 125.
197. Zie verder ed. N. Wijngaards p. 11 en diens dissertatie over Mechtildis van Lom, Zwolle 1957.
198. In de Bibliotheca Canisianum te Maastricht bevindt zich een exemplaar van een werk dat vanuit Leuven aan het klooster te Venlo of aan een der aldaar aanwezige zusters is geschonken, nl. *Het Paradys der Wellusticheyt.* Ghemaeckt door P. Augustinus van Teylinghen Priester der Societeyt Iesu T'Antwerpen 1630. – Over het verband van dit klooster met Leuven, zie diss. Wijngaards p. 6, 7, 45.
199. Zie Wijngaards diss. p. 88 vlg. Het is zeer de vraag of de dichteres haar lijden in dit lied dramatiseert. O.i. speelt de traditie hier een belangrijke rol. Ook achter menige andere opmerking op p. 88 en de volgende kan terecht een vraagteken worden geplaatst.
200. Zie boven o.m. p. 167, 181.
201. Maar mag het alleen om deze vorm een „unicum in onze geestelijke litteratuur" worden genoemd? Zie noot 199.
202. Zie Erk-Böhme no. 2135, p. 834.
203. Zie Florimond van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied* III, Den Haag 1907, p. 2131–40. Zie voorts: H. Stalpaert, *'t Was op een Witten Donderdag. De lotgevallen van een merkwaardig Passielied*, in: Biekorf 60 (1959), p. 274–80. Tekst van ± 1840; opsomming van andere uitgaven. Zie voor meer materiaal Erk-Böhme, *Deutsche Liederhort* III, 2e Aufl. Leipzig 1925, de nos 1958, 59, 68, 69, 2056–51. *Verklingende Weisen, Lothringer Volkslieder*, gesammelt und herausgegeben von Louis Pinck,

Metz 1926 vlg., deel I p. 28, 31, 36, 39, II, p. 37. G. Schünemann, *Das Lied der deutschen Kolonisten in Russland.* München 1923, p. 169–72. *Chansons populaires de l'ancien Hainaut.* Recueillies par Albert Libiez. Vol. I, Bruxelles 1939, p. 81.

204. Over *Den Gheestelijcken Nachtegael* W. Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contra-Reformatie.* Groningen 1942, p. 270 vlgg.
205. Reeds in de vijftiende eeuw horen we Christus spreken tot de mens, zie L. Indestege, *Middelnederlandse geestelijke gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen...* Kon. Vla. Acad. voor Taal- en Letterkunde, reeks III, nr. 33. Gent z.j., p. 48.
206. Zie J. Worp, I. 17 vlg. Jacques Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre,* p. 256, verwijst naar de *Jaerboeken van Veurne* door Pauwel Heynderickx (zie p. 631) en citeert uit II. 149 (uit 1459): „daer toe zonden ze door gansche Vlanderen een geschrifte ende plakkaten uut"... „aldaer spelewijs eerelickst ende devotelickst een figure uut oude ende nieuwe testament, de historie van de Heilige Kruys-Verheffinge". (p. 727). Over de zeventiende eeuw zie E. Rombauts in *Gesch. Lett.* V p. 445 vlgg. Al. de Maeyer *Een zeventiende eeuws passiespel als patroonstuk,* in Miscellanea J. Gessler II. 1948. p. 796–801. Van dezelfde schrijver kunnen wij nog slechts noemen: *Vlaanderen Land van Passievertoon,* in Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen 1962, Gent 1963, p. 95–180. (Met bijlagen p. 159–170).
207. Over C. de Bie ook W. Buitendijk, op. cit. p. 320–336; over Langedult A.G. van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland.* 's-Gravenhage 1918, p. 20, 61 vlg., 112 vlg., 163 vlgg.
208. Zie hierover Al. de Maeyer, op.cit. alsook van dezelfde: *Bijdragen tot de studie van het Paas- en Passietoneel,* in: Jaarboek 1961 van De Fonteine te Gent, p. 5–18.
209. In 1578 is door de Jezuïetenorde een poging gedaan, de belangstelling voor de mystiek te doen ophouden door de bepaling dat de werken van Tauler, Suso, Ruusbroec, Herp, R. Lullus, Sint Geertruid en de H. Mechtildis alleen met veel voorbehoud aan de rijpere kloosterlingen mochten worden voorgelegd. (St. Axters, *Geschiedenis Vroomheid* IV. 26). – In dit verband noemen wij de jongste Latijnse Mariaklacht die wij kennen: O quam moestus, in: Symphonia / Anno MDCCVII. Pag. 74 met melodie. Volledige titel zie p. 392, tekst zie p. 292.
210. Ook hier spreekt Christus vaak zelf. Zo b.v. bij Petrus Mallants (karthuizer) in *De Heyr-Baene des Cruys.* Antwerpen 1693, p. 41: Ick en sal hier niet verhaelen, hoe dat sy my, als ick van het Cruys gedaen was, in haeren schoot ontfanghen heeft, ende met mijne woorden door-socht heeft, ende met een groote droefheyt des herten in mijne leste begraevenisse tegenwoordich geweest is.
211. Zie b.v. Albert Deblaere, *De mystieke schrijfster Maria Petyt* (1623–1677). Gent 1962. Zie hier p. 9 vlgg; bibliografie p. 11, 243 vlgg.
212. Zie b.v. bij S. Axters, op.cit. IV. 283. Maria Tesselschade's lied op Magdalena, Jan Vos op het Vrouwe daar is Uw Zoon. In dezelfde geest zou nog heel wat meer onderzocht moeten worden, evenwel niet enkel uit esthetisch oogpunt. Latere klachten als van J. Bent, opgenomen in Dichters der Emancipatie onder redactie van Anton van Duinkerken p. 174, Jacques Schreurs M.S.C. in het Tegelse Passiespel blijven hier buiten beschouwing.
213. Zie de studie van A. van den Biggelaar. Het bewijs als zouden in Vondel's poëzie nog resten van de primitieve dodenklacht aanwezig zijn, is hierin evenwel niet geleverd, en het is zelfs de vraag of in dit ingewikkeld samenstel van factoren de aanwezigheid hiervan kan worden aangetoond. O.i. is hier in hoge mate klassieke invloed aanwezig. Vgl. de klachten van Maria in Grotius, *Christus Patiens.*
214. *Henrici Susonis seu Fratris Amandi Horologium Sapientiae.* Ed. J. Heberle, Coloniae MDCCCLXI, p. 143 vlgg. – *Oerloy der ewigher wijsheit,* uitgegeven door Zr. Dr. Hildegarde van de Wijnpersse. Gron. 1938, p. 132 vlg.
215. Hs. Den Haag K.B. 129C23, fol. 193A.
Hs. Zwolle Emmanuelshuizen, fol. 96D.
216. W. Schmidt, *Die 24 Alten Ottos von Passau.* Leipzig 1938. Voorts: W. Schmitz, p. 135;

Dolch, p. 88. Over de vertalingen zie O.G.E. II. 233 vlg. XVII sparsim.

217. De *Opera*, welke wij niet hebben kunnen raadplegen, zijn uitgegeven door Th. Wright, in: Chron. and Memorials XXXIV (1863). Verder over Peckam: Grabmann in: L Th K.; 3e Aufl. V. 1069; Dictionnaire de Theologie catholique VII (1922), c. 1037–42; J. C. Russel, *Alexander Neckam in England*, in: Engl. histor. Review XLVII (1932), 260 vlgg.: D. Donie, *Archbishop Peckam*, London 1952. Terloops wordt hij genoemd in J. Heybroek, De Fabel, A'dam 1941, p. 47. – In Nd. Jb., 1883, p. 134 wordt melding gemaakt van een zich – destijds – in Hannover bevindend 15e-eeuws hs., waar fol. 12a staat: Alexander necken spricket over dat leuen bock dat use leve frowe Maria dre daghe mit groter claghe mit festem wenende bi ores leven sones grave blef de wile Jhesus sele bi den oltvederen was in der vorhelle on trost un froude do ghevende. G. M. Dreves, *Die Kirche der Lateiner in ihren Liedern*, Kempten-Mönchen 1908, noemt Peckam's Philothea „ein lyrisch-erzählendes Gedicht vom Leben und Leiden Jesu, das vielleicht in seiner Gesamtheit etwas ermüdend wirkt, das aber Partien von wahrhaft dichterischen Empfinden und schönen Ausdruck des Empfundenen enthält" (p. 107 vlg.). Over ditzelfde werk zie ook p. Maximilianus, in Neophilologus XXXVIII, p. 206–17 en 290–300. Bij Peckam breekt het pathetische sentiment door, kenmerkend voor het Stabat Mater, de Meditationes, Ludolfus, Brugman e.a. Directe invloed op LoH is niet aanwijsbaar vanuit de door Otto van Passau vertaalde en wie weet hoe bewerkte klacht van Peckam. Voor de verhouding Nederland–Neder-Duitsland is het bestaan van een hs. als dat uit Hannover toch wel veelzeggend.

HOOFDSTUK VI

1. De klacht van de moeder om de dode zoon is, afgezien van elk religieus motief een voorwerp van menselijk medelijden. – Terecht wijst Tanquerey het Nicodemusevangelie als bron van Ogier af: elle (n.l. cette idée) a pu venir spontanément à l'esprit de tout auteur pieux, et d'un autre point de vue ces récits sont le produit naturel de développement du culte de Marie.", p. 7.
2. *Augustinus* in: *Meditationes* c. XLI, Migne P.L., XL. 941. Citaat zie p. 235, noot 52.
3. Zie Ermini en La Piana, Rappresentazione.
4. Bernold van Konstans schrijft reeds op het einde van de 11e eeuw in zijn *Micrologus* dat bijna overal elke vrijdag de votiefmis van het H. Kruis en op zaterdag die van de Moeder Gods gelezen wordt, niet omdat dit voorschrift is maar omdat de aandacht de mensen daartoe drijft (zie Migne, P.L. 151, c. 1020). – Vanzelfsprekend mogen de Provençaalse vrouwenverering en de groeiende Mariadevotie hierbij niet worden voorbijgezien. Zie ook Fr. Heer c. VI.
5. In Italië is het geestelijk drama naar alle waarschijnlijkheid ontstaan uit de Mariaklachten. „Und in Spanien sind die Marienklagen die ersten volkssprachlichen Dichtungen überhaupt", aldus W. Pfeiffer-Belli, *Geschichte der deutsche Dichtung*, Freiburg 1954, p. 55. Zie over Inguanez, hfdst. V, noot 221. Was de Mariaklacht als dodenklacht niet reeds bekend vóór het geestelijk drama? Vgl. Stuart, p. 203 (voor titel zie noot 12). Conclusie vooralsnog niet mogelijk. Zie evenwel ook Inguanez.
6. Stumpfl gaat dan ook te ver als hij zegt: ...eine unmittelbare Fortführung heidnisch-germanischer Tradition dürfen wir in den Marienklagen erblicken,... p. 334. Zie daarentegen ook Gustav Ehrismann, Erster Teil, p. 41. – De behandeling van de godendoodsklachten zou ons te ver voeren. Zie b.v. Frazer, sparsim; Jahnow, p. 108 vlgg., 176 vlgg.
7. Hiermee is allerminst gezegd dat de Mariaklacht „heidens" zou zijn. *Hegel* omschrijft het verschil tussen Niobe en Maria: „Die Gedanke des Todes schwebt wie eine schwarze Wolke selbst auf den Gesichtszügen der ewigen Götterjugend. Selbst die

sinnlich schönsten Gestalten der griechischen Kunst haben einen trüben Anstrich." En over Maria: „Das Herz bricht ihr, aber sie versteinert nicht. Sie hatte nicht nur die Liebe, sondern ihr volles Innere ist die Liebe, die freie konkrete Innigkeit, die den absoluten Inhalt dessen bewahrt, was sie verliert und inmitten des Verlustes im Frieden der Liebe bleibt (aldus geciteerd bij Beissel, p. 336). Zie ook van Paul Verlaine het vers: L'âme antique était rude et vaine, enz. in de bundel *Sagesse*.

8. Zie de studies van Werner, Preuss e.a. Voorzover ons bekend, is het werk van Werner nog niet door een nieuw en beter vervangen. Zie ook Wundt, *Völkerpsychologie*, Band IV. Leipzig 1910, C. Meinhof, *Die Dichtung der Afrikaner*. Berlin 1911; E. von Sydow, *Kunst und Religion der Naturvölker*. Oldenburg 1926; Wilhelm Schmidt, *Ursprung der Gottesidee*, 5 Bände Münster 1926 vlgg. De laatste tientallen jaren is betreffende de mentaliteit en de lyriek van de natuurvolken vooral ook van Amerikaanse zijde, overvloedig materiaal bijeengebracht. Zie ook M. A. P. C. Poelhekke, Lyriek. Groningen 1924, p. 43–79.
9. Zie vooral de studie van Leicher. Vgl. daarentegen ook Mahler, Preuss en Quasten.
10. Zie K. Preuss, *Tod und Unsterblichkeit im Glauben der Naturvölker*. Berlin 1930. Hier en daar is Maria wel beducht voor eigen welzijn, wat tot uiting komt o.m. in de topos: Wie zal er nu voor mij zorgen? Dit rechtvaardigt evenwel niet de conclusie dat de de Mariaklacht uit vrees zou zijn ontstaan.
11. Germanica, c. 27: Feminis lugere honestum est, viris meminisse. Jordanus, *De origine activusque Getarum*, c. 41: Fundebantur lacrimae, sed quae viris fortibus impendi solent. Geciteerd bij Leicher, p. 9 vlg.
12. Zie Mahler, p. 52. Vgl. b.v. ook Ilias, waar de vrouwen klagen om Hector maar Priamus, ofschoon aanwezig, niet aan de klacht deelneemt. Zie Stuart, *The origin of Greek Tragedy in the hight of Dramatic Technique*, in: Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Boston 1916, vol. XLVII, p. 173–204.
13. Zie b.v. over Rusland Ralston, p. 341; over Arabië E. Littman, *Volkspoesie*, p. 128 en A. von Schack, I. 40; over Bulgarije Ploss-Bartels, *Das Weib bei den Naturvölkern*. 2 Bände II. 729; over de Pomo-Indianen Preuss, *Unterbau*, p. 15.
14. Herodotus, *Historiae* II. c. 85; Werbrouck, passim.
15. Ermann, *Die Ägyptische Religion*. Berlin, 1909, p. 433. Vgl. Techheimer, *Die Plastik der Ägypter*, Leipzig 1920, afb. 143, 159.
16. Jordanes loc. cit. XLIX; zie Leicher, p. 11 vlg.
17. Zie Heinisch, p. 11.
18. Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch* V, kol. 1148. Vgl. Westfalen Hülmûle = Notnachbar. Zie Woord. d. Ned. Taal VI. 1223 s.v. huilebalk. Zie ook: *Volk van Nederland*, samengesteld o.l.v. Prof. Dr. Jan de Vries, Amsterdam 1943, p. 179, afb. 126. Uiteraard hebben vele van deze gebruiken ook ten onzent bestaan. „De wakers of waaksters brachten of brengen den nacht afwisselend door met bidden, praten, kaartspelen, pijpen roken, koffie en jenever drinken. Op de buitenwijken te Meerhout eten de wakers te middernacht brood met spek of hesp en drinken een goede borrel". (J. Cornelissen, Doods-, Begrafenis- en Rouwgebruiken, p. 23 in: Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore, III. 1940. p. 5–58). Van het dorp Lissewege heet het: „Alvorens het sterfhuis te verlaten moest men eten: koffie, boterhammen en toespijs; de geneverflesch was van de partij". (Mts. van Coppenolle, Uitvaartgebruiken in Westvlaanderen, in Volkskunde, 52e jaargang, 1951, p. 104). – Dat de uitvaartmaaltijden echte smulpartijen waren, blijkt o.m. uit een rekening van het maal bij de dood van een kanunnik van O.L. Vrouw te Antwerpen in 1537 (zie J. Cornelissen, op. cit. p. 47). Verder Jos. Schrijnen, Nederlandsche Volkskunde I. 337 en voor Venray art. van W. Janssen in Eigen Volk III. 1930. p. 183–6.
19. Het klagen van mannen kan ook andere oorzaken hebben. De vrouw is het in menige samenleving verboden, 's nachts het eigen huis te verlaten. Blijkens Jordanes werd de dodenklacht om Attila alleen door mannen uitgevoerd. Toch dient hier scherp te worden onderscheiden tussen de lijkplechtigheden ter ere van een vorst en die

van een gewone sterveling. En wat de Goten deden, was zeker niet algemeen.

20. Een afzonderlijke studie over de Magdalenaklacht als B. Skeat, *The Lamentation of Mary Magdaleyne.* Zürich 1897 hebben wij niet kunnen raadplegen. Hier zij voorts gewezen op F. Knoll, *Die Rolle der Maria Magdalena im geistlichen Spiel des Mittelalters.* Berlin 1934. In een tekst uit de achtste eeuw, van Ierse oorsprong, beweent Magdalena Christus; van Maria wordt enkel gezegd: Habuit suum filium crucifixum sine luctu. Zie P. David in Revue Bénedictine 49 (1937), p. 80 (gec. bij Barré, p. 245, noot 12).
21. Johannes r. 5674–5727; Petrus r. 5728–5807. Vgl. de klachten van de apostelen bij de dood van Maria, r. 7244–7295. In het Nicodemusevangelie klagen ook Magdalena en Joseph van Arimathea.
22. Zie r. 5674. In r. 5736 vlgg. wordt gezegd:

    Mortem sui domini cum gemitu videntes
    Super ipsum singuli planctum facientes.
    Sed Petrus plus his omnibus plangens, flens lugebat,
    Et cum multis lacrimis ad dominum dicebat:

    Vgl. Wernher, ed. Päpke r. 11134 vlgg.:

    ... klagen alle gar
    Umb irs getrúwen herren not
    Und sinen bitterlichen tot.
    Doch fúr die andern junger
    Wainote Peter sunder
    Und tet vil grosse klage schin
    Mit jamer umb den herren sin
    Von herczen und mit trúwen
    Und mit vil grossen rúwen.

    De mens klaagt van harte, maar hier in de Duitse vertaling klaagt Petrus toch vooral uit trouw aan zijn meester.
23. Dirc van Delf, resp. p. 141, r. 243 vlgg.; r. 253 vlgg.; p. 143, r. 322 vlgg.; p. 145, r. 365 vlgg.
24. Blijkens Brandl, in Paul's Grundriss der germanische Philologie, II 2, p. 1050 wordt Christus in een angelsaksich gedicht beklaagd door zijn edelen (vazallen). Ook het kruis wordt als levend voorgesteld, als vazal van de Verlosser.
25. Jacob van Sarug in een gedicht over de mis voor de overledenen, zegt o.m. over de vrouwen (zie Ausgewählte Schriften der syrischen Dichter, p. 308 vlg. in: Bibliothek der Kirchenväter, Band 6, Kempten-München 1913) dat zij gaarne bij de doden aan het graf vertoeven om te wenen en de doden hun liefde betuigen door klaagroepen. Hij vermaant hen, tot God te bidden want alleen dat strekt de dode tot voordeel; de dode hoort de klachten toch niet. Alleen Christus' bloed doet de zielen der doden opstaan. „Da nun dein Toter, o Weib, wahrhaftig hier ist, warum läufst du zwischen den Gräbern umher, als ob du von Sinnen wärest? Ist dir denn der Verstand abhanden gekommen oder fehlt dir der Glaube?... so lass Gebete statt Klageläute deinem Mund entströmen!... Von deinem Weinen am Grabe hat dein Toter kein Gewinn."

    In een Ethiopische Mariahymne zegt de dichter:

    Dein Klagen, (du) Jungfrau, nützt mir mächtig;
    denn du (warst) von je die Retterin Adams und seiner Kinder.

    in: Grohmann, Aethiopische Mariahymnen.

    Over de houding van de Kerk tegenover de heidense gebruiken bij dood en begrafenis zie o.m. Ehrismann loc. cit. p. 38 vlgg., Ruland passim, Stumpfl p. 142 vlgg., p. 158; Quasten ,p. 217 clgg.
26. Vgl. hs. H: ed. Daniëls, p. 141.
27. De lofprijzing is een der belangrijkste topoi in elke klacht.

28. Zie Nilsson, *Totenklage und Tragödie*, in: Neue Jahrbücher XIV, 1911, p. 618–642; B. Schmidt, p. 297.
29. Wesselofsky, p. 490. In een Koptisch vers over de Passie staat ongeveer het volgende:
    En ook de vrouwen die hem volgden,
    zij weenden en klaagden
    en gedachten de weeën
    en de smart, die zij zagen.
    Onder weeën verstaat men letterlijk: het baren van een zoon. Aldus de Duitse vertaler in een voetnoot in: Junker, *Koptische Poesie*, II. p. 171.
30. Winter, p. 367. Hetzelfde geldt voor tal van andere landen: Rusland, Finland, Corsica, enz.
31. Ludus de Resurrectione, ed. Mone, *Schauspiele*, r. 337 + 8. Daarnaast talloze voorbeelden uit andere klachten. Mogelijk ligt hieraan ten grondslag de titel: Eyn scoen gebet dat Ste Bernardus gemaect heeft om mede te beclaegen Ons Heren passien (hs. Londen B.M. 29985, zie Deflou-Gaillard, III. p. 30).
32. Ludus passionis domini nostri Jesu Christi, r. 47–50; ed. Schönemann, *Sündenfall und Marienklage*. Hannover 1855.
33. Lichtentaler Marienklage, r. 37–39; ed. Mone, *Schauspiele* I. 31 vlgg. en Wackernagel II. p. 346 vlg.
34. Planctus Mariae et aliorum in die Parasvece. Ed. E. de Coussemaker, *Drames liturgiques*. Paris 1861, p. 285 vlg. of 292 vlg.
35. Zie noot 32; r. 386 vlg. In LoH buiten de klacht, zie r. 3685 vlgg. Zie b.v. ook Lommatzsch p. 49 vlgg. Ook in het volkslied rouwt de natuur:
    Unser Herr Jesus in den Ölgarten ging,
    Sein bitteres Leiden er anfing,
    Da traueret alles Laub und Gras,
    Und alles, was auf Erden wachst.
    Die hohen Bäum, die biegen sich,
    Die harten Felsen zerspalten sich.
    Die klare Sonn verliert den Schein,
    Waldvögelein lässt das Pfeifen sein.
    uit: *Verklingende Weisen. Lothringer Volkslieder*, ges. u. hrsgeg. von Louis Pinck, Metz 1926, I. 28. Zie ook R. van der Meulen, p. 14.
36. *Das Rheinische Marienlob*, r. 1037 vlgg.; ed. Bach.
37. Zie Junker, *Koptische Poesie*, II. 151 vlg. Vgl. de verzen op de dood van Karel de Goede, zie: H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon par Gilbert de Bruges*. Paris 1891. Ook: E. du Méril, *Poésies populaires*, p. 226 vlgg.
38. Erlauer Marienklage, r. 140 vlgg.; ed. Kummer, *Erlauer Spiele*. Wien 1882.
39. Incipit ludus virginis planctus cum prophetis, in: A. Pichler, p. 127. Vgl. in de aan Germanus hystoricus toegeschreven klacht, die hier gelijk is aan Vita Rhythmica, r. 49–58.
40. B.v. in Moestae parentis, str. 30 vlgg.: Qui scrutator scripturarum / Est, videbit foeminarum / Planctus amarissimos. Zie Hoofdstuk V, noot 146.
41. Otto van Passau, *Boeck des guldenen throens*. Den Haag K.B., hs. 129 C 23, fol. 193A vlgg.
42. Hier rijst eventueel het bezwaar waarom van de profane klachten geen Nederlandse voorbeelden zijn genomen. De voorbeelden van Nederlandse dodenklachten, in de ridderromans vooral, zijn van literaire aard; bovendien zijn het waarschijnlijk enkel resten en derhalve onvolledig. Niettemin zou een onderzoek hiernaar resultaten kunnen opleveren, indien dit van vergelijkende aard zou worden van de Nederlandse, Duitse en Franse klachten. Overigens vgl. A. van den Biggelaar over Vondel en de dodenklacht.
43. Zie hiervoor studies van o.a. Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*. Paris 1922; G. van der Leeuw, *De primitieve mensch en de religie*. Groningen 1937. Zie verder over-

vloedige litteratuuropgave bij Th. van Baaren, *Wij mensen.* Utrecht MCMLX. Vgl. b.v. ook Vedder, I. p. 130.

44. Ilias XIX. vs. 226 vlg.
45. Waitz-Geeland, *Anthropologie der Naturvölker.* München VI. 1872, p. 111.
46. Vedder, I. p. 130.
47. Wagner, *Reise in der Regentschaft Algiers,* II (1841), p. 101. Vgl. Herder, *Stimmen der Völker,* ed. Meyer, 1894, I 2, p. 500. Gröber in Paul's Grundriss, II. 1. p. 400 schrijft i.v.m. het drama in Spanje over De Berceo: „Inmitten seiner Marienklage wird Gonzalvo de Berceo ungewohnt lebhaft, verlässt dies einzigemal den gemessenen Alexandriner um Str. 178–190 ein derb volkstümliches Grabwachterlied singen zu lassen."
48. Zie b.v. Quasten, Böckel p. 100 vlgg. Ook in H. de Balzac, *Le médecin de campagne.* Zie Bernard Guyon, *La création littéraire chez Balzac.* Paris 1951. Ook S. Vestdijk in *Ierse Nachten.* Hierover art. Marie Ramondt in N. Tg. 48 (1955), p. 334–6.
49. Zie boven noot 31.
50. Cicero, *De legibus,* II. 65: Auget enim luctum concursus hominum. Zie ook verder Quasten, vooral p. 195 vlgg.
51. Zie Mahler, p. 49; Littmann, Abessinië, II. p. 257; Meissner, *Babylonier und Assyrier,* I (1920), Procopius, *De bello gothico* II. 2: dissonae voces bij Jordanes. Zie Leicher p. 20.
52. Het zou te ver voeren, de achtergronden van al deze riten te bespreken. Zie materiaal bij Frazer, litteratuur bij Schmidt, *Ursprung,* Van Baaren e.a.
53. Plangere-planctus betekent het slaan op de borst, vandaar klacht. Over de etymologie van het Germaanse woord klagen zie Ehrismann I. p. 41 vlgg. – Het Hebreeuwse woord voor „een dodenklacht houden" betekent oorspronkelijk naar het Syrisch: slaan. Ten onzent is planctus in het mndl. vaak vertaald als *hantgeslach* (zie vert. Planctus ante nescia, ook in LoH r. 3941 over de hel). Der Leken Spieghel I. 13, r. 5–11 „gheslach van handen" (over het misbaar der verdoemden).
54. *Gilgamesch,* vertaling van Jan H. Eekhout. Nijkerk z.j. p. 44. Daarnaast talloze andere voorbeelden, zie b.v. J. Scheftelowitz, *Der Seelen- und Unsterblichkeitsglaube im Alten Testament,* in: Archiv für Religionswissenschaft 19. Berlin-Leipzig, 1916–19, p. 222, alwaar ook uitvoerige literatuur.
55. Zie o.m. Littmann, II. p. 250, 257. Jordanes, loc. cit., c. 49: Tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncata informes facies cavis turbavere vulneribus, ut proeliator eximius non femineis lamentationibus et lacrimis sed sanguine lugeretur virili.
    In de klacht op Karel de Goede:
    Flandria, tu misera,
    tua tunde pectora;
    scinda genas unguibus,
    neque parcas fletibus. (Du Meril, Poésies populaires, p. 266)
    Voorts tal van andere voorbeelden. Zie b.v. Scheftelowitz, p. 221, zie boven noot 54.
56. In Middeleeuwse biechtboeken wordt de gewoonte gehekeld, zich bij de dood van een bloedverwant verwondingen toe te brengen met de nagels of met een ijzeren voorwerp, de haren uit te trekken of zijn kleren te verscheuren, op straffe van 40 dagen penitentie. Vermeld bij M. Brants, *Beknopte Cultuurgeschiedenis van het Vlaamse volk,* Brussel z.j., p. 71. Zie ook Franz, *Die Messe im deutschen Mittelalter,* Freiburg Br. 1902, p. 145.
57. Ogier: Vox penitus perierat omnis, sed dabam gemitus et suspiria doloris. Volebam loqui, sed dolor verba rumpebat quia verbum mente conceptum dum ad formacionem oris pretenderet, imperfectum non modicus dolor cordis revocabat (p. 83).
58. *Vita Rhythmica:* ...Quod ipsius oculi iam sanguine rubebant, / Et ipsius palpebre corrose iam tumebant, / Atque sue rosee gene iam pallebant, / Et fuscata lacrimis facies marcebat; / Et lacrime sanguinee ceperunt iam manare / Ex ipsius oculis

flentis tam amare; / Nam tantum quoque fleverat Maria lamentando, / Tantum eiulaverat ad filium clamando, / Quod pene iam defecerat vox debilitata, / Et vix loqui poterat raucedine gravata. / Corruit deficiens tot malis involata, / Viribusque corporis tota destituta; / Velut amens ante crucem sedit et reflexit, ... r. 5496–5508. Zie b.v. ook r. 5036: Tundit pectus eiulans, capillos laceravit.

59. *Meditationes*, toegeschreven aan Anselmus van Lucca: Sensibus languentibus jam deficiebam, / Et confractis viribus dolens corruebam, / Sed resumpto spiritu, voce, qua valebam, / In verba hujusmodi statim prorumpebam. / r. 1621 vlgg.
60. Uiteraard worden dezelfde topoi aangetroffen in de Rachelklachten: b.v. *De Epiphania Domini et de Innocentibus*, in: Migne, P.L. LXV, p. 863 vlg.; de *Ordo Rachelis* (Freising, 11e eeuw), in: K. Weinhold, *Weihnachtsspiele und Lieder*, 1875, 62–65. (zie ook Young, II. 119); *Massacre des saints Innocents*, in: Du Meril, *Les origines latines*, p. 175 vlgg. Ook de klachten van Maria en Martha o.a. in: Suscitatio Lazari (12e eeuw) in: Du Meril, *Orig. latines*, p. 225 vlgg.; en in: Kindheit Jesu, in: Mone, *Schauspiele*, I. p. 179 vlg. Zie ook de Magdalenaklachten in b.v. Mone, *Hymnen*, III. p. 425. – De bovengenoemde Ordo Rachelis, „eines der ältesten Beispiele in Deutschland", bewijst nog niet dat de Kerk zelf de dodenklacht in haar kunst heeft opgenomen. Vgl. Ehrismann I. p. 41. Ook in de klachten van Vondel zijn dezelfde topoi teruggevonden, zie: Van de Biggelaar.
61. Zie de boven reeds aangehaalde werken van Ruland, Quasten, Ehrismann e.a. Ook F. Heer, *Das Mittelalter*, hoofdstuk IV.
62. „Cruel, licentious, unjust". Zie Lawson, p. 42.
63. Lawson, p. 47.
The ancient funeral usages are undisturbed; and in the dirges which form part of them the heaven and the hell of Christianity seem almost unknown: „the lower world" (ὁ κάτω κόσμος), over which rules neither God nor the Devil but Charon, is the land to which all men alike are sped (Lawson, p. 63, zie ook 64). Their hearts clung to the old unreasonable faith (p. 295).
64. L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*. Paris, 5e ed. augm. 1920, p. 510–543: tantae rugitus et mugitus est totius populi, ut nullus sit qui moveri non possit in lacrimis in ea hora.
65. In de vierde eeuw was in het Oosten de herinnering aan Jesus nog heel levendig, zie Baumstark, *Liturgie comparée*, p. 167.
66. „Diese Grabgedichte sind kaum wirkliche Inschriften gewesen – dagegen spricht schon ihre Länge – sondern es waren poetische Grabsprüche, die beim Begräbnis vorgetragen wurden." Manitius, I. p. 174 vlg.
67. Zie Rein p. 9. Vgl. Mone, *Schauspiele* II. 124 en Kindermann I. 370.
68. Zie de werken van Mannhardt, *Wald- und Feldkulte*. Berlin 1905; Frazer, *The Golden Bough*; Harrison e.a. Voorts ook: P. J. Meertens, De studie des religieuse volkskunde in Nederland, in Donum Natalicium Schrijnen, Nijmegen–Utrecht 1929, p. 869–76; Jos. Schrijnen, Volkskunde und religiöse Volkskunde, Anthropos XXV, 1930, p. 239–54.
69. Zie Lawson, p. 63.
70. Lawson, p. 573.
71. Blijkens G. Rosen, *Bulgarische Volksdichter*. Leipzig 1879, p. 33 wordt God in Bulgarije nog veelal gezien als een jaargod.
72. Zie Stumpfl, Hunninger e.a.

BESLUIT

1. *Sermo brevis de lamentatione necnon compassione beate Marie virginis*, in: Brussel K.B. 2170–77 (Van der Gheyn III. 88). *Claghinge van der passien ons heren*. Utrecht U.B. 1031 en A'dam U.B. 522, fol. 58.

2. Zie Fidèle de Ros, p. 270 vlgg.
3. De ontwikkeling van het genre in het Westen is goed na te gaan in de beeldende kunst, zie Beissel p. 386 vlgg. Ook hier blijkt de bedroefde moeder geen vinding te zijn van de 12e eeuw, zie Beissel, p. 88, 128 vlg., 386 vlg.
4. Blijkens Beissel p. 188 vlgg. in de beeldende kunst in Duitsland reeds omstreeks het jaar 1000: Maria opziend naar het kruis en haar tranen drogend (Sacramentarium Leipzig); ± 1100 psalterium uit Altzelle in Saksen met het opschrift:

   Virgo Maria gemit pro tanto funere nati (?)
   Prodit ploratus similes sacer ecce Iohannes.

   Ook de innige verhouding van Moeder en Kind blijkt reeds in de 11e eeuw bekend. Zie Psalterium te Wenen, afb. bij Rohault de Fleury, *La Sainte Vierge* II. p. 471 (zie Beissel, p. 334, noot 1).
5. Hs. Leiden U.B. 226: Ende ic seide alre liefste sone mijn den troest dien ic altoes hebt ghehadt in di wie sal mi nu gheven dat ic sterven mach mit di ihesus lieve sone mijn (fol. 84). – Ay alre liefste sone mijn wat troest heb ic nu ic die di (!) doot sie legghen vor mi (fol. 85) m.a.w. Christus ligt voor haar. Vgl. beeldende kunst. – Ende ic seide alre liefste neve ian laet mi minen doden sone die ic niet en mochte houden levende Ist moghelick gravet mi mit hem ian ander werve – fol. 87 – dat des menschen gheslachte also most verlost sijn ende anders niet.
6. Zie lijst Mariaklachten p. 390.
7. Zie Wechssler, p. 98. Vgl. evenwel Inguanez: Als het fragment van dit passiedrama inderdaad uit de twaalfde eeuw dateert, is de Mariaklacht ook voor Italië niet het uitgangspunt van het passiespel, maar slechts een der elementen.
8. Zie Wechssler, p. 97 vlg. Heeft in het algemeen een werk van typisch volkse aard zoals ook de Mariaklacht is, niet een grotere zelfstandigheid dan menig „geleerden-produkt"? Zeker kan de invloed van eventuele Latijnse werken niet worden veronachtzaamd en het bewijs is niet gemakkelijk te leveren, maar bepaalde overeenkomsten zijn vaak toch treffend. Klinkt ons uit de volgende strofen uit de Trierer Marienklage (ed. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied* II, no. 510, p. 351) niet dezelfde toon tegemoet als uit LoH?

   57. Owe ihesus, vyl lebes kynt,
   owe, we dyr dyn aderen zuerecket synt!
   Ach, woe ist nu das suesse liebe wort,
   das ich vor zyden hayn ghehort
   „Aue gratia plena,
   du byst vol genaden, maria!"

   58. Due ich dych, liebes kynt, entpheynck,
   due waren frolyche dynck:
   Dye freude yst alle hyn geleyt,
   ich hayn nu nycht dann bittergeyt.

   59. Ach liebes kynt, wo yst dyn houbt?
   das yst dyr soe gar verdeufft
   Myd eyner kronen dornen,
   das yst dyr an dyme houbte schyn.

   60. Woe ist nu, liebes kynt, dyn hercze?
   das lydet groessen smerczen.
   Woe ist, kynt, dyner augen schyn?
   myd blode sye dyr bedecket synt.

61. Woe yst hyn dyn roetter mont,
dye myr dyck zue maynger stont
Lyplychen hayd ghesprochen zue?
ach lyebes kynt, wer wyl das nu thuen?

62. Woe synt dyn hende, liebes kynt?
dye aller werlde meyster synt,
Dye synt gar unbekentlyche
myd nelen zuestochen jemerlychen.

63. Ach woe yst dyn rosenfarber mont?
kranck yst dynes herczen gront.

Waar komen hier deze vierregelige strofen met gepaard rijm vandaan? Str. 57 en 63 zijn niet gaaf meer: str. 57 heeft een – onnodige – uitbreiding ondergaan en str. 63 is onvolledig, maar hoe komen juist deze strofen hier terecht?

9. Vgl. ook Auerbach, *Mimesis*, p. 112 vlg., 115.
10. De symbolische klacht schijnt voor de letterkunde van weinig betekenis. Vgl. beeldende kunst bij Beissel, p. 389 vlg.
11. Er zijn auteurs die zich beroepen op het Oude Testament en gebruik maken van vergelijkingen: in *Speculum humanae salvationis*, fol. 55, cap. XXVI, wordt verwezen naar Adam en Eva, Abel, Kain, Jacob en Josef. Eveneens in *Moestae parentis*, ed. Kehrein, str. 30–33. Ook Thomas à Kempis in: *Sermones de vita et passione Domini*, ed. Pohl, III. p. 186, zegt: Planxit David planctu magno super Saul et Ionatham filium eius; et ego non plangam mortem Domini mei Regis mei? Videns Jacob vestimenta Ioseph filii sui, scidit vestumenta sua cum fletu; et ego cessare potero a fletu, considerata Domini mei morte dolorosa? Videns etiam Ioseph, Beniamin fratrem suum uterinum coram se stantem: statim commota sunt viscera sua, festinavitque et ploravit, nec se poterat a lacrimis continere... De oude klachten schijnen niettemin minder aandacht te hebben voor parallellen als deze. – Lezen we in het bovengenoemde *Speculum:*

Jacob ex dolore scidit vestes suas licet exteriores
Maria autem scidit vestimenta sua in vires interiores,

dan blijkt hieruit dat men gaarne onderscheid maakte tussen het Oude en Nieuwe Testament; het O.T. bevat de voorafbeelding van het N.T. Tevens wordt de nadruk gelegd op Maria's innerlijke smarten. Vooral vanaf de 13e eeuw zijn de meningen over haar houding tijdens het lijden, onder het kruis en bij de begrafenis verdeeld geweest: sommige auteurs houden zich aan het evangelie: stabat sub cruce, andere zien er geen bezwaar in, vooral het uiterlijk te schilderen, meestal als zichtbare uiting van het innerlijke lijden. Laatstgenoemde opvatting heeft zelfs geleid tot de spasmus. Waarschijnlijk heeft de weeklagende, misbarende Mariafiguur zoveel ingang gevonden door de geschriften die aan beroemde personen werden toegeschreven en bij wie ook Maria's bezwijming verhaald wordt: zo Ogier, ps.-Anselmus, Bonaventura, Dionysius de Karthuizer, Ludolfus, Birgitta. Walther von der Vogelweide reeds dichtte:

Jâmerlichen weint Marjâ diu süeze,
dô si ir kinde dez bluot ûz beiden siten fliezen sach –
Marjâ vor dem kriuze trûeclîche klage erzeiget;
si verlôs ir varwe, ir kraft, in bitterlichen noeten
dô si jaemerlich ir liebez kint sach toeten –
si seic unmehtic nider, daz si niht hôrte noch entsprach
(geciteerd bij Zappert, p. 78)

Toch is niet iedereen met deze gevoelsstroom meegegaan, velen bleven vasthouden aan het evangelie. In de *Legenda aurea* wordt verhaald hoe Maria naast het kruis stond, „non insensibilitate vel immutabilitate, sed sanctitate; stabat enim fide elevata, stabat peccato non inclinata, stabat Dei voluntate conformata (ed. Graesse, 3e ed. Vratislaviae 1890, p. 937). Zij stond: „non jacebat, non sedebat, non denique curva erat, sed stabat. En voorts: ...stabat, non murmurabat, quod filius innocentissimus pateretur: non blasphemabat Judaeos, quod ab iis, quibus tot beneficia fecerat, tam crudeliter tractaretur, non vindictam a Deo petebat, quod illi a terra vivi absorberentur, ut merebantur. Non capillos vel vultum scindebat, quia vidua et sine filio consolatore remanebat, sed stabat verecunda, modesta, lacrymis plena, doloribus immersa (ibidem). Kritiek tegen andersoortige voorstellingen wordt hieruit wel duidelijk. Maria heeft deel aan alle smarten van het lijden van haar kind „propter fidem, propter cognitionem et propter satisfactionem". En de schrijver vervolgt: Juxta crucem equidem erat moestissima mater et quo non poterat, tentabat exigere manus, cupiebat amplecti filium in alto pendentem (ibid.) – In dezelfde geest zegt *Gerson* (*Opera Omnia*, c. 1194): Et sciendum est, beatam Virginem nunc nullos fecisse planctus, aut indecentes gestus, quae non convenirent ejus dignitati, & studiosae bonitati, quamvis dolorem ultra dolorem expireretur. Maar verder: Nam interdum profundius suspirabat, vel gemebat amare. Facies ejus omnino lachrymis erat perfusa, prorsus pallida, & tanquam mortua; vox fracta, oculi turbati, fusi in lachrymas. Attamen semper remanebat lux quaedam & lumen descendens ab animae suae vitrutibus, seque exterius monstrabat, & vertebat fellitos Judaeos, ut credo, ad modum quemdam amoris, atque compassionis, taliter quod eam persequi non habebant in corde. Voor een *Ruusbroec* schijnt dit probleem niet te bestaan: Si hadde bliscap van binnen ende groten vrede (*XII Beghinen*, ed. J. van Mierlo, Mechelen-Amsterdam 1932, p. 221). Heel anders spreekt *Brugman:* Oec so en riep Maria, die bedructe moeder, niet van onverduldicheit, noch si en makede gheen misbeer, als somighe dwaselike ende quelike spreken ende segghen, mer si stont oetmoedelike ende stantachtelike also na den cruce, als se konde, diep van gedachten, zedich van ghelate, hoghe inder minnen, sterk ende claer van ghelove, willich ende bereit te liden, niet alleen om hoers (p. 373) lieven Soens wille, die daer sterf, mer bereit in hoer selven wat God mit hoer doen wolde." En verder: Och se was so claer van verstande ende si sach so veer die toecomende dinghen! (ed. Moll, II p. 372). In de 16e eeuw schijnen de uitlatingen tegen de voorstelling van een uitzinnige Maria – ook in de beeldende kunst – feller te worden. Zo schrijft *Petrus Canisius:* Quis sapiens ineptos, aut etiam stolidos concionatores defendat ac probet? sicut nec illos quidem excusamus, qui vel pingunt, vel docent Matrem Domini juxta crucem fuisse collapsam, syncopi stupefactam, dolore prorsus exanimatam, illarumque muliercularum similem, quae fractae doloribus palam ejulant, pectus pugnis contundunt, capillos lacerant, genas unguibus decerpunt, seque demum clamitant infelices. ...non decet effingere ubi de Maria juxta Filii crucem dolente agitur, ut quae affectum humanum spiritus robore coercuit, nihil tale designans, quod cum sancta modestia, et debita gravitate pugnaret. En *Erasmus* schrijft: Contumeliosae picturae sunt, quae repraesentant eam collapsam ac syncopi stupefactam, exanimatam dolore. Non ejulabat, non lacerabat capillos, non percutiebat pectus, non se clamitabat infelicem. Plus capiebat consolationis ex redemptione generis humani, quam doloris ex morte Filii". (zie voor citaten van Canisius en Erasmus: *Summa aurea de laudibus beatissimae virginis Mariae, Dei genitricis sine labe conceptae.* J. J. Bourassé. Tomus tertius, Migne 1866, p. 855 en 856 + 7).

Intussen hoede men zich voor overdrijving naar een van beide zijden: de onbewogen Mariafiguur komt evenmin voor als de volkomen bezwijmde. Heel begrijpelijk kan men het in het algemeen moeilijk stellen zonder uiterlijke tekenen van smart. De moeilijkheid schijnt hierin te zijn gelegen dat men enerzijds Maria's smarten zo groot mogelijk wilde voorstellen, maar anderzijds haar niet wilde laten vervallen tot

een haar onwaardige houding. Zo zegt *Brugman:* ...en had hoer die cracht Gods niet begaeft of ghesterct in medeliden, dat moederlike herte en hads gheensins moeghen verdraghen (zie ed. Moll, II. p. 373; vgl. ook Bonaventura, *Vitis mystica*, c. IX). Van smart zou zij zeker zijn gestorven zonder de hulp van God of zonder haar innerlijke kracht. *Jan van Boendale* zegt: Haren rouwe was so groot, / Therte hadde haer so begheven, / Si ware doot onder tcruce bleven. / Mar si wiste den orbare wel / Waer omme die dinc also ghevel, / Ende waer omme hi sterven woude / Ende watter na volghen zoude: / ... (in: *Der leken spieghel*, boek II, c. 59, r. 72 vlgg.). En *Jan van Schoonhoven* schrijft: Nochtan hoe groet die zake hoers rouwen was zoe onthielt zie hoer nochtan wijselic in hoer zelven overmits die cracht godes ende gheesteliker starcheit ende waert alte mael van binnen ghequelt. Ende zoe sie min van buten dorste roepen om dat zie die verduldicheit niet verliesen en solde ende om dat zie horen stervenden zoen mede stervende te min beswaren solde ende der ioden verwoetheit niet swaerlike verwecken en solde zoe sie in hoer moederlike herte swaerre verscoringhe ende pers van horen binnensten leet". (hs. Keulen Historisch Archief, G.B. 8. 71, 2e helft 15e eeuw, fol. 86v). Insgelijks *Thomas à Kempis*, ed. Pohl, deel VI. p. 201. In het algemeen geldt wat een schrijver van een passieverhaal zegt: Maria stont bi den cruce mitten lichaem mer mitten herten hinck si aen den cruce (aldus in hs. dat toebehoord heeft aan Mgr. van Gils en beschreven is door W. Dols in: Tijdschrift voor Taal en Letteren, 28 (1940), fol. 49 + 50). Het innerlijk lijden is het grootst. Ook hier is het woord van een groot voorganger zeer waardevol; zo staat in het zojuist genoemde hs., fol. 53: „Ic halt mitten heiligen doctoren dat maria heft gestaen in groter stantafticheyt der geloven Ambrosius" maar in hetzelfde hs. staat fol. 24 vlg.: Als si en dan sach verladen mitten swaren holt des cruces op sin scolderen dragende so is si half doit geworden ende ter eerden gevallen ende onstelt ende amechtich geworden. bernardus. – De veelheid van citaten en van verschillende meningen schijnt op meer schrijvers een min of meer verwarrende indruk te hebben gemaakt.

Het uiten van een klacht behoeft niet noodzakelijkerwijze samen te gaan met veel misbaar en bezwijming, ofschoon bij *Maerlant* dit wel wordt gesuggereerd. In *Ons liefs Heren Passie* (ed. De Pauw, I. 54, r. 274 + 5) wordt heel kort gezegd: Den jammer bescremen niet die si dreef, / Nochtan si in haer selven bleef. Zo is ook het niet kunnen spreken een teken van grote innerlijke smart: Ogier brengt dit motief reeds naar voren. In *Ons liefs Heren Passie* heet het: Haer sone, die noch levede / An den cruce, hadde sine gerne ghesproken, / Maer die rouwe hadde haer therte tebroken, / Ende benomen al hare sprake. / Metten mesten onghemake / Dat levende mensch iet ghecrech, / Sach sine hanghen, ende si sweech (r. 254 vlgg.). Niettemin volgt hierop: Therte dede haer soe wee, / Si clagede, si suchte ende si scree / Dat haer dochte dat een sweert, / Metten scarpen nederwert, / Haren lichame heeft dorgaen. /. Ook in het *passieverhaal ed. Holder*, p. 46 wordt gezegd: Ende si creech also groten druc, dat sy niet spreken en mochte, want sy veel pinen van binnen leet die hair zoen van buten geleden hadde, ende storte neder ter aerden, of si doot geweest hadde. – In een ongedateerd Berlijns hs. heet het: Ende alse onse vrouwe sach dat kint, dat si met gode ghemeene hadde, soe hoghe hanghen swinghen dat si tote hem niet en conste ghereiken, doe quam ene ghicht ende ene rideringhe in al hare ghebeinte ende in al dat bloet haerre aderen ende snelde haestelike te haerre herten ende begreep die cracht haers herten soe sere dat hare dochte dat een vierech sweert alle die crachte haerre sielen ende haerre natueren dore voer ende viel daer henen in onmachte alse een doot mensche, dat alle die vrouwen die bi hare waren, niet en waenden, si en hadde ghestorven" (hs. Berlijn, Preuss. Staatsbibl. oct. 332, fragment in C. C. de Bruin, *Middelnederlands Geestelijk Proza*, Zutphen MCMXL, p. 39). Ook in *Dat Boec vanden Houte* lijdt Maria onzegbaar, maar hier geeft de schrijver een ander geluid: dat grote carmen ende dat wenen / dat men aen Marien zach, / dats meerre dan ic v zegghen mach, / want die passie

niet en houdt. / zo en ben ic tezegghen niet zo bout / wat zij daer zeiden, min no me. / mer hoerre herten was zo we / dat daer doer leet een swaert des rouwen, / doe zi haren zoene zach blouwen / ende hanghen in zo groter pinen / dat die zonne liet haer scinen, / die aerde beuede, die stene scoerden (ed. Lars Hermodsson, Uppsala-Wiesbaden 1959, p. 153 + 4, r. 822–33). Zo weet een auteur van een Leven van Jezus in gebeden, in een hs. dat toebehoord heeft aan Mgr. van Gils, ongenummerd, ± 1510, fol. 137v, heel zeker dat Maria onder het kruis niet heeft gesproken en „al had si hem aen gesproken hi en had haer geen antword gegeven hi hinc verswert ende verbrant in der mynnen als dat vleisch gebraden inder pannen".

Uit deze nogal uitvoerige bloemlezing moge duidelijk zijn geworden, hoe talrijk de nuanceringen zijn in de houding van Maria onder het kruis: van het heldhaftige staan tot de bezwijming. Een uitvoerige studie over dit onderwerp, met meer materiaal, zou nodig zijn om in grote lijnen tot bepaalde conclusies te kunnen komen. Thans kan o.i. worden vastgesteld dat meer naar het einde der Middeleeuwen toe een groeiende tegenstand valt waar te nemen, een verzet tegen de overdreven smartuitingen, waaraan uiteraard een eveneens naar het einde der Middeleeuwen toe groeiende overdrijving in het dramatisch-tragische is voorafgegaan. Ogier moge in dit opzicht de rij hebben geopend, reeds in de Legenda aurea wordt Maria's houding afgekeurd! Met meer materiaal zou evenwel kunnen worden vastgesteld, hoe en waar de onderscheidene gebieden en stromingen zich hebben bevonden. Voorts is gebleken dat, welke houding Maria ook aanneemt, een klacht steeds mogelijk is. De kritiek richt zich in het algemeen niet tegen het feit dat Maria spreekt en evenmin is er verzet alleen om haar droefheid. Ook het van droefheid niet kunnen spreken sluit het klagen niet uit want in vele gevallen spreekt zij even later haar klacht, hetgeen dan verklaard wordt als zou de liefde haar de krachten hebben hergeven. Intussen is het zeer de vraag of de Middeleeuwse auteur dit alles op deze wijze heeft onderscheiden: dat Maria onnoemelijk heeft geleden, stond voor hem vast; dit lijden kan louter innerlijk zijn of uiterlijk, maar indien er uiterlijke tekenen van smart aanwezig zijn, zijn deze volgens velen toch een teken van het innerlijke lijden. De grootheid van Maria's smart komt het best tot haar recht in het zichtbare lijden, iets wat voor een typische volkskunst als de Mariaklacht heus niet zo vreemd is als voor een Ruusbroec. Daarmee is de klacht allerminst veroordeeld; klachten als die uit LoH en van Dirc van Delf bewijzen het. Maar van de klachten, van de uiterlijke blijken van smart zijn vele laat-Middeleeuwse de meest veruiterlijkte Mariaklachten!

12. Tout l'interpretation de l'Ecriture se caractérise avant tout par le sens de la tradition et plus précisément par une fidélité étroite, rigoureuse, et souvent servile à ses principes, à ses methodes et à ses conclusions." C. Spicq, *Exquisse d'une histoire de l'exegèse latine au Moyen-Age.* Paris 1944, p. 10.
13. Zie b.v. Otto Hophan, *Maria onze verheven lieve vrouw.* Bilthoven-Antwerpen 1957, p. 269: waarom zou ook Maria die volop vrouw en moeder was, niet de reacties van het gevoelsleven op haar lichamelijke gesteltenis hebben gekend? Ongevoeligheid is geen deugd of heiligheid en zelfs Jesus weende meerdere malen en het zou eerder onnatuurlijk moeten heten wanneer Maria bij al dit lijden van haar Kind in serene kalmte had toegezien."
14. In *Sermo de Passione Domini,* Migne, P.L. 158, c. 676.

TEKSTEN

VERANTWOORDING VAN DE TEKSTEN

Een aantal van de hierna volgende teksten is genomen uit handschriften. Hiervoor zij verwezen naar hoofdstuk II. De teksten in het Latijn zijn alle genomen uit gedrukte edities; zij gaan voorop.

Waar een Mariaklacht een deel uitmaakt van een groter geheel, is zoveel mogelijk vermeden alleen het desbetreffende fragment op te nemen: het zegt te weinig, doordat het uit zijn verband is gerukt en bovendien zal menige tekst ook voor verder onderzoek nog diensten kunnen bewijzen.

Ofschoon er voor de Middeleeuwen geen verschil bestaat tussen i en j, u en v en het als w geschreven letterteken geldt voor uu, hebben wij daar het hier meerdere handschriften betreft, de spelling niet genormaliseerd naar het moderne taalgebruik. Het onderscheid tussen de z.g. hoge s en de gewone s is evenwel verwaarloosd. Voorzover dit mogelijk was, hebben wij bij de transcriptie rekening gehouden met het verschil tussen *ij* en *y*. De afkortingen zijn opgelost, temeer daar alle van eenvoudige aard zijn en er slechts in enkele gevallen enige twijfel bestond. Uitgezonderd de Samensprake zijn alle hier gegeven teksten slechts in een enkel hs. aanwezig. De paginering van de hss. is aangegeven in de marge; in de tekst van Ogerius is de foliëring achterwege gelaten daar de uitgave van Adriani deze zeer onnauwkeurig geeft. De nummering van de regels in de klachten in versvorm, alsook de nummering der bladzijden in de prozateksten is van ons.*

Om de leesbaarheid te bevorderen, hebben wij getracht in de berijmde teksten een bevredigende interpunctie aan te brengen. In de prozateksten uit hss. lieten we dit achterwege, daar te veel van het oorspronkelijk karakter van het schriftbeeld verloren zou gaan en deze teksten toch zonder veel moeite gelezen kunnen worden. De interpunctie in de berijmde teksten is evenwel niet meer dan een poging, zonder enige bindende kracht.

Alle teksten zijn door ons naar de hss. en oude drukken gecollationeerd, tenzij anders is aangegeven.

---

* Zie o.a. G. I. Lieftinck, in Ts. 72 (1954), p. 1 vlgg.; A. Hübner over de uitgave van de *Deutsche Texte des Mittelalters* in: Johannes Rothe, *Das Lob der Keuschheit*, DTM XXXVIII. Berlin 1934, p. V–IX.

PLANCTUS ANTE NESCIA

Ms. Paris, B.N. lat. 4880.*

fol. Prologus ante planctum sancte marie.

83va Fertur uirum religiosum et prouecte etatis in cenobio a primeua etate honestissime enutritum atque regularis discipline adprime eruditum, hanc in senectute sua exercuisse consuetudinem. Pro nimia deuotione atque animi puritate qua pius et uenerabilis senex a primis tyronicii sui rudimentis seruabat erga beatam genetricem redemptoris ac saluatoris nostri, ceteris post matutinorum sollempnia ad requiem corporum festinantibus, ipse, licet non minus fatigatus, tamen ut eius laudibus liberius uacare potuisset, in ecclesia solus remanebat. Vbi solo Christo teste sanctissimaque matre eius, ut credere fas est, assistente, deuotam mentem

---

* Delhaye, *Le microscosme de Godefroy de Saint-Victor*, p. 251, zegt van bovengenoemd hs.: (il) „semble provenir de Fleury-sur-Loire et remonte au XIIIe siècle. En 1570, il était en possession de Pierre Daniel, bailli orléanais du monastère de Saint-Benoît qui venait d'être pillé par les bandes protestantes." Over het werk zelf: Au fol. 83v de ce recueil, on trouve, après un prologue fort curieux, un *Planctus B. Mariae Virginis* qui semble bien être une oeuvre de Godefroy. Il est en effet inséré à la fin du recueil de ses oeuvres, le *Paris Mazar. 1002* (XIIIe s. fol. 235r ss.). Dans le manuscrit B.N. lat. 15163, fol. 229, il fait suite, comme dans le codex précédent, au *Canticum beatae Virginis et matris, studio Godefridi, subprioris S. Victoris, extensum* (XVe s.). (Zie hierover B. Haureau, Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale, Paris 1892, p. 320 vlgg.). Il serait sans doute imprudent de refuser à Godefroy cette oeuvre, surtout si l'on songe qu'il s'agit d'un texte bref et d'usage liturgique, genre très favorable à l'anonymat. Ni Haureau, ni Chevalier, ni Dom Wilmart n'ont mis en doute l'authenticité du poème." (p. 252).

Varianten, meegedeeld door Delhaye, p. 254 vlg.:
gaudio / gaudii Maz. 1002
torquent tua uulnera / tua torquent uulnera Maz. 1002
tua / tibi Maz. 1002
feci' tibi spolia / tibi fecit spolia Maz. 1002
abiecta / amara Maz. 1002
simeonis / Symeonis Maz. 1002
tunc / tu Maz. 1002
bene / beate Maz 1002
gens commisit / commisit gens Maz. 1002
tollas / toleras Maz. 1002
uenies / ueniet Maz. 1002
Sion / Syon Maz. 1002
iuuenis / muneris ed. Dreves iuuenis Maz. 1002
sint tibi / sibi sint Maz. 1002
pendet / pendent scr.
se parat / parat se ed. Dreves se parat Maz. 1002
brachiis protensis / manibus extensis ed. Dreves brachiis protensis Maz. 1002.

pane pascebat lacrimarum. Desiderium gliscens crebris solabatur gemitibus atque suspiriis, nichilque terrenum cogitans, ad diuina inexplicabili mentis suspirabat ardore. Inter cetera autem que sic menti affecte dulci se ingerebant recordatione, illud altius atque suauius radicatum tenebat ruminans atque explicans, quanto et quam graui cruciebatur merore beata illa et intemerata uirgo, uidens illud mite et almificum corpus de sacrosancta carne sua procreatum in crucis stipite protensum, sputis illitum, clauis configi, lancea perforari, mortis denique ferre supplicium. His et huiusmodi christi famulus, dum inextinguibili flamma pectus satagitur, accedere subiit animum ut aliquid de re tam stupenda scribendo, multos ad lacrymarum vmbres prouocaret, quibus in meditationibus exardescente igne felici suauitate rigabatur. Tum illa beata mater et uirgo, cultoris sui miserans anxios estus, benignissima dignatione misericordes oculos in lacrimis rorantes, attolens uultus, tali perhibetur eum compellasse effatu. Quid est, inquit, o mi familiarissime, quod meditaris, frustra niteris explicare uerbis quod sola sum experta. Excedit enim omnis hominis effatum quod in illa fructus uterinei, quem de spiritu sancto concepi, crucifixione sustinui meroris, doloris et anxietudinis. Verumptamen ne tue deuotionis instantia apud christum doleas inane fuisse, ne me precibus tuis non fauere reputes, ne causeris lacrimarum tuarum sacrificium non acceptasse, adsum uotis tuis et quod tuo non potes conatu uel studio, meo munere consequeris. Scribe ergo quid dictauero, non de tuo sensu propalata, sed ex mea experientia uniuerse parte mundo propinanda. Quare mox gloriosissime domine parens imperio, dum letus exceptoris fungitur offitio, huius celestis atque melliflui carminis ditatur eulogio.

Incipit planctus sancte marie matris domini super unicum filium suum pendentem in cruce, quem ipsa dictauit.

Planctus ante nescia, planctu lassor anxia, crutior dolore. Orbat orbem radio, me iudea filio, *gaudio*, dulcore. Fili, dulcor unice, singulare gaudium, matrem flentem respice, conferens solatium. Pectus, mentem, lumina *torquent tua uulnera*, que mater, que femina, tam felix, tam misera. Flos florum, dux morum, uenie uena, quam grauis in clauis est *tua* pena. Pro dolor, hinc color effugit oris, hinc ruit, hinc fluit unde cruoris. O quam fero deditus, quam cito me deseris, o quam digne genitus, quam abiecte moreris. O quis amor corporis *fecit tibi spolia*, o quam dulcis pignoris quam *abiecta* premia. O pia gratia sic morientis, o zelus, o scelus inuide gentis. O fera dextera crucifigentis, o lenis in penis mens patientis. O uerum eloquium iusti *simeonis*, quem promisit gladium sentio doloris. Gemitus, suspiria, lacrimeque foris, uulneris indicia sunt interioris. Parcito proli,

mors, michi noli, *tunc* michi soli sola mederis. Morte *bene* separer a te, dum modo, nate, non crucieris.

Quod crimen, que scelera *gens commisit* effara. Vincla, uirgas, uulnera, sputa, spinas, cetera sine culpa patitur. Nato, queso, parcite, matrem crucifigite aut in crucis stipite nos simul affigite, male solus moritur. Reddite mestissime corpus uel exanime, ut sic minoratus crescat cruciatus osculis, amplexibus. Vtinam sic doleam ut dolore peream, nam plus est dolori sine morte mori quam perire citius. Quid stupes gens misera terram se mouere, obscurari sidera, languidos lugere. Solem priuas lumine, quomodo luceret; egrum medicamine, unde conualeret? Homicidam liberas, ihesum das supplicio; male pacem *tollas*, *uenies* seditio; famis, cedis, pestium scies docta pondere, ihesum tibi mortuum, barrabamque uiuere.

//fol. 83vb Gens ceca, gens flebilis, age penitentiam, dum tibi flexibilis iehsus// est ad ueniam. Quos fecisti, fontium prosint tibi flumina, sitim sedant omnium, cuncta lauant crimina. Flete *Sion* filie, tante grate gratie, *iuuenis* angustie *sint tibi* delicie pro uestris offensis. In amplexus rite dum *pendet* in stipite mutuis amplexibus, *se parat* amantibus *brachiis protensis*. In hoc solo gaudeo quod pro uobis doleo, uicem queso, reddite, matris dampnum plangite.

De gecursiveerde woorden verwijzen naar de varianten op p. 270.

Unde (r. 6) en *fero* (r. 7) zijn waarschijnlijk verschrijvingen of zetfouten, van de schrijver en/of lezer van het hs., of van de uitgave van Delhaye.

PLANCTUS MARIAE VIRGINIS[1]

1a. Planctus ante nescia,
Planctu lassor anxia,
Crucior dolore,

1b. Orbat orbem radio,
Me Judaea filio,
Gaudio, dulcore.

2a. Fili, dulcor unice,
Singulare gaudium,
Matrem flentem respice
Conferens solatium.

2b. Pectus, mentem, lumina
Torquent tua vulnera,
Quae mater, quae femina
Tam felix, tam misera!

3a. Flos florum,
Dux morum,
Veniae vena,
Quam gravis
In clavis
Est tibi poena.

3b. Proh dolor,
Hinc color
Effugit oris,
Hinc ruit,
Hinc fluit
Unda cruoris.

4a. O quam sero deditus,
Quam cito me deseris,
O quam digne genitus,
Quam abjecte moreris.

4b. Q quis amor corporis
Tibi fecit spolia,
O quam dulcis pignoris
Quam amara praemia.

5a. O pia gratia
Sic morientis,
O zelus, o scelus
Invidae gentis.

5b. O fera dextera
Crucifigentis,
O lenis in poenis
Mens patientis.

6a. O verum eloquium
Justi Simeonis,
Quem promisit, gladium
Sentio doloris.

6b. Gemitus, suspiria
Lacrimaeque foris,
Vulneris indicia
Sunt interioris.

7a. Parcito proli,
Mors, mihi noli,
Tunc mihi soli
Sola mederis.

7b. Morte, beate,
Separer a te,
Dummodo, nate,
Non crucieris.

8a. Quod crimen, quae scelera
Gens commisit effera!

8b. Nato, quaeso, parcite,
Matrem crucifigite

1. Zie p. 56 vlgg., 387.

Vincla, virgas, vulnera,
Sputa, spinas, cetera
Sine culpa patitur.

Aut in crucis stipite
Nos simul affigite,
Male solus moritur.

9a. Reddite moestissimae
Corpus vel exanime,
Ut sic minoratus
Crescat cruciatus
Osculis, amplexibus.

9b. Utinam sic doleam,
Ut dolore peream,
Nam plus est dolori
Sine morte mori,
Quam perire citius.

10a. Quid stupes, gens misera,
Terram se movere,
Obscurari sidera,
Languidos lugere?

10b. Solem privas lumine,
Quomodo luceret?
Aegrum medicamine,
Unde convaleret?

11a. Homicidam liberas,
Jesum das supplicio;
Male pacem toleras,
Veniet seditio.

11b. Famis, caedis, pestium
Scies docta pondere
Jesum tibi mortuum
Barrabamque vivere.

12a. Gens caeca, gens flebilis,
Age poenitentiam,
Dum tibi flexibilis
Jesus est ad veniam.

12b. Quos fecisti, fontium
Prosint tibi flumina,
Sitim sedant omnium,
Cuncta lavant crimina.

13a. Flete, Sion filiae,
Tantae gratae gratiae
Muneris, angustiae
Sibi sunt deliciae
Pro vestris offensis.

13b. In amplexus ruite,
Dum pendet in stipite,
Mutuis amplexibus
Parat se amantibus
Manibus extensis.

14. In hoc solo gaudeo,
Quod pro vobis doleo,
Vicem, quaeso, reddite,
Matris damnum plangite.

Cod. Taurinen. EV 20. add. saec. 12/13. A. --Orat. ms. Chunegundis (filiae Ottokari regis) saec. 14. in Cod. Pragen. XII D 8 a B.

Analecta Hymnica, XX. 1895, p. 156 vlgg. (zie p. 387)

HYMNVS DE DOLORIBVS[1]

Deiparae in passione Filij.

Moestae parentis Christi Mariae
Lachrymas eia nunc recole
Plebs, agni mitis cruore redempta.
Qui generis humani collapsi
Maculas purpurea canit in cruce
Vulnera passus cruenta.
Sputa, clauos, atque ludibria,
Spinas tulit & saeua verbera.
Mater cernens tanta supplicia
Flet discerpens pectus & vbera.
Heu me clamat, heu me congeminat,
Plorans tristis quam saepe replicat,
Fili dulcissime cur ista pateris.
Cur confixus in cruce moreris,
Ac si reus fuisses sceleris,
Cum nil vnquam mali commiseris.
Heu me clamans dat alta suspiria,
Dicens, cur vita sic durat anxia,
Cur non moriar, mors aut cur mihi parcit.
Quae mater vnquam, quę puerpera,
Nati dilecti tanta supplicia
Videre simul & vltra viuere possit.
Estne ista gratia quam mihi retulisti
Gabriel dicens: Aue Maria gratia plena.
Sunt mihi contraria quae prius promisisti,
Cū mihi nunc pro gratia sunt dolor & poena.
Inter omnes mulieres me dixisti benedictam,
Omnes nūc videre possūt me gementē & afflictam.
De hoc senex Simeon prophetat,
Dicens, vt Euangelista enarrat:
Ecce positus est in ruinam tuus iste filius,
Et tuam ipsius animam pertransibit gladius.
Mater laeta concepisti, & dolorem non sensisti
Quando virgo peperisti, tuum vnigenitum.
Cum vsura nunc soluisti poenas quas tūc euasisti,
Videns modo morte tristi mori tuum filium.
Sic stat mater desolata, iam non mater, sed orbata

1. Zie p. 387.

Dulci suo filio.
Plangit, plorat, praestolatur:
Quoadusque deponatur
Corpus de patibulo.
O lachrymosus intuitus, sedet semimortua parẽs
Et extructi funeris in gremio tenet exuuias.
Omnia pererrat stigmata, locaque clauorum
Necnon & plagas singulas.
Videt spinoso prẽcincta tempora ferto,
Et in latere patentes cordis ianuas.
O grauis dolor & gemitus, nati quondam speciosa
Membra, modo liuida tractat mater
Inter manus teneras.
Amplexatur, osculatur ora facta pallida,
Propter poenas atque plagas asperas.
Manus extorquens exclamauit,
Fletuque corpus irrigauit
Stillas vt riuos lachrymans.
Venit tandem Joseph pius
Corpus inuolvit sindone,
Venit item Nicodemus
Perfundens illud vnguine.
Post in monumento nouo
Praeparabunt recondere,
Quis potest fletum tenere
Licet sit corde saxeo?
Et non simul condolere
p. 182 In hoc planctu virgineo?
Qui cum ipsa nescit flere
Non est ei compassio.
Ergo mater Iesu Christi,
Propter poenas quas tulisti
Pro tuo dulci filio.
Des vt tecum hic ploremus,
Et cor nostrum perforemus
Compassionis gladio.
Sic ô virgo gloriosa,
Fac nos tecum lachrymosa
Sentire suspiria.
Vt post vitam infelicem,
Habeamus te ductricem
Ad aeterna gaudia. Amen.

Balinghem, Parnassus Marianus (zie p. 387)

TRACTATUS IN LAUDIBUS SANCTAE DEI GENITRICIS[1]

editus a Fratre Ogerio de Locedio

fol. 52

Omnis, qui ad nostrum Emmanuhel, hoc est ad Verbum Patris Altissimi, quod caro factum est, et habitavit in nobis, venire desiderat, Virginem, que genuit illum, vinculo totius caritatis astringat. Ipsa est porta Celi, ipsa ianua Paradisi. Ipsa est via ad vitam, semita recta ad gloriam
p. 76 sempiternam, summam // felicitatis, que Christus est, obtinebit, qui in amore sue Sanctissime Matris de toto se in omne, quod est, usque dum vivit, flagraverit. Solus ille est felix, felicitate perpetua dignus, qui a caritate Filii huius perpetue Virginis non fuerit alienus. Immo illum cum Matre in eternum possidebit feliciter, qui illis per amorem in huius deserti exilio se copulabit ardenter. O nimis felix, et ultra quam credi potest, beata possessio, talem Matrem possidere cum Filio! Hec est gloria super gloriam, videre Christum in abundantia glorie sue, et Virginem, que genuit eum, in ornatu pulchritudinis sue. Magna est gloria immortalitatis beate stola vestiri, Angelorum cetibus aggregari, et esse quasi Angelus Dei, suavitate Paradisi secure potiri. Sed his omnibus, et aliis, que gloria Paradisi sortitur, maius est gloriosa visio, et beata fruitio Christi, Matrisque illius. Omnem gloriam superexcedit, omnem sublimitatem trascendit, omne dulce felicitatis eterne supereminet universe, videre Dominum Christum in gloria maiestatis paterne, et sibi assidentem Virginem nostram Genitricem ipsius, quibus virginum chorus suavi cantilena decantat in omni dulcedine mentis, que omnes in decore pulchritudinis sue splendorem solis obnubilant. Igitur, virgines sacre, quibus est vivere Christus, et Maria gloriosa Genitrix eius, pro me fundite preces ad illos, ut semper in laude eorum inveniar dignus, quos semper laudare debet spiritus omnis.

Audistis, filie Jherusalem, quid Gabrihel Joseph sponso mundi Regine dixerit, ei in somnis apparens. Nunc convertamus linguam nostri sermonis ad partum Divine Maiestatis. Hec Diva Virgo, quem conceperat de Spiritu Sancto, decursis novem mensibus, nostrum peperit Redemptorem. Virgo peperit, quia Virgo concepit. Concepit sine libidine, et peperit sine dolore. Concepit intacta, et peperit clausa. Vir non transivit per eam, sed Dominus impregnavit illam. Ipse generans, ipse est generatus. Auctor fuit generationis ipse, qui gignitur. Ipse creans, ipse creatus. Ipse genitor,
p. 77 ipse genitus. Ipse plasmator, ipse // est plasme. Ipse factor, ipse factura. Ipse se genuit, qui genitus est. O miracula! O prodigia! Deus est, qui generat; Deus est, qui generatur. Virgo est, que concipit; Virgo, que

1. Zie p. 59 vlg., 388. Ed. Adriani.

peperit. Parit Maria illum, qui fecit de nichilo cuncta. Virgo Maria parit eum, qui de nichilo cuncta creavit. Virgo sine viro parit hominem Deum. Nascitur de femina homo sine homine Deus: fit nova creatura creator omnium Deus, et pro nobis efficitur parvulus dierum antiquus, incomprehensibilis, et immensus. Obstupescite Celi, contremiscat omnis orbita mundi. Quid est quod factum est? Verbum caro factum est, et habitavit in nobis. Unigenitus Dei Patris factus est Unigenitus Virginis Matris. In Bethleem nascitur, que domus dicitur panis, verus ille panis, qui de Celo descendit, ut panem Angelorum manducaret homo. Deus Angelorum fieri dignatus est homo. Verbum factum est fenum, ut fieret piorum pabulum iumentorum. Verbum, quo Angeli vescebantur in Celo, a Virgine matre tamquam iumentis pabulum positum est in presepio. O admiranda dignatio! O pia, o nova exinanitio! Fit in tempore, qui est ante tempora: nascitur de femina, qui creavit omnia. Immensus fit brevis, excelsus humilis, factor factura, creator creatura: factus est creatura nascendo de matre, qui est eternus creator, unus cum Patre, et Sancto Flamine. Hunc peperit Maria Virgo decora, Virgo speciosa, tota pulchra, tota decora, flos florum, pulchritudo Virginum, sanctimonialium gemma, nuptarum fiducia, viduarum gloria, Regina mundi, Domina Celi; et posuit eum in presepio, quia non erat ei locus in diversorio. O digna digni! O immaculata Sancti! O odorifera nardus, qualem odorem dedisti? O Maria splendor mundi, gloria Celi, qualem nobis Filium peperisti? Huius inestimabilis est excellentia, et nimis sublimis magnificentia. Iste numquam principium habuit, qui cuncta principia fecit. Hic est omnium Deus, hic est omnium Dominus, hic est vita, que numquam moritur. Hic est gloria, que numquam finitur. Et tamen tu tantam magnificentiam,
p. 78 tantam excellentiam, auctorem // glorie, datorem vite, creatorem omnium, factorem cunctorum, Dominum universorum, Deum Altissimum, Deum, qui benefecit tibi, in stabulo ponis, in presepio concludis. Quid fecisti? quid presumpsisti? Nonne iste Celos extendit, et tam rutilantibus astris ornavit? Nonne iste solem, et lunam, quos condidit, ipse tanto ditavit splendore, ut diei, et noctis sue lumine claritatis tenebras annullarent, atque fugarent? Et quid dico? Quidquid de sublimitate eius dixero, et omnes Angeli mecum, quasi nichil erit ad magnitudinem excellentie eius. Verumtamen in stabulo nascitur, et a te, beata, et felix Maria, puellarum gloria; quia non erat tibi cedrina domus, nec letus eburneus, in quo pareres Creatorem, et nostrum poneres Redemptorem. Idcirco velut exul et peregrina in aliena domo mundi Dominum peperisti, et tamquam femina pauper non sericis, sed pannis vilibus involvisti, et in presepio collocasti, quem ut peperisti, statim ut Deum, et Dominum adorasti. O stabulum felix, presepe beatum, in quo nascitur Christus, et reclinatur omnium Deus! Ibi fuerunt obstetrices angelice potestates, et solatium mulierum fuit ibi solatium Angelorum. Ibi erant milia milium Angelo-

rum, et decies centena milia exultantium. Ibi vagiebat Christus in stabulo, et fiebat leticia magna in Celo. Plorabat in presepio Christus, et tamen de ipso exultabat multitudo celestis exercitus, resonans gloriam Deo in altissimis, et in terra pacem annuntians hominibus bone voluntatis: pacem annuntiant Angeli hominibus bone voluntatis, quia bonitas Celi erat nata in terris. Descenderat pax vera de Celo, et inde Angeli gratulantes decantant gloriam in altissimis Deo. Exultant Angeli, contremiscit Maria, Mater Dei effecta. Gaudent Angeli de Christo, tripudiando secure, ante quem stat Mater cum magno tremore. Portat Mater Christum, lactat Virgo Filium suum, et cum timore exultat, et cum exultatione timida perseverat. Portat ipsa portantem, lactat lactantem, pascit pascentem non solum se, sed omnia, in quibus est spiritus vite. O felix femina inter
p. 79 cunctas // feminas benedicta, cuius uterus fuit reclinatorium Dei, templum Spiritus Sancti, lectus eburneus Christi, thalamus maiestatis divine, triclinium Regis felicitatis eterne! Quante sanctitatis animam tuam putabimus adfuisse, que ad imaginem Dei condita, et facta consistit, cum caro tua tantum tuo placuerit creatori, ut ex ea sibi faceret pallium laudis, loricam victoriosi certaminis, ut per illam de mortis auctore triumpharet invictus, et humanum redimeret genus. O beatus venter tuus, de quo noster fortis sibi gladium fecit, et inimicum nostre salutis peremit, populum suum a captivitate perpetua liberavit! Tu tota pulchra, tu tota formosa, tu tota delectabilis, tu tota gloriosa, macula nulla fuscaris, omni decore vestiris, omni sanctitate ditaris. Super omnes Virgines pulchra in carne, super Angelos et Archangelos sancta in mente: cunctas feminas vincis pulchritudine carnis, Angelos universos excellentia sanctitatis. Tu plena Deo, tu plena Spiritu Sancto. Illum in corde, illum in ventre Virgo beata portasti. Illum portasti in ulnis, lactasti uberibus sacris, brachiis totius astrinxisti amoris. In ipsius osculis totiens irruisti, quotiens voluisti. O beata, beata, o felix, et nimis beata! Jhesum, Jhesum in potestate habebas, et faciebas de eo, quicquid in animo tuo sedebat. Totus erat tuus, quia Filius tuus. Credo, propter quod et loquor, qui per immensitatem amoris de eo osculis, et amplexibus satiari non poteras. Et quid dicam, Domina mea, per ipsum Filium tuum tota spes mea; salus, et vita, dulcedo mea, qui adhuc, illum non vidi, quem in tantis deliciis possedisti. Putas, facies hanc misericordiam cum me servo tuo, ut illum michi ostendas in decore suo? Putas, videbo Christum, et Virginem , que genuit illum? Iam ultra nil queram, si Jhesum, et Dominam meam, Matrem illius, ab illis non revocandus viderem. Tota hec esset felicitas mea videre Christum cum Matre sua. Et ideo nichil michi bonum est, quia istud michi bonum deest. Sed tunc michi bonum erit, cum michi istud presto
p. 80 fuerit. Et quia istud nondum est, // lacrimis, et gemitibus utendum est, quousque mitissimus veniat suorum merentium consolator, consolans animas suorum lugentium. O felix lugens, o beatus dolens, qui talem ac

tantum meruerit habere consolantem? O beati oculi, a quibus lacrimam omnem absterget ipse Salvator mundi? O quis dabit capiti meo aquam, et oculis meis imbrem lacrimarum, ut possim flere per diem, ac noctem, donec servo suo Dominus Jhesus appareat, consolans animam meam?

O vos, filie Jherusalem, sponse dilecte Dei, una mecum lacrimas fundite, donec nobis noster sponsus in sua speciositate benignus occurrat. Precolite, recolite, sedula mente pensate, quam sit amarum ab ipso separari, cui nupsistis, cui vos in omni sanctitate vovistis. Vovistis vota, reddite ea. Vos ipsas Christo vovistis, vos ipsas reddite Christo. Currite, filie, currite, virgines sacre, currite, matres, Christo castitatem voventes, omnes ad Virginem currite, que genui illum. Ipsa enim portat Regem glorie, illum omni corde petenti datura. Ipsa genuit eum, lactavit eum, die octavo circumcidit, et quadragesimo presentavit in templo, duos turtures vel columbas pro eo offerens holocaustum; fugiens ab Herode portavit in Egyptum, lactans et nutriens eum, curam illius habens sequebatur illum ferme quocumque pergebat. Credo, quod erat inter illas feminas, que Christum sequebantur, ministrantes ei. Nullus inde debet admirari, si sequebatur illum, cum ipse esset totus eius dulcor, et desiderium. Hanc arbitror adfuisse inter illas dolentes, inter illas gementes, que lamentabantur, flentes Dominum. Poterat hec esse inter illas filias Jherusalem, ad quas Jhesus non clarus imperio, sed plenus obprobrio, sputis illitus, flagris afflictus, sibi in angariam mortis baiulans crucem, conversus ait: Filie Jherusalem, nolite flere super me, sed super vos ipsas flete, et super filios vestros. Putasne, Domina mundi, dilecta Mater eiusdem Christi, est ne verum, quod dico? En obsecro, ut dicas servulo tuo, decus Paradisi,
p. 81 gaudium Celi, veritatem huius rei. // Obliviscere tamen, rogo, doloris, quem te tunc passam fuisse non ambigo. Utinam dolor ille sic cotidie inhereret visceribus meis, sicut inhesit tunc tuis. Utinam die, qua assumpta fuisti in Celum, ut in eternum cum tuo gauderes dilecto, michi tuas lacrimas iudicasses, quo per illas cognoscerem, quantus tibi amaritudinis fuerit, cum Jhesum dilectum tibi, heu et parum olim dilectum michi, clavis in ligno confixum, capite inclinato, suum sanctissimum spiritum exhalare videres. Sed peto, ne te moveant verba, que dico cum tamen saxa debeant scindi ad illa. Quis umquam regnans in Celo sursum, vel peregrinans in terra deorsum, audiens, vel mente pertractans, quomodo factus est obprobrium hominum ipse Dominus Angelorum, et abiectio plebis Filius Dei Patris, poteri lacrimas continere, ubi etiam est impossibile flere? Verumtamen tu gaude gaudio magno, ab ipso glorificata in Celis, que in mente clavis amarissime fuisti confixa sue piissimemortis. Michi tamen obsecro lacrimas illas infunde, quas ipsa habuisti in sua passione. Et ut his affluam largius, de passione Filii tui Dei, et Domini mei verba ad invicem conferamus. Teneris promisso, redde, quod de hoc nobis superius promisisti.

Memini, te michi in primo exordio nostri sermonis fuisse loquutam de doloribus, quos ipsa portasti pro morte Unigeniti tui. Quod, ut audivi, non modicum perturbatus cepi querere dolens, qui essent illi tui sermones. Cui ipsa dixisti: Qui sint isti mei sermones, interim recogita in amaritudine anime tue, donec de his in consequentibus ad invicem conferamus. Enarra, te flagito, seriem veritatis, que Mater es Virgo summe veritatis. Ad quem illa: Illud, quod queris, compungitivum est magni doloris. Sed quia iam glorificata flere non possum, tu cum lacrimis scribe, que cum magnis doloribus ipsa persensi. Cui inquam: Flere peropto, et nil michi aliud libet. Da, quod iubes, et prebe, quod cupio; audit servus tuus. Dicat Domina mea.

p. 82

IN PARASCEVE AD COLLACIONEM

O beatissima Dei Genitrix Virgo, dic, si in Jherusalem eras, quando captus fuit Filius tuus, et vinctus ad Annam tractus. At illa: in Jherusalem eram, et quando hoc audivi, gressu quocumque potui ad Dominum meum usque perveni. Cumque illum fuissem intuita pugnis percuti, alapsis cedi, facie conspui, spinis coronari, et obprobrium hominum fieri, commota sunt omnia viscera mea, et defecit spiritus meus, et non erat michi fere vox, neque sensus. Erant mecum mee sorores, et alie femine multe plangentes eum, quasi Unigenitum, inter quas erat Maria Magdalena, que super omnes, illa excepta, que loquitur tecum, dolebat. Et dum ipse, concionante precone, imperante Pilato, sibi baiulans crucem ad supplicium traheretur, factus est concursus populorum post ipsum euntes. Alii scilicet illum plangentes, alii ei illudentes ridebant. Sequebatur et ipsum, prout poterat, eius mestissima Mater cum mulieribus, que secute fuerant eum a Galilea, ministrantes ei, a quibus velut emortua tenebatur, et trahebatur, quousque perventum est ad locum, ubi crucifixerunt eum. Ante oculos eius fuit in cruce levatus, et ligno dirissimis clavis affixus. Et ipse tamquam agnus coram tondente se vocem non dabat, nec aperiebat os suum. Aspiciebat ancilla Dominum suum, intuebatur Mater Filium suum in cruce pendentem, morte turpissima morientem: et tanto dolore vexabatur in mente, quantus non possit explicari sermone. Nec mirum. Manabat enim sanguis ex quatuor partibus rigantibus undis, ligno manibus, pedibusque clavis confixis. De vultu illius pulchritudo effluxerat omnis. Et qui erat pre filiis hominum speciosus, videbatur omnium indecorus. Videbam, quod complebatur propheticum istud in eo: Vidimus eum, et non erat ei species, neque decor, quia iniquorum vultum illius verberum fedaverat livor. Videbam me deseri ab ipso, quem genui; nec
p. 83 supererat alius, quia michi erat unicus: et // ideo non poterat capere in me dolor meus. Vox mea fere perierat omnis, sed dabam gemitus, sus-

piriaque doloris. Volebam loqui, sed dolor verba rumpebat, quia verbum iam mente conceptum, dum adformationem pertenderet oris, ad se imperfectum revocabat dolor non minimus cordis. Vox triste sonabat oris, vulnus denuncians mentis. Verba dabat amor, que raucum sonabant: nam lingua vocis magistra perdiderat usum loquendi. Videbam morientem, quem diligebat anima mea, et tota liquefiebam pre doloris angustia. Aspiciebat et ipse, ut est benignissimo vultu, Matrem plorantem, et verbis eam consolari volebat, sed ipsa consolari non poterat. Flebam dicendo, et dicebam plorando: Fili mi, Fili mi, quis michi dabit, ut ego moriar pro te? Moritur Filius, cur secum non moritur Mater eius misera? Amor unice, Fili dulcissime, noli me derelinquere, post te trahe me ad te ipsum, ut ipsa moriar tecum. Male solus moreris, tecum morte perimatur ista tua Genitrix. Mors misere michi parcere noli: tu michi sola pre cunctis places; exere vires; trucida Matrem; Matrem cum Filio perime similiter. Fili, dulcor unice, singulare gaudium, vita mee anime, et omne desiderium, fac, ut ipsa nunc moriar, que te ad mortem genui: sine Matre noli mori. Precognosce miseram, et exaudi precem meam: decet enim Filium exaudire Matrem. Exaudi me, obsecro; in tuo me suscipe patibulo, ut qui una carne vivunt, una morte pereant. O Judei impii, nolite michi parcere, qui natum meum crucifixistis, Matrem crucifigite, aut alia quacumque seva perimite, dummodo cum Filio simul finiar meo? Male solus moritur. Orbas orbem radio; me viduas Filio, gaudio, dulcore. Vita mea moritur, et salus perimitur, ac de terra tollitur spes omnis mea. Cur vivit post Filium Mater in dolore? Tollite, suspendite Matrem cum suo pignore. Non parcis proli, non parcas michi; tu michi soli mors esto seva. Tunc summe gauderem, si mori possem simul cum Christo. Dulce mori misere, sed mors optata recedit. At heu infelix tibi precipitata venit. Morte mori melius michi, quam vitam ducere mortis, sed fugit a misera, et me
p. 84 infelicem // relinquit, cui ipsa mors optata nunc esset. O Fili benigne, misere Matris suscipe preces; desine Matri esse durus, qui cunctis fuisti semper benignus. Suscipe Matrem in morte tecum, ut vivam tecum post mortem semper. Nil dulcius michi, quam tecum mori, et nil amarius vita michi post tuam mortem. Tu michi pater, tu michi sponsus, tu michi filius eras. Nunc orbor patre, viduorque sponso, deseror prole, et Fili mi, ultra quid faciam? Quo vadam, ubi me vertam? Quod michi solamen? Quis michi subsidium ultra prestabit? Fili carissime, omnia possibilia sunt tibi, sed si non vis, ut moriar tecum, michi relinque aliquod benignum consilium. Cui Dominus oculis, et vultu annuens de Johanne ait: Mulier, ecce Filius tuus. Erat et ipse presens, ac si diceret. O mollis ad flendum, mollis ad dolendum, scis, quia ad hoc veni, de te carnem assumpsi, ut per crucis patibulum salvarem genus humanum. Quomodo implebuntur Scripture? Oportet me pati pro salute generis humani: sed die tercia resurgam, tibi, et discipulis meis patenter apparens. Desine flere, dolorem

depone, quia ad Patrem vado, ad gloriam paterne maiestatis percipiendam ascendo. Immo congratulare michi, quia nunc inveni ovem erroneam, quam tam longo tempore perdidi. Moritur unus, ut inde totus reviviscat mundus. Unius ob meritum ceteri periere minores; salvantur cuncti nunc unius ob meritum. Quod placet Deo Patri, quomodo displicet tibi? Calicem quem dedit michi Pater non vis, ut bibam illum? Noli flere, mulier, noli flere, dulcissima Mater. Non te desero, tecum sum, tecum ero omni tempore seculi. Sed secundum carnem subiaceo imperio mortis; secundum divinitatem sum, fui, et ero immortalis, et impassibilis. Scis, unde processi, et veni; et quare tristaris, si illuc ascendo, unde descendi? Tempus est, ut revertar ad eum, qui me misit. Et quo ego vado, non potes venire modo, venies autem postea. Interim Johannes, qui est nepos tuus, tibi reputabitur filius. Curam habebit tui, et erit ipse solatium fidelissimum tibi. Inde Johannem intuitus, ait: Ecce Mater tua. Servi, curam
p. 85 illius habe, eam tibi // commendo. Suscipe Matrem meam, suscipe Matrem tuam. Suscipe tuam, immo magis suscipe meam. Tacebant isti virgines ambo; pre dolore loqui non poterant isti martyres duo. Audiebant Christum loquentem, et ipsum videbant paulatim morientem, nec ei poterant respondere verbum, quia illum videbant iam quasi mortuum. Erant enim velut mortui, unde spiritus eorum voces exhalare nequibat. Audiebant, et tacebant, quia pre dolore loqui non valebant. Defecerant enim spiritus eorum; amiserant virtutem loquendi. Solus illis dolor, luctusque remansit amicus. Amabant flere, et flebant amare. Amare flebant, quia amare dolebant. Nam gladius Christi animas utrorumque transibat. Transibat sevus, seveque perimebat utrumque. Quia magis amabat, sevior fiebat in Matre. Mater sentiebat, sentiebat Christi dolores. Virgo, que peperit, gladium est passa doloris: Christi plage morientis vulnera Matris erant. Christi dolores sevi fuerunt tortores in anima Matris. Mater erat laniata pignoris morte, mente martyr Maria erat percussa cuspide teli, quo membra Christi servi foderunt iniqui. Ipsa, ipsa erat, quam dolor magnus tenebat. In mente eius creverant immensi dolores, nec poterant extra refundi, intus atrocius sevientes. Dolores nati Matris animam gladiabant. In carne Christus solvebat debitum mortis, quod gravius erat, quam mori anime Matris. Interim Christus, commendata Matre Johanni, dixit: Sitio, et dederunt ei, qui crucifixerunt eum, acetum cum felle mixtum. Quod cum gustasset, noluit bibere, et dixit: Consummatum est; et exclamavit voce magna, dicens: Pater, in manus tuas commendo spiritum meum. Et sic dicens expiravit. Tunc tremuit terra, sol sua lumina clausit, merebant, merebant sydera cuncta. Omne suum iubar amisit luna dolenda, recessitque omnis fulgor ab ethere alto. Scinduntur lapides duri, scinduntur fastigia templi. Surrexerunt multi apertis tumbis sepulchri, fatentes Christum cum voce publica Deum.

Cogitare libet, quantus dolor tunc infuit Matri, cum sic dolebant, que

p. 86 insensibilia erant. Non lingua loqui, nec mens // cogitare valebit, quanto dolore anima tunc tenebatur Marie. Iuxta crucem Christi stabat emortua Virgo, que illum concepit Virgo de Spiritu Sancto. Vox non erat illi, dolor abstulerat vires; limo strata iacens pallebat quasi mortua vivens. Vivebat moriens, vivensque moriebatur; nec poterat mori, que vivens mortua erat. In anima dolor seve seviebat illius; optabat mori magis, quam vivere Christi post mortem, que male vivens mortua tamen erat. Ibi stabat dolens confecta sevo dolore, expectans Christi corpus deponi de cruce. Hec plorabat dicens, atque plorando dicebat: Reddite nunc misere vel corpus exanime; complestis vota, extinctum deponite Matri. Vel si libet magis, me morte iungite illi, ut cum suis mei pereant dolores finiti. Deponite, queso, illum deponite michi; habeam ut mecum eius exanime corpus. Michi solamen erit vel saltem defunctus. Iuxta crucem stabat considerans vultu benigno Christum pendentem in crucis stipite sevo, pedibusque nitens in altum manus levabat. Amplectens crucem, ruens in oscula eius, Christi qua parte sanguinis unda rigabat: ut Christum valeret amplecti, quo non poterat, sursum volebat tendere manus. Sperat amor multa, que raro, vel numquam fieri possunt. Sibi cedi cuncta amor impatiens credit. Volebat amplecti Christum in alto pendentem; sed manus inde frustrate in se complose redibant. Se levans a terra sursum erigebat ad Christum, et quod tangere illum ad votum nequibat, male collidebatur ad terram. Ibi prosternata iacebat doloris immensitate depressa; sed eam erigere compellebat vis magis amoris intensa. In impetu amoris surgebat intensis manibus attractere cupiens Christum. Enim vero magno cruciata dolore terram iterum petere cogebatur. O quam male tunc illi erat! gravius illi erat vita vivere tali, quam mortis gladio ab impiis sevo necari. Tamquam mortis pallor eius perfuderat vultum: tamen genis et ore rubea erat Christi cruore. Cadentes guttas sanguinis ore tangebat, terram deosculans, quam cruoris unda rigabat. Interim
p. 87 quidam vir nobilis, nomine // Joseph, qui erat discipulus eius, sed tamen occulte, confidenter ad Pilatum ingreditur, sibi postulans dari corpus Domini Jhesu. Quo concesso, sibi adscivit quemdam virum sapientem, et legis peritum, discipulum Christi occulte similiter, nomine Nicodemum; et venerunt ad locum, ubi erat Dominus crucifixus, secum instrumenta ferentes, quibus clavis evulsis de cruce possent deponere eum. Quos dum Mater eius vidit volentes deponere ipsum, quasi de morte consurgens, paullulum revixit spiritus eius, et illis, quod poterat adiutorium, ministrabat. Unus clavos e manibus trahebat, alius ne caderet, corpus exanime sustinebat. Stabat et Maria brachia levans in altum, ut caput, et manus dependentia Christi super pectus triste traheret ipsa suum. Quem dum attingere valuit, in osculis, et amplexibus ruens, de eo suo dilecto, licet extincto, satiari non poterat. Hec, dum de cruce corpus depositum fuit, super ipsum ruens primum continentie doloris, et immensitate amoris

quasi mortua stetit. Stabat ad caput extincti Filii sui Mater Maria, lacrimis faciem eius rigans: per diversa torquebatur suspiria: frontem, et genas, oculosque simul, et nasum, oraque frequentius osculabatur ipsius; lacrimarum tanta in ubertate fluebat, ut carnem cum spiritu omnem in lacrimis resolvi putares. Rigabat lacrimis extinctum Filii corpus, positum, quo fuerat lapidemque madebat, in quo eius lacrime adhuc apparere feruntur. Illius facta revocabat ad mentem, quis, vel qualis fuerat, quem ipsa Virgo concepit sine libidine, peperit sine dolore, qui ei erat omne, quod ipsa vivebat, tamquam Deus, et Dominus suus, et unicus Filius eius. Et sic male ei erat, sicut esse poterat, et esse debebat. Dicat, si potest, quicumque dicere cupit, quam Christi Mater tenebat mensuram doloris. Virginis dolorem posse narrari non credo. Tamen rectus erat amoris continens modum. Non desperabat, sed pie, iusteque dolebat. Quem genuit Virgo, in iusti morte dolebat, sperans tamen ipsum tercio resurgere die.

p. 88 Quedam cum illa plorabant femine sancte, quarum parvus erat // numerus, paucusque virorum, qui lugerent Christum simul cum Virgine Matre. Erant et Angeli simul cum illa dolentes: dolentes tamen, si poterant esse dolentes. Dolebant quidem pio, et iusto dolore. Compatiebantur in morte Christo dolendo, quod redimebatur, gaudentes, genus humanum. Flebant, ut arbitror, amarissime mente turbati, quia Matrem Christi tanto videbant dolore teneri. O quis Angelorum, vel Archangelorum contra naturam illic non flesset, ubi contra naturam immortalis Deus mortuus homo iacebat? Videbatur Christi corpus sic male tractatum, ab impiis sic laceratum iacere exanime, totum suo cruentatum cruore: illam piam, illam sanctam, totam bonam, totam pulchram, totam dulcem, totam delectabilem, Mariam suam beatissimam Matrem, tantis cruciari singultibus, tam amaris repleri doloribus, sic amarissime flere, unde modo suo lacrimas non poterant refrenare. Fiebat luctus, et meror ab Angelis presentibus ibi, quales decebat luctus spiritus almos. Immo mirarer, si Angeli cuncti non flessent, et in illa beatitudine, ubi est impossibile flere. Credo, propter quod et loquor, quia dolebant, si dolore valebant. Sed sicut possibile fuit Deum per assumptum hominem mori; ita possibile fuit Angelos beatos in morte dolere Domini sui.

Joseph ab Arimathia, vir sanctus, et iustus, qui cum Nichodemo deposuerat Christi corpus de cruce, sicut Evangelium ei testimonium perhibet, posuit illud in syndone munda, conditum pretiosissimis aromatibus, et posuit illud in monumentum novum, quod fecerat sibi. Tunc illius exequias Angelorum milia milium decantabant, qui omnes convenerant ad sepulturam Domini sui. Illi cantabant laudes; Maria dabat gemitus, atque clamores. Illi laudes extollebant ad Celum: Maria plorabat amare iuxta sepulchrum. Dum Joseph, et Nichodemus Dominum ponerent in sepulchrum, volebat mesta Mater simul sepeliri cum illo. Hec erat innixa super dilectum suum, amplectens illum, et cum omni amoris dulcedine

p. 89 deosculans ipsum, dicebat: Miseremini // mei, miseremini mei, saltem vos amici mei. Illud adhuc paullulum relinquite michi, ut faciem illius subtracto velamine valeam contemplari. Nolite eum tam cito tradere sepulture; date illum misere Matri sue, ut habeam illum mecum vel defunctum. Aut si illum deponitis in sepulchro, me miseram sepelite cum illo: male post eum supererit. Illi ponebant Christum in tumbam, et illa eum trahebat ad se ipsam. Illa volebat sibi eum retinere; et illi eum volebant tradere sepulture. Et sic erat hec pia lis, et miseranda contentio inter illos. Omnes tamen sic amarissime flebant, ut nullus eorum posset ad plenum verba formare. Videbant Matrem omni solatio destitutum, et super illam dabant potius planctum, quam super extinctum Dominum suum.

Maior illis inerat dolor de Matris dolore, quam fuerat de sui Domini morte. Flebant igitur cuncti, miserando dolore gementes, et sic Dominum vite mortis sepulture dederunt. Sepulto Domino, sepulchrum Mater amplectitur omni corde, et qua poterat voce, benedicebat Filium suum. Ad sepulchrum sedens innixo capite illi extendebat manus, desuper osculans illud, amaro Dominum nimis deplorans singultu. Accessit Johannes, cui eam commendaverat Christus, et lugens ipse eam levavit lugentem. Nam cruciata gemitibus, fatigata doloribus, afflicta ploratibus, pedibus stare fere nequibat; tamen sicut poterat, mulieribus sanctis adiuta cunctis plorantibus simul Jherusalem ingreditur, quam femine multe videntes, mote pietate super illius dolores, ad luctum convertebantur amarum: et illarum quedam ambulantes post illam, etiam lamentabantur plorantes. Plorabant multe, quia condolebant Marie. Nam dolor eius multos faciebat dolentes. Vix poterant lacrimas continere, quicumque videbant eam plorantem. Tam pie plorabat, et tam amare dolebat, quod ex suo pio ploratu multos, etiam invitos trahebat ad luctum. Fiebat planctus, quocumque transibat Maria. Plorabat ipsa; plorabant ambulantes cum ea. Plorabant multi venientes obviam ei. Sic ipsa deducitur a plorantibus
p. 90 plorans, quousque // perventum est ad domum Johannis. Ibi resedit, ibique permansit; in domo sua eam Johannes retinuit, et super propriam matrem eam in omni corde dilexit. O felix, et beatus Johannes, cui talem Dominus commendavit thesaurum! Reddat tibi Dominus mercedem amoris, mercedem dilectionis, quam in eius Matre tibi commendata ab ipso semper habuisti. Benedictus tu a Christo, benedictus a Matre ipsius, quam dilexisti puro, et mundo corde. Benedicti sint omnes, qui diligunt eam, et super omnia sit benedictus Filius eius Jhesus Dominus noster, qui cum Patre, et Spiritu Sancto vivit, et regnat Deus benedictus in secula seculorem. Amen.

Verba, que de Matre salutis eterne, glorie sempiterne, Angelorum felicitas, omnium electorum singularis beatitudinis, Jhesu Christi Dei, et Domini nostri habuimus, vel habenda habemus, det nobis ipse Deus,

et Dominis noster Jesus Christus Filius eius, ut sint semper ad eius honorem, et gloriam, et ad illius perpetue Virginis, de qua ipse carnem assumere voluit, ut in ipsa moriendo genus humanum salvaret, et a morte perpetua liberaret, de cuius morte cum recolimus, ipsi commori debemus. Immo dum superest nobis anhelitus vite, stigmata ipsius in nostro corpore semper deberemus portare. Spero, quod resurrectionem capiet eterne salutis, qui fuerit consors illius beatissime passionis. Sed quicumque de passione Domini facit sermonem, michi credat ipse, illam habeat in suam actionem; ut ille penitus sit mortuus mundo, et in omni dilectione vivat Domino Christo, qui pro salute nostra mortuus fuit in crucis patibulo, et positus in sepulchro. Nam, sepulto Domino, a Judeis signatum est monumentum, et traditum est custodibus, et custodirent illud. Interim Maria domi Johannis sedebat. Sedebat, an dicam iacebat? Utrumque secure affirmo. Sedebat, atque iacebat. Quia pre nimio confecta dolore, ambulare sine magna difficultate non poterat. In domo Johannis plorans plorabat per diem, et noctem, nec erat, qui posset consolari eam ex
p. 91 omnibus // caris eius, nec sue sorores, nec etiam Johannes. Solvebat dolori amaras lacrimas, suo mortem Christi recolens in corde nimis amaro: passionis loca tamen per omnia mente currebat, et que passus fuerat, in animo cuncta volvebat. Modo clavis cruci affixum ipsa plorabat; inde pios gemitus, et pia suspiria dabat. Nunc dulcem Dominum aceto, et felle potatum, lancea iam mortuum nunc seva fuisse perfossum plorans clamavit, atque plorando dicebat: Jhesu, Jhesu, dulcis Creator omnium, Deus, quam seva morte, factus homo, fuisti peremptus! Quem terra, pontus, aër nequeunt capere Celi, te capiunt, heu! nunc septa sepulchri; quo nunc ad vitam redit humana propago, iacet extinctus in misere mortis sepulchro. Ad terram verus venit Deus, vita perennis; corpus sibi sumens humane fragilitatis ad terras venit, nec est receptus a suis, sed adversus eum semper machinati sunt dolum. In illum sevit Herodes, Rex Judeorum; et cum illo omnis Jherosolima simul parvulum pendentem adhuc ad ubera matris. Dehinc vir factus cum verba daret salutis, rumperetque vota cuiuslibet infirmitatis, omnes egrotos sanans ab omni languore, mortuosque suscitans a crudelissima morte, passus est iniurias a multis filiis Jude, Scribis, ac Principibus, Presbiteris, et Phariseis sibi ad ultimum commachinantibus mortem, sicut presens dies demonstrat cunctis aperte. Hec omnia passus est Filius Dei in humana carne, quam de ancilla suscepit, ut carne carnem liberaret, et spiritus ne perderet, quos condidit ipse. Morti carnem dedit in escam mortis auctori, ut mors sevam mortem sumeret ipsa sibi. Et morte superans mortem est victurus sempiternus ad vitam: quod gaudium michi cito adfuturum expecto. Illum Deus Pater suscitabit a morte, et iam non moritur, mors illi ultra non dominabitur. Mortuus est, ut homo; vivit in eternum, ut Deus.

Interim ipse Jhesus, qui clausus fuerat lapide, et custodiebatur sub

p. 92 milite, triumphans pompa nobili, victor surgit de // funere. Solutis iam gemitibus, et inferni doloribus, quia surrexit Dominus, mulieribus, que venerant ad sepulchrum plorantes, ut ungerent illum, resplendens clamavit Angelus, dicens: Nolite timere vos, scio enim quia Jhesum, qui crucifixus est, queritis, sed non est hic, surrexit. Ite, dicite Discipulis eius, et Petro, quia precedit vos in Galileam. Ibi eum videbitis: ecce predico vobis. Ille dum pergunt concite Apostolis hoc dicere, videntes eum vivere, osculantur pedes Domini. Quo agnito, Discipuli in Galileam propere pergunt videre faciem desideratam Domini. Tunc claro paschali gaudio sol mundo nitet radio, cum Christum iam Apostoli visu cernunt corporeo, videntes ipsi vulnera in Christi carne fulgida, resurrexisse Dominum voce fatentur publica. Apparuit, ut volunt quidam, primo Matri sue, in pulchritudine sua decorus pre omnibus filiis hominum speciosus, dicens: Ave, Mater mea, super cunctas feminas benedicta, nunc cessent lacrime tue, quia surrexi a morte, ruens in eius amplexus. Illa vero procidit ad pedes eius, tenens, et deosculans eos, gratias illi agens de omnibus, que pro mundi salute dignatus est pati; benedicens Deum, quod suscitaverit illum a morte. Tunc valedicens ei, evanuit ab oculis eius, et apparuit Marie Magdalene, et postea Apostolis omnibus. Alii vero dicunt, quia non primo apparuit ei, cum penitus esset certa de resurrectione illius, nec inde in aliquo dubitaret: sed primo Magdalene, deinde quibusdam Apostolis, postea sibi, et Apostolis omnibus. Tunc facta est leticia magna in Celo, terra, mari, et etiam in inferno. Exultabant Angeli, letabantur Archangeli, Cherubim quoque, et Seraphim, et omnis celicus ordo, dicentes: Salus Deo nostro, qui sedet super throno, et agno. Salus, honor, et virtus omnipotenti Deo. Decorem suum, que sol amiserat, sumpsit, et quam fuerat solitus, tunc septempliciter fulsit. Letus, atque gaudens regirans orbitam mundi, toti mundo Christi annuntians gaudia vite, fugavit nubes suo fulgenti decore, et per totum mundum leticie radios
p. 93 misit, // denuntians Christum a morte surrexisse. Triplex suus splendor est redditus astris, et maior, quam fuerat, est additus septem planetis. Luna laudem Christi utraque cornua complens, toti evo leta suo nuntiavit splendore. Gaudebat Celum, tellus resultabat in Christo, abyssus, et maria cantabant gloriam Deo. Reddidit ad vitam infernus mortuos iustos, quos Ade culpa iuste possederat ipsa, vita protoplasti, non actibus propriis reos. Unde Christo tales surgenti consurrexerunt, Christi resurgentis veridici testes. Ipsi tellus gaudebat ornata floribus suis, in suo ornatu deserviens Agno viventi, quem pro nobis morti Deus tradiderat Pater, ut nos morte Agni ad vitam traheret Dei, et cum Agno Deo vitam sortiremur in Celo. Mare mitigavit procellas, nautibus suis totum mite factum, compescuit cerulas suas. Est celeberrimum gaudium factum in Celis, dum verum gaudium refulsit in terris. Tunc verum gaudium fuit, cum Christus a morte eternaliter victurus surrexit. Tunc est reddita

leticia Matri, que sic doluit amare in morte ipsius. Tunc viso Domino gavisa est gaudio magno. Nec mirum, quia perierat vita ipsius, et inventa est. Mortuus fuerat Filius eius, et vivus repertus est. Caro revixit Messye, et spiritus revixit Marie. Caro Christi per spiritum vivificantem ad vitam rediit; et Matris emortuus spiritus per carnem Christi vivificatam vivere beate recepit. Meror illius totus est in gaudium commutatus; profunditusque doloris fastigium est supergressa leticie. Tunc gaudebat, tunc exultabat leta rediens, et leta progrediens intus, et foris semper leta mente consistens. Letior tamen semper fiebat, quotiens Dominum Jhesum beatis oculis aspiciebat. Nam viso Domino, sicut dulce nobis est opinari, igne totius caritatis in eius ardens amore, ab amplexu illius brachia non poterat continere, ruens in osculis eius, prout sibi suppetebat facultas, quousque Celos ascendit, sessurus ad dexteram Patris. Et quando Christus Celos ascendit, illuc cum illo spiritus Marie ascendit, ut ubi esset Filius, ibi
p. 94 totus esset spiritus Matris ipsius. Et sic spiritu // cum Christo vivebat in Celis, que adhuc mole carnis gravata vivere cogebatur in terris. Assidue cupiebat dissolvi, et esse cum Christo, lacrimis, et gemitibus quotidie postulans, ut eam a vinculo solveret carnis, et suum spiritum ad se sumeret ipse in Celis. Interim die, noctuque visebat septa sepulchri; locum, quo fuerat ipse crucifixus, quo Celos ascendit Patris petens sublimia regna; sperans se ibi aliquid gaudii invenire, quod eam letificaret de Filio suo. Ibi ex immensitate amoris ebulliebant vene lacrimarum, recolens dolorem mortis illius, cupiensve ad illius venire complexum, a quo interim separatam se amare dolebat, eiulans, atque deplorans, dicebat: Quemadmodum cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus meus, Fili mi, vita mea, amor meus, singulare gaudium, unicum solatium. Dic, Fili dulcissime, amor unice, vita anime mee, quandi veniam, ut videam faciem tuam? Cur tam longe factus es a me, Deus meus, consolator meus, consolans animam meam? Respice me, et miserere mei. Non me permittas, Domine, amantissime Fili, diutius a te separari. Tolle animam meam: nam vita eius est amaritudine plena, quia te querit, et non invenit, vocat, et non respondes ei. Domine, dilexi decorem domus tue, et locum habitationis glorie tue: trahe me ad te, quia michi mors est vivere sine te. Hec, et his similia cotidie plorabat dicendo, et dicebat plorando.

Interim placuit ei, quem genuit ipsa, vocare illam per gratiam suam anno secundo ascensionis sue, ut ubi erat ipse, ibi esset et Mater ipsius. Tunc congregavit Apostolos omnes in unum, qui per orbem terrarum erant dispersi ad predicandum, ut conventi illius exequias celebrarent, et eius sanctissimum corpus traderent sepulture. Advenit et ipse omnium Dominus, paterno diademate coronatus, et milia milium Angelorum cum illo, dulces sonantia melos, alternatim concrepantia ymnos exultationis angelice ad exitum anime beate, et intemerate Virginis sacre, ut ad glo-
p. 95 riam superne felicitatis ipse Dominus Christus // animam sue proveheret

Matris. Igitur e corpore vocatur Maria, pulchrior milies centum, quam luna, in infinito micantior sole, etiam cum lucet in sua virtute. Assumitur a Filio innixa super ipsum dilectum, et sic gaudens et leta, sequentibus hymnidicis Angelorum choris, letantibus celestis curie ordinibus, admirantibus pulchritudinem vultus, speciositatem forme illius, ineffabilem, invitum, et inauditum odorem sibi a Domino Christo exhibitum, intrat in gaudium Domini sui, ubi nunc habet se optime in optimo. Interea eius sanctissimum corpus more funereo lavandum a quibusdam virginibus denudatur, presente Magdalena cum duabus sororibus intemerate Virginis Matris, et cum quibusdam aliis mulieribus, que sequebantur Dominum Jhesum, ministrantes ei, que omnes, postquam Christus Celos ascendit, amore illius, non longe fiebant ab ea, pro Christo eius Filio eam tenentes. Cuius aspectu iocundabantur, societate, et assiduitate diurna dulcedine pascebantur, verbo, et exemplo illius erudiebantur, ut magis, ac magis ad diligendum Deum, et hominem Christum in Celis, quem hominem, Prophetam, non Deum aliquando credentes, amabant in terris, de omni corde, et anima accenderentur, et ignirentur. Intra quas, ni fallor, erant virgines sacre, que illius exemplo virginitatem amantes, in veste virginea Deo universorum, Christo Filio eius, corde, et animo placere studebant. Virginibus itaque sacris intemerate Virginis corpus lavandum committitur, ut virgines nulla macula carnis fuscate corpus Matris illius, qui tulit maculam mundi, licet longe immerite nudarent, lavarent, aromatibusque condirent. Sed quanti candoris, quantive splendoris, pulchritudinis quante eius beatissimum fuerit corpus, lingua non potest fari, nec littera poterit declarari. Erat candidus nive, splendidius sole, super balsami odorem redolens in immensum future resurrectionis gloria, licet non adhuc resumptum ab anima, fulgebat in eo. Poterat igitur tangi, nec poterat tamen videri, reverberatis intuentium oculis
p. 96 nimio sui fulgore. Remanserunt // multi Angeli sancti ad custodiam corporis Regine mundi, Matris Altissimi Dei, illud observantes, illud custodientes, cum omni honore, et reverentia venerantes usque ad resurrectionem illius, que ut desiderium nostrum affectat, fuit tercia die; quando Virgo beata resurgens a mortuis iam immortalis regnat cum Christo Filio suo in eternum beata. Sepelitur corpus Virginis sacre, thesaurus felicitatis eterne, templum Filii Dei, habitaculum Spiritus Sancti, ab Apostolis plorantibus cunctis una cum mulieribus sanctis, que illuc convenerant multe. Plorabant, tamen unanimiter omnes gaudebant. Plorabant, quia ab eis tam longe fiebat: gaudebant vero, quod ad Filium suum, thalamum beatitudinis perceptura, in tanta leticia ascendebat. Flebant, nec mirum, quia non longe ante preteritum ab eis recesserat secundum humanitatem Dominus Angelorum, Unigenitus eius: et tunc recedebat ab illis eorum solatium, omne gaudium singulare, quod remanserat eis, Mater eius omnium Salvatoris. Fiebat tamen leticia magna

in Celo, quod Maria migrabat de mundo: postquam Christus Celos ascendit, ibi leticia tanta non fuit, quanta fuit illa die, qua beata mundi Regina de mundo migravit, et supra Angelorum choros exaltari promeruit. Illi applaudebant Cherubim omnes et Seraphim cuncti, omnis paradisicus ordo in omni iubilo decantans: Quam pulchra, et decora Mater Regis Jherusalem, terribilis, ut castrorum acies ordinata, odor unguentorum tuorum super omnia aromata; quam speciosa es, et suavis in deliciis tuis, Sancta Dei Genitrix; benedicta tu, et benedictus fructus ventris tui. Nunc letare, benedicta, et beata in eternum, exaltari digna es super choros Angelorum, et in throno collocari iuxta Deum seculorum omnium.

O splendor Celi, dulcedo Paradisi, iocunditas Dei, Angelorum gloria, Sanctorum leticia, Virginum gemma felix, et beata; felix felicitans, beata beans, quos amas, quos diligis, quos tua caritate complecteris. Quis dabit michi, ut diligas me? Quis dabit michi, ut veniam ad te? Veniam, videam,
p. 97 habeam, possideam // te, mea salus, amor meus, vita mea, gloria mea, et corona mea. O Domina glorie, o Regina leticie, fons pietatis, misericordie vena, sanctitatis ubertas, iocunditatis amenitas, putas, satisfacies desiderio meo? Putas, videbo te, quam amo, quam totis visceribus concupisco? Putas, satiabor te, cum cunctis electis apparueris in tua speciositate decora? Tota pulchra, tota formosa, tota speciosa, decora, suavis in deliciis Dei Regis, Mater Altissimi, quid dicam? Quid faciam? Quo vadam? Ubi te queram? Ubi te inveniam? Heu! heu! quam longe facta es a me, spes mee salutis, consolatrix dolentis anime mee! Heu! heu! Christe meus nec Matrem, nec Filium vidi. Nec Matrem vidi plorantem, nec Filium morientem. In ortu Regis Deo Angeli cantaverunt gloriam in excelsis, nec ipse audivi. Pastores te viderunt, et ego non vidi. Cum hominibus es conversatus, et ego non novi. Fuisti mortuus, et sepultus, et presens miser non fui. Resurrexisti, et Celos ascendisti, nec te tunc, nec adhuc videre promerui. Infelix quid igitur faciam? Si ad Orientem vado, nec illic te invenio. Si ad Meridiem, nec illic te considero. Si ad Aquilonem, ibi nusquam appares. Quero, et non invenio, voco, et non respondes, quid nunc doloribus addam, cum tu sis Dominus meus, et Deus meus, creans, et recreans, formans, et informans, mortificans, et vivificans, percutiens, et sanans, qui me percussisti, et vulnerasti iaculo tui amoris dilecti, et sanasti ab omni languore mortifero per mortem tuam, qua nos redimisti Deo in sanguine tuo? Utinam dolor iste michi tantum sufficeret, et non esset aliud, unde dolerem. Sed misero michi huic dolori alius dolor est additus, cum ad Dominam meam, Genitricem tuam dilectam veniendi, et videndi michi sit ablata facultas. Tu in Celos ascendisti, et illam ad te adtraxisti; nec te ascendentem, nec illam ad te venientem videre sum meritus. Illam exaltasti; illam sublimasti supra choros Angelorum, supra omnes ordines Sanctorum Spirituum. Gratias tibi: verum-

tamen propitius esto michi, et miserere mei, miserere // mei, ut videam
p. 98 te, et videam illam. Hoc solum sufficit michi, et ultra nil queram. Hoc impetret michi Virgo Mater tua, Domina mea, cui me committo, et totum committo corpus, et animam, et totam vitam meam, mortem et resurrectionem. Illa sit benedicta in eternum, et ultra cum Jhesu Filio eius, qui cum Deo Patre, et Sancto Flamine vivit, et regnat Deus benedictus per omnia secula seculorum. Amen.

EXPLICIT LIBELLVS DE LAVDIBVS PARADISI. SCILICET MATRIS REGIS ETERNI. VIRGINIS SACRE. GLORIA TIBI DOMINE QVI NATVS ES DE VIRGINE. CVM PATRE ET SANCTO SPIRITV. IN SEMPITERNA SECVLA. AMEN.

O QUAM MOESTUS[1])

O quam moestus cordis aestus piam Matrem conficit,
suum Natum dum libratum super ligno conspicit,
obstupescit prae dolore, inardescit prae amore,
ingemiscit, aestuat, prae moerore fluctuat.

Ah decora quondam ora, quae sunt modo pallida!
& perfossa, dixit, ossa quae sunt modo squalida!
quam cruenta sunt tormenta, violenta quam lamenta,
quae te, Fili, macerant! quae me Matrem lacerant.

Terra ruat, caelum pluat lacrimarum flumina,
A ruêre, marcuêre mea pridem lumina,
novus luctus quasi fluctus (quia Natus est humatus
hoc ferali tumulo) denso surgit cumulo.

O clientes large flentes humi vos prosternite:
vita functum & hic unctum Deum vestrum cernite,
ecce friget, ecce riget (qui caloris, qui vigoris
cunctos be at[2]) munere) mei sustristi funere.

Postquam totum corpus lotum lacrimis calentibus,
vestrum Deum Natum meum sepelite mentibus.
caelo pulcro non sepulcro, & lugente vestra mente
hunc decebat condere, hic se vult abscondere.

1. Zie p. 196; V. noot 209; p. 392.
2. sic.

fol. 33r
Ic die niet en wiste wat
Hantgheslach was, ic werde mat
Van hantslaghen ende van iammerhede
Ende worde ghecruust uan rouwen mede.
Judea berouet uan haren zinne
Die werelt ende mi van den kinde mine,
Van bliscepe ende uan zoethede mede.
O kint, mine enighe zoetichede,
Mine bliscepe zonderlinghe,
Bezie dier moeder weninghe
Ende gef haer troost van haren dogen.
Herte ende borst ende oghen
fol. 33v
Worden ghepijnt van dinen wonden.
Waer es ye moeder of wijf vonden
In zo groter iammerhede!
O blomme der blomme, meester der zede,
Adre der ghenaden, hoe dos groot[1])
Heuestu van die naghelen die noot!
Oueral comt verdriet te mi,[2])
Ouer vliet tbloet van di.[3])
O here, groot zijn sine gracie
Die hier dus steruet in tribulatie;
Hoe groot quaetheit of mesdaet
Des diedes nidich ende quaet!
Spaert den zone mijn, des biddic v,
Ende cruust die moeder der voren nv[4])
Of slaet ons ant cruce bede
Dat wi dus niet en sceeden,
Of gheuet mi weder den doden lechame
Dat mine pine ende mine mesquame
Daer bi mindere ende sescere.
Ay God, oft quame dat ic mi, here,
fol. 34r
In elsene, in cussene zo bederue[5])
Dat ic van rouwen mede storue,

1. schijnbaar *dor*, doch misschien eerder *dous* of *dos*, omdat de verlengde z in die tijd ook wordt gebruikt voor -us en -s. Vgl. b.v. Leven van Sinte Lutgart: ...die viant... / Die hem met sinen losen treken / Die doget dos waende avebreken(II. 802 vlg.); Aldos so bat si tonsen Here (r. 811).
2. de eerste letter van deze regel is in het hs. een lombarde.
3. *ouer:* hier is wel bedoeld *overal*.
4. De Gheldere: *doren*; hs.: *voren*. Dervoren = daarvoor?
5. De Gheldere verandert terecht *bederve* in *bedorve*.

Want en es meere rauwe no noot
Dan altoos steruen zonder doot,
Dan in der rouwen eens bedorue[1])
Ende cortelike zonder quale storue.

DIE RIKE CONINC... (Zie p. 25)[2]

fol. 13b

Die rike coninc van den trone,
Die den saleghen gheeft[3]) die crone,
Hi lonet hem met groten lone
Die des willen sijn ghewone,
Dat si dese worde willen horen
Met ontfarmeliken oren.
God die moet in hem te storen
Allen rouwe ende allen toren
Ende moet hem gheuen sonder mewinden
Dat eusche leuen sonder inde,
Dattie ghene selen vinden,
Die vonden sijn in goeden inde.
Dat ic hier dichten ende scriuen sal,
Dat moet soe comen int ghetal
Datter ons allen aue ghescie gheval
Ten jonxsten, daer god doemen sal.

Alle die noyt lijf ontfinghen,
Die lesen consten ofte singhen,
Sine mochten niet volbringhen
Noch met tonghen daer ontbinden
Wat rouwen was in haren moet
Der coninghinnen, daer si stoet,
Die moeder was ende maghet goet.[4])
Jhesum sach si, al daer si stoet;
[Die moeder was ende maghet goet.]
Ane den cruce was hi ghehanghen.
Si stont ende wranc hare hande,
Die tranen liepen haer ouer die wanghen.
Si was met groten sere beuanghen.

1) Deze regel door De Gheldere gelezen als: *dat ic van rouwen eens bedorve.* Vrijmoedig, goede zin: r. 37 hangt nu af van *oft quame* (r. 32) en drukt een wens uit.

2) Iedere blz. beschreven in twee kolommen. Waar het hs. een lombarde heeft, hebben wij een ruimte opengelaten.

3) Na *gheeft* staan twee letters (re), gevolgd door een onleesbaar teken.

4) Regel 23 komt twee regels verder ook voor, waarschijnlijk verschrijving.

Si sach op hem ende hi op hare.
Si was in herden groten vare
In die ghelike, in die ghebare,
Oft si sijn arme moeder ware.
Si sprac met haren soeten monde,
Al daer si stont ter seluer stonde:
Nu es die waerheit onder vonden,
Die scrifturen sijn ontbonden;
Al dat die prophete las
Die wilen hier te voren was,
Beide dauid ende ysayas,
Dan es scheren no ghedwas.

Dese joden die hier sijn,
Cruusten hier den sone mijn,
Die ter brulocht arthitriclijn
Van den watre maecte wijn.
Siet hier, seit si, mijn lieue kint,
Dat pylatus ghystren vinc
Ende aen ene cruce hinc,
Daer ons af seide een jonghelinc
Die ysayas was gheheten,
Een der heren der propheten.
Horter na, soe moghedijt weten.
Dies en dochte ons niet vergheten:
Quasi ouis ad occisionem ducetur,
Men salne leiden ter passien wert
Alse een scaep dat hem ververt,
Dat siet coluen ofte swert
Trecken tsinen halse wert.

O minne, seit si, mine minne,
Mi dunct, ic vare wt mine zinne
Mer doer den troest dat ic v kinne,
Ghewarech god, bliuicker inne.
Siet op mi dor grote trouwe.
Ic ben v moeder, niet u vrouwe!
Wat wonder eest, al hebbic rouwe,
Als ic v sie aldus te blouwen.
Ghi sijt mijn bliscap ende mijn zeer.
Dore v soe droeuic in lanc soe meer.
Het heeft goeden wederkeer,
Het sal mi duren emmermeer.

O bloeme, seit si, van allen mannen,
Here ende troest van allen landen,
Wat hebdi hem ghedaen te scanden,
Die v sloeghen dor u handen?
U mont es bleec ende meneghen traen
Heeft v anschijn ouer gaen;
Van rouwen benic al ontdaen.
Mi dunct, in mach niet langer staen.
Mi dunct, v zide es ontploken,
Met ere ghelauien op te broken.
Wildi, des wardi wel ghewroken;
Maer neen, ghi niet, dat selue bloet
Dat daer wt comt alse een vloet,
Dat sal den ghenen wesen goet,
Welctijt hi jeghen u mesdoet;
Het es borne der ghenade.
Die wille dat hem god berade,
Hi come ende drincker af sonder scade,
Want en es noch niet te spade.

Ay lieue kint, seit si, dor di
fol. 14a Eest dat ic bedroeue mi;
Alte spade quamedi
Ende alte vroech ontfaerdi mi.
Ay mi, seit si, wat minnen was dat
Daer ghi omme dadet dat,
Dat ghi gaeft den groten scat,
Dat saleghe vleesch, dat reine vat?
Wat loen seldire hebben af,
Alse jeghen c pont een caf?
Het ware mi lieuer nacht dan dach,
Ic droeue al dat ic droeuen mach.

Die Joden waren herde stout
Die v sloeghen ane dat hout;
Verduldech waerdi menech fout,
Dat deedtse noch meer wesen bout.
Doen ic, seit si, mijn lieue kint
Nam ende icker mede ghinc
Te Jherusalem ten doeme,
Daer was een man van groten roeme.
Hi was out, grau was sijn haer;
Hi was herde wide maer,

Hi conste wel segghen waer.
Mijn lieue kint nam hi aldaer;
Daer nam hi tusschen sine hande
Den menschen here vanden lande;
Den seluen droegic ix maende.
Mijns haddic goede ghewaende.
Hi offerde op den outare.
Sine kele clanc clare:
By v selen grote scaren
Ten hoghen paradise varen;
Bi v sal oec dat ghescien
Dattie Joden selen vlien
Van hare wet ende volghen dien
Dat si sere moghen ontsien.
Si selen v ten jonxten vaen
Ende ane ene cruce slaen,
Dat hi doen seide, es nv ghedaen.
Aldus, seitsi, saelt vergaen.
Dit was, seitsi, sine tale;
En holpe niet dat ic v hale,
Siet hier die waerheit alte male,
Wat orconden soudic v halen?

O doot, seitsi, o edele doot,
Comt te mi, ic hebs noet.
Du moghet mi eten ouer broet
Ende laten mijn lieue kint, waert noet.
Ay lieue kint, mocht wesen!
Ic woude steruen, mochti ghenesen.
Ghi sijt die herde die sijn leuen
Voer sine scape heeft ghegheuen.
O wi, seitsi, onsaleghe liede!
Waert v lief die v verriede,
Dies seldi hebben sware miede:
Int eusche pec seldi sieden.
Waer omme cruusti minen sone?
Allene des wardi onghewone.
Cruust ons beiden ende laet ons comen
Met hem in hemelrike wonen,
Oft doeten af al daer hi steet.
Mijns benic alsoe ghemeet,
Ic nemen noch vor al mijn leet
Ende laten v quite, al sidi wreet.

Vergaue god die mi gheboet,
Dat mijn rouwe ware soe groet
Dat hij mi brachte toter doot,
Soe soudic comen vter noet;
Want mochtic steruen alte hant
Ende varen in dat soete lant
Dat hemelrike es ghenant,
Soe waric heileger dan een sant.
Mi dunct, seitsi, clene wonder
Dattie eerde beuet onder,
Die sonne es hars schijns sonder,
Die arme bliuen in den commer.
Wie sal van water maken wijn?
Wie sal der sonnen gheuen schijn?
Dat was allene die sone mijn!
Dochter van syon, syt droeue,
Want het sal mi wel ghenoeghen.
Wat hulpt dat ic allene droeghen
Den rouwe, ende een ander loeghe
Dies salecheit daer ane gheet?
Want dese jonghelinc die hiere sceet,
Doghet toren ende leet.
Scone vrouwe, waer omme droeuedi?
Wildi yet copen jeghen mi?
Ic hebbe specie menegertiere,
fol. 14b Some licht, some diere.
Lieue mester, wi droeuen met rechte.
Wi hebben verloren ihesum kerste,
Die onser alder troesterre was.
Hi es gheleit in een graf.
Hoe gherne dat wi specie namen
Met te bestriken sinen lichame.
Oft wine leuende hadden lief,
Al es hi doot, wine begheuenen niet.

Heren ende vrouwen alte male,
Ic bidde v dat ghi na mine tale
Een luttel hort, dat v god lone
Die here es van den trone.
Een ghestille doet mi hebben,
Van onsen here willic v segghen
Die maecte gheweldelike
Hemel ende eertrike,

Beide water ende vier,
Die locht ende alrehande dier,
Beide voghel ende vessche.
Daer na sciep hi den mensche
Ende deedt hem wesen onderdaen
Ende al te sinen dienste staen.
Alles hiet hi hem nemen goem,
Sonder die vrucht van ene boem;
Herde sterc hijt hem verboet,
Want, diere af ate, hi waer doot.

Alse die duuel dit vernam,
Die quader listen vele can,
Maecti hem tere slanghen.
Toten bome quam hi gheghanghen,
Daer af hi enen appel nam;
Tote adame dat hi quam:
Adam, dune wet min no mee,
Du best ghescepen alse een vee;
Mer, wiltu in den appel biten,
Dinen meester saltu ghelicken.
Nenic niet, wat mijns ghesciet,
Mijns meesters ghebod en brekic niet,
Want die vrucht es mi verboden.
Dijn raet soude mi luttel vromen.
Alse die duuel dit siet
Datti ane adame en heuet niet,
Maecti hem te wiue wart
Ende seide hare dese wart:
Wiltu in den appel biten,
Dinen meester saltu gheliken.
Nenic niet, ic wane noch,
Want ic brake mijns meesters ghebod.
Ten lesten die quade lust verwan
Soe dat si den appel nam
Ende beet; alsijt hadde ghedaen,
Decte si haer wijfheit saen.
Doen ghinc[1] tote adame
Ende bat hem dat hi den appel name.
Ay, hoe node dat hijt dede!
Doch ghesciede alsoe daermede

1. hier „*si*" inlassen.

Dat hi den appel nam ende beet
Dat hem sint was herde leet.
Doen decten si hare lede,
Te woude wart liepen si bede.

Alse dit was ghedaen,
God sprac: waer bestu, adaem?
Vermalendijt moeti wesen
Ende al dat na di sal leuen!
Lieve kinder, dus quam ghevallen
Die malendixie op ons allen.
Wi vinden lesende ouer waer
Dattie werelt stont menich jaer,
Dat alle die propheten
Die van gode consten spreken,
Nie soe vele goets en daden,
Sine moesten alle ter hellen varen.
Daer moesten si die pine ontfaen
Om dat te broken hadde adaem
T ghebod dat hem god houden hiet,
Darne die duuel toe verriet.

Alse onse here dit versach
Dat sijn hantwerc verloren was,
Quam hi in eertrike
Ende wert gheboren menschelike
Van ere maghet vrie,
Der coninghinnen sente marie.
Ane hare nam hi vleesch ende bloet,
Alst kint ane die moeder doet.
Hi wert sterfelijc ende vleeschelijc,
Ghewarech god ende menschelijc.
Doen god in ertrike comen was,
Die wet hi al ouer las.
Hi sterkese ende makese goet,
fol. 15a Als men noch alle daghe doet.
Alse die joden dit vernamen,
Alte gader dat si quamen
In haren raet, dat si sochten
Hoe sine der doot bringhen mochten.
Van sinen jonger wert hi verraden
Ende ane ene cruce gheslaghen.
Inne sine side wert hi ghesteken

Dat hem therte moeste breken,
Daer wt ran water ende bloet
Daer ons af comen es al goet.
Men dedene van den cruce af,
Daer na leidemen in een graf.
Drie marien quamen ten derden daghe
Ende sochten te sinen grave.

Ic ben maria magdalene
Ende soeke ihesum van nazarene,
Met seregher herten, met droeven sinne.
Ay, en selen wijs niet vinden?
Wi sijn jammerlijc beroeft
Van den ghenen die was ons hoeft.
Hi was onser alre toeverlaet,
Ane hem stont al onse raet.
Met rechten soeken wine serechlike,
Want die cracht wilt ons beswiken.
O gods sone, gheweldech here,
Der werelt ende der ingle here,
Dijn cruce ende dine bitter doot
Es ons toren ende rouwe groet.

Ghi, wenende wijf, wat soekedi
Al wenende? dat segt mi!
Scone porten ende minlike,
Wi soeken ihesum van hemelrike
Die hier leit in den graue.
Condire ons yet ghesegghen aue?
Hine es hier niet, hi es verresen:
Tsudarium es hier bleuen,
Tcleet daer hi in ghewonden was.
Gaet, segt sinen jongheren das.
Hi gaet in galilea, als hi behiet.
Dies en seldi twiuelen niet.

Segt, maria, wat hebdi vernomen
In den weghe daer ghi sijt comen?
Lieue kinder, sijt blide ende vroe,
Want nv comen es alsoe:
God es van der doot verresen,
Tsudarium es hier bleuen,
Tcleet daer hi in ghewonden was;

Siet hier ons orconscap das.
Hi gaet in galilen lant,
Daer moghedine vinden alte hant.

Ic ben maria jacobi.
Lieue meester, met rechte droeuen wi,
Wi sijn bleuen in die noet
Alst scaep, daer die herde af es doot.
Gawi suster tsinen graue.
Ay, wi sal ons den steen doen aue,
Dat wi met onser specien bestriken
Sinen lichame werdelike?

Ic ben maria salomee.
Lieue meester, v doot doet mi wee.
Lieue suster, het es wonder groet
Dat wi leuen, slawi ons doot.
Wi hebben verloren den here,
Die ons dicke dede grote ere;
Hi verwecte lazaruse van der doot,
Onsen broeder, dat was wonder groet;
Sinen sustren hine weder gaf
Ende brachtse van rouwen ter bliscap.
Lieue here, nv gheeft ons troest,
Soe sijn wi van rouwen verloest.
U scoen anschijn keert tons wert.
Siet op ons, soe sijn wi ghevert
Ende maect ons soe dat wi doghen
Tuwen dienste ende tuwen loue.
Amen

Item dit boec van onser lieuer vrouwen
claghe hout iijc ende xliij verse

HS. LEUVEN (zie p. 25)

fol. 80a Nu moecht ghi gherne horen zaen[1]
Van der iammerliker claghen,

1. Hs. F. (zie p. 155 vlg.) *saghen.*

Die maria hadde, ende leit,
Doe so zach dat bitter ghesceit
Van ihesus zielen ende liue.
Het was wonder dat zo te liue
Bliuen mochte eene stont,
zo seere was soe uan herten ghewont.
So sprac: o wi, o we, o wach!
Dit es die iammerlicste dach,
Die ye moeder mochte beleuen.
Ay laes, wat zal mi dit leuen?[1]
Och mi, aerme ellendich wijf,
Wat zal mi langher dit lijf?
Soe en sprac noyt onuerduldich woert.
So claghede die iammerlike moert
fol. 81a Die haer die ioden hadden ghedaen.
Soe sprac: wat sal ic aerme angaen?[2]
Ay mi, wats mi ghesciet?
In can nu ghehelpen niet.[3]
Alle moederleke herte
En leden noit zo grote smerte,
Alsic aerme moeder lide
In so rouweliken tide.
Soete kint, so hebbic di uerloren,
Want du waers vut uercoren,
Te steruene voer die werelt al.
Och, ic ne weet waer ic zal!
Nu bem ic, aerme, onghetroost
Dat mi beter ware die doot
Dan ic lide dese noot.
Och wat bem ic, wat zal ic doen!?
In can gherusten no gheoen.[4]
Nie moeder en leet zo groten rouwe
fol. 81b Alsic lide, aerme vrouwe.
Mi es bitterlike wee.
Mochtic steruen, in gheerde nie mee.
Oec, herte list kint mijn,[5]
Waer laetstu die moeder dijn,
Onghetroost, vul iamerheden?

1. Rijmvormen F: *liden – leuen.*
2. *Quid faciam?* F: *war sal ick arme gaan?*
3. F. *A mich, wu is mir gescheit! / Ich enekan mir helpen nied.*
4. F. *Och wat bin ich wat sal ich don? / Ich enekan gerasten noch geruwen.*
5. *Oec*: schrijffout voor *och.*

Nu en ghesciede noit moeder zo lede
Als es ghesciet mi, aerme wiue.
Ic en mach niet bliuen te liue.
Doe dochte maria haer herte rieten
Ende te dusent sticken spliten.
Van der bitterliker smerte
Ghinc haer een zweert duer therte.
Dat was des zoete ihesus doot.[1]
Nu hoort, hoe grote noot
Dat maria die maghet dreef,
Hoe zo up spranc ende greep
An dat cruce na sinen liue.
fol. 82a Doe bestont zo iammerlic te driuen
Want soe haer niet roeren mochte.
Doe uiel zo neder up deerde onsochte
Ende wart uan herten also cranc,
Dat soe neder up deerde sanc.
zo sprac: aerme, in mach nemmee.
Noit armen wiue wart zo wee,
Noch en leet zo grote noot
Alsic, mocht ic bliuen doot.
So keerde haer omme toten ioden,
Sprac: waer omme tempteert ghi doden
Ihesus, mijn wel lieve kint?[2]
Och, hoe es uwe herte zo blint!
zo claghede also iamerlike
Ende weende also bitterlike.
Siet, ghi ualsche iuetsche diet,
Ontfarmt u mine iammerheit niet
Dat ic sien moet dit liden
fol. 82b In so rouweliken tiden?
Soe sprac: o wi, o we, o wach!
Lieue kint, mochtic noch
Bi di sijn alsic hebbe ghedaen,
So woudic mi laten slaen.
Mochtic, aerme, dat gheweruen
Dat ic met di mochte steruen,
Soe ne wildic niet meer claghen
Noch so groten rouwe draghen.
Doe liet maria haer hande anghen

1. *Nu was der leive Jhesus dot.*
2. *Se sprach: wolte mi to eme doden, | Jesum mine leive kint.*

Ende weende dat haer die wanghen
Worden uan den tranen root.
Noit mensche en uernam die noot
Ende den iamer die zo dreef,
Hoe zo up spranc ende greep
In haer herte ende sprac:
Soete kint, nv com hier af.
Doe slouch zo haer hande te samen
fol. 83a Ende riep: o we, o wachaermen!
Al den iamer die ye moeder gheleet
Of die uan liue hie uerschiet,
Dien mach desen iamer niet gheliken[1]
Die ic lide alendichlike.
Doe begaf haer therte al te male
Ende uiel ten zeluen male,
zo en mochte spreken no zien.
Doch sprac zo arde rouwelike
Dat wort arde ontfarmelike:
Nu en wart noit moeder zo wee.
In mach gheene pine mee.
Doe bleef soe daer in dat torment
En had haer zo seere uerwent:[2]
Hertelic kint, ic bem die di drouch
Ende sonder we ghelach.
Waer om hebstu mi begheuen?
Ic en mach niet langher leuen!
fol. 83b Sulken iamer ne sach noit man.
Sinte ian was zeere uersaghet,
Doe hief hi up die zuuer maghet,
Want soe hem beuolen was
Ende wart uaste weenende bet.
Doe waende hem therte breken,
Want hem uerghinc zijn spreken
Van den iamer die hi sach,
zo leet hi groot onghemac.
Daer waren bi ander drie marien,
Die en consten ghesinnen
Den groten iamer die zi saghen.[3]
Doe sloughen zi haer hande te gader
Ende weenden ende karmen

1. R. 93–144 ontbreken in F.
2. *verwent* = *verweent?* (bedroefd).
3. Die niet konden aanzien, die ontsteld werden.

Dat elken mochte ontfarmen.
Doe was die menschelicheit doot,
Die ons uerloste vut alre noot.
Doe dit aldus was gheschiet,
fol. 84a En wilden die ioden ghedoghen niet
Dat ihesus entie moeder care
Langher bi den cruse ware
Want het was haer paesch auent.
Doe waren zi alle te gadre sent[1]
Ende ginghen tote pylatus
Ende spraken hem aldus:
Dese drie man zijn uerscheden,
Wi en moghen niet langher beden.
Men salse doen af ende lecghen in -i- graf.
zo sprac: uan hier en com ic nemmermee,
In sterue of mi en werde zo wee
Dat men mi moet henen draghen.
Jhesum moet ic helpen grauen.
Doe was die eerde uan bloede root
Belopen, want ihesus die doot
Gheleden hadde ter seluer tijt.
Doe claghede maria die iamerleke moort
fol. 84b Ende sprac ontfarmelike woort:
Nu heb ic uader, eere ende kint uerloren
Die mi tere moeder hadden uercoren.
Doe wranc maria haer hande te gader
Ende riep: o wi, o wach, al gader.
Ic sie mijn lieue kint daer anghen doot!
Doe weende maria uan rouwen bloot.[2]
zoe sprac: mi en troost niemen.
Doe cam haer neue sinte ian
Ende hoerde dese woort.
Hi sprac toot marien uoort
Hi sprac te marien: seg ic di[3]
Dattu best beuolen mi.
Hi sprac: wat es ons gheschiet.
O wach, bestu ons dus haert
In dine leste hene uaert.
Doe bequam maria ende sprac:

---

1. *sent* = sedert? rijmvorm.
2. F: *Van rouwen mochte sei schrien blod* (bloed).
3. F: *dat saghe ich dir.*

Owe, den iammerliken dach
fol. 85a Dat ic desen rouwe moet sien.
Och, mochte mijn herte uan mi lien.[1]
Ic wilde lieuer steruen
Dan wi bede bederuen.
Ic en can di ghehelpen niet,
Maria ons es euel ghesciet.
Doe sach maria ihesus ane
En sprac met menighen trane.
Doe quamen die ioden gheanghe
Ende saghen die drie doot anghen.
Doe zi toot ihesum quamen
Ende uernamen dat hi was doot,
Longius wilden bringhen in meere noot
Ende raecten mit ene spere int herte
Ende wilde hem doen grote smerte.
Daer vut uloyde water ende bloet,
Dat brochte ons vter ewigher gloet.
Hoe mocht ihesus meer hebben gheleden.
fol. 85b Nu was rouwich ian ende maria.
Doe cam ioseph uan aromathia
want hi was der iongher eyn,
Dies en dorste hi niet lyen.
Hi bat pylatus om den lichame.
Nu hoert, hoe hine zal begrauen.
Hi wanten in een ziden cleet
Met goeden cruden wel bereet
Ende sachten sine wonden
Ende lietense onghebonden.
Men mochten uerroeren no uerdraghen,
Also zere was hi gheslaghen.
Aldus zo namen zine af
Ende leiden in een nieuwe graf
Dat in den boghaert was ghemaect.
Doe custen maria an sinen mont
Dusent warf in corter stont.
Nu biddic der reynre maecht
fol. 86a Want hare ghenade niet uersaecht.
Ic mane di, maria goet,
Duer dat weerde diere bloet
Dat ihesus dijn kint vut ghoot.

1. Schrijffout voor *vlien?* F.: *vlein. Lien* kan ook zijn *liden* = gaan.

Doe hi zijns herte minne onsloot.
Thedrac[1] om die rouwe dijn,
Doe ons dine hulpe anscijn.
Ghi sijt alre ghenaden scrine,
Ghi draecht herten pine.
Helpe ons, maria, vut alre noot,
Bescermt ons uan der elscher doot.
Onse noot zi v becant,
Verlost ons vut der sonden bant.
Ghedinc ons dor dine grote milteit
Wantu den sondare best ghereit.
Sonderlinghe, vrouwe, biddic di,
Dat ghi wilt ghehoren mi.
Die dit leset of horen lesen,
fol. 86b Dien moet ghi ghenadich wesen
Ende bringhen vter elscher noot
Ten hemel in abrahams scoot.
Des ionne ons dhemelsche uader.
Amen secgt alle gader.
Amen.

HS. DEN BOSCH*

110v *Te noen tijt* ghedencke hoe ihesus christus die here ende scepper he- // -melrijcs ende aertrijcs in alsoe groeter pynen hinck drie vren lanck ghespannen an die galghe des cruces als een snaer op een luyte ende als een pees op een boghe. Och lieue mensche ghedencke ende legghe dit wel ouer. wat slaepstu daer dijn heer aldus iammerlicken hanghet ende is cranck totter doot ende en heeft niet daer zijn hooft op rusten mach. Ende hy hinck in desen groten lyden alsoe ghelaten van sijn hemelsche vader dat nye mensche alsoe ghelaten was van gode onghetroest. nochtans en was hy nye van synen vader ghesceiden in der godheit. maer die menscheit leet alleen want die godheit is onlydelick. nochtans hinck hy god ende men-
111r sche an den cruce. Aldus selstu hem // aenbeden god ende mensche hangende ende steruende an den cruce. Och edel ziel screye doch ende scuwet dat ydele lachen want dijn here hanget ende screyet in alsoe groter bitterheit. Sijn ghebenedide hooft en heeft nerghens rust. Och sich hoe

1. Hs. heeft *Thedrac*, kennelijk fout van de kopiist; misschien verschrijving voor *Thebrac*, o.v.t. van *tebreken*.

* Zie voor deze tekst p. 29, 159 vlgg. Alle onderstrepingen in het hs. zijn door ons gecursiveerd. Zowel onderstrepingen als versieringen, ook de hoofdletters, met rode inkt. Lombarden in blauw. Geen bijzondere afkortingen. – Sinds wij het deel dat hier volgt, zeven jaren geleden kopieerden, is de paginering gewijzigd: fol. 110v is thans 107v enz.

hy hangt. ouer al is hy benaeuwet, want recht hy sijn hooft op soe stoet hy dat teghent bort dat van pylatus ant cruce ghespikert was. waer of die doornen te dieper in sijn ghebenedide hooft ghinghen. Leyde hy zijn hooft op sijn scouderen soe quetseden hem die doornen. Aldus moste hijt voerwaert ouer sijn borst laten hanghen dat hem al wter maten zeer wee dede dat hem sijn necke dochte te scoren. Sich hoe hy hanct mismaect //
111v ende ouer al belopen mit bluede. Lieue mensche laet dy dit ter herten gaen. ende aenmerct die grote guedertierenheit dijns meesters die welck hoe wel dat hy al dus danich grote pyne van sijn vianden was lydende nochtans heeft hy gheropen mit luyder stemme biddende voer hoer ende segghende. *Vader vergheeftet hoer diet my duen want sy niet en weten wat sy duen.* Sich o mensche die grote oueruloedicheit des liefts ende die onsprekelike lijdtsaemheit Hy bidt voer sijn vianden hy vergheeft hoer al dat sy misduen ende hy en begheert gheen wraeck mit allen. Wie heeft ye mensche ghesien die barmhertigher is gheweest dan dese guedertierenste here ghe-
112r weest is Aenmerct die // grote sachtmoedicheit sijns suete hartes Hy en aenmerct sijn onrecht niet hy en acht sijn pyne niet ende alle smaedelicheit verdraecht hy gaern ende dat meer is hy is te lyden mit den ghenen die hem pynighen ende van den welcken hy wort ghewont dien gheeft hy medecijn ende van den welken hy wort ghedoot dien besorcht hy dat leuen.

Als dan die moerdenaer die an die rechter syde hinck hoorde die grote guedertierenheit des here soe heeft hy hem wt sijn ghantse harte tot hem bekeert ende gheseit aldus Heer wes mijnre ghedachtich als ghy coemt in dijn rijck Ende ter stont heeft hem die guedertieren here verhoort ende heeft hem meer ghegheuen dan hy begheerde ende heeft hem gheant- //
112v -woert segghende *Ick segghe dy voerwaer huden selstu mit my sijn int paradijs* Siet hoe guedertieren hoe liberael hoe milde die suete heer gheweest is die den moerdenaer ouer mits sulcker cleyne begheerte zijn rijck alsoe gheringhe heeft beloeft. Wye isser doch nv die in desen guedertieren heer niet en sal hopen ende hem dancken ende louen ende liefhebben die welcke alsoe gheringhe heeft verhoort den ghene die sijn leuen alsoe qualiken heeft doerghebrocht

Als dan die sone gods in soe grote bancgicheit was hanghende soe stont die mueder gods die reyne maghet *maria* bi den cruce. wesende wt haer seluen dat sy alsoe dorre was van wtstortinghe der tranen als christus haer
113r lieue soen was wtge- // -toghen van den bluede. staende in al sulcken rouwe doerslaghen mitten swaerde des rouwe haers harte soe wort sy meer ghepynicht van rouwe dan of sy voer har soen christe den bitteren doot hadde ghestoruen Seker steruen hadde haer suet gheweest. want dat sy haer ghebenedide soen soe iammerliken sach hanghen ende dat sy hem niet en mochte helpen dat was haer bitterer dan enighe doot. het en was gheen wonder[1]) want als daer nye lyden ghelijc en was als *ihesus* leet

1. Achter *wonder w* op einde van de regel, doorgestreept.

soe en was nie rouwe soe groot als die rouwe ende druck sijnre lieuer mueder. want daer is en gheen lijden ghelijc als dat lyden dat een mueder
113v siet an hoer kint. Ende sy stont ouermits vastic- // -heit des gheloefs drie daghen lanck mit natten tranen mit mueden leden mit ghequetsten harte. *Ambrosius*. O mueder der guedertierenheit hoe veel fonteynen der tranen sal ick seggen dat daer ontspronghen wt dijn reyne suuere oghen doe du saechste dynen enighen gheboren [soen[1]] onnoesele soen van den wreeden ioden voer dijn oghen binden gheesselen ende dooden die van dinen vleysche was gheboren. Sy stont bi den cruce doerslaghen mitten swaerde des rouwe. Sy en hadde gheen wee in sijn gheboorte maer huden is die wee ghedubbelt in die noot haers kints. *Bernardus seit*. Weynich of niet is gheweest die wreetheit die ghesciet is in den martelaren in ghelykenisse
114r der pynen die[2] *maria* heeft // van rouwe gheleden. want sy hadde alsoe groten rouwe dattet onmoeghelick gheweest hadde dat sijt soude hebben moeghen lyden sy en hadde ghestoruen. en hadde die gheest haers soens haer niet onthouden.

Sy stont haer verheffende an den cruce nae die voeten haers kints te cussen roepende. o hoge boem neyghet neder dijn telleghen ende gif my weder mynen soen die an den cruce aldus wreedelic ghenaegelt is Ende sy spreycte haer handen omslaende haer armen om den cruce neder uallende ende cussende dat cruce waer dattet mitten bluede haers soens meest belopen was ende neder vallende ter aerden die aerde cussende die welcke vant bluet nat ghemaect was. Sy stont bi den cruce of dat licha- //
114v -em haers soens niet ghenoech en hadde gheweest tot lyden om die mensche te verlossen. alleleens of sy mede in die waechschael hadde mueten staen. Ende al wast dat *maria ihesum* haer kint aldus zeer minde sy woude nochtans dat sijn duerbaer bluet soude worden wtghestort om der menschens(!) salicheit. Ende al minde sy hem seer ende wel wist dat sy groten rouwe soude lyden ende druck in zijnre passie nochtans ontriet sijt hem niet. Ende van dit staen spreect sy seluer tot *anselmus*. Ick stont onder den cruce vol drucs ende lydens ende gheen solaes en mocht my troesten. Ick sach mijn kint an den cruce ende hy sach my zijn mueder
115r in den rouwe ende hy bedroefde hem meer van my dan van hem // seluen. Ick onuallighe mueder sach mynen soen mynen heer hanghen an den cruce ende steruende den smaedeliken doot. Ick worde alsoe vermoeit van lyden ende van weenen dattet niet wt te spreken en is. Ten was gheen wonder want dat bluet liep wt hem oueruloedelick ende maecte nat dat hout des cruces daer hy mit handen ende voeten an ghenaghelt was. Alle scoonheit was wt zijn aensicht die die suuerlicste was der menschen onder die sonne ende doe was veruolt die prophecye van *ysaias* Wy saghen hem

1. *soen* in hs. doorgestreept.
2. *die*: geschreven boven het doorgestreepte woord „van".

gheen ghedaente noch scoonheit hebben want der ioden spekel hadde sijn aensicht besmet. Ende dit was mijn meesten rouwe dat ick sach dat
115v ick achter ghelaten worde van mynen soen dien // ick ghewonnen had. ende en had anders gheen daer om was mijn rou onbegripelick. Ick en mocht niet meer suchten noch weenen. ende woude spreken maer die rouwe scoerde die woorden ende ick en hadde ghenen sin ende wat ick in mynen ghedachte begreep eer ick dat wt soude spreken soe verghinct ydel. want die rouwe des harten wederriept. Mijn stemme lude droeflick ende was haers geworden van kermen suchten ende weenen. Mijn tonghe die daer is een meesterse des sprekens hadde haer spreken verloren ouermits groten[1] druck ende rouwe. Ende die alder guedertierenste sach my zijn mueder screyen onder den cruce ende hy woude my mit weynich
116r woorden troosten // maer hy en mochte niet. Ick weende ende screyende seyde ick. o mijn soen o mijn kint wee my wie sal my geuen dat ick voor dy sterue. Och ick ongheuallighe mueder mijn lieue soen sterft ende ick bedroefde mueder en mach niet mede steruen mit hem. O mijn soen mijn kint mijn alre liefste soen en wilt my niet achterlaten maer trecket my nae dy op dat ick mach steruen mit dy. O wreede doot en wilt my niet sparen want du behaechste my bouen alle dinck. waer om trecke nv wt mijn lichaem al hoer crachten ende pynt die mueder mitten soen. O alder liefste soen mijn enighe gheminde sonderlinghe blijsscap ende dat leuen mijns ziels
116v duet ende maect dat ick sterue mitti ick die dy // hebbe ghebaert om dat stu steruen souste O lieue soen bekenne dijn ongheuallighe ende onghetroeste mueder. Ick bidde dy nemet my in die galge des cruces by dy ende laet my steruen mit dy. O onsalighe wreede ioden en wilt my niet sparen want ghy mijn enighen soen hebt ghecruust. cruust my mit hem of laet my steruen enighe andere doot hoe ghy wilt op dat ick mit hem mach steruen mit mijn alre liefste kint. Nu soe hebt ghi beroeft die warelt hoer schijnsel, my van mynen soen ende van mijn blijscap ende sueticheit. Mijn leuen sterft. mijn heyl vergaet. mijn hope wort ghetoghen vander
117r aerden. daer om leeft die mueder nae haer soen in rou- // -wen. O onsalighe doot du en spaerste mijn kint niet. waer om en wil my nv mede niet sparen. Het waer my onsalighe ende ongheuallighe mueder nv seer suet dat steruen maer die begheerde doot wijket van my. het waer my beter den doot te steruen dan te leyden een leuen des doots. O lieue soen ende guedertieren kint ontferme dijnre mueder ende hoer mijn ghebet die alle creaturen guedertieren biste ende neemt my by dy in den cruce op dat ick nae den doot altijt mit dy mach leuen. My en is niet zueter dan dy om te vanden (*sic*) ende aen den cruce mit dy te steruen ende my en is niet bitterer dan nae dynen doot te leuen. O mijn vader mijn

1. Achter *groten* letters doorgehaald, onleesbaar.

117v brudegom o mijn lieue // soen du biste my alte wreet ende ongenadich. Ick worde ghelaten van mynen vader. ghesceiden van mynen brudegom. onghetroest van v mijn kinde dien ick sye steruen. O mijn soen wat sal ick duen. alreliefste kint waer sal ick gaen of waer sal ick my wenden of keeren. mijn solaes guedertieren soen wie sal my raet of hulpe gheuen. O mijn alre gheminste heer alle dinck bistu machtich ende en wilstu niet dat ick mit dy sterue soe laet my doch achter enighe raet ende troost mijn alder liefste kint.

Hier wort maria gheuraecht aldus. O ghebenedide mueder *maria* hoe hebdy die macht datstu aldus staetste onder den cruce. hoe moghen v voeten v
118r draghen. Doe // antwoerde sy ende seide Dat was ouermits hulpe des heylighe man sinte *ian* ende ander vrouwen. mijn susteren ende *maria magdalena* die hilden my staende Tot welken sy haer keerende seide. O mijn alder liefste vrienden is dit mijn soen die aldus sterft aen den cruce Hoe mach doch dit wesen. Minen soen is coninck der glorien waerom is hy aldus ghecroent mit doornen. Hy is dat schijnsel der enghelen. hoe is hy aldus mismaect. Mijn soen en misdede nye mensche ende hoe is hy nv aldus wreedelick ghewont. Ende die nye sonde en dede hoe is hy hier an den cruce ghehanghen. O mijn wtvercoren vrienden segt my is dit mijn //
118v soen hebt ghy leet of lyden ghehadt van uwen kinderen soe weest doch nv mit my te lyden. ick en gheloef niet dat v lyden soe groot is gheweest als mijn lyden nv is. Ende sy keerde haer tot *mariam* haer suster ende seide. O mijn lieue suster *maria* is dit ymmer mijn kint die aldus sterft an den cruce in deser pyne. merct wel an. Maer *maria* haer suster van groten rouwe en mochte haer niet antwoerden mer sy[1] namse in haer armen ende bescreyden beyde ons heren bitteren doot. Ende onse lieue vrouwe keerde haer totten ioden ende seide. O brueders, minen soen die ghi ant cruce hebt gheset. waerom hebt ghi hem gedoot En weet ghi niet dat hi v
119r brueder is van minen vleysch ende bluede // gheboren? wat heeft myn soen v ye quaets ghedaen dat ghy hem al dus veel pynen anduet? Hy en misdede v nie. waerom spaert hem doch om die rouwe sijns mueders die anders gheen kint en heeft dan hem ende doot ghi hem sie doot die mueder mitten soen, want ick en begheer sonder mijn kint niet te leuen. weest doch nv te vreden mit mijn lieuen soen ende wilt ghi hem ymmer dooden soe doot my mede. Ende dese woerden sprekende keerde sy haer weder tot haren soen ende seide. O mijn lieue kint ghedencke den rouwe dijns mueders die sy heeft in haer harte die dy sonder sonde ontfinck. sonder swaerheit droech ende sonder alle wee baerde ende mit alder
119v naersticheit opuoe- // -de. O sprack *maria* lieue kint waer sal ick gaen. wat sal ick duen. wie sal my troesten. wie sal my ghesellich wesen nae dat ick v verliese. o mijn kint o mijn lieue soen. alle ander menschen bistu vry

1. Na *sy* staat *ma*, doorgestreept; wel schrijffout voor het volgende *nam*.

ende milde van woerden ende van wercken maer my biste nv alheel vreemdt Du bidste voer die dy crucen verghifnisse van dynen hemelschen vader. ende den moerdennaer beloefstu dat paradijs maer van dijn arme mueder en hebstu gheen beweghen.* Nu spreect maria totten enghel gabriel die de boetscap haer brochte ende seit O *gabriel* enghel gods waer is nv dijn gruete die du my brochte doe du seideste *Aue.* dat is sonder
120r wee. Sich nv // en heb ick anders niet dan alle wee. Du seideste. vol van gracien. ende nv ben ick vol van allen lyden meer dan ick segghen mach ende mijn siel is bedroeft totter doot. Du seideste. die here is mit dy Sich hoe mach hy nv wesen mit my die my sijn mueder heeft achterghelaten ende hanghet hier an den cruce seer droeuich. Ende du *elyzabeth* seideste. ghebenedijt bistu bouen alle wyuen. daer ick nu bin vermaledijt bouen allen vrouwen. Ende du seideste ghebenedijt is die vruchte dijns lichaems. Sich nu die vrucht mijns lichaems hoe dat hy wordt vermaledijt van die bose ioden ende van den prinschen der priesteren.

Ende als sy aldus stont onder den cruce weenende ende screyende soe
120v hadde sy // mit haer kint gaern ghenagelt gheweest an den cruce begherende te wesen mitten lichaem daer sy was mitter harten. Ende doe die mueder sach haer lieue soen in eene nauwe stede staen ende benauwet mit anxte des doots doe worde sy ghequetset mit dat swaert[1] symeonis dat welcke haer harte doergraefde. Ende sy en mochte hem niet ommeuatten want hy zeer hoeghe verheuen was an den cruce maer sy ommeuinck dat cruus alsoe dat noch die ridders noch die vrouwen en mochten haer daer aftrecken. Doe sprack sy ende seide. En wilt my vanden cruce niet trecken maer neemt my bedroefde mueder ende [cruytse[2]] cruustse totten
121r voeten // haers soens. Ende voert seide sy tot den cruce + O wreede cruyce die my beroeft hebste van mynen soen ontfanct my mede alstu mijn lieue kint ontfanghen hebste opdat ick hem ommeuatten mach ende dat hy in mynen armen sterue als hy in dy sterft. Hiernae soe sprack die bedructe mueder totte. doot ende seide. O bittere doot en wilt my nv niet sparen want gy mijn wtuercoren soen ghedoot hebste. wanttu soudeste my nv sueter wesen dan my ye dat leuen was of ye creaturen in dit leuen wesen mochten want hy is dat leuen mijns siels Doe sprack sy totten
121v apostelen ende riep mit luder stemme als sy alderluuste mocht ende // seide Waer sydy nu *pieter* ende thomas die mit mijn kinde woude steruen? Waer sydy alle ander apostolen? Seker sy zijn al te samen wech ghelopen ende die bedructe mueder blijft alleen in den rouwe. Ende mit desen woorden hief sy haer handen tot haren soen ende seide O mijn wtuercoren kint gheeft doch nv dijn bedructe mueder een troestelick woert of haer harte dat sel bersten

1. De *e* van *swaert* doorgestreept, daarboven andere *e* geschreven.
2. *cruytse* doorgestreept.

Als doe die suete ihesus sach sijn bedructe mueder in alsulcker bancgicheit soe sijn alle sijn crachten beruert ende en mocht hem nv niet langher onthouden. ende oeck sach hy op sijn discipel die hy minde dien hy sach
122r staen screyen. Ende hy sprack tot sijn bedroefde mueder // ende seide *Wyf sich dyn kint* Hier spreect *Crisostomus* O guede *ihesu* hoe moechstu dijn suete mueder die dy alsoe suetelick hadde gheuoet ende alsoe mildelick ende dicwijl haer maechdelike borsten hadde ghegeuen te suyken. alsoe onminlick toe spreken. Seker ick gheloue dattet gheen tijt en was die bedroefde mueder mynlick toe te spreken want hy wist wel had hy haer minlick toe ghesproken haer gebenedide maechdelike muederlike harte soude ghescoert hebben. Daer om seide hy. mulier. dat is vrouwe. of het is te segghen alsoe veel als een weeke lucht. of hy segghen woude.
122v Du biste nv seer weeck ende cranck ende tot screyen ende // droefheit gheneycht aldus en wil ick v niet meer bedrouen. want ick weet wel dat ghy niet meer nv en moecht wesen of lyden. waerom mijn alder liefste weest doch te vreden want ghy weet wel dat ick daer om quam ende ghecomen bin in dese warelt ende mijn menschelike natuer van dy ontfinck op dat ick die warelt ouermits mijn pijn des cruces soude verlossen. Hoe souden die scriften anders veruolt worden. du weetste wel dat ick storuen (*sic*) muet om dat menschelike gheslachte te verlossen ende des derden daechs weder om te verrysen ende mijn discipulen te openbaren.
123r Doe riep die bedructe mueder totten menschen ende seide O // ghy menschen ghedencket doch mijn onnoesel kints doot ende mijn rouwe Ende daer nae seide onse lieue here *ihesus christus* tot sijn discipel die hy minde dat was sint *ian.* Sich dijn mueder. Ende hy nam die bedroefde mueder maria in sijn bewaringhe ende hy diende haer trouwelicken alleleens oft sijn eyghen mueder hadde gheweest.

Ende van die sexte tyt[1] wast duyster ouer al die warelt tot die noen tijt. Want die natuere en mochte niet aensien noch lyden dat onghelijck haers sceppers. waer om soe heeft die son haer schijnsel ontoghen ouermits medelyden hoers sceppers ende oeck omdat sy die sonden ende boesheit //
123v der quader menschen niet en soude aensien

Ende omtrent die noentijt soe riep die heer mit luder stemme ouermits grote pijn ende bangicheit segghende *Mijn god mijn god waer toe hebdy my ghelaten.* Alleleens of hy woude segghen O vader nv soe ondersoeck ick dat ghi die mensche soe zeer hebt ghemint dat ghy my altemael hebt te voren ghegheuen. Hy roept daer tweemael mijn god op dat hy daerdoer soude te kennen gheuen die groetheit sijns pijnen. O mensche aenmercke mit wat iammerliker kermen mit wat deerliker suchten. mit wat groter weenen dese stemme is ghegaen wt die mont dijns salichmakers *ihesu*
124r *christi.* Hy // roept hem ghelaten te wesen want hoe wel datter veel men-

1. 3 à 4 woorden doorgestreept, waarschijnlijk: *van die sexte tyt.*

schen veel pynen voer god almachtich hebben gheleden. sy hebben nochtans troest ende lichtenis van hem ontfanghen maar god die vader heeft sijn enige soen altemael laten betrecken ende heeft hem soe veel laten lyden als hy mochte. Seker hy heeft oeck meer gheleden dan hy mocht want het waer onmoeghelick dat hy geleden soude hebben dat hy leet ten waer saeck dat sijn godlickheit hem hadde onthouden. want alsoe iammerliken was hy ghepynicht dat hy niet die sone gods maer een viant gods scheen te wesen. Och hoe wel mochte hy nv segghen. Ick lyde grote
124v pijn in mijn vleysche in mijn harte ende // in al mijn leden. Siet ende aenmerct of daer lyden is of mach wesen als mijn lyden is.

Bernardus die spreect daer in die persoen des ghecruusten heers segghende O mensche sich wat ick om dy lyde. sich wat pyne datter mach wesen soe groet als die pijne mit welcken ick worde ghecruyst. tot v soe roep ick. want voer dy soe sterue ick. siet die pijn die my wort aenghedaen. siet aen die naghelen mit welcken ick bin doer ghegrauen. ende hoe wel dat die pijn van buten is aldus groet. van binnen is sy nochtans veel swaerer. als ick sie dat ghy zijt alsoe zeer ondancbaer. Och hoe droeuich ende
125r bedruct is gheweest die mueder *maria* als sy haer // ghebenedide soen aldus ghepynicht ende ghelaten heeft ghesien. Wye isser doch die daer niet en soude screyen die de[2] mueder christi in alsulcker bangicheit waer siende. Wye isser doch die daer niet en soude wesen bedroeft die daer die bedructe mueder waer aenmerckende aldus begaen wesende mit haer gheminde soen. Waer om o mensche wilt doch nv hertelicke te lyden wesen mit die bedruckte mueder ende haer lieue kint op dat ghy van hoer in der[3] hemelscher glorie moecht worden ontfangen ende mit hoer ewelick verbliden ende wilt v voertaen niet lastelicken laten duncken te wesen dat
125v ghy een weynich of niet duet of lydet want // al dat gheen dat ghy duet ende lydet is weynich of niet medallen bi dat *ihesus* ende *maria* hebben ghedaen ende gheleden. waer om wilt hoer voert aen mit ghenoechten dienen ende mit hoer altijt te lyden wesen op dat ghy alsoe ten laetsten moghet vercrighen dat ghi begheert.* Daer nae soe riep die ghebenedide heer *My dorst.* Hier spreect die honichuloeyende leeraer *bernardus* ende seit O lieue heer wat dorst ghy Ghy draecht een doorne croen op v hooft ghedruct ende van v cruce ende dyepe wonden swighet ghy ende alleen soe roept ghy deerliken om drincken segghende. my dorst. O alder guedertierenste heer *ihesu christe* wat dorste ghy doch. Seker mijn verlos- //
126r -singhe ende mijn salicheit ist die gy dorst. Ende hoe wel dat ment aldus mach beduden dat hy die salicheit der zielen heeft ghedorst nochtans in der waerheit heeft hy grote smarteliken dorst gheleden. want van binnen was hy altemael dorre ende droeghe ouermits oueruloedicheit des bluets

2. Hs. *dē*
3. Achter *der* nog een letter, doorgestreept.

dat wt sijn ghebenedide lichaem was gheuloyet. O suete mueder *maria* siet tot wat groter armoe die soen gods ende v lieue kint is ghecomen Siet die gheen die den enghelen is gheuende een dranck des salicheits ende des vertroestenis. die den menschen is gheuende een dranck des salicheits ende des (*sic*) verlossinghe die is ouermits groten dorst zeer //
126v ghepynicht. Och hoe heeft dit woert ghesneden doer dat harte des reyne maghets *maria* die welke hoorde haer lieue kint mit luder stemme ropende ende begherende drincken ende sy en hadde niet waer mede sy zijn dorst mochte verdriuen, waer om soe heeft sy wel moeghen segghen. O mijn wtuercoren soen mijn lieue kint mit alsulcker armoede bin ick ombeuanghen als dat ick niet mit allen tijtlics en hebbe noch yet soe veel als een weynich simpel waters waer mede ick uwe heylighe tonghe mochte lauen.

Als dan die bose menschen hoorden dat hy drincken was begherende soe hebben sy die suete heer noch meer willen quellen alleleens of sy hem
127r niet ghenoech spijts had- // -den ghedaen. Waer om soe sijn sy toeghegaen ende hebben hem ghegheuen te drincken azijn mit galle ghemenghet op dat sijn tonghe niet en soude wesen vry sonder pyne. Ende als die suete *ihesus* den zueren azijn ende bittere galle was smaeckende soe en heeft hy se niet ghemoeghen ende heeft sijn mont daer of getogen ende heeft gheropen segghende *Het is al volbrocht.* Dit is een corte redene maer daer is veel in besloten. want al dat gheen dat van den raet des heylighen drieuoudicheits was ingheset. al dat gheen dat den heylighen patriarcken ende voervaders was beloeft. al dat gheen dat van den propheten was
127v gheprophetеert. al dat gheen dat in die scriftueren was beslo- // -ten. al dat gheen dat daer noetruftich was tot onser salicheit dat .....[1] daer altemael volbrocht. Waerom soe mocht hy nv wel segghen. O mijn hemelsche vader die ghehoersaemheit die ghy my hebt beuolen die heb ick nv volcomelicken volbrocht. ende al dat gheen dat v vaderlicheit noch meer belieft dat wil ick gaern volbrenghen. maer ick hebt nv al volbrocht dat van my ghescreuen staet. Daer om lieue vader belieftet v soe roepe my weder in uwen schoet. Die vader sprack tot sijn wtuercoren soen. O mijn gheminde soen coemt weder tot my ende in mynen armen sal ick dy mynnentlike ontfanghen. O mensche sich hoe dijn heer nv
128r beghint te steruen // ende leyt sijn hoeft nv op die een syde ende dan op die ander syde ende sijn crachten ontgaen hem altemael. Ende als hy voelde dat sijn heylighe ziel onder sijn crancke lichaem niet langher en mochte bliuen soe riep hy mit luder stemmen segghende. *Vader in dynen handen beueele ick mynen gheest.* Ende neder slaende sijn hooft gaf hy zynen heylighen gheest.

O kersten mensch o deuote ziele. valle nv neder in een afgront van

1. Onleesbaar. *Was?*

bitteren mededoeghen in bitteren berou dijns hartes ende dencke dattu biste die saeck van desen bitteren doot dijns heren ende dijns gods. Och wat droefliker scheiden is tusschen die ghebenedide soen ende sijn be-
128v dructe mueder. Seker gheen harten en // moghen dat wtspreken ofte bedencken Ende aenmerct nv o deuote harte die woerden des heylighen vaders *Augustynus* die hy spreect in die persoen christi segghende aldus O mensche ouerlegghet wat ick al voer v hebbe gheleden. als ghy daer waert een viant mijns hemelschen vaders soe heb ick hem versoent mit mijn doot voer v. als ghi waert dwaelende als een verdwaelt scaep soe heb ick v ghesocht ende op mijn scouderen ghedraghen. ende ick hebbe v mijn vader weder gheleuert. myn hooft heb ick om uwen wille mit een doornen croen laten croenen. mijn handen ende voeten heb ick
129r mit plompe naghelen laten doerslaen. mijn bluet heb ick voer v ge- // -stort. mijn ziel heb ick voer v gheset op dat ick my mit v soude vereenighen ende ghy scheydet v van my. coemt noch ende keert v tot my. ende ick sal v mynlick ontfanghen. O mensche en wilt daer nyet traech wesen noch niet langer toeuen. mer keert v daer gheringhe tot dese suete heer. Siet zijn hooft neyghet hy neder om v te soenen. sijn armen zijn wtgherect om v te ontfanghen. sijn handen zijn daer doergrauen om v te gheuen al dat ghy begheert. sijn voeten sijn vast ghemaect om altijt by v te bliuen. sijn harte is gheoepent om v lief te hebben. al sijn lichaem is wtgherect om hem seluen v altemael te gheuen. Ende // hierom seit
129v *Augustinus*. Ist saecke dat icket mach segghen soe laet ict my duncken dat die heer soe sorchuoldich is voer die salicheit mijns ziels alleleens als of hy alle ander menschen waer verghetende ende op my alleene waer denckende. Aldus sal hem een deuoet harte mede laten dencken ende den sueten heer altijt dancken alleleens of hy den bitteren doot voer hem alleen hadde gheleden.

Och wat mochte die bedructe mueder duen als sy sach dat hoer lieue kint die gheest ghegeuen hadde. ick gheloeue dat sy verslonnen was ouermits groot lyden ende dat sy van haer seluen was als een die doot is ende dat sy niet spreken en mocht. Wat mocht oeck die lieue discipele
130r *iohannes* duen mit *magdalena* dien // *ihesus* wtuercoren hadde mit onser lieuer vrouwen susteren. Maer sonder twyfel sy waren al te samen vol droefnis ende sy screiden allegader seer bitterlick. Ende want die suete here doot was soe ghinghen die phariseen mitten ghemeen volck te huys. maer die bedroefde mueder mit *iohannes* ende *magdalena* ende onser vrouwen susteren bleuen daer ende setten hoer neder by den cruce aensiende horen heer ende wachtende hulpe van gode hoe dat sy den heer souden moghen of cryghen van den cruce ende begrauen want sy en mochten dat by haer seluen niet duen.

Te vesper tijt

Als dan die bedroefde mueder met haer gheselscap aldus onder den

130v cruce saten seer bedroeft ende // saghen den coninck der glorien alsoe iammerlick doot ende naect ende van allen menschen ghelaten tusschen twee moordennaren hanghen. soe vernamen sy dat daer veel van die boeuen al gheharnast weder wt die stadt quamen om die armen ende beenen te breken der ghenen die daer ghecruyst waren ende te dooden ende of te neemen op dat sy in der groter hoechtijt niet en souden bliuen hangen an den cruce. Doe stont die bedroefde mueder op mit den ghenen die by haer waren ende sy en wisten niet wat sy doen wouden waerom die rouwe ende pijn wederom wort vernyewet bysonder in die lieue mueder ende sy sprack tot haren lieuen soen O mijn wtuercoren soen waer
131r om coemen dese boeuen we- // -der wat willen sy v doch nv meer duen. Hebben sy dy niet ghedoot mijn lieue kint. Ick meende dat sy nv te vreden souden gheweest hebben maer als ick sye sy willen v doot noch veruolghen. O mijn lieue kint ick en weet niet wat ick duen sal ick en mach v niet beschermen noch helpen maer ick sal ghaen staen by den cruce tot dynen voeten ende ick sal segghen O mijn wtuercoren soen bidt uwen hemelschen vader dat dese boeuen v guedertieren sijn ende doe ghinghen sy al te samen screyende totten cruce ons heren *ihesu christi.*

Ende die boeuen quamen als rasende honden mit groter gheluyt ende als sy saghen dat die moerdenaers noch leefden soe sloghen sy hoer die
131v armen ende beenen an stucken ende doodense // ende namense van den cruce ende worpen se haestelick in een kuyle. Ende doe quamen sy tot onsen heer ende die lieue mueder sorchde zeer dat sy haer lieue kint dier ghelijck souden duen waerom liep sy tot die wapenen van oetmoedicheit ende viel op haer knyen mit gheuouwen handen mit screyenden oghen ende badt zeer droeflick ende seide. O myn lieue broeders ick bidde v om den almachtighen god dat ghy my nv doch gheen lyden meer aen en duet in mijn wtuercoren soen. Ick bin sijn bedroefde mueder ende ghy weet wel dat ick nye mijn daghen v heb vertoernt ende heeft mijn kint wat misdaen hy heeft daer nv ghenoech voer gheleden want ghy hebt hem
132r ghecruyst ende ghedoot ende ick vergheeft v altemael ma- // -er laet my slesch (*sic*) mijn lieue kint of nemen ende begrauen. ten is niet van node dat sijn beenen ghebroken worden ghy syet wel dat hy nv al doot is. Och wie mach dit mit droghen oghen ouerdencken ofte hooren Ende sint *ian* ende onser vrouwen susters mit *magdalena* saten oeck op hoer knyen ende screyden bitterliken. Daer nae ghinc een van die ridders die *longinus* hiete die naemael martelaar sterf (*sic*) ende nam een speer ende stack in die rechter syde ons heren *ihesu christi* een groot gat in sijn ghebenedide harte. waer wt ghinck bluet ende water. daer wy mede ghewasschen zijn. Doe die bedroefde mueder dat sach ende hoorde barsten dat harte haers liefs
132v kints doe viel sy in *magdalenen* armen recht of sy doot // hadde gheweest. voerwaer ten was gheen wonder. Als dan sint *ian* die bedroefde mueder aensach soe worde hy beweghen ende nam een muet ende stont op teghen

die boeuen ende sprac. O ghy vermaledide scalcken waer om duet ghy dese grote wreetheit. Siet ghy niet dat die heer al doot is. ofte wildy die mueder mede dooden. gaet wech wy sellen hem wel of nemen ende begrauen Ende alst god beliefde soe ghinghen sy wech. Ende als dese lieue mueder weder tot haer seluen quam mit groter suchten ende kermen sach sy haer wtuercoren soen alsoe iammerliken doersteken. O sich hoe dat bluet ende water daer vloeyt wt die fonteyn dyns salichmakers. ende
133r in deser fonteyne soe // make dijn woeninghe ende blijft daer in als du best moechste op dat du mit dese deuote ghedachte alle quade ghedachten ende fantasien verdriuen moechste. Och merct oeck hoe mennichwerf dat muederlike harte wel is ghestoruen voer waer soe dicke als sy nyeuwe pijn aen haer lieue kint sach. Seker die prophecye symeonis is daer wel volbrocht die daer gheseit hadde. Dat zwaert des rouwe sal doer dijn harte gaen dat welcke nv dicke ghesciet is want al dat haer lieue kint in den lichaem leet dat leet sy in der harten.

Ende doe die boeuen wech waren soe ghinghen sy weder sitten onder
133v den cruce ende sy en wisten niet wat sy duen souden ende sy // en dorsten niet wech gaen ende oeck soe en mochten sy daer niet langer bliuen wanttet auont ende late worde. waerom sy in groter bangicheit waren. O barmhertighe *ihesu* hoe moechdy v wtuercoren mueder in dit grote lyden laten. voerwaer het is tijt dat sy een weynich troestes ontfanghet.

Te compleet tyt

Als[1]) sy dan aldus bedroeft saten onder den cruce soe saghen sy noch veel ander menschen by den wege comen nae den cruce die welcke waren *ioseph van arimathien* ende *nychodemus* die daer brochten instrumenten daer sy den heer mede souden of nemen van den cruce ende oeck soe brochten sy costelike cruyden den heer daer mede te zaluen ende voert te be- //
134r -grauen. Ende als die bedruefde mueder dat vernam soe worde sy een weynich verblijt ende seide. Ghebenedijt sy god inder ewicheit die ons hulpe seynt ende ons niet vergheten en heeft. Doe seide sy tot sint ian. loept lieue kint hoer teghens want sy comen ons te hulpe. Ende sint *ian* liep haestelick ende doe sy by malcanderen quamen namen sy malcander in den armen mit bedroefder harten ende van groten rouwe en mochten sy malcanderen niet toe spreken in lange tijt Ende als sy by den cruce quamen soe boghen sy hoer knyen ende aenbaden den heer deuotelick. Ende daer nae ghinghen sy voert ende grueteden waerdeliken die lieue maghet ende mueder *maria* onse vrouwe ende die ander vrien- // -den die zeer bedroeft waren om
134v die doot des heren. Als dese mannen op onse vrouwe saghen ende op die ander vrienden dat sy soe zeer bedroeft waren soe en mochten sy hoer oeck niet onthouden van bitteren tranen. Ende daer nae sprack *nychodemus* tot die bedroefde mueder ende seide O lieue vrouwe en wilt aldus zeer nyet bedroeft sijn want ghy weet wel dat ihesus v lieue kint dit behoerde

1. Eerste letter van *als* blauw.

te lyden. souden wy mit hem comen in sijn glorie. Doe was die bedroefde mueder wat bet ghetroest omdat hy soe sterck gheloeue hadde Ende alsoe waren oeck die ander vrouwen meede wat best[1] bet ghetroost om der bedroefder mueder willen ende sy hoorden oeck gaern troestelike woer-
135r den. Ende // als die bedructe mueder een weynich was ghetroost soe sprack sy ende seide. O mijn lieue vrienden ghy hebt al te wel ghedaen dat ghy v meester bedocht hebt die v als ghy wel weet zeer lief hadde. ende gheloeft my des, nv ick v hier sye nv dunct my dat ick van der doot opghestaen binne want wy en wisten niet wat wy duen souden. God die heer muettet v loonen. *Joseph* mit sijn vrienden seiden. Waerde mueder het is ons leet dat onrecht ende die doot die v kint ende onse heer is ouerghegaen. Die bose menschen hebben macht ouer hem ghehadt ende wy hadden hem gaern verlost hadden wy vermoeghen. O mochte hem dit weynich nv aenghenaem wesen dat wy nv sullen duen. Ende due //
135v stonden sy op ende bereyden hoer om den heer of te nemen.

O deuote ziele merct wel aen die manier Sy setten twee leders teghens malcander an den cruce. *Joseph* clam op an den rechten arm ende mit groten arbeit soe toech hi den naghel wt ende des ghelijcs toech *nychodemus* den naghel wt van der luchter hant. Doe nam *ioseph* onsen heer in den armen ende[2] quam soe guelicxgens of. O salighe ioseph die daer waerdich biste geweest den heer in dynen armen te draghen. Doe stont die bedroefde mueder op mit opgherecten armen ende verwachtede haer lieue kint. ende doe sy by der rechterhant mochte comen soe namse // die mit
136r groter waerdicheit ende custese mit veel tranen ende suchten. Ende als die naghel wt die voeten was ghetoghen doe namen die geen die daer by waren dat lichaem ons heren ende leydent opter aerden.

Die bedroefde mueder nam sijn ghebenedide hooft mit die scoeuderen in haer schoet Ende *magdalena* nam die voeten daer sy gracy ende verghiffenis van haer sonden by ghecreghen hadde ende sy screiden alte samen zeer bitterliken al die daer waren. Ende daer en is gheen twijfel an dat die bedructe mueder haer enighen soen zeer heeft beweent ende bescreyt meer dan die ander. Och hoe worde dat muederlike harte ghewont doe sy sach haer lieue kint die daer was // dat leuen haerer
136v zielen ouer al soe ghewont ende soe iammerliken mismaect.

Och staet hier by ende staet haer by ende hoort haer kermen ende sich op dat iammerlike aensicht dat schoen plach te wesen bouen alle die kinderen der menschen hoe dattet nv mismaect is van wonden ende van spoch dattet yselick is aen te syen ende den malaetschen is ghelijck. Och wilt duen als die lieue mueder dede die dat ghebenedide aensicht wasschede mit haer tranen. Valle du mit magdalena totten voeten dijns heren

1. In 't hs. *best* doorgestreept.
2. Achter *ende* letter *b* doorgestreept.

ende en laet niet of die te wasschen tot dat dij die heer dyn sonden vergheve. sich oeck opwaert ende mercke die vijf wonden ende bysonder
137r die wonde des // syde die soe wyde is ontloken als een open doere of een poorte die dy opghedaen is wt barnder mynnen op dattu daer ingaen soudeste ende wanderen in der mynnen. Dese wonde heeft hy ghedroghen (!) tot dy van beghinne. Want hoort wat hi seyt in der mynnenboeck daer hy die mynnende ziel toe spreect segghende Du hebste ghewont mijn harte. Dat die mynne hem aldus ghewont hadde dat bewijsde hy wel in dien dat hy is ghecomen wt den schoet zijns hemelschen vaders van den stoel sijnre glorie in desen ellendighen dael der tranen om onsen wille. waer in hy wel bewijsde dat hy van mynnen ghewont was Ende dit was
137v dat eerste wonden daer hy // of seit. Du hebste ghewont mijn harte o mijn suster. Dat ander de wonden daer hy of seit Du hebste gewont mijn harte. dat was in zijnre passien doe sijn harte doersteken was dat een bewijs was der onuerganckeliker mynnen. Nu dan o edele ziel wilt dy seluen ynnichliken tot hem voeghen aensiende hoe seer hy dy ghemint heeft die hem om dy aldus heeft laten wonden. Bidde hem dat hy dijn harte weder wonde mit sijnre minnen op dattu segghen moechste tot hem Du hebste ghewont mijn harte. Och seynde in allen tiden dijn ynnighe ghebeden ende suchten tot hem als trouwe boden die hem segghen dattu van sijnre minnen sieck biste. die welcke ghebeden daer doer den hemel vlieghen
138r als // vuerighe pylen die hem die minne dijns harten kondich maken ende die sellen weder brenghen nyeuwe gracie daer du altoes vuerigher of sulste worden. Aenmerct nv o edel ziel hoe dijn heer ende dijn god doot leyt die dat leuen is der warelt. Aensiet die heylige vijf wonden die alsoe wide ontloken sijn. Sich nv op die een ende dan op die andere ende eertse ende aenbeedse alle daghe mit alre eerwaerdicheit als gy best kunt ende moecht want sy zijn die fonteynen daer du in ghewasschen biste ende daer dy alle salicheit wt comt. Voert sich op die bedroefde mueder in wat groter rouwe dat sy sidt ende heeft haer lieue kint doot in haren schoot.
138v sich sy en hout[2] niet op van tranen claghen ende kermen ende zijn // heylighe mismaect aensicht te wasschen mit haer tranen. Och hoe dicwijl leyde sy haer aenschijn op zijn bluedighe aensichte. Och hoe dicke riep sy tot hem. O mijn alder liefste kint hoe iammerlick heb ick dy verloren. O dat leuen mijnre ziele hoe sal ick sonder dy moeghen leuen. Och du waerste mijn leuen. mijn hoep ende mijn blyscap. och of ic mit dy doot waer of voer dy hadde ghestoruen. Dese ende deser ghelijcker woerden moechstu dencken dat die waerdighe mueder sprack tot haren lieuen soen god ende mensche daer syse allegader mede dede screyen die by haer waren. Dese woerden betaemen v wel o deuote ziel dattu se oeck spreeckes

1. Achter *hout* is iets doorgestreept; onleesbaar.

139r want sonder twyfel // die daer doot leyt is dat leuen dijnre ziele. dijn hoop ende blijscap dijn verlosser ende salichmaker. daer om bliue by die bedructe mueder ende oefene dat sy oefent. valle oock totten voeten mit *magdalena*. want sy en hout niet op van screyen ende die voeten mit haer tranen te wasschen. want sy hadde by die voeten verghiffenisse ghecreghen van alle haer sonden dattu oeck volcomelick cryghen moechste ist dattu dy oetmoedeliken daer toe voegheste.

Als dan die nacht aen quam soe badt *ioseph* onser vrouwe dat sy woude toe laten dat men den heere soude bewinden ende begrauen. Die lieue
139v mueder badt weder segghende Ick en hebbe mijn kint niet le- // -uendich moghen crighenv anden cruce ende nv ick hem doot hebbe en wilt hem my doch niet ontnemen of begraeft my mit hem. Sy sach die wonden in sijn handen ende voeten ende bysonder die wonde in sijn ghebenedide syde die seer wijde ende groot was. ende hier om screide sy sonder ophouden ende sy screide alsoe bitterlick. dat sy al te samen beghonnen mede te screyen die by haer waren. Ende duet zeer laete worde seide sinte *ian* tot die lieue mueder O lieue vrou laet ons toelaten dat *ioseph* ende *nychodemus* dat lichaem ons heren bereiden om te begrauen. want sy mochten daer grote scade bi hebben van den ioden waert dat sy te //
140r laet in die stadt quamen. Onse lieue vrouwe dochte dat sy sint *ian* beuolen was van hoer lieue kint. doe ghebenedide sy hem ende gaft hem mit groten rouwe ouer. Sint *ian* ende *ioseph* mit *nychodemus* bewonden dat lichaem. die lieue mueder hilt sijn ghebenedide hooft in haer schoot dat woude sy bereiden ende bewinden ende magdalena die voeten. Ende doe *ioseph* quam tot die voeten om die te bewinden soe screyde *magdalena* zeer bitterlicken dat sy by nae van haer seluen was van droefnis ende sy had mitten heer gaern ghestoruen had sy gemoeghen. Naemaels soe wyesch sy die voeten ons heren mit haer tranen ende ommeuincse deuotelick
140v mit cussen // haers monts ende bewantse als sy best conde. Ende doe die bedroefde mueder sach dat men nae haer wachtede soe sprack sy ende seide O mijn wtuercoren lieue kint ick heb dy nv doot in mijn schoot. wy hebben soe vriendelick te samen gheweest. ende sonder misdoen hebben wy mitten menschen gheleeft. nochtans sydy gecruust ende ghedoot. v hemelsche vader en woude v niet helpen ende ick en mocht v niet helpen ende ghi liet v seluer „achter" altemael. om die liefte der menschen opdat ghy dat menschelike gheslachtes oudes verlossen. O mijn lieue kint dese verlossinghe is nv mit groter pynen ghesciet. want ghy nye sonde en
141r deedste ende sonder scult den smaedeli- // -ken doot ghestoruen biste. O mijn lieue kint wy mueten nv scheiden ende v hier begrauen. Ende ick v bedroefde mueder waer sal ick gaen of waer sal ick bliuen myn lieue kint als ick v begrauen heb ende hoe sal ick moghen leuen sonder dy. tis beter dat ick hier met v begrauen worde ende ghescietet niet mitten lichaem. mijn ziel sal nochtans hier mit v bliuen. Ende die bedroefde mueder wyesch

doe sijn ghebenedide hooft oueruloedigher mit tranen dan *magdalena* die voeten hadde ghedaen ende cussede hem eerwaerdeliken voer sijn mont ende bewant sijn hooft mit een zweet dueck. Doe vielen sy al te saemen op hoer knyen mit gheuouwen handen. ende mit bitteren tranen baden //
141v sy den heer deuotelick aen. ende doe stonden sy weder op. Ende die eerwaerdighe mueder nam sijn ghebenedide hooft ende *magdalena* die voeten ende sint *ian* mit die ander vrienden namen den here int midden ende ghinghen alsoe totten graue ende leiden hem daer deuotelick in mit veel suchtens ende screyens. ende vielen weder op hoer knyen ende baden hem deuotelicken aen. Ende die bedroefde mueder nam haer ghebenedide doode soen in haer armen ende beual hem ende haer ziele den hemelschen vader. ende doe leyden sy een grote steen op dat graf.

Ende doe *ioseph* mit sijn vrienden weder wouden te huys gaen. seide hy
142r tot onse vrouwe. Mijn wtuercoren warede mueder ick // bidde v om die liefte uwes kindes onse meester dat ghy v wilt veroetmoedighen ende gaen mit my in mijns huys. ick weet wel dat ghi gheen huys en hebt ende aldat icke heb is tot uwen besten wanttet hoert v altemael toe. Och is dat niet deerlick te hooren dat die coninghinne des hemels niet en weet waer dat sy enen nacht soude rusten. Onse vrouwe dede sint *ian* een teyken dat hy hem antwoerden soude. Doe danckede sint *ian* hem zeer ende seide dat hy haer woude brenghen in den berch van syon daer haer lieue kint sijn auontmael hadde ghegheten mit sijn discipulen ende daer woude hy
142v mit haer bliuen. Doe viel *ioseph* // op sijn knyen mit sijn vrienden ende baden den heer aen inden graue. ende mit oerlof van onser lieuer vrouwen ginghen sy thuys. maer die bedroefde mueder mit haer vrienden bleuen noch sitten by den graue. Ende doe die zonne was onderghegaen sprack sint ian tot onse vrouwe. O mijn lieue mueder het is nv tijt dat wy in die stat gaen want ten behoort den gueden vrouwen niet toe dat sy by nachten by der straten gaen. Doe viel die waerde mueder op haer knyen by den graue ende screyde ende weende soe deerliken dattet al suchte ende screide dat by haer was. ende sy seide. O mijn wtuercoren kint wy mueten nv sceiden. Ick muet gaen ende gy sult hier alleene bliuen. Ghy sijt
143r coninck // der glorien ende men hiet my coninghinne des hemels ende ick en weet niet waer ick dese nacht sal rusten. ende en heb van desen daghe noch niet ghegeeten. Ick mach nv wel te recht een weduwe heten want ic al heel achterghelaten bin soe dat ick niet en weet waer ick my keeren sal. O hemelsche vader ick beueel v mijn lieue kint ende mijn ziel die ick by hem laet in den graue. O deuote mensche ghedencket wie ick bin. ende ouerlegt mijns onnoesels kints doot ende mijn rouwe ende hebt medeliden mit my. O hemelsche vader wilt my doch een weynich vertroesten. Ende mit dese woerden ghingen sy wech. Ende doe sy by den
143v cruce quamen soe viel die waerde mueder // op haer knyen ende badt den cruce aen segghende. hier is mijn lieue kint aen ghestoruen. dit is sijn

costel (*sic*) bluet daer hy den mensche mede heeft verlost Ende die by haer waren deden des ghelijcs

Doe ghinghen sy voert. Ende als sy by der stat quamen soe decten haer susteren onser vrouwen aensicht ende ghinghen voer die bedroefde mueder ende sint *ian* mit *magdalena* volchen haer nae. Ende doe sprack *magdalena* ende seide. O waerde mueder ick bidde v wilt my nv verhoren ende gaet mit my tot onsen huyse om die liefte van v ghebenedide kinde. want hy gaerne daer plach te comen wy sellen daer wel wesen. Onse vrouwe wees op sint *ian* waer hy bleue daer woude sy oeck gaen. Doe
144r badt // sy sint *ian* dat hy woude mede gaen. Sint *ian* seide. het is beter dat wy gaen in den berch van syon ende coemt gy by ons soe moghen wy onse vrienden segghen wat daer ghesciet is. doe seide *magdalena*. ick wil mede gaen mit onse lieue vrou ende ick en sal haer niet laten oeck waer sy gaet. Als sy dan in die stat quamen soe quamen daer die deuote vrouwen ende maechden die onse vrouwe kenden ende troesten se. Ende ander guede mannen waren mit haer te lyden daer sy hene ghinck ende screiden segghende. Voerwaer onse heren ende prinschen hebben huden haer lieue kint groot onrecht ghedaen. want god heeft ons veel guets ghedaen doer hem. wee den ghenen diet ghedaen hebben. Ende doe die
144v lieue mueder by dat // huys quam doe keerde sy haer omme tot die vrouwen ende dancktese zeer oetmoedelick mit gheuouwen handen ende die vrouwen screyden seer bitterlicken van grote medelyden. Onse vrouwe ghinck int huys mit haer susters ende *magdalena*. sinte *ian* ghinck staen in die doere ende badt den vrouwen dat sy wouden gaen te huys wanttet laet was ende hy danckese zeer ende sloet die doere toe. Die bedroefde mueder sach hier ende daer ende seide. O mijn wtuercoren kint waer biste ick en sye dy niet. *Johannes* sal mijn lieue kint oeck tavont hier comen. Ende oeck sach sy magdalena aen ende seide. Waer is nu dijn meester
145r die v soe lief hadde. Sy vraechde oeck haer susters. waer is on // se lieue soen. Ende sy screide soe deerliken dat nyemant haer antwoerden mochte van grote medeliden. Och mijn lieue kint is van ons gesceiden mit grote pyne ende verdriet als ghy ghesien hebt ende dat is my die meeste pijn dat wy hem in ghenen dinghen mochten helpen. Sijn discipulen ende al onse vrienden hebben hem ghelaten ende die vader almachtich en woude hem niet helpen. ende hoe gheringhe dat dit is gheschiet hebdy ghesien. Mijn lieue kint worde deser nacht geuanghen. des morghens pylato gheleuert te tercy tijt veroerdelt. ende nv doot ende is begrauen. Och hoe
145v bitter is my dit ouer te dencken. maer hoe veel swaer- // -rer ist hem gheweest te lyden. Hiernae ghinck sint *ian* tot onse vrouwe ende seide. O mijn waerde mueder ick bidde v vriendeliken hout toch een weynich op van screyen ende wilt mit v vrienden een weynich eten want wy noch alte samen vasten. Ende doe beghonnen sy te saemen een weynich te eten maer ten ghinck haer niet ter harten.

Van den saterdach

Des saterdaechs smorghens was die waerde mueder mit sint *ian* ende mit die ander vrienden mit besloten dooren als weeskens achter ghelaten van allen vrienden vol drucs ende lydens malckander niet toe sprekende maer ouerdenckende wat daer ghesciet was. Ende als sy aldus saten
146r be- // -droeft soe wort daer haestelicken gheclopt ende sy worden altesamen zeer veruaert dat welcke gheen wonder en was want sy hoer bescermer hadden verloren. Sint *ian* ghinck by die dore staen ende vernam dattet sinte *pieter* was ende seyde O lieue mueder. het is *pieter*. Onse vrouwe sprack Lieue kint duet hem haestelick op want ick weet dat hy in groote vreese is. Ende doe sinte *pieter* in quam viel hy op sijn knyen ende screyde zeer bitterlicken hy sloech voer sijn borst hy wranck sijn handen hy tooch sijn haer wt sijn hooft ende hilt hem soe qualiken dat hy nyet een woert en mochte spreken. voerwaer ten was gheen wonder. Ende die ander
146v discipulen quamen nv // een nv twee dan drie dat sy nae alle vergaerden al screyende. Nae soe begonnen sy te spreken van hoer alre liefste meester ende suete heer. Sinte pieter seide. Ick scame my soe zeer dat ick mijn heer ende mijn god versaect hebbe die my soe lief hadde dat my niet en lust te leuen ende ick bin waerdich die ewighe verdomenisse ende ick en bin niet waerdich dat ick in die teghenwoerdicheit van mijnre lieuer vrouwen sal comen. Ende deser ghelike seiden oeck alle die ander discipulen. Onse vrouwe die vertroestese ende seide. Myn lieue kinderen ghy weet wel dat mijn soen v meester hadde v lief ende hy heeft ons ghelaten als weeskens maer ick gheloef vastelick dat hy ons niet vergheten en //
147r sal ende wy sullen hem cortelick weder hebben ende hy sal ons alle scult vergeuen. Het was die verhenghenisse sijns hemelschen vaders dat die bose menschen macht in hem souden hebben daerom wilt niet verstoert of verslaghen wesen. Doe seide sinte *peter*. het is alsoe als onse vrouwe seit want ick was met alsulcke anxte beuanghen in cayphas huys dat ick niet en gheloefde dat ick wech soude moghen comen daerom versaecte ick hem. want ouermits vreese en dochte ick niet op dat gheen dat hy my te voren hadde gheseit. *Magdalena* vraechde hem wat die meester te voren hadde gheseit. Sinte *peter* antwoerde. Ick hadde gheseit dat ick mit hem
147v steruen woude ende hi seide // eer dat die haen crayet salstu my versaken ende alsoe ist ghesciet. Ende die here seide ons veel guets in auontmael (*sic*). Onse lieue vrouwe seide. wat leerde v mijn lieue kint int avontmael. Sinte *pieter* scaemde hem veel te seggen maer hy dede sint *ian* een teyken dat hijt segghen woude. Ende sint *ian* verteldet onse vrouwe al wat daer ghesciet was. Daer nae vraechde sinte *pieter* mit groter scaemte van dat lyden sijns meesters, ende sint *ian* seyde hem al die versmaedenis ende pijn ende doot die hem die ioden anghedaen hadden. Die bedroefde mueder sat daer int middel van hem allen ende seide. O mijn lieue kint hoe iammerliken heb ick dy verloren Ende die apostelen hilden hoer seer

148r qualiken ende by son- // -derlinghe sinte *pieter.* ende sy seiden Och hoe iammerliken ende scandeliken hebben wi onsen meester ghelaten ende sy screiden altesamen sonder ophouden ende saten mit besloten doren van groten anxt. Dencket hoe dat die coninghinne des hemels ende vrouwe der aerden mit die princen der heylighe[1] kercken sitten bedroeft ende en weten niet wat sy sullen duen. Maer die ghebenedide mueder was altijt onuerstoert in der zielen want sy wiste wel vastelick dat haer lieue kint opten derden dach soude op verrysen van der doot ende haer openbaren. *Hoe dat onse lieue heer hem openbaerde sijn lieue bedroefde mueder nae dat hy verresen was van den bitteren doot.* //

148v Des[2] sonnendaechs smorgens seer vroe quam die ziele ons heren *ihesu christi* mit groter eerwaerdicheit mit veel enghelen totten graue ende nam sijn heylighe lichaem weder aen ende ghinck wten graue mit sijn eyghen macht dat het graf toebleef. *Magdalena* ende onse vrouwen susteren baden oerlof van die lieue mueder ende ghinghen nae den graue mit costelike zalue maer die waerde mueder bleef te huys ende ghinck in haer ghebet ende seyde. O guedertieren hemelsche vader ghy weet wel dat die ioden mijn wtuercoren kint tusschen twee moerdennaren hebben ghecruust ende ghedoot ende ick heb hem mit mijn handen begrauen. O barm-

149r hertighe vader gy // moecht my mijn soen ghesont weder gheuen. waerom bid ick uwe moghentheit oetmoedelick dat gy my mijn lieue kint weder gheues. Waer is mijn lieue soen dat hy aldus langhe toeft te comen. och gheeft hem my toch weder want ick en mach niet tevreden wesen eer ick hem sye. O mijn lieue kint wat ist doch dat ghy niet en coemt ghi hebt ymmer gheseit. opten derden dach sal ick verrysen. ende huden ist den derden dach dat ick v mijn lieue kint verloes an den cruce. Daer om mijn lieue soen stant op want dijn doot heeft my zeer bedroeft ende dijn tegen-woerdicheit mach my altemael verbliden. Comt weder mijn lieue kint

149v coemt mijn wtuercoren. coemt mijn enighen (*sic*) // hoep. coemt mijn lieue kint. coemt mijn lieue soen tot dijn bedroefde mueder. Och ic heb desen dach mit soe groten begheerte ghewacht. mijn wtuercoren kint en wilt my niet langer in dit liden laten mer comt toch ende verblijt my. Als dan die lieue mueder aldus in haer ghebet was mit suete tranen soe quam hoer lieue kint *ihesus christus* haestelick by zijn ghebenedide mueder mit witte cleederen mit een blinckende aenschijn zeer vrolike ende ghenoechlick ende ghinck sitten by zijn bedroefde mueder ende sprack haer vriendelicken toe ende seide. Weest ghegruet mijn wtuercoren lieue mueder. Doe sach die lieue mueder om ende seide. Bistu daer mijn lieue

150r kint. Jhesus antwoerde ende seide Ick // ben verresen van der doot ende ick ben nv hier mit v mijn lieue waerde wtuercoren mueder. Doe die lieue mueder haer lieue kint kende doe viel sy van groter blijscap in onmacht

1. Achter de laatste e van dit woord is een letter doorgestreept, wschl. een e of f.
2. De *d* van *des* blauw, lombarde.

maer hoer lieue kint namse in zijn armen ende hiltse dat sy niet en viel. Ende als die lieue mueder weder tot haer seluen quam. viel sy op haere knyen ende nam haer soen alsoe vriendelick in haer armen ende custe hem voir sijn mont ende seide. Weest wellecoem mijn alre liefste kint. hoe ist nv mit v. Die heer antwoerde. Mijn lieue mueder verblijt v want alle lyden ende verdriet. druck ende pijn heb ick in der ewicheit verwonnen. Die gebenedide mueder seide. Ghelooft ende ghebenedijt muet
150v sijn die hemel- // -sche vader die my mijn kint weder ghegeuen heeft. sijn naem muet sijn ghebenedijt ende gheloeft in der ewicheit. Toe stont onse heer op mit sijn lieue mueder ende ghinghen by malcander sitten ende spraken te samen zeer vriendelick ende suetelick Ende onse lieue heer vertelde sijnre waerde mueder hoe dat hy sijn vrienden hadde verlost wt ter hellen ende wat hy die drie daghen hadde ghedaen. Daer nae nam die heer oerlof ende troeste sijn ghebenedide mueder ende seide dat hy sijn ander vrienden oeck mede moste verbliden. Ende die waerde mueder gaf haer lieue kint oerlof. Ende als die mueder weder by die vrienden
151r quam soe sprack sy ende seide O // mijn wtuercoren vrienden ick dancke v al te samen die nv mit my in rouwen hebt gheweest ende ick begheer dat ghy nv mit my weder wilt verbliden want al is mijn droefheit groot gheweest van den doot mijns wtuercoren kints. mijn blijscap is nv wel dusentwerf meerer van sijn gloriose verrysenis want ick heb hem seluen in mijn armen gehadt ende hy heeft my alte wel ghetroest Ende hy sal v al te samen noch oeck mede verbliden ghelikerwijs als ghij wel selt vernemen ende in allen tyden mit hem vroelick sijn ende verbliden. Amen. *Item dese voerscreuen oefeninghe en is niet altemael van den euangelisten be-*
151v *screuen maer deuote harten // moghent aldus deuotelick ouerlegghen ende contemplieren.*

Dirc van Delf[1]

fol. Dit is vanden rouwe ende wee onser lieuer vrouwen ende haer grote
185c claghen onder den cruce.
Die *ewangeliste* sinte iohannes seit dat onder den cruce stont maria die moeder *ihesu* ende ueel ander heiligher vrouwen die wt galileen *ihesum* waren nagheuolcht Ende van hare hauen ende goeden ihesum dienden
185d die hem oec seer bescreyden Ende saghen hem aen ende // onder sijn passien groet misbaer dreuen daer wi van onser lieuer vrouwen gods moeder niet of en lesen Want daer was si te wijs toe ende te scamel. mer die leerres scriuen veel mynliker woerden die si wel mitter herten of mit stillen lippen mochte hebben ghesproken ende der waerheit wel gheliken want

1. Uit hs. K.B. Den Haag 133 F 17. Zie p. 27. – De in het hs. onderstreepte woorden zijn door ons gecursiveerd.

als veel historien segghen. so stont *maria* die moeder gods uoer den cruce tegen sijn aensicht op enen steen die nv tot constantinobel is. daer die tranen noch bescheidelic in openbaren *Ancelmus* seit tot haer aldus o mijn
186a alre[1] goedertierenste vrouwe hoe // menich heet water vloet wtten sueten fonteynen dijnre oghen. doestu dijnen eengheboren zoen saechste als een misdader ghenaghelt hanghende in den cruce dien du van dijnre ontfanghenisse wel kenste te wesen god ende scepper Hoe worden doe dijn moederlike inghedoemten mitten swaerde des rouwen duerslaghen die di betugheden dattu der moederen recht in beuolicheiden tot dinen zoen droechste. Al hadde dijn leden stalen gheweest van starcheit ende dijn herte een dyamant so hadden nochtant dijn leden van iammer weec ende
186b cranc // gheworden Want si daer om onder den[2] cruce viel omachtich[3] ende besweken. Al dedet datse die mynne weder optoech ende begheerde sijn uoeten te reiken nochtant Want dat cruus so hoech was, so bleef alleen haer troeste dat sijt omme begreep

Dit is hoe onse vrouwe totten cruce sprac:[4]

O Du hoghe boem hoe bistu my[5] dus swaerlike totter pinen ghewassen Waer om hebste mynen zoen dus wredeliken van my ghenomen O swaere boem O quastich hout bughe tot mi dijn tacken Ende slapper di ghespannen leden opdat icken eens moeghe leuendich[6] cussen, eer hi van mynen
186c oghen doot wer- // -de ghenomen. of nym my op tot sijnre syden in di mit hem te steruen Want daer wi een van lichaem sijn ende een mynne der sielen syn laet ons een eynde ghelijc wesen der pynen ende des steruens aldus

Dit is hoe onse lieue vrouwe totten hemelschen vader sprac

O Du hoghe weerdighe vader ende god sich neder vanden throen dijnre groetheit mitten oghen der onghemetenre goedertierenheit hoe moechstu dijn een gheboren zoen aldus ellendeliken inder noet des doots hebben ghelaten dien du uoer der morghen starren opganc wt dijnre eyghenre
186d bursten hebbes ghewonnen. Hoe bistu hem nv dus vreemde // gheworden daerstu van seitste opten berghe het waer dijn lieue zoen daer dy seluen wel in behaghes. Waer mede heuet hi teghen di[7] gebruct die dinen liefsten zoen is dinen wil thent inder doot heuet hijse uolbrocht. Daer om o hemelsche vader god alles troests com nv ende wes in sinen liden hem een onderstant ende hulpe

---

1. Na *alre* is het woord *liefste* doorgestreept.
2. *den* is bovenaan de regel bijgeschreven.
3. *omachtich:* eerste letter onleesbaar. Ed. Daniëls: *in onmacht viel.*
4. Alle door ons cursief gedrukte opschriften zijn in het hs. in hetzelfde lettertype als de overige tekst maar in kleiner formaat geschreven en onderstreept.
5. Achter *My* een onleesbare letter, waarschijnlijk met opzet doorgestreept.
6. Achter *levendich* is geschreven en doorgestreept: *makē.* Ed. Daniëls: *mach levende cussen.*
7. Achter *teghen* is bijgevoegd: *di,* bovenaan de regel; g in *gebruct* doorgestreept.

Hoe onse vrouwe totten enghel gabriel sprac

O Du mijn bode gabriel waer bistu mit dinen hemelschen lichte Ende mit dinen suuerliken lachenden aensichte doestu seidste *Aue gracia*. Nu bin ic
187a vol van[1] wee des herten pijn druc // Ende seer. uoer dattu seidste vol van ghenaden. bin ic vol van bitterheiden ende rouwen Voer dattu seidste die here is mitti. sich hi is nv opghehanghen hoeghe van my Voer dattu seideste ghebenedijt bistu inden wiuen Nu bin ick die ellendighe die nv opter eerden bedruct ende ghelaten bin Voer dat my was gheseit gebenedijt is die vrucht dijns lichaems Die is nv mismaect. so datter forme cierheit noch ghedaente in en is. Die glans des ewighen lichts is verduustert. dat spieghel der godheit is besmet. Dat beelde der godheit is als
187b een malaet- // -sche menschen gescapen Wyes beelde mach men desen rouwe geliken

Hoe onse lieue vrouwe tot al den enghelen sprac

O Hemelsche geesten weerdighe enghelen waer is nv die vroechde die ghi welneer dreeft doe ghi[2] die suete melodie songhet inder luchten aldus. Glorie in exelsis deo Ende nv hoer ic dat ghi bitterliken screyt ende weent Segghende. wi willen van deser steden scheiden Waer sidi nv ghi enghelen die mynen zoen inder woestinen dienden Nu laet ghi hem recht oft ghijs niet en kende

Totten ouden vader symeon sprac onse lieue

187c O Du vader symeo[3] hoe waer ist nv gheworden dat my // dat swaert des rouwen mijn ziel soude doer gaen. het[4] gaet nv duer mynen gheest dattet mijn adem wil of sniden Doe du my noemdeste[5] te wesen mijns liefste kijnts moeder doe en uoelde ic anders niet in mijnre herten dan also een roesentwighen bloesel Mer der moederen rechte ende der vrouwen en beuoel ic nv niet. hertserigher pinen persen ende weeuten (*sic*) Ick was doe moeder ende maecht. Nu bin ick die bedrouede weduwe die ye op eerden quam

Totten ioden sprac onse lieue vrouwe

O Bruederen mijns gheslachtes *Abrahams* kijnderen ende ysahels hoe sydi
187d aldus[6] bedocht te doden // die v nye quaet en dede Hi heuet van kynde op onnoselic gheleeft nyemant ghelet noch ghescadet. mer die wijsheit gods v allen ghepredict ende gheleert. die sieken ghesont gemaect. die doden uerwect Ende alle goede onder v bewijst om wat saken. om wat[7] scout is hi in desen cruce ghenaghelt die sympel is van herten ende wel-

---

1. Er staan *wan*, eerste helft van de w is doorgestreept.
2. *ghi* op kantlijn toegevoegd.
3. Sic.
4. Achter *het* staat *soude* doorgestreept.
5. Achter *noemdeste* een woord doorgestreept.
6. *dy* en *al* in kleine letter toegevoegd.
7. Achter *wat* letter doorgestreept.

dadich van handen uolcomen van alre goeder werken ende duechden
Totten wenenden vrouwen sprac onse lieue vrouwe
O mijn ghemijnde lieue susteren hoe ellendich werden wi uerlaten
188a Wanneer sult ghi nv horen sijn sermoenen // Ende meer sijn myılike aensicht vernemen sijn wonderlike teikenen beuolen sijn goetheit ende ghenade. Wien selt ghi nv nauolghen wt galileea, nv en sult ghi niet meer uoer hem sorghen wat sijn cost ende noetruft uoert meer mit sinen iongheren sel wesen v mynne Ende goet doen en moechdi hem niet meer bewisen siet hoe hi nv staet in pinen daer ghy[1] op te rusten plaghet van mynnen des herten O magdalena suster. wie sal nv v sonden uergheven. wie sal v nv meer ontsculdighen. sijn uoeten en moechdi nv niet cussen noch mit //
188b tranen wasschen[2] die so hoech is bouen v mit yseren naghelen inden hout gheslaghen nv doet wel alse die mynen yammer kennen ende helpet my mynen zoen beclaghen *Totten zoen sprac onse lieue vrouwe aldus*
O Du alre suetste kijnt dat mijn herte so herteliken mynnet. Hoe sal ic ym meer scheiden van mynen god. van mynen vader. van mynen zoen. van mijnre sielen brudegom. nv heuet orlof alle guet alle vruechde Wye wort ye aldus ghelaten[3] wie wort ye also bedrouet Wie wort ye aldus
188c bescamet nv slaet op O mijn kijnt dijn ogen ende sich an mijn[4] yammer ende liden ende laet my nv mitti steruen Want hoe mach ic di ymmermeer deruen du en wilste mijn ghebede niet horen nochtant bistu alleen mijn wtuercoren[5]
Doe die suete heer ihesus hoerde dese[6] yammerlike claghe wert hi beruert van hertelike mededoghen. ende hi sloech op sijn oghen ende sachse aen hoe sy mit tranen ende mit rouwen was beuaen Ende hi seyde haer toe van sint ian. Wijf sich hier dijn kijnt ende van dier vren nam se sint ian in sijnre sorghen ende hoeden, die nv wil mach besien wat troest van desen wandel haer mach geschien Si gheeft haer enighe kijnt uoer enen vreem-
188d den. Gods zoen // uoer eens menscen zoen Een scepper der werlt uoer een visscher. Den meyster uoer den[7] discipele Ic meen dat haer aderen des herten daer of te meer van rouwen ontspronghen van den senen Dit is van den seuen droefnisse onser lieuer vrouwen

---

1. Achter *ghy nu* doorgestreept.
2. Achter *wasschen doe* doorgestreept.
3. *Wie wort aldus ye ghelate* doorgestreept, herhaling. Ed. Daniëls: *Wie wart ye aldus ghelaten, wie wert ye also berovet, wie wert ye aldus gescent?* (III A, p. 124).
4. Achter *mijn* 'n woord doorgestreept.
5. Achter *wtuercoren* volgt een sluitteken.
6. Achter *dese* is *suete* doorgestreept.
7. Achter *den* is *visscher* doorgestreept.

fol.
219v Hier begint onser vrouwen clage //

fol. Voert soe ist goedertierlic te gelouen dat onse vrouwe mit claechliker
220r stemmen ende deuoter weninge om die doot haers soens tot god den vader riep aldus, seggende: O almogende vader, bin ic alleen moeder ende en bistu niet des geens die dus wee is dijns enichs soens? ewige vader, waer om laetstu mi alleen wenen, die niet alleen soenlike bescouwinge tot hem ontfangen en hebbe? waer om, alre heilichste vader, waer is dijn minne die du opten berch wtsprakes in tegenwoerdicheit sijnre discipelen, seggende: Dit is mijn geminde soen. Ende is hi nv niet meer dijn soen, omdat hi van den ioden verworpen is, omdat hi van sinen discipel verraden is Ende van den anderen achter gelaten is ende om dat hi mit doernen gecroent is ende int aensicht bespogen is ende dat hun (*sic*) alle sinen
fol. lichaem gegeselt is ende nv mit wreder pinen des harten ende des lichaems
220v gequelt // is? wanttu mit genen medeliden tot hem beweecht en werdes, sel ic alleen ende achter gelaten den soen bewenen dien ic niet alleen en heb beseten. waer om, o alre goedertierenste vader, breecstu mi geselscap die mi di ouermids den heiligen geest in hilic aengenomen hebste in der baeringe eens soens, of bistu onbeuoelike om dattu biste almogende oftu, die ouer al biste tegenwoerdich, en siestu niet aen die versmadenis ende die herde smerte sijns herten ende die alre welixste wonden sijns lijfs, die welke dijns soens persoen lidet in sijn aengenomen natuer ende of die
fol. natuer mijn is en is die persoen niet dijn?[2] // o heilige vader, en wilt niet
221r verhert worden, mer verselle di mitter alre droefster moeder die welke du tot noch toe hebste geuonden in den dienste dijns soens als een trouwe dienst maget ende op welke du hebste wtgestort die inwendige lede dijnre minne.

o maria, in een oghenblic tijts lanc heb ic di gelaten ende mijnre groter ontfermenis sel ic di troeste. En begripe mi niet, alre liefste, dattu mijns soens doot alleen bescreies op eertrijc want ouermids mijn gauen bis du
fol. alleen goet, alle die ander sijn quaet // ouermids haer eygen sonden
221v Ende daerom en konnen si geen medeliden minen enigen soen hebben, niet wt gebrec van mi Mer wt hore eygenre misdaet. Mer want van mijnre godliker natueren gesceiden is compassie dijns wenens, soe sel ic dat veruullen in die creatueren die mi onderworpen is welke altemael mitti

1. Zie p. 31.
2. Hs.: na *dijn* volgen in het hs. een 12tal regels doorgestreept schrift. Zij zijn een herhaling van wat hier volgt: *O heilige vader..... to hebste* en van de voorafgaande regels *inder baeringe..... soens persoen.*

beweenke (*sic*! *beweenlike*?) stemme sel geuen totten hemel ende sel aennemen een beweenlic doot cleet. Nu, daer om, lieue dochter, sel ic een gebot geuen van dinen ende van minen soen alle der werelt.

O sonne, wort doncker ende clede alle die werelt mit swarten clederen ende verselle di mitter alre geminster mijnre bruut, der moeder mijns bedructen soens, in wenen. O eerde, beue van groten sonden die du drages ende der moeder die vol bitterheiden is, verleen dijn geselscap droefheit ouermids beuen. O steenlike hertheit der creaturen, bouen alle
fol. hertheit berispe die // herde herten die tot medeliden niet en willen
222r beweget werden Ende die van der doot mijns onnoselen soens niet en willen bemorwet warden. o du doot, die wt eygenre wreetheit een verslijnder biste alles leuens, toen dattu medelides mit minen soen[1] welke lede du verslijndes ende doe[1] op dat die oude graue der doder, Op dat alsoe geconfundeert werde der boser menschen sinlike leuen, aldus, goedertieren moeder, dat god die vader sinen gecruusten soen mitti bewenet ouermids die lichaemlike creatueren Ende dat hi di bedroefde moeder soelaes des medelidens geuet. Och, hoe selic wanen dat dat dijn moederlike inwendige leden van nuwes ontwe gebroken worden mit begeerten des medelidens tot gode ende dijns steruenden soens doe du op hem sages wenen die lichten des hemels, die eerde beuoeles beuen onder dijn voeten om die groetheit der sonden. Ende doe du sages die
fol. alre hertste // stenen doer snyden, recht of si mit weenliken stemmen
222v ende sinne van goedertieren medeliden ontfangen hadden, bescreyende den soen gods hangende in den cruus, seker, du moges in di seluen proeuen dattet die moeder wel betaemde ihesum te bescreien die welke die onbeuoelike elementen beweenden.

IC WIL MET GROTER HAESTICHEYT[2]

1. Ic wil met groter haesticheyt
   Van deser werelt sceyden
   Heer Iesus is mijn liefste lief
   Nae hem so wil ick beyden

2. Hi is van bouen neder comen
   Ende hi wilt voer ons striden
   Hi sterf voer ons die bitter doot
   Hi wildet wt minnen liden

1. Hs.: *soen* en *doe* boven de regel bijgeschreven.
2. Zie p. 33.

3. Och lieue heer van hemelrijc
Op v roep ick ghenade.
Helpt mi mijnder sonden quijt
Vergheeft mi mijn misdaden.

4. O siele dat wil ic gaern doen
Maer ghi moet ymmer liden
Ick leedt wel .xxxiij. iaer
Ende al om smenschen wille

5. Ic sach den heere van hemelrijc
Al in Ierusalem riden
Die cleederen werden voer hem ghespreyt
Ende oock die groene risen

6. Als hi weder wt ierusalem ginc
Met alsoe groter smerten.
So volchde hem sijn liefste moeder na
Met so bedructer herten

7. Gaet thuyswaerts sprac hy moeder mijn
Ende weest dijns drucx ghenesen
Ende kiest Ioannem tot een soon
Hi sal v trooster wesen

8. Neme ic hem tot eenen soon
Hoe salt mijn herte gheliden?
Soe en sal ic tot gheender tijt
Mi mogen verbliden

9. Iesus sprac lieue moeder mijn
Het moet ymmer wesen
Den doot die ic hier steruen sal
Daer sal Adam bi ghenesen.

10. O lieue kint moet ymer sijn
Hoe sal ick dat verdraghen
So mach ic onder den cruce staen.
Ende iammerliken claghen.

11. Als si was onder den cruyce ghestaen
Si sach haer kint daer hangen
Haer liep so menigen heeten traen
Al ouer haer soete wanghen.

12. O Iesu lieue heere mijn
Wilt toch mijn siele gheleyden //
Al doer die weerde moeder dijn
Als si van hier sal sceyden

uit: Een deuoot ende Profitelyck Boecxken, ed. Scheurleer, No. CXCVII, p. 230.

VAN LIEFDEN COMT GROOT LIDEN[1]

Dit is de wise / ghelijck alst beghint.

1. Van liefden comt groot liden
Ende onder wilen groot leyt
Het minde die maget // Maria
Den Gods soon wel ghemeyt
Si minde hem seer / si hadde hem lief
Als si hem sach in liden
p. 75 Si en conde gherusten nyet.

2. Maria was in liden
Si ghinc eenen droeuen ganc.
Tot Hierusalem voer die poorte.
Die si ontsloten vant
Daer sach si comen haers herten lief
Met eenen cruce gheladen
Als een verbannen dief

3. Met weenentlijcken oogen
Dat si hem ane sach
O my sprac si doen eylacen
Is dit den droeuen dach
Die van my is gepropheteert
Dat mijn hert soude doersniden
Dat wreede bitter sweert.

4. Iesus sprak o moeder
Ghegroet so moet ghi sijn
Dit cruys dat moet ick draghen

1. Zie p. 34.

En liden voer hem die pijn
Dat Adam mijn knecht heeft verdient
Voer hem so wil ick steruen
Het was mijn beste vrient

5. Nu ben ick hier alleyne
Een moeder onghetroost
Ick sie hem in groten liden
Den Gods soon alder hoochst
Ic min hem seere / ic heb hem lief
Mocht ic hem helpen draghen
So en waer mijn liden niet.

6. Ghi en sijt daer niet alleyne
Sprac een engel wten throon
Ick ben een bode tot v ghesant
Wel edel maghet schoon
Mijn heere heeft mi tot v ghesant
Dat ick v soude troosten
Ick en weet oft ghi hem yet kant?

7. En soudick hem niet kennen
Ick kenne hem badt dan ghi.
Ick sach hem in sijn liden
Dies lijdt mijn herte pijn //
Sijn armen sach ick wt recken
Ende aenden cruyce slaen

8. Ick heb hem horen roepen
Tot sinen vader inden throon
Och willet hem vergheuen
Sij en weten niet wat sij doen
Ontfermt v ouer der menschen schout
Daer ick den doot om steruen moet
Al aen des cruycen hout

9. Die engelen songen schone
Al inden hooghen throon
Die alder bedroefste moeder
Stont onder des crucen boom.
Die moordenaar riep ontfermelijck
O heere wilt mijnder ghedencken
Als ghi coemt in v rijck.

10. Iesus verblide hem seere
Al in des moordenaers roep
Hi keerde hem wederomme
Met eenen sachtmoedigen moet
Hi sprac o vrient sijt dies wijs.
Ghi sult heden wesen
Met mi int paradijs

11. Hi sprac tot sijnder moeder
Daer hi aent cruyce hinck
Met weenentlijcker stemmen
Och vrouwe siet hier v kint
Ioannes lieue discipel mijn
Siet die bedroefde moeder
Want die beuele ick dy.

12. Sijn leden begonden te beuen
Hi was seer onghedaen
p. 76 Die doot street tegen dat leuen
So begonste sijn herte tontgaen.
Hi riep Hely o vader mijn
Hoe hebdy mi nu ghelaten
In desen allendighen schijn

13. Och alle creaturen
Die God ghescapen heeft
Coemt nu tot deser vren
Met eenen bedroefden gheest
Helpt ons beclaghen den grooten noot
Die hemel ende aerde ghescapen heeft
Die hanghet hier naect en bloot.

14. Die hoghe prince der heeren
Iae mede die hemelsche vorst
Met also heesscher stemmen
Sprack hi / o mi dorst.
Die soete fonteyn diet al versaet
Met edick ende met galle
Wert hi ter stont ghelaeft

15. Die eenighe soon des vaders
Iae mede die hooghe God
Daer die engelsche scaren voer knielen

Is nu der ioden spot
Sij riepen cruyst hem / si maecten iolijt
Ghi en sijt gheen // coninck van Israhel
Ghi sijt vermaledijt

16. Sijn ooghen begonsten te weynden
Die minne bewees haer cracht
O vader daer ghi mi om hebt ghesonden
Dat heb ick nu al volbracht
Sijn stemme was lude ende heesch
Met eene gheneychden hoofde
Gaf God sinen gheest.

uit: Een deuoot ende Profitelyck Boecxken. Ed. D. F. Scheurleer, no. LIV, p. 74–76.

S U S O : Oerloy der ewigher wijsheit[1])

p. 133 ..... Heilige maecht, wi weten wel dat zoe die mensche sinen vrient meer mint ende zoe hem die iegenwoerdicheit siins vrients eerliker, ghenoechliker ende oerbaerliker is, zoe die droefheit te meerder es alse hi van hem ghenomen wordt. Ic gelove zekerlike ende zonder twivel dat die graciose iegenwoerdicheit uws liefs kints ghinc boven alle teghenwordicheit alre sterfliker menschen sonder ghelike in gracien. Segghe ons nu dese heilighe maecht, oft zi horen zone in zelker lieften hadde dat si van hem verbliit ende bedroeft mocht worden. Si come nu in den middelt ende segghe mit eenre levender stemmen tot ons, niet mit den lichame meer mit den gheeste iegenwoerdich: (fol. 115) Die mi oetmoedege dierne overmids sine gracie gheweerdichde te verkiesene tote siinre moeder, die hadde mine herte mit eenre bernender minnen aen hem ghecnocht, alsoe dat miin geest niewerinc dan om hem ende in hem en mochte bliiscepe noch droefheit ontfaen, want in hem besat ic alledinc .Sine minne was mi alle rijcheit. Mine ziele was daer Ihesus was; bat leefde si in hem dan in mi. Den scoensten boven allen menschen aen te ziene was miinre herten ene grote bliiscepe ende sine Godheit aen te scouwene dat was miinre zielen een ghenoechlike zoeticheit. Dat ic om hem peinsde was mi bliiscepe, van hem te sprekene dat was mi een zoete solaes, die zoete woerde uut sinen monde te horen was mi zoeter dan eneghe melodie. Hi was een
p. 134 spiegel miins herten ende eene // aenscouwinghe miinre ogen. Alle hemel-

1. Zie p. 36.

sche ende aerdsche goet quam mi van siinre iegenwoerdicheit. Doen ic minen enen gheboren zone, die een enich scat was miins herten, zoe versmadelike hangen sach mit den moerdenaren ende omme bevaen mit bitterheden der doot, ach hoe onverdrachlike swaer was mi dit te siene; o hoe piinlike ende hoe weenlike was mi dat aen te scouwene. Miin ziele was van zericheden ghepiint, mine moederlike binnenste worden van der pinen gewont ende mit hem storven alle mine lede. Alle miin cracht verloes ic ende mine verstandenesse ghinc van mi ende onghemeten rouwe bevinc mi. Ic zach op waert mit minen wenenden ogen ende sach miin kint hangen ende en conde hem niet ghehelpen. Ic zach nederwaert ende mit groten rouwe sach icse die minen schat ghenomen hadden ende zoe onmenschelike tormenten. O hoe zeer was mine ziele doen bedroeft ende hoe grote was mine zericheit. Mine herte was mi ghenomen, want hiit zelve ghenomen hadde ende deed mit hem ghecruust worden. Ic hadde mine stemme verloren van weenene ende van roepene, alsoe dat ic cume ghespreken conde. Ic viel van rouwe ende van zericheden neder, want ic niet langer ghestaen en conste. Alse ic weder tot mi zelven comen was zeide ic dese oft deser ghelike woerde: O vroude ende bliiscepe miins geests, licht miinre ogen, wilen eer sach ic u mit groter bliiscepe maer nu mit onghemeten rouwe. Ach ach hoe onsalichlike sie ic u hangen. O eeneghe troest miins levens, ic bid u neemt mit u u bedroefde moeder, want ic begeere overseere mit u te stervene. Sonder u en can ic niet gheleven. Miin lieve zone, en laet mi niet, meer neemt mi mit u. Och wie zoe mach mi gheven dat ic sterven moghe voer u. O onverdrachlike zericheit der moeder die dus hore lieve kint verliesen moet, want ic hem sterven sien moet daer miin salicheit ende mine leven aen ghelegen is.

Otto van Passau, Boeck des guldenen throens[1]

fol. 192D Doe maria hoerde dat ihesus hoer eengheboren sone mit groten ropen ende mit bitterliken screyen sinen gheest beval in syns vaders ghewolt ende doe si sach dat hi syn hoeft neyghede an den cruce doe begaf hoer
fol. 193A al hoer crachte ende // beswimede dat ene opt ander ende waert meer crachteloes dan yement bedencken mach En daer na doe die crachten des hilighen gheestes vermoghentlike in hoer quam doe vent sie an mit horen herten te bedencken dat sie van groten rouwen mitten monde niet en conde ghespreken ende claechde dese claghe die *alexander* scrivet in den eersten boeke dat hi ghemaket hevet opter mynnen doer dien die hilighe gheest ghesproken hevet ende dat holt mit hem *bernaerdus hilde-*

1. Zie p. 36 vlg. De verdeling in alinea's is van ons. De in het hs. onderstreepte woorden zijn gecursiveerd.

fonsus ysidorus ancelmus arnoldus ambrosius paulus ende andre leerres die van onser vrouwen marien claghen seer vele gescreven hebben mit eernste. Hi sprect maria in horen eersten gheest bedruct dese claghe.

O ghi alle menschen besiet ende merket ende hoert of yemants smerte groter is dan myne. Wie gheeft mynen oghen tranen dat ic dach ende nacht sonder aflaten screyen moet want alle den troest die ic ye ghewan die is my in rouwen verwandelt, in allen ontroest bitterheit ende hert seer. die ye mensche ghewan of ummermeer ghewynnen mach Alle dese werk helpet my claghen over uwen schonen heeren die nu soe onghestelt gheworden dat hem nyemant en mach bekennen. Alle creaturen helpet my ellendighe moder beclaghen dat u scepper soe unsmaket is gheworden of hi ye recht ghescapen mensche gheworden en waer die schone was boven alle der kynder der menschen Des ewighen godes vroude ende scat is
fol. onschuldelike verraden ende vercoft ende // my is ontvreemdet allen troest
193B Die godlike gherechticheit is vercoft ende veroerdelt in der doet onschuldelike van den sondighen rechteren. Die godlike wysheit is bespot ende versmaet ende ghescat voer een dwaes. Eer ende doecht is seer hertelike ghegheyselt. reynicheit is bespieghen. godes moghentheit is veroetmodighet. die godlike cracht is ghecrenket, die alle creaturen cleet die is ontblottet die coninc des hemels ende der eerden die is mit eenre scerper doernen crone ghecroent. die almachtige god is hertelike ghenaghelt. die alle creaturen spyse in sueticheit ghevet die is in sinen dorste ghelavet mit bittere gallen ende dat ewighe leven is ghestorven voer mynen oghen welcs menschen herte mach alsoe hert syn dattet my niet en helpet beclaghen myns kyndes doet. Die sonne hevet medeliden met my dat sie horen schyn verheft die steene schuerden hem. die grave deden hem op dat die doden daer uutghenghen ende dat cleet des tempels te schoerde. Och ende och bekent ende siet hoe myn leet ende droefheit onsegghelike veel ende meer toevalt. ten waert nye herte soe vol iamers ende bedroefnisse ende smerten noch groter dan alle menschen ye van binnen of van buten gheliden mach.

Och du enighe uutvercoren troest mijns herten ic ghebaerde u teghen vrouwelike natuer in allen vrouden sonder enighe smerte daer om soe
fol. doerdringhet my uwen scerpen doet doer alle myne // crachte. O du suete
193C Godes sone ende myn kint waer om en ghevestu my niet vermoghen te sterven voer u hoe neyghestu my nu dyn ghecroende verserichde ghewonde hovet teghen my dat ic dicke ende menichwerve op mynen borsten gheleyt hebbe dine cracht ende dyn leven is di te male ontweken. Dyn sonnen schinende blenckende fyguer is mit blaeu ende bleecheiden ghemenghet. dyn ghesteernde oghen syn van screyen ende van sweete verblynt. dinen sueten mont is mit gallen verbittert. dine rosen verwighen wanghen syn verbleket. dyn elpenbenen nose is gheswollen. dyn mynnentlike aensichte is alte male mit bloede doer verwet. Och hertelike troest

myns verdorven ghemoets hoe seer claghelic hevet dine suete stemm gheropen ende ghesuchtet ende ghearbeyt thent tot in der doet hoe seer verderflic syn u vergaen alle uwe sinne, daer ghi my mede ende alle die werk soe menichvoldelic ghetroest hebt. Wat heb di onschuldighe sone ghedaen dat ic dat an u liden sal dat die sonders u alsoe iamerlike doden dyn heflike lichaem al doer mertelien ende dyn mynnentlike herte mit enen scerpen speer doer graven.

Sal daer om niet billic symioens sweert doer sniden myn herte myn moet myne ziele ende al myne cracht. Och hoe och ende wee wat pyl ende schutte doerwondet myn bedroefde herte myn ionferlike binnensten
fol. doer sniden ende pinighen waer wert ye groter iamer ende // rouwe
193D ghehoert of ghesien. dat die godes sone van den sonderen ende om den sonderen willen dit liden sal ende wolde alsoe werden doer quellet dat an al sinen lichaem ghene staet gheheel en solde bliven alsoe als ysayas van hem gheprophetiert hevet Sone ende vroude myn scat ende toeverlaet alder werlt. sie hebben u uwe suete leden doerslaghen dyn arme ende aderen ghetoghen ende ghespannen dyn hande ende voete doer naghelt al dyn lichaem ende vleysch doerscoert doergraven doerwondet alsoe seer sonder enighe barmherticheit dat van uwen hovet scheydel tot dat onderste van uwen voeten nerghent stat heel en was O du schone beke die van dinen wonden menichvoldelike gevloyet syn O dynre vergotenre rode robijn dyns bloets dropelen die wyde ghestroyet sijn. Want uut uwen oghen vlieten tranen der barmherticheit. ende uut uwen lichaem den sweet des anxtes met ons des troestes. uut uwen aderen dat bloet der afwasschinghe al der sonden uut uwer siden bloet ende water daer alle hilicheit is in bevestet.

Och my rouwighe moder. my bedroefde moder my verweesde moder want ic u hertelike lieve kynt levendich niet ghehebben en mach. mochte ic doch dan dine dropelen bloets onder myn herte ontfanghen in mynen clederen. dat weer myre alre groetste troest dien ic ghehebben mach. Dyn wel doer ghesacte lichaem datter was sonder enighe ghebreke sie ic an voer my ghehanghen doer ghewont doer verseert doer gheslaghen
fol. doer bevlect. ende sie dat noch cracht // noch leven in hem niet en is.
194A Ende daerom is dine ziele bedroeft gheweest tot inden doet. dat ghi van binnen ende van buten gheleden hebt meer dan enich mensche ye ghedede. Wie sal my nu voert an vroude gheven. wie sal my ghetroesten in mynen leven voel liever waer ic voer u ghestorven dan[1]) sonder u voert meer toe leven. Want alsoe voel hertelike lief ende eengheboren sone lidens ende wonden hebste an dinen lichaem. alsoe veel heb ic ellendighe moder smerten ende wonden in al mynen ghemoede ende in mynre zielen Ende die smerte en sal van mynen herten nimmer meer ontwiken. hent

1. *voer u ghestorven dan:* boven aan de bladzijde toegevoegd.

dat ic myn heyl myne vroude. mijn ghelucke myn toeverlaet weder omme levendich siende werde mit mynen oghen.

Dit scriven alle myn voerghenoëmde hilighen ende meysteren van onser vrouwen claghe ende noch vele meer dat u mynnende ziele billic in ihesus christus liden trecken sal ende oec tot alre andacht te oefenen Dat sprect oec alexander die meyster die men heet nequam over der mynnen boec. Dat onse vrouwe maria die drie daghe mit suchten mit iamer mit groten claghen ende mit wenen ende mit herten rouwe ende mit smerten alre meest bi hoers soens graf bleef in den ghemoede die wile dat ihesus christus ziele was in der hellen bi den olden vaderen hen te troesten ende .....vervrouwen.

Ms. Leeuwarden[1]

fol.
67b Hier begint onser lieuer vrouwen clage[2])
Al hadde onse here *ihesus christus* mennich teiken. ende mirakel gedaen voer den menschen doe hi op eertrike wanderde mer doe die tijt sijns
fol. lidens nakende was doe dede hi een wonderlic // teiken Als dat hi lazarus
68a verwecte van der doot tot bethanien bi iherusalem Daer al die van iherusalem ende diegene die daer om geseten waren of verwecket worden Ende tot hem liepen ende oec doe vele lude in hem geloefden Ende daer om die princen der yoden ende die ouersten van den tempel meer verwoet worden in quaetheiden Ende setten horen raet gemeenlic ende sekerlic daer toe dat si onsen heren wolden doden. Want dat volc onsen lieuen heren helden voer enen waren prophete Ende want dit mirakel een oersaec was dat si insetten onsen heren te doden Daer om plecht men hier dat liden ons heren te beghinnen .op dat die sone godes te meer gheeert worde.

fol. Dus dan soe bleef onse here // in dier stat daer hi doe was twe dage
68b Daer nae seide hi tot sinen iongeren Wi willen weder gaen in dat yoetsche lant Die discipulen spraken Here die ioden wolden di lesten stenen ende wiltu nv daer weder gaen Doe sprac onse here ander werue onder anderen woerden. Lazarus onse vrient slapet mer ic wil gaen ende weckenen van den slape Die iongeren seiden slaept hy soe sal hi gesont werden ende waenden dat hijt gheseit hadde van den natuerliken slaep Doe sprac onse lieue here openbaerlic Lazarus onse vrient is doot mer ic verblide mi van vwer wegen dat ic daer niet gheweest en hebbe mer gae wi nv al daer
fol. Doe sprac sunte thomas totten anderen discipulen Laet ons gaen // mit
69a hem ende mit hem steruen. Doe wanderde onse heer hene ende vant lazarus vier dage doot geweest in den graue Als dan onse heer began te

1. Zie p. 27 vlgg., 174 vlgg. De verdeling in alinea's is van ons.
2. In hs. in rode inkt.

naken den casteel soe hoerde martha seggen dat ihesus quam ende si liep hem tegemuete Ende als si bi onsen heren quam seide si Heer haddestu hier geweest mijn brueder en hadde niet gestoruen Mer nochtan soe weet ic wal wat ghi van gode bidt dat sal al gheschien Doe seide onse heer Martha dijn broeder sal weder opstaen Martha antwoerde weder Ia heer dat wete ic wal dat mijn brueder sal weder opuerrisen in den lesten dagen als alle menschen verrisen sullen Onse lieue heer sprac weder Ic bin die
fol. opuerrisenisse ende dat leuen Soe // wie in mi gelouet al waer hi oec doot
69b hi solde leuen. Ende mede seide onse lieue heer Martha geloefstu dat Ia sprac si Ic geloue here dattu biste die sone godes ende gecomen in deser werlt Doe liep martha voer te huus van onsen heren ende quam tot maria magdalena hoere suster ende sprac Suster die heer is hier bi ende hi roept u Doe stont maria magdalena op mit haeste als si dat hoerde ende ghinc buten tot onsen heren Want hi en was noch niet gecomen in dat casteel Ende daer waren gecomen veel ioden van iherusalem die hoer vriende ende mage waren om die susteren te troesten van horen doden brueder Ende als si sagen dat maria aldus en wech ghinc seiden si Siet nu lo- //
fol. -pet si totten graue om te bescreyen horen brueder Ende si stonden op
70a ende volchden hoer nae Ende als maria doe quam bi onsen lieuen heren doe viel si neder op der eerden voer sine voeten mit groten screyen ende droeffenis ende sprac doe oec Here hadstu hier geweest mijn brueder ende waer niet gestoruen Ende als onse lieue heer sach dat maria screide ende die ander ioden mit hoer Doe wert hi verscricket in den geest van bynnen ende wert beuende ende alte seer mit hem screyende Doe spraken die vrouwen van iherusalem ende die ander yoden Siet hoe seer heuet hi hem gemynnet dat hi screyet om sinen doot Doe sprac onse lieue heer
fol. waer hebdi hem geleit Si seiden. Heer comet hier ende // siet dat Ende
70b doe wert onse heer vele seerre bedroeft Ende hi quam totten graue doe sprac hi boert op den steen van den graue Doe sprac maria ende martha Here wat wildi doen mijn brueder stincket ende heuet vier dage inden graue geweset Doe sprac onse heer Martha en heb ic di niet geseit ist dat ghy gelouet ghi sult die glorie godes sien Doe buerden si den steen of Ende onse lieue heer sloech sijn ogen op in den hemel en seide Vader ic dancke di wanttu mi altoes gehoert hebste ende ic weet wel dat ghi mi altoes hoert Mer om dat volc dat daer om staet heb ic dat gesproken op dat si gelouen dat tu mi gesant heuest Ende doe riep onse heer mit luder
fol. stemmen La- // -zarus comet hier wt Ende altehandes quam lazarus wtten
71a graue gebonden mit handen ende mit voeten Doe sprac onse lieue here. Ontbindet hem ende laten gaen Ende si ontbonden hem ende hi genc mitten anderen int huus Ende doe geloefden alle die yoden die daer bi waren ende dat sagen Ende si liepen te iherusalem bynnen ende boetscapten in die stat allen menschen Ende al dat volc liep wt tot bethanien om die dingen te vernemen ende lazarus te sien Ende geloefden in onsen heren

Ende vele menschen quamen tot iherusalem tegen die hoechtijt van paesschen om hem te heiligen Alsoe dat dit myrakel wide gebredet ende geopenbaert wert Ende een geruchte stont op onder den volc van onsen
fol. he- // -ren ende si geloefden seer in hem waer om die bisscoppen ende
71b die phariseen des anderen dages enen raet vergaderden tegen onsen heren wat dat si hem doen mochten op dat hie der doot quame Mer dat vmmer geen geruchte en worde onder den volke Ende si spraken onder malcanderen ghi siet wal dat wi niet en vorderen Dese mensche doet veel teykene Ende alle die werlt loept nae hem ende laten wi hem aldus gaen so sullen die van romen comen ende verweldigen onse stat ende onse volc Doe was daer een ende heite cayphas ende was die ouerste priester des tempels in dien iaer Dese seide ghi en weet niet wat ghi doot Het is beter
fol. dat een mensche sterue dan alle die menschen verderuen // solden Doe
72a sloten si horen raet daerin dat si hem doden wolde (*sic*) als si eerst conden Hier van spreect sunte bernaert O quade raet o bose leiders des volkes o erghe raetgeuers wat ist dat ghi onsaligne doet Waer toe steket v aldus grote quaetheit Wat opset ende ordinancie is dit en is hi niet midden onder v die ghi niet en kent Dessen raet vant cayphas ende wert openbaer Mer want onse heer ontwiken wolde ende alle dinge noch niet veruult en waren soe en wolde hi niet openbaerlic voer hen wanderen Ende ghinc van daer in een woestine in een stat die effrem hete Ende daer soe bleef hi een luttel tijts mit sinen iongeren Opten palm auent
fol. Het was nakende der yoden // paesschen ende veel van den lantscappen
72b clommen op tot iherusalem dat si hem solden heiligen Doe sochten die yoden onsen heren inden tempel ende seiden tot malcanderen Waeromme waendi dat hi niet en comet totten feestdage Want die bisscop had een gebot gedaen soe wie hem vernamen soe waer hi waer so solde men hem vangen Ende in den dage alst nakende was sijns gebenediden lidens soe schicte hem ihesus mit stedigen wille te gaen tot iherusalem En ten ingaen eens casteels makede hi gesont tien melaetsche menschen Ende hiet se gaen dat si hem tonen solden den priesters welker een weder quam ende
fol. danckede onsen heren mer die ander bleuen ondancker want // dan onse
73a heer mit sinen iongeren tot iherusalem toech Ende die van samarien beniden alle die gene die hem anbeden tot iherusalem daer om en wolden si onsen heren niet herbergen Waer om Jacob ende Johan toernich worden ende wolden bidden vuer vanden hemel te comen ende si te verbernen Mer onse heer berispede si seer daer omme Ende sie ghingen voert in een ander casteel Ende daer voer seide hi hen anderwerue dat hi den doot liden solde Waer om zebedeus kinder iacob ende iohan waenden dat hi na sijnre verrisenisse vleischelic regnieren solde in iherusalem Als hi dan nakede der stat van iherusalem soe makede hi siende enen blinden men-
fol. sche die bi den wege sat ende bat ont- // -fermherticheit mit luder stemmen
73b Ende als ihesus quam in die stat zacheus een prince der publicanen be-

geerde hem te sien ende clam op enen bome want hi was cleine ende een grote scare van volke onsen here naevolgede Ende onse here bekende sine begeerte ende riep hem ende ghinc mit hem in sijn huus Siet hier die goedertierenheit ons lieuen heren hi gaf zacheo meer dan hi begeren dorste Want hi gaf hem hem seluen dat hi niet en dorste bidden Bi den wtgange der stat van ihericho genas onse heer twee blinden die daer saten bi den wege Des palmedages

Des anderen dages als des palmdages stont onse lieue here op Ende
fol. bereide hem te gaen tot iherusalem in eenre nyer // of ongewoenliker
74a manieren Ende als hi derwert gaen wolde soe pinde hoer die moeder der goedertiereheit hem daer te beholdene Ende oec alle sine discipulen ontriedent hem al dat si mochten Wanttet hem onuerdrachgelic dochte ihesum daer te gaen om dat si ingesat hadden hem te doden Mer onse lieue heer haddet anders ingeset om die salicheit der menschen die hi daer wiste in gelegen Ende doe hi quam tot betphage ter siden des berges van oliueten sende hi twe sijnre discipulen Als sunte peter ende sunte iohan tot iherusalem ende seide hem Gaet int casteel dat tegen v is daer suldi vinden staen gebonden een esellinne ende hoer ionc mit hoer
fol. Ontbint se ende brenget sie // tot mi Ende ist dat v yemant vraget soe
74b segt die heer heuet deser noet Ende altehants sal men se v laten uolgen Desse beesten stonden gebonden in der porten van iherusalem totter armer behoef die seluer gheen beesten en hadden Ende dit ionc was opgeuoet mitter esellinnen Mer noch en hadde daer niemant op geseten Die iongeren deden als hen onse here doen hete ende ontbonden die esellinne mitten ionc Ende leiden hoer cleder daer op ende brachten sie totten heren ende deden hem daer op sitten Ende dit geschiede opdat veruult worde die prophecie die daer sprect Segget der dochter van syon Siet v coninc comet v oetmoedelic sittende op eenre esellinne ende hoer
fol. ionc Ende doe ihesus quam riden quamen ve- // -le van den volke ende
75a spreyden hoer cleder in den wech Ende sommige van den anderen houden telgeren van den boemen ende worpen se in den wege Ende als ihesus nakede den berch van oliueten begonde dat volc dat daer versament was gode te louen mit lude stemmen ende songen Osanna filio dauid maec ons gesont dauits soen Gebenedijt si hi die daer comet in den name des heren Vrede in der eerden ende glorie in den hoechsten troene Ende gebenedijt is dat rike dat ons toecomende is in den name des heren

Onse lieue heer als hi nakede der stat van iherusalem soe mengede hie mit deser blijsscap grote droefenisse Ende wert alte seer screyende op die stat ende sprac Du stat van iherusalem dat is dat volc van iherusalem //
fol. bekendestu dat ic bekenne du soldeste oec mit mit (*sic*) screyen Want die
75b tijt is toecomende dat di dine viande sullen om beleggen om die boesheit die in v is Ende sullen dy ende dine kindere neder werpen op die eerde Ende den enen steen niet laten liggen opten anderen steen Om dattu die

tijt dijnre vandinge als van my niet bekent en heues Ende als onse here quam riden ende der stat nakede ende dat volc van iherusalem onsen heren ontwaer wert Siet ene grote scare van volke die gecomen was totten feestdage Ende die kindere ende veel volkes van der stat van iherusalem ghingen hem tegen Ende sie namen telgen vanden palmboem in horen handen in een teyken der vrouden ende blijsscappen welke sie // hadden
fol. 76a dat onse heer aldus tot hem wolde comen Ende ontfengen hem als enen rechten heer ende koninc ende deden hem grote eerweerdicheit Want sommigen togen hoer cleder wt ende spreyden si in den wege Ende sommige namen bloemen ende sommige sneden twiger ende worpen si in den wege Ende die gene die voer ghinghen ende nauolgeden riepen ende songen mit luder stemmen Dauids kint make ons gesont ende brenge ons hier bouen in dat ewige leuen Gebenedijt is hi die daer comet in den name des heren Vrede in der eerden ende glorie in den hoechsten troen Ende veel deser gelike die si songen ende gode mede loueden
fol. 76b Onse lieue heer dan reet mit soe groter // eren in der stat daer al die stat doe vergadert wert Ende die ene seide totten andere Wie is dit die mit soe groter eren in die stat comet Dat volc sprac dat is ihesus die prophete van nazareth wt galileen Sommige van den phariseen worden toernich als si dat hoerden dat hem dat volc so grote eer dede Ende si ghingen toernich tot ihesum ende seiden Hoerstu wal wat dese lude seggen berispetse ende segget hem dat si swigen Onse lieue heer sprac tot hem goedertierlic ende seide dat sise solden laten betien Ende seide hem mede waert sake dat si swegen die stene solden roepen Dat doe geschiede als die apostelen swegen doe borsten die stene Ende bekenden hem hoeren
fol. 77a scepper te wesen Mer leider die grote ere // die si hem doe deden wert in die selue weke uerwandelt in groter confusie ende laster Waer of sunte bernaert seit Hi was eerst mit sulken sege ontfangen mer een luttel daer na gecrucet Och hoe ongelijc wast boert op ende crucet hem[1] Ende gebenedijt is hi die daer comet in den name des heren Hoe ongelijc wasset coninc van israhel ende wi en hebben genen coninc dan den keyser Hoe ongelijc die grone telgen ende dat dorre cruce Die blomen ende die doernen crone Ende dien sie eerst hoer cleder onder spreyden dien doen si wt sine cleder ende werpen dat lot daer op wie dat si hebben sal O bitterheit mijnre sunden om welke of te doen also grote bitterheit
fol. 77b noet was des + // Onse lieue here ihesus [2] dages pijnde des manendages vroe weder te gaen tot iherusalem Ende maria sine lieue moeder ende sine discipulen ontriedent hem wanttet hen onuerdrachgelic dochte wesen Ende als onse here ouer den wech ghinc soe waenden sommige dat hem hongerde

1. was het Hosanna en het Kruisigt hem!
2. drie letters in hs., *nen*? r.

Want hi vrucht sochte an een vigeboem ende hi en vant daer geen an Doe vermaledide hi den boem ende tehants viel dat lof van den boem ende hi verdorrede Onse here ende dede dit niet omdat hem hongerde Want hi wiste wel dattet doe geen tijt en was dat die vigen op bomen stonden Mer hi meende die phariseen ende die ouersten des tempels bi den bome
fol. mitten groten bladeren sonder vrucht Want si dat // schijn eens goeden
78a leuens toenden van buten Mer van bynnen waren si ydel ende sonder vrucht ende die vermaledide hi

Hier nae quam ihesus vroe in den tempel ende al dat volke quam tot hem haestelike ende hoerde neerstelike sine woerde Ende die phariseen hadden hem gheerne geuangen mer si en dorstens niet doen want dat volc hem seer mynnede Doe ghingen die priesters ende die ouersten des tempels toe rade hoe si hem vangen mochten in sinen woerden Ende si hadden een vrouken dat ouerspil gedaen hadde ende die men stenen solde na der ewen Ende si vraechden onsen heren want men hoer doen solde Want si meenden had hi geseit dat men se stenen solde Soe hadde
fol. hi gedaen tegen // barmherticheit die hi predicte Ende hadde hi geseit
78b dat men se solde laten gaen dat waer tegens der ewen Ende aldus wolden si hem berispen ende confusie andoen voer den volke Ende als onse heer becande hoer scalcheit soe bugede hi hem neder ende screef mitten vinger in die eerde Ende richte hem weder op ende sprac Wie van v sonder sunde is die werpe den eersten steen op hoer Ende daer bekende een yegelic sine misdaet in die scrift Ende si scaemden hem ende ghinge (*sic*) en wech Doe seide onse here wijf waer sijn si die di besculdigen ende verdoemden Niemant en heuet dy verdoemt ende ic en wil di oec niet verdomen ganc en wil niet meer sundigen Ende onse lieue heer bleef in den tempel al den
fol. dach ende leerde dat volc //
79a des auents genc hi weder tot betanien mit sinen iongeren Ende sine vriende verlangede seer nae sijnre toecoemst Want si wisten dat wel dat die yoden daer vast op stonden dat si hem vangen wolden ende doden Ende sonderlinghe sine bedroefde moeder seer verblijt wert doe si hem sach ende viel hem te voeten Ende bat hem dat hi niet weder en ghinge tot iherusalem want si in groter droefnisse was om sinen wille Onse lieue here troeste hoer doe seer mynlike Ende onder des worden si geropen toe den eten ende si en mochte van anxte nauwe eten des dinxdages

Des dinxdages bereide hem onse here weder te gaen tot iherusalem mit sinen iongeren Ende als si quamen in den wege soe sagen die discipulen
fol. dat die vigebome verdor- // -ret was ende uerwonderden hem des. Ende
79b hem genc nae ene grote scare van volke als si plagen om syne wonderlike teykene te siene ende lere te horen Ende onse lieue here bedede hem eerst in den tempel ene lange tijt Ende daer nae stont hi op ende leerde dat volc Ende die phariseen ende drie priesters quamen tot onsen heren ende hadden vele disputacien tegen hem dien dach Ende want si hem niet

vangen en dorsten voer den volke Soe maecten si wt des heren knechten dat si hem vragen solden of men den keyser tyns geuen solde ofte niet Onse heer antwoerde hem wijslike ende seide hem dat si hem toenen solden enen penninc Ende als si hem toenden den penninc soe vraechde hi
fol. wes dat beelde waer Si seiden des // keysers Doe seide onse here Soe geuet
80a den keyser dat hem toebehoert ende gode dat hem toebehoert Also ghingen des heren knechten en wech ende en konden onsen heren niet mit rechte verwinnen Ende als onse here bekende hoer scalcheit soe sprac hie totten phariseen in parabolen Als van den genen die den wijngaert bouweden daer onse heer die yoden mede meenden (*sic*) Als dat si die propheten gedodet hadden Ende namaels des heren soen doden als hem seluen Die phariseen doe toernich worden ende hadden hem geerne angetastet Mer si en dorstens niet doen om die scare des volkes Doe ghingen si ende makeden toe des heren knechten dat si hem vangen solden Ende
fol. als die knechten quamen tot ihesum sprac hi tot // hi tot (*sic*) hem Noch
80b moet ic een luttel tydes mit v wesen Ende daer nae sal ic gaen tot dien die mi gesant heuet Ende ghi sult my sueken ende ghi en sult mi niet vinden Ende daer ic gae en moge ghi niet comen ende vele deser gelike die hi sprac van sijnre afscheidinge Doe wert daer een groet twiste onder den volke van hem Sommige seiden waerlike dit is een prophete Sommige seiden dat hi christus waer Sommige seiden daerontegen (*sic*) Mer niemant en dorste openbaerlic spreken om anxt der ioden Ende als die knechten weder quamen tot horen heren Ende die yoden sagen dat si hem niet en brachten worden si toernich Want die knechten seiden dat si nye
fol. mensche also en hoerden spreken als hi dede Die yoden // liepen doe uut
81a en en (*sic*) fellen moede ende wolden onsen heren seluer antasten ende vangen Ende als si quamen bi onsen heren began hi hem scarpelic hoer misdaet ende boesheit ende quaetheit te openbaren Ende legede hen voer hoer quaetheit ende grote sunden mit velen parabolen Ende berispede si van begeerten der ydelre glorien Van houerdien Van ongeloue Van verkeerder leringe Van gulsicheit ghiericheit ende van al hore boesheit Ende hi leerde den gemenen volke dat si doen solden nae horen woerden ende niet nae horen werken

Ende te lesten alst ten auent nakede soe besloet hi sijn sermoen ende sprac aldus Iherusalem iheresalem du dodest die prophete ende steenste
fol. die godes boden die tot di gesant wor- // -den Hoe dicke wilde ic di
81b vergaderen ende salich maken mer du en woltes niet gestaden Daer om suldi gestuert werden ende dijn huus sal verwoestet werden Voert sprac onse heer Ghi en sult my niet meer sien ghi en sult seggen Gebenedijt is hi die daer comet in den name des heren Ic seg v voerwaer dat ghi voertan als ten ionxten dagen des menschen soen sult sien comen in den wolken des hemels om te ordelen uwe boesheit Ende doe scheide onse heer van hem ende ghinc wtten tempel Ende die leeres seggen dat si hem wolden

vangen mer hi verberch sich van hem Ende men secht dat hem een groet steen op loec ende bedecte onsen heren En den steen ende dat lijtteyken
fol. siet men noch te iherusalem Ende // als onse heer wtten tempel quam
82a doe voerseide hi sinen iongeren den val der stat van iherusalem Ende hoe die stat van iherusalem vernielt solde werden Ende si quamen totten berch van oliueten Doe neigede hem ihesus totten tempel ende seide sinen discipulen van den toecomenden ordel Ende van den teykenen die geschien solden als si totten ordel comen solden Ende oec voerseide hie hem van der onsekerheit sijnre toecomst Ende veel wonderliker teykenen ende dingen die voer den ordel geschien solden Als onrust ende bisterheit der lucht Ende oec seide hie hem dat si vele tribulacien liden solden om sinen wille Als dat men se geyselen ende doden solde ende veel deser
fol. gelike Daer si seer van ver- // -scricket ende verveert waren
82b Ende als onse heer sijn sermoen wt hadde soe ghingen si toe bethanien wert Ende maria die bedroefde moeder quam hem tegen want si langer bleuen dan si gewoenlic was Ende si oec hadde horen seggen dat onse here in groter noet had geweest dien dach Ende vele disputacien hadde gehat mitten ioden ende dat si hem geuangen wolden hebben ende gedodet Ende als maria onsen here sach quam si van hoer seluen mer onse lieue here troeste se goedertierlic ende loefde hoer dat hi des anderen dages bi hoer bliuen wolde Als si dan tesamen quamen toe betanien voerseide hi hem al sijn liden Als dat hi den doot solde liden ende dat die tijt
fol. daer bi waer Ende dat voerseide onse here mitten // prophecien die hi
83a gesproken hadde voer sijnre doot Ende bewees dat mitter figuren in der older ewen Ten eersten in abraham die sinen enigen soen ysaac offerde mit willen Ende die soen liet hem mit willen offeren Die ander figuer was in den lamme dat god hadde heiten doden tottet paesliker hoechtijt Ende veel deser figuren die in der older ewen waren Ende die scrifture daer hi mede bewijsde dat hi den doot liden moste Ende als si dit hoerden worden si alle bedroeft ende die een den anderen ansach als die gene de harde dinge hebben te tracteren Hier of spreket iacobus in den boeke van den liden ihesu christi Als dat onse here ihesu christe an der midder weke mit marien bleef ende sprac mit hoer al te suetelic Want hi wiste dat hi
fol. cortelike // mit hoer solde wesen in groten liden Daerom wolde hi se
83b troesten mit sijnre tegenwoerdicheit Ende hi segede hoer te voren alle die pine die hie liden solde ter eren des vaders ende blijsscap der engelen Doe maria die moeder hoerde die bitterlike smerte began si hem te bidden dat hi doch omme wolde keren dese sake in een ander maniere als die menschen te verloesen Ende bat also vele yamerliker saken ende beden dat si onse lieue here moste ouer vueren totter figuren der older ewen ende sprac Lieue moeder du biddest dat ict anders voge mitter salicheit des menscheliken geslechtes Ende het is vmmer waer dat ic solde billyc verhoren dine bede Mer suete moeder merket dat ander hier weder Als dat myn hemelsche

fol. 84a vader he- // -uet sijn hant opgeheuen ende wil den soen offeren op dat altaer des cruces Als dat hi lide den doot der bitterliker smerten om dat heil der menscelyker verlosinge

Doe dit hoerde die bedroefde moeder ende tegen die woerde niet antwoerden en mochte Ende mercte dat dese saken gecomen waren wtten vaderliken wille doe keerde si hoer totten engel gabriel Die altijt bi hoer was ende hoer alle dinc openbaerde in der tijt des lidens cristi Als sunte Augustijn ende andere leerres seggen Ende si seide tot hem Ic dencke des dattu tot mi quames in de dage der boetscappen ende sprakes God gruet v vol van genaden die heer is mitti Hoe mach dan dat sijn dat ic bin vol

fol. 84b genaden ende en weder minen soen noch // an den hemelschen vader en mach genade vercrigen Als dat mijn lieue kint ledich mochte werden van den handen der valscher yoden Och hoe mach dat sijn dat die heer mit mi si want mi tehants mijn lieue soen sal werden genomen Ic bin die bedroefste onder allen vrouwen Die engel gabriel troeste hoer ende seide Troestet v seluen du suete moeder Het is waer dat ic v gruete in groten vrouden mer troest v nv in groten liden Ic bekenne suete conicginne dattu bist vol genaden Doch so wil die hemelsche vader dattu in desen dage sijste vol lidens Merke dat dijn kint die een geboren soen godes ende een fonteine is der genaden moet in desen dage vol yamers werden Daerom

fol. 85a en uerwonder di niet dat // die vader verhenget dattu bist mit yamer ouergoeten Want in desen persoen dijns kindes is gesproken doer den prophete O alle menschen die daer gaet ouer den wech merct ende siet of liden is als mijn liden Ic bekenne oec suete conincginne dat ic tot v seide Die heer is mitti Ende dat is waer dat dijn soen is een heer des hemels ende der eerden Doch soe moet dat sijn dat hi in desen dage genomen sal werden van di mit bitterheit des doets Ende alsoe wert gesproken elizeus sinen meister ende heer elyas in dijns soens persoen (*sic*) Ende en wetestu niet dat die here wil nemen dinen heren Ic bekenne suete conincginne dat ic sprac Du biste gebenedijt onder allen vrouwen Hier

fol. 85b om hoe seer v die yoden haten troestet // v seluen want van di sprac god Soe wie di veruloket die is veruloket Ende wie dat di gebenedijt die is gebenedijt daer beslutet conincginne dijn woert Ende en spreke des niet in desen dage Want Aue is die tijt der grueten ende der blijsscap ende ouer is die tijt des troestes Want doer di heuet gewracht die hemelsche vader te werken die salicheit des menscheliken geslechtes Die di gruete wt sijnre vaderliker begeerten Als hi den soen senden wolde in deser werelt Daer omme suete coninginne bidde den hemelschen vader dat hi di troeste in deser bitterheit dijnre groter smerten Want die smerte des rouwen als dat sweert des lidens sal dijn siel doerdringen Als heer symeon

fol. 86a voerseit heuet Nu troestet v seluen // coninginne Want dijn lieue soen sal geuangen geslagen gegheyselt ghecrucet gecroent werden mit eenre doernen cronen Ende mit scerpen nagelen doernagelt werden Ende sine

leuen sal doer gewont werden hent in den doot als dat vaderlike ordel lange heuet geuonden Ende hi heuet sine hant opgetogen van den soen ende en wil hem niet sparen noch ouer hem ontbarmen Ende hi heuet gegrepen dat sweert der gerechticheit ende wil den soen doden mit yamer mit scanden ende mit bitterheit Daermede verliet die ioncfrou den engel in die hemelike tegader sprekinge

Ende voer dat auentmael soe sat maria magdalena voer den voeten ons heren ende hoerde sine woerde Doe hi ophielt te leren doe // sprac
fol. maria magdalena tot onsen heren Ic bin beuaen mit groten iame /sic)
86b en liden om dinen wille Want ic hebbe stedes boden tot iherusalem ende die seggen my wat si horen seggen van di in die stat Die boden seggen mi quade meeren als dat die vorsten der phariseen ende scriben in al horen rade dencken di te doden Tot dien woerden antwoerde christus magdalenen ende sprac Roepet my mijn moeder Doe die moeder tot ihesum quam ende si mit magdalenen sat tot ihesus voeten doe sprac hi Een cleine stont wil ic mit v wesen Ende tot uwen troest wil ic mergen den gansen dach bi v wesen eer ic geuangen werde van den yoden Van desen woer-
fol. den viel die moeder in suchten ende in liden Ende in alsulker smerten //
87a dat si een woert niet en mochte spreken Ende des gelikes magdalena mit groten screyen Doch doe ter tijt baden si hem dat hi dat paeslam mit hen ate ende niet bynnen der stat van iherusalem Mer dat hi bi hem bleue tot bethanien om grote sekerheit der yoden Daer nae stonden si op van der steden ende ghingen toe den eten mit groter droeffenisse ende smerten Hier sprect een leerre af dat onse heer den gansen nacht knielde ende bat den hemelschen vader om die hemelsche godlike ere Ende den seluen nacht knielde maria ende bat den hemelschen vader dat hi hem ouer hoer ontbarmde ende sie troestede Ende in der seluer nacht knielde oec magdalena ende bat den hemelscen vader om genade hent an den
fol. dage //
87b Doe die dach an quam ghinc die moeder ons heren tot magdalenen ende vant sie knielende mit groter andacht ende rouwen ende sprac tot hoer Och maria nv gaet toch tot minen alreliefsten soen Ende bidde hem dat hie sijn paeslam mit ons ete Ende onder den soe wil ic gaen knielen ende bidden den hemelschen vader dat hi dine bede verhoeren wil Hier merket als petrus damianus een cardynael seit van onser vrouwen liden Recht als in christo twe willen waren Die ene wille wolde den doot ende die martelie slechtelic liden Ende die ander en woldes niet Die ene wil stont in redelicheit die ander in der vleischelicheit Die ene wille was
fol. in cristo doe hi sprac dat vleis is cranc Alsoe was oec in marien // Want
88a nae der redelicheit wolde si den soen doot hebben Mer na der sinlicheit wolde si hem van der pinen hebben Dese strijt was in marien also groet als die heer sprect als leuen ende doot te striden om een lichaem Maria magdalena ghinc totten here ende bat hem al knielende mit opgerichten

handen Ende als die heer wolde soe stont si op van den gebede ende sprac Ic bidde di lieue here om dijnre lieuer moeder wille bliuet mit ons hier in onsen huse mergen te eten dat paeslam Want ic bin des seker ende het is mi ontboden dat v die yoden doden willen die v hier niet en sullen mogen doen Cristus antwoerde Mijn lieue vriendynne mijn hemelsche vader heuet mi ontboden dat ic sterue an den cruce Dat gebot en //
fol. wil ic niet breken Ic wil nv gehoersaem sijn als gescreuen is van my dat ic
88b minen vader gehoersaem bin hent in den doot des cruces Dat ghebot en mach ic niet verhoren want dat ordel heuet die vader lange ouer mi ghegeuen Daerom dat die woerden waer geuonden worden die die propheten van mi ghesproken hebben Daer mede genc maria magdalena van den heren totter moeder cristi vol screyens ende suchtens ende sprac tot hoer Ic en mach leider niet by minen heren scaffen dat hi hem neige tot onse gebede ende onse begeerte veruult werde Daer stonden beide maria die moeder godes ende magdalena die ene tegen den anderen wt ghegoten yamerlic mit tranen ende screyden Hoer druckelike herten
fol. mo- // -chten alle creatueren ontbarmen in den hemel ende op ter
89a eerden Doe stont op die ioncfrou maria van den screyen ende ghinc tot horen lieuen soen Ende sprac hem mit sueten woerden also toe dat si onse lieue heer moste ouervoeren totter scrifturen Ende si sprac Mijn lieue soen dit is dat lichaem dat di gedragen heuet Dit sijn die borsten die du gesuget hebste Ick bidde v om moederliker trouwen dattu verhoren wilste mine bede Och mijn lieue here ic bidde di vinde enen anderen wech der menscheliker verlossinge buten dijnre pinen ende dinen doot Want du biste die ewige wijsheit des vaders ende alle dinc is di mogelic te doen in dijnre godlicker wijsheit Hier om doestu wal dat die mensche
fol. mach comen tot ge- // -naden buten dinen doot ende yamerlicke martelie
89b oftu wilste Die here antwoerde hoer ende sprac mijn lieue ende suete moeder billyc solde ic di verhoren Du begheerste dat ic vinde die menschelike verlossinge anders dan mit minen dode Mer wetet lieue moder dattet veruult moet werden dat gescreuen is van mi Siet aldus is gescreuen van mi als ic sprac doe ic opghinc tot iherusalem Des menschen soen sal ouergeleuert werden den princen der priesteren Ende die sullen hem verordelen totter doot Nu sprecstu ic bin die ewige wijsheit Mer salic dan den mensche verloesen als ic gheuinden mach in al mijnre wijsheit soe moet ic voer hem steruen

Doe dit maria hoerde doe bat si den soen ten anderen male Mijn heer
fol. ende mijn soene // Ic weet wal dat een dropel bloets van dit waer genoech
90a der werlt verlossinge Daer om en ghif di niet soe menigen liden onderdanich want een druepel bloets in vaderliker tegenwoerdicheit versachte wal den toerne godes ewelike Doe antwoerde ihesus ende sprac Mijn suete moeder dine begeerte wolde ic geerne veruullen Waert dat si niet weder en sprake die waerheit die geopenbaert heuet die heilige geest als dat men

getelt heuet al mine bene Want in eens menschen lichaem sijn vele bene als vierhondert ende tweensestich Ende nu moet een yegelic bene in minen lichaem sijn sunderlinge slage ontfaen Ende wt een yegeliken bene bloet
fol. gaen mit enen dropel en mach des niet genoech sijn Ende // die propheten
90b ende die prophecien moeten al in mi veruullet werden

Maria als si mercte dat si an den eersten noch anderen gebede an horen soen niet en conde verweruen Doe hoef si op dat derde gebet ende sprac Here mijn alre liefste soen ghedencke daer an dattu sendeste den engel gabriel ende lietes mi seggen ic waer sonder we Ende nu weet ic wal dat eer hemmelrijc ende eertrijc vergaen solde dan dijn woerde Ende du dan liden wilste menichuoldige pinen die mijn herte yamerlic doersniden sullen Soe en sullen des engels woerden in mi niet vollenbracht werden

Mijn lieue kijnt nv bin ic bereit mit v te liden alle smerte Doe seide
fol. onse heer Mijn lieue moeder dat is waer dat wi van den gansen rade //
91a der heiliger drieuoldicheit den engel gabriel wt senden ende lieten di seggen dattu waerst sonder we Die selue tijt was die tijt der vrouden Mer nv is die tijt der bitterheit in welken du veruult sulste werden mit groten yamer ende smerten Ende sal nv des menschen siel reyn sijn soe moet mijn aensicht werden als een melaetsch menschen bespegen ende onreine van sinen sunden

Ten vierden mael sprac maria tot horen soen Gedencke mijn heer ende mijn soen dattu in der older ewe geboden heuest vader ende moeder toe eren Soe bidic di nv want ic dijn moeder bin Ende v totter werlt ghedragen hebbe dattu mi hoerste Ende ic bidde v wanttu ummer liden willes
fol. dattu enen anderen doot ly- // -des dan den scandeliken ende versmaden
91b doot des cruces Wanttu des wal macht heuest oftu wilste Die heer antwoerde hoer weder ende sprac Mijn lieue suete moeder ic gedencke des dat ic verbonden bin di te eren want ic die menscheit van di ontfangen hebben Mer vele meer bin ic verbonden den vader toe eren ende gehoersaem te sijn wan (*sic*) wien ic die godheit ontfangen hebbe Nu wert adam verboden dat hi niet en solde eten van der vrucht wetens goedes ende quades Ende doe hi daer tegen dede ende brac dat gebot sterft hi den doot des sunders Van welken doot hem niemant en mochte ontbinden Dan een mensche des seluen geslechtes die sonder sunde waer want
fol. al- // -le menschen mit sunden beuangen sijn Ende recht als een mensche
92a wtreckede sine arme totten boem die hem die vader verboden hadde So moete ic nv oec wtrecken mine arme an den holte des cruces sal die mensche tot genaden comen Want dit is dat ordel mijns vaders die daer opgetogen heuet dat sweert ende wil den soen offeren in den doot Nu troest v seluen suete lieue moeder Ende ic wil minen hemelschen vader bidden dat hi v troeste in die tijt des anxtes Van dien woerden viel die moeder in alsulken yamer dat si een woert niet en conde spreken Ende seech neder op die eerde Dien yamer en mochte die heer niet sien Ende

fol. 92b hi stont op van der moeder ende sprac tot maria magdalena // Siet tot mijnre moeder ende laet si di beuolen sijn Hier op seit sunte bernaert Dit is dat eerste sweert des rouwen dat maria sneet doer hoer gebenedide herte Ende die scarpheit des sweerdes ouertrat alle die crachten hoers leuens ende hoere sielen Ende doerdranc dat moederlike herte van groter bitterheit des rouwen

In[1]) dier tijt dat onse heer die heimelike sprake hadde mit sijnre moeder toe bethanien Doe ontbeiden die yoden onsen heren tot an die midweke Ende doe hi niet en quam als hi te voren had gedaen doe meenden si hi wolde vlien Ende si ghingen doe snellike te rade in cayphas huus ende dachten hoe si hem mit bedriechnisse mochten holden ende doden

fol. 93a Ende dat si hem hinderden dat // hi hem niet en ontghinge Judas die verhoerde doe dat die yoden tesamen waren Ende wiste wal dattet ons heren doot nakende was Ende hi dachte in sinen moet dat hi hem sijns meisters doot sculdich wolde maken Op dat hi verhaelde den scade die hi geleden hadde an der saluen die magdalena gestort hadde op ons heren hoeft Ende hi trat heen daer si waren in horen raet ende sprac coenlic tot hen Ghi heren ic weet wat v raet is ende wat ghi hantiert Ghi sueket alle dage hoe ghi ihesum die daer dagelix gaet predicken ende dat ghi hem gheerne van steden hadden Hier omme wat wil di mi geuen ic willen v leueren in uwen hadden (*sic*) Doe die yoden dat hoerden worden

fol. 93b si verblijt ende spraken tot hem Wildi en ons le- // -ueren buten der scaren des volkes wy willens dy wal lonen Ende si loefden hem dertich penninge Doe iudas dat hoerde sprac hi Holt mi die vorwerde van den ghelde ende ic sal v cortelic den man leueren Die yoden seiden weder Hier is dat gelt al rede nemet dat nae v ende doet als ghi geseit hebt Judas nam dat gelt ende loeuede hen onsen heren te leueren Ende hi genc weder tot sinen meister ende bi den anderen discipulen als hi gewoen was Ende onse lieue heer ontfenc hem goederlic ende nochtan alle dinge wal wiste Hier af seit sunte Augustijn O du snode coepman hoe geuestu dinen meister om soe snoden gelt Die dy heuet gemaect een van sinen twalef boeden

fol. 94a Sunte bernaerdus seit O maria haddestu dat be- // -kent dat dijn lieue kijnt om alsulc snode gelt solde werden vercoft Billyc hadstu van husen tot husen ghegaen dat gelt toe bidden ende iudas ghegeuen Op dattu dijn kint waer leuendich gebleuen O du ontrouwe dief woldestu di ouer den soen niet ontfarmen Du soldest di doch ouer die moeder ontfarmen Want si en heuet di niet misdaen Du wetes wal dattet bloet ontsculdich (*sic*) is Ende hoere beider leuen wilstu doden niet alleen den soen mer oec die moeder Siet den soen heuestu alrede vercoft Siet an alle creaturen waer toe is god gecomen dat men hem snodelike vercoft om die arme wome (*sic*) der eerden Dat ewige licht ende die grondelose wijsheit is

1. De *i* van *in* lombarde.

fol. 94b neder gestort in deser duusternissen Doe dat // vercopen cristi geschiede te iherusalem als des woensdages doe makede god die sonne Als in der tijt der sceppinge der werlt Ende in den dage wert si doncker

Des auendes late quam iudas gegaen tot betanien ende maria ontfenc hem guetelic Ende si vragede hem hoe dattet waer ende wat hi hoerde seggen den volc van iherusalem Ende wes si wille hadden te doen mit horen lieuen soen Judas antwoerde Maria ic en hoer niet seggen dan goet Ende wes die yoden wille hadden dat hebben si nv al vertegen ende het is sonderlinge goet geworden Maria hadde iudas lief ende wiste wal dat hi mitten vorsten van iherusalem becant was Ende daer omme beual si

fol. 95a hem horen lieue soen ende sprac voer al den iongeren Mijn // lieue vrient iudas Ic beuele di minen soen dinen meister dattu hem verantwoerst voer den vorsten van iherusalem Ende als du yet hoerste dat hem tegen is soe wilt hem beschermen Hier op seget sunte benaert (sic) O maria en weetstu niet dat die bose mensche dinen soen heuet vercoft den princen der yoden Ende heft hem gesworen dat hi en hem sal leueren op sijn leuen beuelstu dat lam den wolf te bewaren Onse lieue heer sette doe des auendes in dat auenteten iudas tusschen hem ende synre lieuer moeder Doe dat auenteten was gedaen doe seide cristus openbaerlic voer al sine iongeren ende sijnre moeder van der martelien Ende mede van der passien syns dodes den hi

fol. 95b liden solde Ende vertoech // sine reyden (*sic*) hent in der middernacht Daer nae gaf hi hem in sinen gebede totten dach toe

Doe die dach op ghinc doe schickede hem ihesus op ten wech toe iherusalem ende seide Weet di niet wal dattet op ten derden dach paesdach wesen sal Ende des menschen soen sal verraden werden ende an een cruce gehangen Die iongeren vraechden hem Waer wildi dat wi dat paeslam bereiden te eten Onse heer riep tot hem petrum ende iohannem ende seide hen Gaet totter stat van iherusalem Ende als ghi in der stat sijt gecomen soe sal v daer gemueten een mensche dragende een waterkruke Volget hem na in dat huus daer hi ingaet ende segt den heer van den huse desse woerde Die meister doet di te weten dat hi sijn paesschen //

fol. 96a mitti maken wil Ende dan sal hi v wisen een grote eetcamer die bereit ende bestroyet is Daer bereit ons dat paeslam Peter ende Johan deden als hi hem hete doen ende vondent als hi hem geseit hadde daer bereiden si dat paeslaem (sic) Als dese iongeren en wech ghingen Doe riep onse heer maria sijn moeder ende magdalenen ende die tweenseuentich iongeren Ende verboet hen neerstelic dat si niet en ghingen tot iherusalem Mer dat si daer bleuen tot bethanien ende hielden hoer paesscen daer

Doe maria dat hoerde so suchte si yamerlike seer Ende trat tot onsen heren mit bitterliker droeffenisse hoers herten ende ghinc een weinich

fol. 96b van den luden Ende screyde seer bitterlic daer swaerlike christus // mede beweget wert van die droeffenisse sijnre moeder Ende doe maria tot hoer seluen quam soe dat si ophielt van den groten screyen sprac si tot onsen

heren Mijn alre liefste soen siet an mijn bedroefde siele hent in der doot siet an mijn grote seer Want mijn herte breket van sericheiden Ontberme di ouer mi mijn lieue kijnt ende here Want verliese ic dy soe verliese ic mijn leuen Verhore heer mijn leste bede ende doe my genade mijn troest ende mijn here Want du dan vmmer gaen wilste totten dode soe laet my dan doch de eerste wesen Op dat ic di niet an en sie soe yamerlike verderuen Die heer antwoerde der moeder ende sprac mit bedroefder herten
fol. Mijn lieue moeder waert dat ic // di hoerde ende dinen wille veruulde soe
97a moste dine siele varen totten vaderen in dat voerburchte der hellen Want niemant en mach comen in dat ewige leuen En worde dat hemmelrijc niet opgedaen mit minen dode Nu moet mine side opgeloken werden mit enen speer ende mijn herte doersteken Ende wanneer dat geschiet soe wordet opgedaen Ic wil eersten steruen ende den hemel opluken Ende dan wil ic comen toe di ende voeren di lijflijc in dat ewige leuen Want dat waer al te onbillic dat ic di gaue smerte te liden of dat vegheuuer ontfenges want du soe heilich geboren biste Onder dien woerden viel maria horen kinde te voeten mit wtgerecten armen Waer van die heer also bedroe- //
fol. -uet wert dat hi den yamer sijnre moeder niet meer ansien en mochte
97b Ende ghinc van daer ende liet sie liggen voer doot Ende seluer ghinc hi mit naten ogen tot iherusalem

Magdalena ende die ander vrouwen ruerden si soe lange dat si ouerlanc tot hoer seluen quam Ende doe si hoerde dat die here was gegaen tot iherusalem doe anriep si den hemelschen vader ende sprac O scepper des hemels ende der eerden coninc alre creatueren Waerom heuestu onse vrucht genamen (*sic*) Wanttu mi mitter vrucht die mi genade gaf nemen wilt mijn leuen O barmhertige god waer is nv die goedertierenheit O gerechte god waer sijn nv die oerdelen dattu ouer dinen soen niet en willes
fol. verbermen Waer // sal ic arm moeder vlien allen troest heuet mi gelaten
98a Die hemelsche vader swiget die soene gaet in den doot Niemant en mach mi in minen groten liden troesten Doe keerde hoer maria om totten anderen vrouwen Als sunte bernaert secht op cantica ende seide O suete dochteren siet nu mi ellendige moeder an Een cleine ionfrouwe was ic in mijns vaders huus ende alle bedroeffenisse was mi onbekant Ic wert ghegeuen in den tempel daer ic mit gode in groter rusten was Die engel gabriel heuet mi verblijt mit hoger blijsscappen Die ewige godes soen is van mi geboren Vroude ende blijsscap heuet in mi vol geweest Dese
fol. vroude wert nv ver- // -wandelt in een menschelike droefheit Want ic
98b minen soen nv verliesen sal wenet ende screyet alle gader mit mi Ende siet mi staen in also iamerliker clageliker noet Ic bin gheworden swert ende bleec van den yamerliken liden mijns kindes Die hemelsche vader kent dat myn herte doer gewont is mit liden Ende alle mine cracht heuet mi gelaten Ende dat licht mijnre ogen is verduustert In desen woerden troesten die ander vrouwen die suete maget maria Ende si bleuen daer doe te

samen in groter droeffenisse Waer van bernaerdus secht En wetestu niet dat dat sweert des rouwen doer sniden moet hoer gebenedide siele Ende si mochte doe wal seggen O ghi alle die daer wandert bi den // wege Siet an
fol. of enich liden is ghelijc mijnre droeffenisse ende mijns yamerliken lidens
99a Hier beghinnen die tien gebode

HS. BRUSSEL[1]

fol.
124r hier begynnen zeer mynlicke worde die
onse here ihesus had mit synre lieuer mo-
der van palm sonnendach totten gue
den vrijdach toe ende sijn zeer bewegelick

Des manendachs nae palme dach alsoe als die ioeden onsen lieuen here hadden ontfangen opten palmedach mit groeter eren ende hij in den tempel gepredict hadde ende die zieken genesen had soe gynck onse lieue here ihesus achter den tempel omdat hij alle den dach geuast hadde ende gearbeit of hem ymant wolde bidden ten eten ende leider daer en was nyemant Doe gijnck onse lieue here weeder tot marthen ende tot sijnen iongeren alle den dach in iheruzalem ende hij sach derlicken ende nijemant en was die on teten bode of sijnen iongeren ende maria sijn
124v lieue moder was in groeten duchten al // den dach om hoer lieue kijnt ende meynden hem nvmmermeer weeder gesien toe hebben ende onse lieue zuete vrouwe sprack tot maria magdalena Sal ick myn lieue kijnt nijet meer sien is hij aldus van my gescheiden sonder ynngen troest Doe sprack magdalena[2] O lieue vrouwe en weest aldus zeer nijet bedroeuet uwe lieue gebenedide soen solde ons noede ongetroest laeten Ende maria magdalena gijnck wt ende sach onsen lieuen here comen lieue vrouwe verblit v want v lieue soen mijn lieue meister is hier bij doe dat onse lieue vrouwe hoorden (sic) doe gijnck sij hem tegen ter doeren ende sij meijnde hem toe nemen in hoeren armen Mit den seech sij neder ende onse lieue here ontfijnck see alsoe dat sij nijet en viele ter erden ende als sij tot hoer seluen gecomen was soe sprack sij lieue kijnt waer hebdij aldus lange gewest onse lieue here seide lieue moder in iheruzalem Ende nyemant en
125r was die my of mijnen desijpulen hedde gege- // -uen een stuck brodes Doe seide die mijnlicke moder ihesu O mijn lieue kijnt hedde ick dat

1. Zie p. 31 vlgg. – De alineaverdeling is van ons. Wij hebben getracht, de drie y-vormen die in deze tekst voorkomen, zo getrouw mogelijk weer te geven. Onderscheid ij, y en een teken dat het midden houdt tussen deze. Het laatstgenoemde teken hebben wij weergegeven als ij.
2. Vanaf *sal ick* tot en met *magdalena* onderaan de bladzijde bijgeschreven.

geweten ick hed voel lieuer seluer gaen bidden sij hedden medliden mit my gehadt om dat ic een vrouwe bijn of ick hed lieuer mynen mantel verkocht ende hedden sij my nijet willen geuen ende hedden daermede gaen copen om v ende vwen desijpulen broet toe copen Doe seide maria magdalena tot ihesum mijn lieue meister en gaet nijet meer tot iheruzalem blijuet hier bij ons gij weet wael dat die ioeden nae v toe scoffieren staen Doe seide maria sijn lieue moder mijn lieue kijnt waer suldij morgen alle den dach wesen Die genededide ihesus sprack mijn lieue moder tot iheruzalem ende predicken dat woert mijns hemelschen vaders daer om
125v dat ick gecomen bijn Doe seide maria lieue // kijnt laet my mit v gaen dat ick mach hoeren die versmaede woerde die men tot v spreken[1] sal dat ic v liden mach helpen draegen Doe seide onse lieue here mijn lieue moder dat en mach nijet wesen want alle dat men tegen my sal seggen daer bijn ick toe bereet toe verdraegen mer dat sij tegen mijnen hemelschen vader of tegen v seggen dat solde ick quellicken kunnen verdraegen daerom mijn lieue moder blijuet hier bij maria magdalena ende alst eten was gedaen soe was maria die moder ons heren toe rusten mijt groeter vreisen omdat sij meenden dat sij hoer lieue kijnt nummermeer leuendich en solden sien ende onse lieue here gijnck in sijn bedijnge ende alst hem geliefden stont hij op

Des dijnxdachs gijnck onse lieue here mijt sijnen desijpulen tot iheruza-
126r lem ende daer gijnck hij spreken van den rick sij- // -ns vaders van dat die sonne opgijnck totten auent ende als hij alle gepredict hadde soe was daer een gebot gedaen dat nijemant ihesus of sijnen desijpulen eten of drijncken geuen en solde of vercopen op verboeren lijues ende guedes Doe moest onse lieue here gaen van iheruzalem in betanijen tot marthen ende maria magdalena O wat rouwen ende droefnisse onse lieue vrou doe leet woe mennich warff wart sij getroest uan maria magdalena die seide lieue vrouwe en bedroeft v nijet aldus zere Ick weet zekerlicken waele dat hij aldus van ons nijet scheiden en sal Ende maria sach dattet auent wart viel sij in groeter bedroeffenisse ende sij en wost nijet waer sij hoer hijnnen solde kieren ende sij gijnck hoege wt sien of sij hoer lief kijnt[2] sijen mocht ende als sij lange gesien hadde doe sach sij een groet geselscap
126v van luyden onder den wolcken kenden sij on // bij sijnen hoefde ende sij gijnck om tegen ende onse lieue here ontfijnck sijn lieue moder in sijnen armen ende sij lach op sijn scholderen ende also sij weeder tot hoer seluer quam soe sprack sij O mijn lieue kijnt woe heb dij my alle den dach in desen swaeren lijden gelaeten lieue kijnt soldij my aldus laeten sonder troest Doe seide onse lieue here moder weest getroest mergen alle den dach wijl ick bij v blijuen Doe seiden sijn desipulen hij en heuet van alle

1. Achter *spreken mach* doorgestreept.
2. Achter *kijnt sach* doorgestreept.

den dage nijet gegeten Doe was maria in groeter droeffenis ende seide woe comt dat bij doe seiden sij hij heuet gepredict van der sonnen-opganck tot dat sij nonder gijnck ende doe waest den volck alle verbaden op dat hoeft aff toe slaen dat ons nijemant spijse en geue of vercochte
127r Doe badt sij hem lieue kijnt en gaet nijet meer in iheruza- // -lem wij sullen alte wael vernemen woe dat dat die ioden bedacht warden ende laet die apostelen gaen onder die luyde ende kieren sij weeder om wij sullent wael verneme(!) ende van on allen soe en betrouweden (!) maria nijemant beth dan iudas Ende sij naem iudas ende schickten on thussen hoer ende hoer lieue kijnt ter taeffelen Ende sij sprack tot iudas lieue vrijnt ick beuele v mijn lieue kijnt ende bauen alle die apostelen betrouwe ick v beest om dat gij meest wandert onder dat volck liene[1]) Judas brenget my altoes trouwelicken die waerheit tot ons ontschuldicht hem altoes Ende mennich troestelick woert gaf sij Judas om groet betrouwen dat sij tot hem hadde Ende al en wost ihesus wael woe zere dattet butten hoer meyninge solde gaen mer hij en wolde sij nijet bedroeuen het solde
127v noch tijdes genvch wesen want dat was doe die laetste ma- // -eltijt die sij mit solaes solde eten Ende sij sprack lieue kijnt suldij doon als gij gesacht hebt ihesus sprack lieue moder wat is dat lieue kijnt dat gij mergen alle den dach bij ons blijuen silt ihesus iae ick lieue moder doe was onse lieue vrouwe wael toevreden ende sij gijngen toe rusten nochtant was sij altoes in vreijsen ende onse lieue here gijnck in sijn ruste Och in alsulcken ruste als een deuoet harte pijnsen mach want sijne tijt was nekende ende die lach altoes in sijnen moet ende woezeer onsen lieuen here verlangeden nae den anderen dach dicwijlck is onbekent

Des[2]) guesdach als ihesus voert quam soe grueten maria hoer lieue kijnt ende seide lieue kijnt suldij desen dach bij my blijuen iae ick lieue moder
128r ende hij gijnck in bedijngen // ende maria verwachten wanneer hoer lieue kijnt voert solde comen ende alst ihesus beliefden quam hij voert ende sij gijngen eten Ende als die maeltijt gedaen was soe gijnck onse lieue vrouwe mit maria magdalena in den bongaert ende sij seide lieue maria magdalena wat sullen wij doen wat sal ick mijn lieue kijnt gaen bidden ende als sij aldus mit malckanderen spraeken soe quam onse lieue here tot hoer (*sic*) lieue moeder nv bijn ick hier bij v nv vraeget my wat gij wijlt ende gebrnct[3]) myns die tijt dat ick bij v bijn Doe vraegeden onse lieue vrouwe lieue kijnt ist vmmers waer dat die ioden nae uwen lijue staen hij sprack liene[4]) moder iae het Sij sprack lieue kijnt wijldij
128v vmmers steruen Doe seide onse lieue here lieue moder ghij // weet dat ummers wael dat ick die glorie myns vaders wolde laeten ende van v

1. *liene* voor *lieve*.
2. De *d* van *des* lombarde.
3. *gebrnct* schrijffout voor *gebruct*.
4. *liene* voor *lieve*.

gebaeren warden omdat ick steruen wolde ende dattet mijn wille weer waerom woldij dat weederstaen dat wij in der ewicheit altoes hadden geordeniert en wijlt nyet beletten die verloessijnge des mynschelicken geslechtes onse lieue vrouwe seide neen ick lieue kijnt gij weet wael dat mijn wijlle nvmmer van den wijlle mijns hemelschen vaders verscheiden is ende lieue kijnt myn moederlicke woerde can ick quellick bedwijngen O mijn lieue kijnt wijlt mij nv een bede doen dat bid ic v vrijndelicken lieue moder wat is dat myn lieue kijnt dat gij dat noch wat verlenget want gij sijdt ionck sal my ock nv uwe ionge natuere afgaen in blosamen uwer
129r ionger ioget dan sal mijn ziele ende mijn moeder- // -licke harte in soe swaeren pijnen wesen an toe sien lieue kijnt daerom bid ick dij oft wesen mach dat gij verbeidet O lieue moder dat en mach nijet wesen v moederlicke harte en can dat nijet begrijpen woezeer dat hoer verlanget die in den hemel sijn ende in der erden ende in der hellen Die engele begeren my in glorien toe sien Die vaders ende alle mijn vrijnde die daer soe mennich iaer nae mijnen doet verlanget (*sic*) begerende hoer verloessijnge aldus lieue moder en machet anders nijet[1] sijn dijt is den dach den ick vercaeren heb ende als maria dat hoerden soe was sij zeer bedroeft ende sij seide duet my noch een bede ihesus seide lieue moder wat is dat sij seide lieue kijnt soe steruet doch enen sachten doet als gij wael moeget want gij vermoeget wael alle dijnck gij sidt[2]) noch ionck enen harden doet solde v al te // swaer wesen ende mijn moederlicke harte solde my
129v al te wee doen myn lieue moder dat en mach nijet wesen ick moet vervullen dat van my gescreven is sij sullen my[3]) in den iersten den iersten dan den swaersten doet aendoen den sij kunnen gedencken Och mijn lieue kijnt woe sal ick dat liden moegen Mijn lieue moder dit moet aldus geschien Ende weetes my danck dat ick den scatte vijnden sal die soe mennich ewich iaer verlaeren heuet gewest wijlck scatte den ick nv in der ewicheit vercaeren hebbe Doe seide maria duet my doch noch een bede Jhesus seide lieue moder wat is dat want gij doch steruen wijlt soe versmaedelicken doet soe steruet doch op een reijne stede opdat ick alle die daege myns leuens die stede mach vijsentieren O lieue moder dat en sal
130r nijet geschien sij sullen my op die // alre onreijnste stede doden die sij gedencken moegen Doe sprack sijn lieue moder lieue kynt waer sal ick my hijnnen kieren suldij my al weeder seggen daer ick v om bidde ick en mach dijt swaer lijden nijet ansien daerom bid ick v duet v ontfarmharticheit mit my gij hebt soe mennigen mijnsche mit uwer ontfarmharticheit aengesien dat ick v bid dat en is v nijet onmoegelick O lieue moder wat is dat dat ick voer v steruen moet dat ick dat ellendige lijden nijet en sie aver v O lieue moder dat en mach doch nijet sijn want ick

1. *nijet: et* gevlekt.
2. *sidt* schrijffout voor *sijt*.
3. De drie woorden achter *my* waarschijnlijk latere correctie.

vervullen moet dat gebot dat ick seluer gebaeden hebbe dat men vader
ende moder eren sal lieue moder v stede is ende behoert in den hemel
nijet in der hellen O lieue kijnt soe laet my doch dan mit v steruen opdat
130v ick nijet nae uwen doet dat bitter liden en hebbe auer toe de- // ncken
noch sprack onse lieue here lieue moder dat en mach nijet geschien noch
en wort dat rick godes nijet apen noch en wort ick nijet getaegen totten
hemel lieue moeder als ick verresen bijn dan sal ick tot v comen ende
troesten v weeder ende mijn desijpulen ende daernae sal ick opclijmmen
toe hemel dan sal ick v bereiden die stede mer nu lieue moder moettij
mit my liden als een getrouwe moder myt hoeren kijnde O mijt wat
quesseliker vreisen riepe sij totten engel Gabriel ende seide waer siddij nv
gij seidet ick weer gebenedit bauen alle wijuen ende nv is die benedictie
van my getaegen mer ick bijn wael een die bedroefste moder die op
ertrick leuende is O vader in der ewicheit woe sal dat sijn mit uwen soen
ende mijtten mynen ende woe sal ick moegen leuen ween sal ick claegen
131r myn verdriet in ertricken is al myn troest ver- // -laeren[1] O wader (*sic*)
in der ewicheit heb ick hier toe den soen gades gedraegen ende is hij
hiertoe van my gebaeren aldus van my toe scheiden ende my toelaten in
desen swaeren ellendigen liden sonder ynnigen troest O gabriel ick be-
sweer v bi den leuendigen gades soen dat gij my troest dat is nv tijt dat
ick nv troest in den hemel zueken moet mijnre zielen troest wijl my
begeuen ick en can van mynen gemijnden soen nijet een bede vercrijgen
van al dat ick van hem begert heb Ende onse lieue vrouwe was in alsulcken
druck ende liden dat ment nijet en mach gescryuen Mer ylck mach voer
sijn harte slaen ende dat mit medliden averdijncken alsoe alst hem god
belieuet toe geuen ende hier dijsponiert toe ontfaen ende als ihesus sijn
131v moder sach liggen in soe swaeren // druck ende hij see nijet troesten en
mochte mijt wat bitteren rouwe dat sijn harte wart bewegen dat en solde
nijemant kunnen wtgespreken noch gepijnsen want nije kijnt en mocht
soezeer een moder gemijnnen als hij sijn moder dede want nije en was
in der warlt soe volmackten mijnsche als ihesus want hij was een recht
sangewijnns ende alle sijn leuen was liefde ende mit volcomenre liefden
mijnden hij sijn moder bauen allen creatueren want alle deuoete mynners
seggen onse lieue here ihesus mijnden sijn lieue moder in hoeren licham
weesende beslaeten al hed hij daer noch hondert iaer in gelegen het en
hedde on nijet verdraeten ylck mercke in wat druck dat ihesus was als
hij sijn lieue moder in soe groeten druck sach ende hij wael wost wat on-
132r sprekelicke lijden hoer anstaende was dat sij nijet // en wost Als hij dijt
merckende was doe en conste die zuete ihesus sijn mijnschelicke natuere
nijet bedwijngen ende hij kierde hem om dat on sijn lieue moder nijet sien
en solde ende hij wart zeer bitterlicken screiende dat die traen van sijnen

1. Achter *verlaeren: O wader ynder ewicheit*, en doorgestreept: *heb ich hier toe den* – onleesbare letter? – *troest - vl* (verder onleesbaar; twee woorden door elkaar geschreven?).

gebenediden ansicht op die erde vloyden Ende maria magdalena quam tot onse lieue vrouwe omdat sij soe lange gespraeken hadde mijt hoeren lieuen kijnde ende meijnde ock getroest toe sijn Doe vantse onse lieue vrouwe liggen in onmacht ende sij seide O lieue vrouwe is dijt den troest den gij hebt ontfangen Och wael lieue moder woe salt mit v lieue kynt mynen meister gaen ende wat nyemeer hebdij gehoert dat ic v in desen swaeren druck vijnde Och sullen wij genen troest ontfangen van onsen lieuen meyster Ende ten lesten als sij tot hoer seluer quam doe sprack sij
132v lieue magdale- // -(*sic*) waer sullen wij gaen mijn lieue soen wil vmmers van my scheiden ende van al dat[1] ick hem gebeden heb en wil hij my nijet een bede doen hij wil vmmer steruen ende mij donct dattet corte-licken sal geschien O magdalena gaet ende bidt om seluen dat hij desen paesschen mit ons yt eer hij weeder omkiert tot iheruzalem ich haepe hij sal dat doeu[2] tot uwer begerten Ende maria magdalena gijnck daer sij hoeren meister vant ende seide O lieue meyster my verwondert woe dat v gotlicke natuere vermach v lieue moder toe sien in desen ellendigen liden ende gij see nijet en troest onse lieue here seide maria ick beuele v mijn lieue moder ende sij en mach genen troest van my crijgen eer ick verresen bijn van der doet vertroest hoer seluen alst gijt beest moeget want mijn
133r tijt is nekende Ende sij bleef die bedroefste moder die ye op erde // gebaeren is Ende ihesus ende maria magdalena worden beide weijnende als dat hij nijet meer gespreken en conde ende ihesus kierden hem om ende maria magdalena gijnck weeder tot maria sijn lieue moder want sij en mocht hoeren lieuen meister nijet sien weijnen ende sij seide lieue vrouwe my doncket dat onse lieue meister nijet lange bij ons blijuen en sal gaet mit ons laet ons allen beide bidden als dat hij desen paesschen bij ons blijue doe seide onse lieue vrouwe ick wil gerne mit v gaen mer gij moeget hem bidden Ende als sij tot on quaemen doe sprack magdalena Mijn alre liefste meister ende here v alre liefste moder ende ick bidden v als dat gij den paesschen mit ons eten wijlt eer gij tot iheruzalem gaet Onse lieue here antworden (*sic*) mijn lieue moder dat en mach nijet sijn
133v ick moet dat paeslaem eten tot iheruzalem mijt // mijnen decupulen: v moederlicke harte en can dat nijet begrijpen woe noetsaekelicken dattet is dattet aldus wesen sal want al en wosten sij dat nijet hij was selue dat paeslam dat men offeren solde ende hij seide lieue moder ick moet mynen paessen halden toe iheruzalem O lieve kijnt sprack sij of ick daer mede mocht sijn ende ic die mijnlicke worde mocht hoeren die men daer auer taeffelen spreken sal ihesus sprack lieue moder dat en is nijet betaemelicken van den vrouwen alsoe laet achter den straeten toe gaen Mijn lieue moder blift bij maria magdalena hier sij salt waele vernemen woe dattet mit ons gaet Doe sprack voert ihesus tot maria magdalena lieue maria

1. Achter *dat gij* doorgestreept.
2. *docu* schrijffout voor *doen*.

blijuet hier bij mijn lieue moder ende en begeuet hoer nijet weest hoer troestelick in allen dijngen totdat ick weeder come dan sal ick v vrijndelick
134r // troesten recht of hij seggen wolde dat sal sijn als ick verresen bijn van der doet Doe sprack onse lieue vrou lieue kijnt wanneer sal dat wesen ihesus seide als die ioden hoeren paesschen[1]) gedaen hebben doe sprack maria ick duchte mijn lieue kijnt dat ick v nummer leuendich en sal sien nae dat gij van ons scheit noch sprack sij lieue kijnt Ick bid v een cleijn bede ihesus seide moder wat is dat maria seide dat gij tauent bij ons blijuen wijlt ihesus seide lieue moder dat wijl ick gerne doen doe verbliden hoer onse lieue vrou ende maria magdalena dat sij van seuen beden een vercregen hadde mer sij was alle den nacht in groeten anxte dat ihesus van daer gaen mocht hebben behendelicken mijt sijnre gotlicker moegentheit *woe onse lieue here gijnck tot sijnen auentmael des donredachenauent*
134v Des[2]) donredachs doe hij van daer solde gaen doe sprack die mijnlicke moeder maria O mijn lieue kijnt mijn moederlicke harte en can dat nijet geliden van v toe scheiden O mijn lieue kijnt om uwer moederlicker beden wijl bid ic v laet my mit v gaen toe iheruzalem dan sal ic mit maria magdalena weedeom (*sic*) toe huyswart gaen naedien dat ick dat[3]) die mynlicke maeltijt nijet naere comen en mach Doe sprack die mijnlicke here ihesus mijn lieue moder naedien dat gij soe groete begert daernae hebt soe laet ick dat geschien Doe sij gijngen toe saemen sprekende van sijnre bittere passien ende van sijnre bittere doet ende lijden Ende als sij neder van den berch van caluarien quaemen Doe versuchten hem die mijnlicke here
135r ihesus als die sommygen seggen mit soe inwendij- // -ger droeffenisse sijns harten want dat en was geen wonder want hij woste dattet solde dat leste gaen wesen dat hij mit sijnre lieuer moder daer solde gaen Ende hij auerpijnsden (*sic*) woe hij des anderen daeges soe verwerlicken doet opten berch solde steruen ende daer af verscrickten al sijne natuere ende maria sijn lieue moder hoerdent mit conponycelicker[4]) harten ende seide O mijn lieue kijnt wat beduijt dat gij alsoe swaerlicken versucht als gij tot bij desen berch comt ick hebt mennichwarf gehoert mer nv moet icket vmmers vraegen het duet mynen moederlicken harten soe wee toe hoeren Doe sprack ihesus tot maria sijn lieue moder al dat van my gescreuen is dat moet volbracht warden mer hij en wolde hoer nijet bedroeuen want hij meijnden het solde noch tijdes genoch comen Ende als sij gijngen tot
135v die stat // van iheruzalem doe sprack ihesus tot sijnre lieuer moder ende tot maria magdalena ende totten anderen vrouwen Mijn lieue vrijnde kiert doch mit mijnre lieuer moder weederom ende doe sprack maria magdalena toe (sic) ende seide Ick beuel u mijn lieue moder blijuet hoer

1. Achter *paesschen bereit* doorgestreept.
2. De *d* van *des* lombarde.
3. *dat* misschien doorgestreept.
4. Geen andere lezing mogelijk.

getrouwelicken bij in alle hoere noet ende hij seide lieue moder ick beuele v mynen hemelschen vader ende blijuet bij maria magdalena ende ick gae voert mit mynen desijpulen in iheruzalem toe halden mijnen paessen Ende mit droeffelicken ogen vraegeden sij hem mijn lieue kijnt sal ic v nv nummermeer meer leuendich sien Och dat ellendige droeuige scheiden ende dat iaemer dat daer was thussen die moder ende dat kijnt dat en solde v nijemant kunnen gescrijuen want onse lieue here ihesus
136r christus wost waele wat her[1] // geschen solde dat hij alsoe mysmact solde warden als dat men on nijet en solde kennen Ende ihesus sprack Och lieue moder als ic tot v weeder comen sal dan sal ick v troesten ende gij sult v dan verbliden mer hij spract van sijnre verrijsenis Ende hij sprack lieue moder kiert weeder mit maria magdalena ende blijuet bij hoer ende sij bij v Ende ihesus scheiden van sijnre lieuer moder ende hij gijnck tot sijnre lieuer moder (!) ende hij gynck ter stede wart mit sijnen iongeren ende maria sijn lieue moder hedde soe gerne achterom gegaen mer omdat hij om dat verbaeden hadde soe en wolde sij dat nijet doen ende sij was hem onderdanich want alst moegelick was soe mijnden sij hoer lieue kijnt alsoe zeer als hoeren god mer sij bleef staende ende sach om soe lange nae als sij omsien mocht ende altoes als hoer docht dat hoer lieue kijnt omsach soe // buckten sij neder ende als ihesus alsoe vere was
136v dat sij om nijet sien en mocht soe gijnck sij weeder mijtten vrouwen tot maria magdalena huys ende sij bleeff bij hoer ende sij was onderdaenich hoeren lieuen soen ihesum christum onsen heren die ons verlenen wijl sijn ewige leuen Amen

CLACHTE VAN MARIA BENEVEN HET CRUYS[2])

1. Schoon boven alle schoone /
Hoe maght gheschien
Dat ghy dus hanght ten toone /
Voor alle lien?

2. Dat ghy dus hanght ghenaeghelt /
Vlack in den windt /
Bereghent en behaeghelt,
Mijn liefste Kindt?

3. Ghy, die 'tal hebt gheschaepen /
Wat vremt bestier!
Hebdy gheen pleck om slaepen /
Elders dan hier!

4. Waer magh u bedde wesen
Soo fraey beblomt /
Dat u bruyt uyt-ghelesen
Soo dickmael romt?

5. Voor wie de zy dogh maecken
Dat Lede-kant /
'Twelck Sestich mannen waecken,
Met 'tscherp in d'handt?

6. Ha! 'tHert gaet my ontsincken
In dit ghesicht.
Wie sou zulcxs van u dincken?
O eeuwigh Licht!

1. Boven de *e* letter bijgeschreven, waarschijnlijk een r.
2. Zie p. 34 vlgg., 187 vlgg.

7. Wee my, bedruckte Moeder!
Wee my! wat raet?
Alst nu / o mijn behoeder!
Met u soo gaet!

8. Sijt ghy dan doot, mijn Sone?
Ist dan ghedaen?
Sijt ghy mijn hulp ghewone /
Dus vroegh ontgaen?

9. *Ach Simeon* vol weerden!
Ach / Ach! O smert!
Nu gaen u seven sweerden
Dweersch door mijn hert.

10. Ha Cruys! sijt dan gheboghen
Op dat ick dus /
Die my dicks heeft ghesoghen /
Voor oorlof cuss'.

11. Op dat ick in mijn aermen /
O zaeligh hout!
Voor 'tleste magh verwaermen
Dit Lichaem cout.

12. Nu dan / Spieghel der menschen /
Reckt naer u Bruyt,
(Het sijn dogh al haer wenschen)
U aerems uyt.

13. Comt / comt / wilt my gheleyden:
'Kzal volghen naer.
'Ken wil van u niet scheyden /
Lief weder-paer.

14. Want hier met u te sterven
Is groot gheluck:
Daer u te moeten derven
Waer langhen druck.

uit: *Justus de Harduyn, Goddelicke Lof-sanghen* (1620). Ed. Dambre, p. 109–111.

GOLGOTHA OP GOEDE VRYDAGH[1])

Maegd, maegden kroon,
Maer nu bedruckte moeder,
Waer is uw' Soon,
Uw' Bruygom en uw' Broeder?
Ick sagh Hem gaen
Na Golgotha verheven,
Door scherpe paen.
Waer is Hij nu gebleven? –
„Wat vraegstu my?
Ganck, vraghet Son en Maen!
Sietstu niet aen
Den rou, die zy bedrijven?
Nu is voldaen
Den druck van alle wijven,
Rachel, houdt op
Van u betraent geschrey,
Of schreyt met my
En laet dyn droefheydt blijven,
Want als een zee
Is d'afgrond van mijn wee.
Wee my, mijn ziel!
Zyn dit nu dan de tyden,
Datstu het zwaerd
Van Simeon soudt lyden?
Ach, Oude man!
Du hadst veel meer als reden,
Want 'k voel mijn ziel
Wel sevenvoudt doorsneden!
Ay bloedigh zweet
Op d'Oliveetschen berg;
Ay Joodsch geterg,
Roên, doornen, roode kerven!
Aen sulcken soon,
Vervat soo menig werven,

1. Zie p. 35.

Ay, boven al,
Dat ick van 't beuls gespuys
Hem aen een kruys
Sagh hechten, en sagh sterven!
Des als een zee
Is d'afgrond van mijn wee.
O Droefheyd groot!
Heb ick myn uytverkoren
Door sulcken dood,
Eylacen, dan verloren?
Had ick hem noch
Tot dienst wat mogen strecken,
Had ick hem toch
Ter eeren moghen decken!
Had ick myn borst
Tot laving van syn dorst
Hem mogen biên,
Doen ick hem hoorde klagen,
Gelijck ick plagh
In 't jongste van syn dagen.
Maer 't viel te zwaer
En boven al myn zeer,
Dat Godt, den Va'er
Hem liet – 'k En zou niet dragen
Den rou, ten waer
Ick hem verwachte weer.

uit: *Joannes Stalpart van der Wielen, Gulde Iaer ons Heeren Jesu Christi* (1628). Ed. G. J. Hoogewerff.

CLACHTE VAN MARIA ONDERT CRUYS[1]

Op voijse:
O Maria fonteyne vol deuchden

Maria ging vervult met smerte/
Simeons sweerdt door sneet haer herte/
Noyt is gezien bedroefder Vrou/
Sy sach haer Soon zijn Cruyce draghen/
Deerlick gebonden en geslaghen/
En in zijn geest vervult met rou.

Sy sach sijn minnelijcke oogen/
Met bloet bedeckt / en vuyl bespogen/
p. 49 Sijn hooft doorwondt en vol torment.
Sijn lippen bleeck / sijn hayr vol bloede/
Hoe was des Moeders hert te moede
Als zy hem sach zoo heel gheschendt.

Sy sprack tot hem met soete taele/
Edel Cieraet van s'hemels saele/
Is dit u schoonheyt delicaet!
Coninghlijck hooft is dit u Croone/

1. Zie p. 35.

Salomon groot is dit u Throone/
Is dit den pracht van uwen staet.

Sijn dit heelaes de stercke handen/
Die d'hemel als een tent uytspanden/
En die het aerdtrijck houden vast/
Is dit het hert dat elck doet leven/
Waer is de kracht die d'hel doet beven/
O druck / o pijn / o swaren last.

Sonne bedeckt nu vry u stralen/
Mane wilt oock u licht inhalen/
Toont nu den ongehoorden nacht/
Aerde nu berst nu berst ghy steenen/
Wilt uwen Scheppers doot beweenen/
Siet die u sterck maeckt werdt versmacht.

Christus aensach met oogen bloedich/
Sijn lieve Moeder heel mismoedich/
En sprack met een gebroocken stem/
Moeder ick lyde dit verduldich/
Dat ick betael was Adam schuldich/
Liefde wilt dat ick lijd voor hem.

Uit: *Den Gheestelijcken Nachtegael*, p. 48–9.

Klaegh-Liedt van Maria, over de dood van Jesus haren Soon[1]

Stem: Aensiet, ô sondigh ziel! met weedom, &c.

Schrickt Elementen al
met my die legh verslagen:
Siet aan de droufheyd groot
Van dees Vrouw // die 'k vol rouw
En hartseer hoor seer klagen
Om dat haer Soon is doodt.

1. Zie p. 35.

Ach! siet dees Vrouw eens staen /
Met tranen in haer oogen /
Geen mensch heeft oyt gehadt
Sulck een smart // als haer hart:
Des hebt met Haer me'edoogen;
Och of gh'eens by Haer tradt.

Treet toe / en hoort eens aen /
Wat dat Sy weet te seggen /
Aenmerckt haer droef gelaet:
Hoort wat seyt // die soo schreyt;
En wilt ons dan uytleggen
Haer soo bedroefde staet.

't Is niet van noo / blijft hier /
Ich hoor 't geluyt hier komen
Van die bedruckte Maeght.
Hoort Sy steent // siet Sy weent /
p. 162 Gelooft my / 't zijn geen droomen /
Ick hoor wel wat Sy klaeght.

Sy seyt met droef geluyt /
Ach! J E S U S is gestorven /
Het leven selfs is doodt.
All' mijn vreughd // en geneughd
Is door sijn dood bedorven /
Ick ben van troost ontbloot.

Het zou my zijn een vreughd /
Dat ick oock nu mocht sterven /
Die quijt ben sulck een Heer.
Ach! wat raed // 't is te laat /
O J E S U ! 'k moet u derven.
Wanneer krijgh ick U weer?

Mijn een'ge troost is dit /
Dat Ghy zijt overleden
Voor 't menschelijck geslacht:
't Welck uw' Wet // heeft besmet /
Ja swaerlijcks overtreden.
O wie had sulcks verwacht!

Wat seght ghy nu / ô mensch /
Wilt ghy niet nederknielen
Voor dese Voorsprakers /
Die u mindt // die u sindt /
Die dus besorght uw' sielen?
Eert dese Patroners.

Ey! laet ons vallen ne'er
Voor Godes waerdste Moeder
Die ons bemindt soo teer /
Die ontfermt // die beschermt
Ons / by ons' ziels Behoeder /
By ons' gemeenen Heer.

Seght t'samentlijck met my /
Eer dat van hier wy scheyden;
M A R I A ! zijt gegroet:
Slaet u oogh // van om-hoogh
Op die uw' lof verbreyden:
Besorght ons 't eeuwigh' goet.

uit: *Het Evangelische VIS-NET.*

De Droefheit van Maria[1]

Stemme: Kleinen koninck.

Siet dit droeve Moeders harte
Vol van rouw en bitter smarte
'T hart sal sluiten dese noot
'T sal haer kosten oock de doot:
Sy 's geraeckt 't hart is besweken
Met het sweert van rouw door steken
Niet en leefter meer als 't oogh
Dat gestadigh siet om hoogh.
En daer by wat droeve klaghten
Diep versmoort in haer gedaghten
Die daer sonder groot gerught
Schieten diergelijcke sught:
Waer toe sijt ghij soon gekomen

1. Zie p. 35.

Wort u leven soo benomen.
Soeten Jesu eewigh kindt
Die mijn Ziele soo bemindt.
  Eertijts waert ghy mijn behoeder
Liefste vrught van uwe moeder
Nu en heb ick anders niet
Aen u als een groot verdriet
Ach hoe sijdy nu geschonden
'T sijn all opgescheurde wonden:
p. 154 O Mijn Soon! O Droeve smart!
Nu treft ghy het moeders hart.
  Liefste soon ghy beneden
Quaemt bewonen dese leden /
Noyt en hebt ghy die beswaert /
Hoe verandert ghy van aert?
Komt ghy my soo swaer besoecken
Ach wie sal my nu verkloecken
Ick ontfangh in mijne schoot
Nu een vrught gelijck als loot.
  Wat een vloet van warme beeken
Laet sy uit haer oogen leecken
Waert te doen met enigh nat
Haeren schoot wirt gans een badt
't Bloet gaet hillen / d'ogen sterven
Om dat sy haer soon moet derven
Siet sy neight in sijne schoot
Ach! sy leit hier als een doot.
  Flauwe Moeder! kan ick desen
Uwe druck behulpsam wesen /
Teere Maghet droeve Vrouw
Stort in my dogh desen rouw
Kan ick u dan niet verblieden /
Toont ten minsten my u Lieden.
Is het niet genoegh een deel
'K wensch u droefheit oock geheel.

uit: *Een Geestelijck Lust-hoofken...*

DE CRUYS-DRAGINGE CHRISTI[1])

Stem: Eja met basoenen en Fluyten

Droeven J E S U S vol van lijden /
Wat doet u dit Cruys een smert /
Moet ghy tot het eyndt soo strijden /
Desen last beswijckt u hert /
  Machteloos sien ick u higen /
  Elcken voetstap nederslaen
  Eer ghy noch den Bergh sult krigen
  Sal het met u sijn gedaen.

Draeght ghy selfs u offerhande /
O Jsac soo seer mismaeckt
Daer ghy op van liefd' sult brande
Als ghy maer daer op geraeckt /
  Ach wie kan u Heer aenschouwen /
  Die niet schreyt een heel Fonteyn /
  Met den roem der Joodsche Vrouwen
  En nogh is den rouw te kleyn.

Ach ghy sijt een Man der pijnen
Al den wegh is heel bebloet /
Uwe Moeder sal verdwijnen /
Als sy strax u gins ontmoet
  Soo sy siet van veer u wesen /
  Met dien swaren block belast
  Tot het schandigh Cruys verwesen /
  Dat veel beter op my past.

Is dit mijnen uytgelesen
Riep sy die ick soo bemin /
Mijnen al / en al mijn wesen /
Die ick hier in Amacht vin.
  Hoe kunt ghy o leven sterven
  Die de dooden 't leven geeft?
  Kunt ghy eewigh goedt bederven
  Daer een yeder een in leeft

1. Zie p. 36.

Wi heeft u soo ongenadigh
Hier gebraght voor al de lien
Opgeleyt dit Cruys misdadigh
Mijn hert breckt dat ick u sien.
O mijn kindt mijn eeuwigh leven /
Wiens sont heeft doch sulcks vermoght
Dat ghy moet met 't' Cruys gaen sweven
En ter doot dus wort gebroght;

Komt Veronica wilt prenten /
Op dat ick daer lesen magh
Op u doeck al sijn tormenten
En soo mennigh vreden slagh
Nauwlix was hy voor sijn oogen
Of het wasser ingeprent /
Sonder eenigh langh vertogen
Al het geen daer was omtrent.

Maer wat wil dit Meester seggen /
Wat bediedt het droefsten Heer?
Ick moet dit wat overleggen /
Dit bediedt / dunckt my wat meer /
Is het niet dat ghy souwt wenschen
Dat dit in ons hert moght staen;
Ghy wilt spreecken aen de Menschen
U te minne meer voortaen.

Wilt dan Jesu! my verborgen
In dit root bebloede Kleet:
Wilt o Jesu! wilt besorgen
Dat ick my was in u sweet:
Och of ick u eens mogh kussen!
Och laet kussen my u handt
Al mijn sonden wilt uyt blussen /
En verlost my voor den brandt.

Vortaen sal ick gaen beschreyen /
En bewenen mijn misdaedt:
Ick sal beter leven leyen /
Ick sal laeten dat ghy haet.

Ick bedanck u voor u lijden /
Ick bedanck u voor u pijn /
Als ick op mijn lest sal strijden /
Wilt my dan gedaghtigh sijn.

uit: *Geestelijcke Harmonie..*

Nieuw-Jaers Liedt[1]

Stem: Langs de groen bedoude wegen

1 Soeten Jesus, soeten Name!
Hoe siet ghe soo wonder soet?
Soet is alles / soet te same:
Maer geverft in u Bloedt;
Als ghy aen u teere Leden
Met het mes besneeden wert /
Doen leedt ghy met bitterheden
Voor ons d'alder-grootste smert.

2 Doen hebt ghy u Bloet vergoten
Als ghy waert soo kleynen Kindt /
Doen waert ghy alsoo verstooten /
Ach! wat is de wereldt blindt:
Te verlossen van ons sonden /
Voor ons Sondaers allegaer /
Daerom laet ghy u soo wonden
In het soete Nieuwe Jaer.

3 Den achtsten dagh wort ghy Besneden /
En ghe stort voor ons u Bloedt /
't bloet liep uyt u teere Leden /
Och! wat is u liefde soet;
Soo wort u den Naem gegeven /
En ghy leet voor ons de pijn:
Nu doet ghy ons weder leven
Door dees bitter Medecijn.

4 Hoe wort 't moeders hart doorsneden /
Als sy dit ter harten nam:

1. Zie p. 36.

Seyt se niet met grote reden:
O mijn Kindje / o mijn Lam /
O mijn hartje o wat pijnen!
O mijn eygen vleysch en Bloedt!
Is u pijnen niet de mijnen?
Och wat is u liefde soet!

Laet ghy soo u Bloedt vergieten /
Wort u Bloedt hier soo gestort?
Siet men hier de Tranen vlieten
Van 't Kint dat Besneden wort?
Wort de moeder soo bewogen
Om 't vergieten van u Bloedt /
Met de tranen in de oogen?
Och wat is u liefde soet!

In totaal 10 strofen.

uit: *Geestelijck Lust-Hoofken*

Uit: J. Poirters, Het Duyfken in de Steen-rotse[1]

p. 239 O Soon seght sy, wie heeft u soo deirlijck ghetracteert? wie heefter sulcken vreetheydt op u onnoosel, en teer lichaem konnen wtwercken? wie heeft dat Goddelijck aensicht soo konnen ont eeren! Van het bovenste van u hooft tot de planten van uwe ghebenedijde voeten en isser in u niet gheheel ghebleven? o banden, en koorden, o roeden, en gheessels! o doorens! o naeghels! o cruys! o doodt!

p. 240 O mijnen Soon! o lief Kindt! o eertijts de klaerheyt van mijn ooghen! o wat een veran // deringhe is dit? heb ick daerom seven jaeren soo sorghvuldighlijck met u ghevlucht geweest in Egypten om Herodes sweirt te ontvluchten, en nu ist al vreeder met u afgeloopen? O Soon over dertich jaeren saet ghy op mijnen schoot als eenen Engel, nu light ghy hier als eenen van – moordenaren! doen bondt ick u in sachte doexkens, nu hebt ghy naeghelen door handen, en voeten; doen gaf ick u met sulcke vreucht sogh, en melck uyt mijnen boesem, nu sie ick de bittere gal, en asijn noch op u lippen hanghen; doen gaeft ghy my millioenen van blijschappen, nu gheeft ghy my millioenen van droefheden! O Soon! O lijden! O hemel! O aerde! O Sondaer!

1. Zie p. 36.

p. 243 Ghy klaeght: O Soon, ô Soon Wat lijdt gy voor de sonden!
O Isaac, ô lief Kindt ! dit is den herden slach
Die eertijts Abraham in sijnen gheest voorsach.
Waer is dat hooft van gout daer ick op plach te roemen,
VVaer sijn u wanghen soet als incarnate bloemen,
VVaer is u schoon bruyn hayr soo aerdigh in-gekrult,
Het is met doorens heel, en heel met bloet vervult!
V ooghen van een duyf, en die soo suyver bloncken
Die ligghen inden sweet, en traenen-vloet verdroncken,
Nu mis ick u in u, k' en kenn' u nerghens aen
Als aen u lippen Soon die vol van myrrhe staen.
Met recht sijn Son, en Maen uyt haere baen gheweken,
En hebben haer uyt schroom diep inden nacht versteken,
p. 244 De Aerde heeft ghebeeft, de rotsen sijn ghescheurt,
En hebben altemael u droeve doodt betreurt.
Maer mijn, mijn Moeders hert lijdt meer als d'Elementen
Dat smaeckt met u de doodt, de pijnen en tormenten:
Hoe menigh fellen slach op u teer Lichaem viel,
Soo menigh weder slach ontfonck ick in mijn siel.
Mijn Siel die is met u vast aen het Cruys gheslaegen,
De spongie die is my oock aen den mondt ghedraeghen,
Ick stierf, en sterf met u die light op mijnen schoot,
Eylaes waer wasser doot soo fel als desen Noot!

C. de Bie: Treurspel van het bitter Lyden Christi[1]

p. 196 *Derde deel, sevenste uyt-komen.*
Verschijnt Christus op den Bergh van Calvarien ghecruyst tusschen twee Moordenaeren, met Maria en Joannes onder het Cruys, en daer by dry Ioden.

p. 198 *Den goeden Moordenaer aen 't Cruys*

'K gheloof in u mijn Godt, ick bidd' u om ghenade
Voor mijn besmette siel, die soo langh (vroegh ende spade)
Was sonder eenigh licht tot desen ooghenblick,
Thoont my bermhertigheydt, en denckt ô Heer, dat ick
Blind' was in het gheloof, ach doet mijn ooghen open,
K' wil sterven in u naem, en in u blijven hopen:
O Jesu! peyst op my als ghy komt in u Rijck.
Christ. Gheluckigh is den mensch die kent het onghelijck
p. 199 Van sijne dolinghen, die hem als blind' verleyen,

1. Zie p. 36.

En niet eer laeten sien (als naer het bitter scheyen
Uyt dese wereldt) 't quaed', dat hem dan maeckt den roof
Der hellen om het mis-verstand' van geen gheloof
Ghehad' te hebben, maer die my ghelooft sal smaecken
d'Eeuwighe saligheydt...
Goeden Moordenaer. Kon ick daer toe gheraecken,
Want ick in u gheloof, my dan ghedachtigh sijt,
Ick ken u voor mijn Godt, eeuwigh ghebenedijt:
K'versaeck mijn dolinghen daer ick in was voor desen.
Christ. Ghy sult van daegh met my in 't Paradijs noch wesen,
Schep moet en weest gherust... *Mar.* Mijn Soon wat soeter woort
Vloeyt daer uyt uwen mond' dat noyt en is ghehoort
In sulcken voor-gheval: wanneer de sondaers sterven,
Dat sy, jae self van u soo grooten troost verwerven;
Maeckt uw Moeder toch deelachtigh van des' vreught
Die soo vol droefheydt is ... Een woord' van u verheught
T'heel Hemel-rijck, ick bid', ey troost oock eens u Moeder:
Christ. Mijn Vrouw siet uwen Soon, en ghy die den behoeder
Sijt van haer eerbaerheydt, siet uwe Moeder aen.
Maria. Ick sal om mijnen druck noch smilten in ghetraen;
O Hemel gheeft my kracht... Soon wilt ghy my begheven,
Hoe sal ick eenigh sonder u hier konnen leven
Op dese droeve aerd', daer ick ben onbekent,
Soo blijft u Moeder eene Moeder van ellent...
Ach! mocht ick met u oock op staende voet verliesen
Het leven liefsten Soon, hoe geren sou ick kiesen
De doodt, ghelijck ghy die oock aen-nemt voor den Mensch,
Mocht ick in 't lijden maer eens volghen mijnen wensch,
Ick koos terstont het graff...
Christus. Mijn Moeder weest te vreden...
Maria. O wonderbaeren Heer, mijn hert is door-gesneden
Met 't aller-scherpste zweerdt, dat noyt te heelen is
Als door u liefde in des' droef gesteltenis.
p. 200 *Christ.* O Vader! waerom hebt ghy uwen Soon verlaeten:
Ick bidde u om hulp, dat sy my komt ter baeten
In 't uyterste van druck, daer ick ben in-ghestelt
En maeckt mijn lippen droogh, soo dat den dorst my quelt,
En isser niet een druppel nat om my te laven:
Ioan. Hy dorst naer ons geluck door al sijn bitter slaven
En woelen totter doodt soo willighlijck geleën
In 't storten van sijn bloedt: Ach! waert niet teghen reën
Dat niemand' in den noodt soo goeden Heer sou helpen
Om met een traentjen van berouw den dorst te stelpen:

Eenen Iode met een spongie uyt.

Iod. Des' spongi die ick heb in suur azijn geweyckt
Dient hem tot laeffenis van onder toe-ghereyckt,
Dat hy die drincken magh het sal hem wat verkoelen...
... Sie daer hy keert sijn hooft, 't schijnt hy heeft noch gevoelen
Van reuck, maer geenen smaeck, het is hem wat te suur;
Een and. Dat hy dan stickt van dorst... My dunckt dat de natuur
Sich gaet begheven, wat eyst hy dan noch te drincken,
Iod. Hy is op 't uyterste, hy laet sijn hooft nu sincken,
Het is met hem ghedaen, want hy en heeft geen macht
Noch sterckte meer in 't lijf...

Christus. Het is nu al volbracht:
O Vader mijnen gheest beveel ick in u handen. *Hy sterft.*

Ioannes.
O wonder doodt, waer door den mensch raeckt uyt de banden
Der ballinghschap, en word' door dese doodt verlost,
Die soo veel pijnen, smert en lijden heeft ghekost,
Aen Godt, om voor den Mensch soo droeve doodt te sterven,
Om dat den Mensch door dese doodt sou 't leven erven:

Maria.
Is mijnen Sone doodt, soo is het meer als tijdt
Dat ghy Joannes mijnen troost in 't lijden sijt
Dat ick in 't hert ghevoel, 't ghen' is ghelijck door-steken
Met 't zweerdt van droefheydt daer den druck word' by geleken,
p. 201 Die my ghelijck een zweerdt gedurigh plaeghen sou
Om hier op d'aerd' te sijn de alder-droefste Vrou...

Longinus uyt met een lancie, en blind' sijnde spreckt:
Al ben ick blind' soo wensch ick 't herte eens te kennen,
Van die hanght aen het Cruys, om hem alsoo te schennen
Met dese Lancie, en 't openen de Zij
Daer 't hert van binnen leyd'... *Maria.* Ey my! wat tirannij
Komt hier weer voor den dagh, die d'ooghen heeft gesloten,
Jae doodt is en geheel het lichaem over-goten
Met bloed' dat stadigh sijpt uyt al sijn wonden, sal
Die noch naer sijne doodt verwachten ongheval?
Van die hem niet en kent; *Long.* Ick wensch daer by te wesen,

Eenen Iode leydende hem voor 't Cruys, wijst met de Lancie de borst van Christus, die Longinus door-steckt.

Iod. steckt toe... Het is al klaer... *Het bloedt springht op sijn oogen en word' siende.*

Longinus. O Godt ick ben genesen,
Mijn ooghen open gaen: 't is reden dat ick kniel

Voor soo een Medecijn, de wel-vaert van mijn siel.
Ioann. O sondaer, die door soo een wond' kunt adem haelen
In u flauhertigheydt, want m'in de Hemel-saelen
Door soo een wonde siet... O suyverende wond',
De siel (ter doodt toe kranck) word' door haer bloedt gesond'.
Long. Kon Moyses Bron het hert, Godts Bron kan sielen laven...
Door sulck een roode wond' ontvlucht men 't eeuwigh slaven,
En raeckt naer weynigh strijd' in het beloofde Landt
Dat ick door dese wond' nu sien, en mijn verstandt
Daer door nu open gaet, jae drinck my geest'lijck droncken
In tranen van berouw, die ick nu heb gheschonken
Aen Godt die my bevrijd' van al mijn sondigh quaet,
Ghesien dat nu voor my des' wonde open gaet,
Daer ick mijn luck in vind'... *Ioan.* De Aerd' beghint te scheuren
Van droefheydt om sijn doodt: *Maria.* Maer nu de ysre deuren
p. 202 Des afgronts gaen in 't slot door 't op'nen van sijn Zij,
T'heel Menschelijck gheslacht, dat droef is, maeckt hy bly...
Schoon dat den Hemel is gheheel met rouw behanghen,
De Sonne en de Maen met duysterheydt bevanghen.

Eclipsis en Aerd'-bevinghen.

Ioann. De Elementen sijn ontstelt en heel beroert,
De dooden worden uyt hun graven wegh-gevoert,
De rotsen bersten en in hondert stucken springhen:
T'schijnt dat den lesten dagh (die 't Oordeel aen wil bringhen)
Als nu verschenen is... *Maria.* 'T heel Aerderijck dat beeft,
T'en is geen wonder, want die 't Al gheschapen heeft
Ghestorven is, en heeft de bitter doodt verwonnen
Om ons door 't wassen in sijn levendighe bronnen
Van bloedt te helpen, dat uyt voet' en handen loopt:
Peyst eens hoe dier dat Godt voor ons den Hemel koopt.

Al binnen.

De Gordijnen toe geschoven.

GHESANGH.

De bleecke Maen die wort heel duyster,
En de Sterren staen verstelt:
De gulde Son is sonder luyster
Als sy sien dit groot ghewelt:
Dat Godt den Heer „Soo eel en teer,
Dit verdraeght „En noyt klaeght,
Hoe men op hem is verhit,
Noch ghenaede voor sijn Rechters bidt...
De Hemelen treurden om ter meest,
De graven scheurden g'heel van een als hy bevelden sijnen geest.

Serbande.

Wie sou niet verlanghen „Die Godt hier siet hanghen
Als eenen misdadighen aen het Cruys,
p. 203 Met sijn open ermen „Om ons te beschermen
En te verlossen van 't hels ghespuys:
Die ons swaer sondigh pack self heeft ghedraghen
Als eenen Isaac: om ons daer van geheel t'ontslaghen.

---

p. 210 *Derde deel, negenste uyt-komen.*

Maria onder 't Cruys met het gebenedijdt doodt Lichaem van Christus op haeren schoot, vergheselschapt met Joannes en Magdalena uyt.

Maria.

Wree Joden, die u sat hebt in het bloet gedroncken
Van mijn onnoosel Kindt, die hem hebt gal geschoncken,
En my de bitterheydt van rouw, als ick moet sien
Dat jeder hem verstoot, en my geen troost en bien
In desen droeven noodt, maer ben met hem verlaten
En sit hier onder 't Cruys alleen, daer de Soldaten
Noch spotten met mijn smert en alder-grootste pijn...
Eylaes hoe kan den mensch noch soo hertneckigh sijn.
Wie sagh m'oyt soo bedruckt om het verlies van 't leven
Dat in my heeft gheschuylt, alleen om u te gheven
Het eeuwigh leven door de alder-droefste doodt
Die Godt ghestorven is, en rust op mijnen schoot,
Om u de bitterheydt daer van te openbaren
In 't Lichaem dat ick vond' tussen twee Moordenaren,
In wyens ooghen eens de Sonne en de Maen
Hun spieghelden, die sijn met hem soo 't schijnt vergaen,
Ghelijck ick oock sal doen, als ick sal moeten derven
Sijn heyligh Lichaem, dat om u ô mensch wou sterven...
Ach! mijne droefheydt is onvergelijckelijck,
Mits dat geen droever Vrouw en word' op d'Aerderijck
Gevonden als ick ben, die meerder smert moet proeven,
En my altijdt sal tot het levens eynd' bedroeven,
Bedenckende den spot, begaen in dyen nacht
Eer mijnen Sone voor Pilatus wert ghebracht,
Wat hy heeft uyt-ghestaen in 't blinden van sijn ooghen,

Ghetrocken met den hair, en in 't ghesicht bespoghen...
p. 211 Daer 't beestelijck bestel der Jodse knevelaers
Was al te schroomigh, en onnut, jae te barbaers,
Dit heb ick soo ghevoelt, dat 't herte scheen te breken
Van droefheydt, die noyt sal een tongh uyt konnen spreken...
De bitter Geesselingh, en scherpe doorne Croon,
T'gheschreeuw der Joden, als mijn Sone stond' ten thoon,
Daer by den herten schock van 't Cruys in d'aerd' te schieten,
De Lanci in de zijd', en duysent meer verdrieten
Die hy gheleden heeft, staen in mijn siel gheprent
En baren anders niet als lijden sonder endt.

Ioannes.

De wreetheydt, die haer in het bloedt heeft sat ghedroncken
Is self beschaemt, en heel met swerten rouw bekleet
Om datteer soo veel bloedt is te vergheefs gheschoncken
Voor menschen, die noch in den stouten Appel-beet
Van Adam vinden smaeck, en die niet af en laeten
Door een oprecht berouw, als sy des' roode Beeck
Sien vloeyen: ach! wat sal 't aen sulcken menschen baeten,
Want hunnen werelts lust noyt en verkeert in eeck
Van mede-lijden, om daer door eens af te wassen
De vlecken van de siel daer sy is med' besmeurt,
Dan sal de roey van straf eerst v'rotten in de plassen
Van Godts vergoten bloedt, die anders eeuwigh treurt.

Magdalena.

Wie om sijn sonden weent, en swemt in trane-vloeden
Sal leven in de doodt van Christus, want sijn doodt
En was maer om u siel (ô menschen) te behoeden
Van alle rottingh en verderf in meesten noodt...
Treurt met Maria, die oock treurt, en sonder vreese
Van eenigh siel-verlies, want sy is sonder schult
En 't minste niet besmet, als eeu onnoosel weese:
Maer wetende dat door Gods sterven is vervult
De waere Prophecy, en luttel souden haelen
Gheloof uyt dese doodt, dat maeckt de Maeght seer bangh,
p. 212 Om datter, segh ick noch veel souden blijven dwaelen
En loopen heel verdoolt als Eva door de slangh:
Ioan. Die naer den soeten Schoot van dese Maeght wil vluchten
Gheluckigh leven sal, gherust en sonder sorgh,
Als men sijn sonden maer beweent met duysent suchten,
Spreckt dan des' Moeder aen, die blijven sal u borgh
Want ghy daer op betrouwt: waer kan men beter wesen

Dan in soo eenen schoot, daer Jesus self op leyt:
Die door sijn doodt daer op ons qualen kan ghenesen,
Soo eenen soeten schoot schenckt ons de saligheyt.
Magd. Een kindt dat is ontstelt, naer 't Moeders schoot sal loopen
Tot sijnen troost en hulp, 't ghen' word' van haer ghestilt:
Soo moet den Mensch altijdt oock in Godts Moeder hopen
En wachten van haer troost wanneer hy maer en wilt:
Sy is 't die ons versterckt, en kan de smert versoeten,
Haer schoot is als een haef, alwaer wy seker sijn
In ons behoudenis: wie sou haer dan niet groeten,
Want sy beschermt den mensch voor alle vrees en pijn.
Mar. O sielen die noch vreest om een quaey doodt te sterven
In uwen lesten strijdt, als Sathan af komt kerven
U sonden die hy dan voor uwe ooghen brenght
Wanneer ghy roepen sult: Ach! wert den tijdt verlenght
Om noch wat goets te doen, wie sal u dan beschermen
Als Godts bermhertigheydt, die luystert naer u kermen
Om te verlossen als ghy door oprecht berouw
Verfoeyt u eyghen quaed', en blijft tot 't lest ghetrouw
In een oprecht geloof, dan sult ghy saligh scheyden
Uyt dese wereldt, als de deught u siel sal leyden
Naer d'eeuwigh Hemels vreught, dus denckt dan op de doodt
Van uwen Heer en Godt, die leyt op mijnen schoot
Doodt, om u in sijn doodt het levens wegh te wijsen,
Doodt, om u door sijn doodt saligh te doen verrijsen:
Dus peyst op sijne doodt op mijnen schoot ghestelt,
En rust in desen schoot, geen vyandts boos ghewelt
p. 213 Ghy meer te vreesen hebt, jae minder 'swereldts plaghen,
T'word' al uyt desen schoot naer 't Hemelrijck ghedraghen...
Ioan. t'Onsterf'lijck leven heeft aldus de doodt ghesmaeckt,
Om dat door dese doodt den mensch sou sijn volmaeckt;
Siet de Fonteyn van vreught in bracke bitterheden
Verandert in een zee: en heeft den mensch geen reden
Te suchten om des' doodt? die ons het leven baert.
En 't leven van ons siel door dese doodt bewaert...
Magd. Ick wil my voor dit heyligh Lichaem neder-buyghen
Om eens te kussen, en dat ick dan magh ghetuyghen
Sy kust sijn handen.
Wat Godt gheleden heeft: ...O hand', ô soete hand',
Die ick door wellust van mijnen onkuysen brand'
Door-boort heb en gewond', en wilt my noyt verlaten,
K'sal de quetsuuren van u teere lede-maten
Met traenen wassen, en dan salven: op dat ick

Van u verkrijghen magh in dyen ooghenblick
(Als my de doodt verrast) het eeuwighlijck verblijden,
Dat eene Christen siel kan winnen door het lijden.
Mar. Ach Magdalena siet: hoe 't Lichaem is ghestelt
Van mijnen Soon, en eens sijn diepe wonden telt,
Die hy voor 't Menschelijck gheslacht heeft aen-ghenomen,
Op dat de siel daer door in 't Paradijs sou komen
Van haere saligheydt:

Magdalena. Ghebenedijde Vrouw
En heylighe Matroon, een siele die ghetrouw
Aen haeren Schepper is, sal met vreught en ghenuchten
Godts liefde soecken in sijn Lijden, en de vruchten
Daer van ghenieten, die men uyt het Lijden oost...
Ioan. Ick bidd' u Moeder schept toch in het Lijden troost:
Ter-wijlen ghy wel weet dat ons word' gegeven:
Soo is het lijden kort, en nievers in bestaet
Als in dry schaduwen, waer in de een vergaet,
p. 214 De tweede is voor-by, de derde te verwachten,
Dat is den tijdt die wy soo kleyn en weynigh achten:
Den tijdt die is voor-by, is onsen tijdt niet meer,
Den teghenwoordighen onseker en seer teer,
En den toe-komenden en is maer te ghelijcken
By eenen ooghen-keer: wie sou dan willen wijcken
Voor soo een korten tijdt, van d'eerbaerheydt der deught,
Die alle sielen naer een korten tijdt verheught...
Den tijdt is maer als roock met duysterheydt bevanghen,
Waer aen dat ieder-een de eeuwigheydt siet hanghen,
Want geenen tijdt die blijft in sijn ghesteltenis...
Maria. Den seghen van den Heer het menschen leven is:
Dat door Godts grati' in mijn lichaem wert gheboren,
En 't soetste leven heb ick met den tijdt verloren
Nu Godt ghestorven is... Mijn alder-liefste Kindt
Dat ick heb op-gevoed', ghekoestert en bemindt,
Daer ick heb med' verkeert tot dry-en-dertigh Jaeren,
Den tijdt is nu voor-by... Waer is den tijdt vervaeren...
Sy siet jemand' komen.
Eylaes wat sien ick daer van verr' weer komen aen?
Het sijn de Joden die mijn Soon hebben gheslaen
Aen 't Cruys... Ick word' bevreest, dat sy hem komen quellen
Met eenighe torment, om my noch meer t'onstellen
In het mis-handelen van 't Lichaem naer sijn doodt,
Wie sal my troosten dan in desen droeven noodt:
Hoe sal ick, ach! hoe sal ick al des' smert verdraghen.

Ioannes.

Bedruckte Vrouw schep moet, en weest soo niet verslaghen...
T'is volck dat ick wel ken... 'T sijn vrinden, die misschien
U sullen troosten, en een goede by-stant bien
Tot de Begravenis... Sy hebben hem ghenomen
Van 't Cruys met mijne hulp': *Maria.* Dat sy dan vredsaem komen...
Hoe wel mijn herte niet sonder ghevoelen sal
In 't lichaem blijven, moet ick missen mijnen Al,
p. 215 Die leyt voor mijnen schoot... Hoe sal ick van hem scheyden,
Ick bidde seght aen hun dat sy noch weynigh beyden:
K'wil eerst in eenigheydt wat oeffenen 't ghedult
Dat mijnen druck verwint, den druck die 't hert vervult
Als van een sweerd' gequetst, vermeestert mijn ghedachten,
Dan sal ick met meer druck als vooren hun verwachten.

Binnen.

Tempus erat tunc: ut Mater Filio dilectissimo det aeternum vale, uti dedit.
Nam illa elevans oculos suos, emisit mille ad illum (in quo solo respirabat) suspiria, dicens: Amato corde & mestissimo:
vale Fili, vale lumen oculorum meorum: vale vita
mea, vale unicum solatium meum, &c.

TE SEGGHEN:

Wanneer MARIA sloegh haer ooghen naer den Heer
(Op haeren schoot gheleyt) heeft duysent bitter suchten
Hem toe-ghesonden, jae al seyd' ick dry mael meer
Het sou de waerheyt sijn, soo vol van onghenuchten
En droefheydt was haer hert: soo dat sy segghen mocht:
Adieu mijn Siele-troost, adieu licht van mijn ooghen;
Mijn levens leven, dat ick soo langh heb ghesocht
En vond', waer voor dat alle knyen moeten booghen.

De Liefde alleen uyt.

Uit het: *Thienste uyt-komen*

Joseph van Armathia met Nicodemus en Joannes uyt.

p. 221 *Nicodemus.* 'K vrees dat de Moeder haer
Te seer ontstellen sal, en maecken groot misbaer

Als wy het lichaem sullen nemen uyt haer ermen
Om te begraven, ick en kan niet hooren kermen
De Moeders om hun kindt, wat dient dan best ghedaen
Om ons genegentheydt aen haer te doen verstaen?
Ioan. Mijn Vrinden weest gerust, en wilt daer voor niet vresen,
Den seghen van den Heer sal haeren leydsman wesen,
Om met verduldigheyt te scheyden van haer kint,
Dat sy nochtans meer als haer eyghen hert bemint:
Ghesien dat wesen moet, Godt sal de Vrouw verstercken,
En in het ghen' wy doen voorsichtigh mede wercken.

Maria verschijnt onder het Cruys
met Christus op haren schoot.

Ioseph.

Daer sit de droefste Vrouw die op de werelt leeft,
Vol druck en smert, die sy om haeren Sone heeft
Soo langh in 't hert ghevoelt, benouwt en seer bekreten,
En sal soo langh sy leeft het lijden noyt vergeten
p. 222 Daer sy om sit en treurt... *Nicod.* Bedroefde Moeder... Stilt
U selven door ghedult, dat bid' ick u, en wilt
Ghedooghen dat wy uwen Soon (soo vol quetsuren
En wonden, die in 't aensien uwen gheest beruren
En baeren groot ghesucht) begraven moghen, nu
Den tijdt ghekomen is, en seght hem eens adieu
Die ghy soo hebt bemint... *Mar.* Hoe kan ick hem begheven?
Waer in al mijnen troost, mijn sterckheyt en het leven
Te speuren waeren, sal ick die verlaeten soo?
O neen, 't is mijnen Al: *Ios.* Ick bid u, *Mar.* Ach! hoe noo
Scheyd' ick van dit Juweel, dat boven alle waerde
Te achten is: eylaes! sal ick dat in de aerde
Sien legghen, en daer van altijdt ghescheyden sijn?
Dit over-dencken baert my thien-mael meerder pijn
Als al de smert die hy heeft voor den Mensch geleden:
Ioan. 'T is waer, ghy hebt gelijck, ick bid, terwijl de reden
ons dwinght, om hem in 't graf te legghen, soo 't betaemt:
Maria. 'T kan sijn, toch even-wel de reden my beschaemt
Dat ick hem soo laet gaen: *Ioan.* Het sal u wel behaghen,
Vergunt ons maer de eer dat wy sijn Lichaem draghen
Naer 't Graff hier by den Hoff Getsemani... Laet gaen,
Mar. Neem wegh dan: *Ioan.* Met verlof:

Maria. Eylaes! 't is nu gedaen,
Sy nemen hem wegh en gaen binnen.

Maria alleen. ô droef en bitter scheyden
Van sulcken soeten Kindt, dat om den Mensch te leyden

Uyt alle duysterheydt, gaet in het duyster Graff,
Die om de welvaert van den Mensch sijn leven gaff
Voor Goddelijck ransoen, om dat den Mensch sou leven,
Die anders doodt sou sijn, had Godt hem niet gegeven
Het leven door sijn doodt, en ick moet teghen danck
Die nu verlaeten: ...Toch, ghesien dat het bedwanck
Door noodt hem heeft gepord', en werd' daer toe gedwonghen
Uyt liefde tot den Mensch, die hem heeft aen-gedronghen,
p. 223 Stel ick mijn hert in rust, dat heel door-steken is
Met duysent smerten van droeve ghesteltenis:
Bedenckende, dat Godt de sielen soo komt spijsen
Met hop' om naer de doodt met hem eens te verrijsen;
Die 't Cruys en op het Cruys der menschen boosheydt droegh,
En door het Cruys alleen sijn vyanden versloegh...
Soo moet des' klaere Sonn' noch voor de middagh daelen,
Om dat den Mensch sijn schad' met voordeel in sou haelen:
De springh-bron van de sond' ghestopt is door sijn bloet;
O menschen! siet eens wat den Heer voor u al doet.

Binnen.

LIJST VAN MARIAKLACHTEN
(uitgezonderd de Nederlandse)

SYRISCH

1. Ephrem: Threni, id est, lamentationes gloriosissime virginis matris Mariae, super passionem Domini.
   in: *Collectio selecta S.S. Ecclesiae Patrum. Tom. XXXVII, Parisiis 1834*, p. 440–444. Latijnse tekst.
   Geen moderne editie. Ook (nog) niet in: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Louvain 1955 vlgg.

GRIEKS

2. Evangelium Nicodemi, Gesta Pilati, versie B in: *C. Tischendorf, Evangelia apocrypha. Lipsiae MDCCCLIII*, p. 284 vlgg.
3. Romanos, Canticum de virgine juxta crucem, in: *Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata editit Joannes Baptista Pitra.* Tom I. Parisiis 1876, p. 101–107. Griekse en Latijnse tekst.
4. *Χριστὸς Πάσχων*, in: *Migne, P. G.* XXXVIII, 133 vlgg.
   Als auteur van dit omstreden drama is genoemd een zekere Gregorius, bisschop van Antiochië, 572. Waarschijnlijk geschreven in de elfde of twaalfde eeuw. (Zie art. Luis p. 265 en Kindermann I. 225).
5. Triooidion, uitgegeven te Rome, 1879. Passim.
   Zie ook: *Christ-Paranikas, Anthologia graeca carminum christianorum.* Leipzig 1871, p. 64, 81; Du Manoir I. 266–271.
6. Germanus, In Dominici corporis sepulturam, in *Migne, P. G. XCVIII*, c. 244–289, zie vooral 269–77.
7. Georgius van Nicomedië, Oratio in illud: „Stabant autem juxta crucem Jesu Mater ejus, et soror Matris ejus", atque in sepulturam divini corporis Domini nostri Jesu Christi, sancta ac magna die Parasceves. In: *Migne, P. G.* C, c. 1457–1504, vooral c. 1470–1474.
8. Symeon Metaphrastes, Oratio in lugubrem lamentationem sanctissimae Deiparae pretiosum corpus Domini nostri Jesu Christi amplexantis. In: *Migne, P. G.* CXIV, c. 209–217. Vgl. c. 130.
9. Planudes, Oratio in corporis domini dei nostri Jesu Christi sepulturam et in sanctissimae deiparae ac dominae nostrae lamentationem. In: *Migne, P. G.* CXLVII, c. 985–1016, vooral 992–1000.

KOPTISCH

Twee Mariaklachten in: *H. Junker, Koptische Poesie des zehnten Jahrhunderts.* Deel II Berlin 1911, p. 151 vlgg. en p. 154 vlg.

LATIJN

Eerste groep

1. *Ante crucem virgo stabat.*
   a) ed. *Mone, Schauspiele* I. 37 vlgg., 29 strofen van 4 regels. Volgens *Chevalier, Repertorium* p. 71 uit de 12e eeuw. Str. 1 inleiding, str. 2–8 klacht van Maria tot Christus, str. 9–12 antwoord van Christus aan Maria, str. 13–15 Maria tot het kruis, str. 16–22 het kruis antwoordt Maria, str. 23–25 Maria tot het kruis, str. 26–29 antwoord van het kruis.
   b) ed. *Dreves, A. H.*, XV, no. 54, p. 76: 8 str. van 4 regels. Hs. 15e eeuw. Str. 1 inleiding, str. 2–4 klacht van Maria, str. 5–7 Christus spreekt, str. 8 aansporing God te dienen.
   Mogelijk zijn de dialoog van Maria met het kruis en het antwoord van Christus later toegevoegd.
2. *Flete, fideles animae.* Ed. *Dreves, A. H.*, XX, no. 198, p. 155: 12 strofen van 5–11 regels. Hs. 13e eeuw. De strofen 1a, 1b, 2a en 5a zijn in enkele Duitse passiespelen opgenomen.
3. *O filii ecclesiae.* Ed. *Dreves, A. H.*, I, no. 40, p. 78 vlg.: 7 str. van 7+10 regels, alleen str. 7 heeft 10 regels meer. Hss. 14e, 15e en 16e eeuw. Beschouwing over de betekenis van het lijden. De Duitse vertaling: *O liben kint der kristenheit / helft mir clagen meyn gros herzeleit*, komt o.a. voor in de passiespelen van Alsfeld, Erlau en Trier.
4. *Virgo plorans filium.*
   a) ed. *Mone, Schauspiele* I. 42: 18 str. van 8 regels. Hs. 15e eeuw.
   b) ed. *Dreves, A. H.*, XXXI, no. 163, p. 169 vlg. 11 str. van 8 en 2 van 4 regels. Hss. 15e eeuw. – Tal van varianten. Waarschijnlijk is Christus' antwoord (Mone, str. 14–18) een latere toevoeging en heeft Dreves de oudste tekst.
5. *Gabrielis vox de caelis.* Ed. *Dreves, A. H.*, XXXI, no. 152, p. 149 vlgg: 10 str. van 6 regels. Hss. 15e eeuw en later.
6. *Juxta crucem deplorabat.* Ed. *Dreves, A. H.*, XXIII, no. 108, p. 69. Uit: Officium B.M.V. 1503. – 10 str. van 4 regels. Herinnert sterk aan de Improperien; wel ouder dan de 16e eeuw, toen bovengenoemd officie werd vastgesteld. Invloed op Provence en Spanje, zie Wechssler p. 78 en 82.
7. *Ligno crucis dum pendebat.* Ed. *Dreves, A. H.*, XXIII, no. 107, p. 69: 9 str. van 4 regels. Uit: Officium B.M.V. 1503.
8. *Eja, virgo gloriosa.* Ed. *Dreves, A. H.*, XV, no. 56, p. 78 vlgg: 40 str. van 4 regels. Hss. 15e en 16e eeuw. Str. 1–9: Compassio virginis Mariae, str. 10–18 Responsio virginis Mariae, str. 19–26 Verba virginis ad filium, str. 27–40 Responsio. Naar de geest zijn str. 19–26 van jongere datum en lijken de overige ouder.

Tweede groep

I. *Sequenties, prosen* enz.

1. *Moestae parentis Christi.*

a) ed. *Daniel, Thesaurus Hymnologicus*, V. 187 = *Neale, Sequentiae* p. 37 = *Kehrein*, no. 229, p. 180. Volgens Daniel, l.c. p. 189: Recte Nealius prosam sequiori aevo adsignat, quae partim Notkeriana est, partim Victoriana. Waarschijnlijk gedicht door Adam van St. Victor, 12e eeuw. – 38 „strofen" van ongelijke lengte.

b) ed. *Dreves, A. H.*, LIV, no. 202, p. 318 vlgg; 43 strofen van regelmatige versbouw. Uit missaals 15e en 16e eeuw. – Blijkens Dreves ligt de oorsprong van deze prose waarschijnlijk in Frankrijk. Zij wordt getypeerd, als „ein jüngeres Produkt aus der Zeit des Niederganges". Naast het Stabat Mater blijkt ze van minder belang „durch die Breite der Darstellung und die mangelhafte Technik" (Dreves, p. 321. Vgl. ald. p. XVI). Wechssler, die van Ogier niets wil weten, vermoedt invloed Evangelium Nicodemi. (p. 12). Vgl. Tanquerey p. 7 vlg.

c) ed. *Balinghem, Parnassus Marianus*, p. 179–182. Tekst zie p. 275 vlg.

2. *Planctus ante nescia*

Wegens de talrijke, vaak uiteenlopende versies van deze klacht wordt hier volstaan met een aanduiding.

a) hs. Paris BN lat. 4880, fol. 83v: Prologus ante planctum sancte marie. – Incipit planctus sancte marie matris domini super unicum filium suum pendentem in cruce, quem ipsa dictauit. Ed. *Ph. Delhaye*, p. 253 vlgg. (zie ook p. 262). Tekst zie p. 271.

b) ed. *Dreves, A. H.*, XX, 156. Hss. 12/13e eeuw en 14e eeuw. Tekst zie p. 273 vlg.

c) ed. *Balinghem, Parnassus Marianus*, p. 184–6.

d) ed. *Gragger*, in: *Eine altungarische Marienklage*. Berlin u. Leipzig 1923. Hs. 13e eeuw (voor beschrijving hs. zie p. 1 vlgg).

e) hs. uit Rosarium sermonum praedicabilium, 14e eeuw; ed. *Du Méril, Origines latines*, p. 143, noot 3.

f) hs. München MS 14094, 14e eeuw; ed. *Young, Drama*, I. 699.

g) hs. München MS 4660a, 14e eeuw?; ed. *Young, Drama*, I. 700 vlg.

h) hs. Namen, 15e eeuw; ed. *Mone, Schauspiele* II. 362 vlg.

i) hs. Reichenau, 15e eeuw; ed. *Mone* loc. cit.

k) Missale fratrum Carthusiensium, Paris 1520; ed. *Kehrein, Sequenzen*, p. 177 vlg.

Andere teksten in hss. zijn ofwel niet uitgegeven of zijn door ons niet geraadpleegd kunnen worden. Zie b.v. Delhaye p. 252 over hss. van 12e tot 16e eeuw. Voor de melodie zij verwezen naar *Dom Pothier* in: *Revue du chant grégorien*. V. 1896, 17 vlgg.

Tekst h is herdrukt door Schönbach, p. 6 vlgg., met varianten van e, i, k. Tekst h is vrijwel gelijk aan b; d, f en g daarentegen sterk afwijkend.

Uit f blijkt de overgang naar het passiespel.

Een definitieve tekst bestaat niet. De onderscheidene versies zijn zeer ongelijk in lengte en aantal strofen: zo bevat ed. Dreves een str. van 4 regels, een van 6, acht van 8, drie van 10 en een van 12. Tekst d is onvolledig. Waarschijnlijk zijn a en b origineel.

De planctus is gedicht door Godfried, subprior van St. Victor (zie o.a. *Dreves* p. 158 en *Delhaye* p. 252).

3. Onder de titel: *De Compassione BMV* een klacht in *Dreves, A. H.*, XXXI, no. 161, p. 156 vlgg., die bestaat uit 4 delen, waarvan deel drie de Mariaklacht bevat, nl. str. 50–56. Gehele klacht 64 str. van 8 regels. Hss. 14/15e eeuw. Bijna letterlijke berijming van Ogier.
4. *Heu, heu, Christe Deus.* Ed. *Dreves, A. H.*, XLVI, no. 82, p. 130. Drie str. van 8 regels. Hss. 14e eeuw. Invloed Ogier.
5. *Ps.-Bonaventura, Officium de compassione Mariae.* Ed. *Mone, Lat. Hymnen* II, no. 441, 442 en 443. Onder één hoofd samengevat, Mariaklacht alleen in 442 en 443. Elk nummer 4 str. van 4 regels. Over hss. niets vermeld. Mone vermoedt invloed uit Griekse liturgie; juist in Mariaklacht evenwel niet aanwijsbaar. Een deel van 442 komt in tal van passieverhalen, ook in de Meditationes, voor.
6. *O dulcis virgo Maria.* Ed. *Dreves, A. H.*, XV, no. 57, p. 80 vlgg.; 43 str. van 6 regels. Hss. 15e eeuw. Mariaklacht str. 1–34. Invloed Ogier. Vgl. Dreves XXXII, no. 186.
7. *Qui per viam pergitis.* Ed. *Dreves, A. H.*, X, no. 95, p. 79 vlgg. Totaal 31 str. van 3, 4, 5, 6, 9 en 11 regels, in totaal 185. Druk 1523. Invloed Pl.a.n. en Ogier. – Uit Miss. Praedicatorum 1523.
8. *Contemplemur crucifixum.* Ed. *Dreves, A. H.*, XLVI, no. 83, p. 131. Uitg. De Levis, Anecdota sacra p. 115 vgl. Zeven str. van 4 regels. Mariaklacht str. 3–6.
9. *De Cruce depositum.* Ed. *Dreves, A. H.*, XLIX, no. 754, p. 360. Druk 1549. Waarschijnlijk fragment. Een strofe van 8 regels.
10. *Christum cruce mortuum.* Ed. *Dreves, A. H.*, XLIX, no. 654, p. 330. Druk missaal 1549. Zes str. van 2 regels.

II. *Proza*

1. Ogerius. – *Ogier.*

Beati Oglerii de Tridino, abbatis monasterii Locediensis, ordinis cisterciensium, in dioecesi Vercellensi, opera quae supersunt, ad orthographiam ms. codicis Bibl. regii Taurinensis Athenaei, nunc primum descripta ac notis declarata, cura et studio Joannis Baptistae Adriani, cum proemio Joseph Raviola. Augustae Taurinorum, ex officina Regia, an. 1873. – Hs. 13e eeuw. Het werk, waarin de Mariaklacht is opgenomen, heet: *Tractatus in laudibus Sancte Dei Genitricis editus a quodam fideli servo ac dilectore ipsius Fratre Ogerio de Locedio.* Tekst zie p. 277–292.

Andere edities:

a) *Migne, P. L.*, 182, 1134–1142. *Noot*: Librum sequentem ex codice membranaceo saeculi XIII luci mandamus, qui tractat De passione Christi et doloribus, et planctibus Matris ejus. Conscriptus est in forma dialogi, et num sit Bernardi Clarae-Vallensis vel alterius abbatis Bernardi, ignoramus; eum tamen publici juris facimus, quia valde devotus est.

b) Tractatus beati Bernhardi de planctu beate Marie. In: *Altprovenzalische Marienklage des XIII. Jahrhunderts. Herausgeg. von W. Mushacke. Halle 1890*, p. 41–50, samengesteld uit vier oude drukken, waarvan de oudste waarschijnlijk zijn gedrukt door *Ulrich Zell* (Keulen), omstreeks 1470, (zie Mushacke, p. 51 vlgg.).

c) Tractatus beati Bernardi de planctu beatae Maria. *Keulen 1472.* Aanwezig K.B. Den Haag.
Zie voor incunabelen: Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Band III Leipzig 1928, kolom 728 vlgg, nos. 4055–4060.

d) Tractatus B. Bernhardi de planctu B. Mariae. *Coloniae 1473.* Aanwezig U.B. Leiden. Komt nauwkeurig overeen met tekst b.

e) Divi Bernardi de lamentatione virginis Mariae, Sermo, in: *Opera Omnia, Antverpiae MDCIX*, fol. 156–163.

f) Lamentatio in passionem Christi. Ed. *Gretser, Ingolstadii 1617.*

g) Lamentatio gloriose Virginis Mariae iuxta crucem, a B. Augustino edita vel secundum quosdam a B. Bernardo. U.B. Utrecht, ms. 173, fol. 41–43. Vijftiende eeuw.
Hiernaast nog vele andere hss. en oude drukken, in binnen- en buitenland. Van deze wordt hier alleen nog genoemd: Leipzig U.B. ms. 368, midden 13e eeuw; de Mariaklacht uit dit hs. is uitgegeven door E. Schröder, in: Germania XVII, Wien 1872, p. 233 vlg.
Voor vertalingen en bewerkingen in het Italiaans, Frans, Catalaans, Spaans en Engels zie *Wechssler*, p. 18 vlgg., *Thien* passim, *Tanquerey* p. 12, noot 3. Voor het Duits zie o.a. *Schröder* t.a.p., *Milchsack* in Beiträge V. 293 en VII.201, *Lübben* en *F. Rohde.*

2. Preek uit Gubbio in Umbrië. Ed. *Mazzatinti, Laudi dei disciplinati di Gubbio*, in ts. *Il Propugnatore*, Nuova serie II. 1889, p. 145 vlgg. Hs. 14e eeuw. Zie Wechssler, p. 23 vlgg.

3. Dialogus de Passione Domini. Ed. *Migne, P. L.*, 159, c. 271–290. Ten onrechte toegeschreven aan Anselmus van Canterbury. De eigenlijke Mariaklacht is kort, c. 286. Dit prozaverhaal, waarin Maria Christus' lijden verhaalt vanaf de gevangenneming, komt ook voor onder de naam: *Interrogatio Sancti Anselmi de passione Domini.* Zie b.v. *Schade, Geistl. Ged.*, p. 237. Voor hs. Leiden 226 zie p. 261, noot 5.

4. Meditationes vitae Christi. Ed. *Sancti Bonaventurae operum, tomus sextus*, fol. 388–391. *Lugduni* MDCLXVIII. Ook in: *Bonaventurae Opera Venetiis*

1756, tom. XII, p. 379 vlgg. Aanvankelijk toegeschreven aan Bonaventura, later aan Johannes de Caulibus. Zie b.v. *R. Ligtenberg* in: *Studia Catholica* III, 1927, 217 vlgg. Maria klaagt bij en na de begrafenis: in ed. Utrecht fol. 390 C, 391 A. De schrijver heeft de tekst van Ogier voor dit onderdeel gebruikt.

5. *Suso, Horologium Sapientiae.* In ed. *Strange, Coloniae* MDCCCLXI p. 143–146. Zie ook: *Henrici Susonis... Horologium Sapientiae*, ed. *C. Richtstätter. Taurini 1929.* – Mnl. vert. ed. Hildegarde van de Wijnpersse, p. 132 vlgg. Zie hierachter p. 337 vlg.
   Volgens de eigen woorden van de schrijver heeft hij gebruik gemaakt van de klacht die aan Bernardus werd toegeschreven (zie ed. Bihlmeyer, p. 197).
6. *Ludolphus a Saxonia, Vita Jesu Christi.* Ed. *Rigollot, Parisiis* MDCCCXXVIII. Tomus quartus, pars secunda. Klacht p. 134 vlgg.
7. *Joannis Gerson, Opera omnia. Antverpiae* MDCCVI. In: Expositio in passionem Domini, tom. tertius, c. 1153–1204. Eerste klacht bij het vertrek naar Jerusalem.
8. *Passio secundum legem debet mori.* In: *E. Roy, Le mystère de la Passion de France du XIVe au XVIe siècle. Paris* 1903, p. 469–502. Mariaklacht p. 472 vlg., 484. Over latere edities zie p. 467 vlg.
9. Volgens opgave bij Wechssler bestaat nog een uit het Latijn door *D. Reulet* vertaald werk van *Dorland le Chartreux, Les mystères de la Passion, dialogue entre la vierge en Dominique. Paris* 1876. Dit werk is Wechssler „nur dem Namen nach" bekend geworden. Ook wij hebben het niet kunnen achterhalen. Blijkens de opgave van Dorlandus' werken in: *Leonard Willems, Elckerlyc-studiën, 's-Gravenhage 1934,* is hier bedoeld: *Dyalogum de mysteriis passionis Christi,* welk werk in 1499 te Keulen bij H. Quentell is gedrukt (zie Willems, p. 12, noot 4). Ook: OGE 1953, p. 259 vlgg.

LITURGISCH

1. *Dic, Maria, quid vidisti*
   Contemplando crucem Christi
   Ed. *Dreves, A. H.*, XXXI, no. 162, p. 168 vlgg. Hs. 15e eeuw. Na bovengenoemde aanhef, waarschijnlijk gezongen door het koor, antwoordt Maria in 16 strofen van 4 regels. Str. 17 is een gebed tot Maria.
   Vgl. *Dreves, A. H.*, LIV, no. 230, p. 364 vlgg: 16 str. van 2–7 regels. Hss. 12e–16e eeuw. „Eine poetische Einschiebung (Tropierung) zwischen die 3. und 4. Strophe der Ostersequenz Victimae Paschali" (Dreves, p. 367). Vgl. ook *Kehrein* no. 228, p. 180 en Dialogus Mariae cum populo, ed. *Dreves, A. H.*, XXXI, no. 164, p. 171 (invloed Ogier).
2. *O fratres et sorores;* deze beginwoorden gezegd door M. Magdalena. Ed. *E. de Coussemaker, Drames liturgiques du Moyen Age. Paris* MDCCCLXI, p. 285–291 muziek en tekst, p. 292 vlg tekst. Hs. Cividale, 14e eeuw.

Liturgisch passiedrama, met toneelaanwijzingen. Samengesteld uit delen van hymnen.

CULTUURPOËZIE

1. *De planctu Marie virginis in morte sui filii domini nostri Jhesu Christi Germanus hystoricus.* In: *Georg Zappert, Uber den Ausdruck des geistigen Schmerzes im Mittelalter.* Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philos-hist. classe. Fünfter Band. Wien 1854, p. 131–133. Hs. niet gedateerd. Ook andere auteurs vermelden als bron van hun Mariaklachten een Germanus historicus. Deze tekst is een fragment uit het groter geheel: de Vita rhythmica. (zie no. 3).
2. *S. Anselmus, Lucensis episcopus. Meditationes de gestis et de passione D. N. Jesu Christi.* In: *Bourassé, Summa aurea de laudibus... Tomus tertius. Parisiis* 1866. P. 1619–22 Mater Filio compassa, p. 1624 vlg. begrafenis. „Les Meditations en prose attribuées à Anselme de Lucques (P.L. 149, 569–590) ne sont que des extraits du Stimulus amoris" zegt H. Barré, p. 247, noot 22.
3. *Vita beate virginis Marie et salvatoris rhythmica.* Ed. *A. Vögtlin* in: *Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart.* CLXXX. *Tübingen* 1888. Dertiende eeuw. Mariaklacht vooral regel 5004–5099, 5162–5232, 5330–5494, zie ook 5938-5980. Overeenkomst met Ogier. Vgl. tekst 1.
4. *Crux de te volo conqueri.* Over hss. zie Wechssler, p. 13. Ed. *Dreves, A. H.*, XXI, nr. 14, p. 20 vlgg. heeft als titel: *Dialogus virginis cum cruce.* Hss.: A 13e eeuw, B 15e en C 14/15e eeuw. Varianten zie Dreves p. 21. Hs. B tien str. van 9 regels; hs. A str. 1, 3 en 5; hs. C str. 1–7. Aan hs. C toegevoegd: „Ob memoriam crucifixi scribo hanc disputationem, quam composuit cancellarius Philippus, inter matrem ipsius crucifixi et crucem" fol. 79b. *Dreves* p. 21: Für die Echtheit des Ganzen, mindestens der ersten acht Strophen, spricht im allgemeinen der Stil, der sehr wohl zu den echten Liedern des Dichters stimmt; dagegen, dass die zweifellos echten Strophen nur zwei Reime kennen, eine Regel, von der einmal Abstand genommen in 4, 7 und 8, in 7, 1 und 2, vollständig in Str. 9 u. 10; diese letzten beiden dürfen wohl sicher als spätere Bereicherung anzusehen sein. Die Melodie des Liedes, richtiger eine Melodie des Liedes, hat nach Salimbem der Franziskaner Heinrich von Pisa gemacht." Over deze dichter zie nog Dreves L, p. 528.
   Bron voor Italiaanse lauda, zie *Wechssler* p. 36 vlg.; voor twee middeleng. bewerkingen zie *Thien*, p. 5 en voor Frans fragment zie ook aldaar. Bijna algemeen worden str. 9 en 10, waarvan alleen in de mndl. vertaling sprake is, beschouwd als latere toevoegingen.
5. *Grotius, Christus Patiens.* Leyden 1608. Vertaling Dr. J. Vandervelden, Haarlem 1941.

6. *O quam moestus cordis aestus piam Matrem conficit.* Een in klassieke versmaat geschreven vers van 5 maal 4 regels. In: *Symphonia / Sirenum selectarum / Ex quatuor vocibus composita, / Ad commodiorem usum Studiosae Juventutis apud P. P. Societ. / Jesu, in quatuor partes divisa. / Editio secunda priore emendatior. / Pars prima, / Sive / Cantus. Coloniae Agrippinae, / Typis Joannis Alstorff, / Anno MDCCVII.* P. 74. Tekst zie p. 292.

DUITS

Schönbach vermeldt in zijn studie over de Mariaklachten 29 Duitse klachten, aangeduid met de letters A tot en met Z (J ontbreekt) en de eerste vier letters van het Griekse alfabet. Niet alle toen bekende Mariaklachten zijn opgenomen, waardoor de basis van zijn stelling wankel wordt. Deze studie is in ons land uitermate zeldzaam. – Een meer volledige lijst, van 44 Mariaklachten, tevens van meer moderne uitgaven geeft *W. Lipphardt* in *Beiträge*, 58, 1934, 391 vlgg. Alleen delta uit Schönbach is hier niet opgenomen. Ook Lipphardt heeft vooral „klagespiele" opgenomen, is evenwel niet consequent. De hss., door L. aangeduid als be, Egb, Fra, Di, Tri, bevatten echter geen Mariaklacht. De door hem als Bg en Ra aangeduide teksten hebben wij niet kunnen raadplegen daar zij niet zijn gepubliceerd; de teksten Aug en Wi hebben wij niet kunnen achterhalen. Hieronder volgt een aanvullende lijst van Lipphardt, welke uiteraard evenmin volledig is:

1. *Bruder Philipps des Carthäusers Marienleben.* Ed. *H. Rückert* in: *Bibliothek der deutschen National-Literatur, Quedlinburg–Leipzig 1853*, Band 34. Mariaklachten regel 7116 vlgg., zie vooral 7412–7509, 7609–7689.
2. *Das Marienleben des Schweizers Wernher. Ed. M. Päpke* in: *Deutsche Texte des Mittelalters*, Band XXVII. Berlin 1920. Bewerking van de Vita Rhythmica, zie boven p. 391, sub 3. Mariaklachten vooral r. 9863 vlgg., 10191 vlgg., 10395 vlgg., 10771 vlgg., 11581 vlgg.
3. *Das Rheinische Marienlob. Eine deutsche Dichtung des 13. Jahrhunderts.* Ed. *Adolf Bach*, in: *Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, Publikation 281. Leipzig 1934.* Mariaklacht p. 28–41.
4. *Weimarer Marienklage.* In: *Ph. Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied*, II, no. 799, p. 612 vlg.. Hs. uit het jaar 1436; 69 str. van 2 regels.
5. *Augsburger Marienklage.* In: *Wackernagel*, II, no. 512, p. 354 vlg. Hs. 1516; 10 str. van 12 regels. Opschrift: *Von unnsers herren leyden und Maria klag, do crist mit seinenn jungeren ass, und ist in dem thon maria klag die was.* Veel overeenkomst met 4: Augsburg waarschijnlijk oorspronkelijk tegenover Weimar, die gehouden wordt „für eine Auflösung desselben zum Zwecke des Ruf-Gesanges" (Wackernagel, II. 614).
6. *Kremsmünsterer Marienklage* I. Ed. *Sebastian Mayr* in: *Programme des k.k. Ober-Gymnasiums zu Kremsmünster. Linz*, 1882. Hs. 14e eeuw. Fragment, in Oostenrijk geschreven; niet oorspronkelijk. Totaal 90 regels.

7. *Kremsmünsterer Marienklage* II. Ed. als 6. Hs. einde 15e eeuw. Invloed Planctus ante nescia, bovendien Weimar en Augsburg (zie Mayr, t.a.p. p. 5). Totaal 742 regels.
8. *Der Spiegel.* Ed. *Mone, Schauspiele* I. 210–250. Hss. 14e eeuw. Tekst waarschijnlijk midden 13e eeuw (Mone p. 205). Mariaklacht vooral regel 517–636, ook 1060 vlgg.
9. *Maihinger Marienklage.* Fragment, waarschijnlijk uit een drama. Zie *F. Schmidt, Deutsche Handschriften in Maihingen,* in: *Alemannia* XXIV, 1897, p. 69 vlg. Titel: *Klage Marias und Johannes um den leidenden Jesus.*
10. In: *Peter Basse, Andächtiger Seelen Spassier-Gang, durch die Gasse von Jerusalem vom Richthause Pilati, Biss zum heiligen Grabe. Abgetheilet in zwei-Hundert Schritte. Gedruckt bei Lübeck durch Gottfried Jegen, In Verlegung Autoris. Im Jahre Christi 1652.*
11. *H. Maschek, Eine deutsche Marienklage aus dem 15. Jahrhundert,* in: *Beiträge* 60, 1936, 325–340. Vgl. *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 12 (1934), 198 vlgg. en 14 (1938), 432.
12. *Nicht Noemi nennt mich heut.* In: *Neues Gott und dem Lamm geheiligtes Kirchen- und Hauss-Gesang... Keulen* 1741. P. 187 vlgg.
13. *Niderrheinische Marienklage.* Ed. *O. Schade, Geistliche gedichte,* p. 214 vlgg. Naar druk uit Keulen 1513. – Naar hs. Brit. Mus., Sloane no. 2601, bl. 29b–38b, in: *Nd. Jb.* XVIII, 1892, p. 105–111. Ed. *R. Priebsch.* Hs. 15e eeuw.
13. Fragment *Marienclage* 12e eeuw. Ed. *Schade, Geistl. Ged.,* p. 245 vlg.; 43 reg.
14. *Fritz Rohde, Ein mnd. gedicht über die kreuzigung, das begräbnis und die auferstehung Christi aus der Königsberger hs. nr. 905. Diss. Königsberg 1911.* Invloed Ogier.
15. Zie ook: *A. Lübben, Zeno, oder die Legende von den Heiligen Drei Königen. – Ancelmus, vom Leiden Christi. Bremen 1869.*
16. *Das Marienleben Walthers von Rheinau.* Uitgeg. door *Edit Perjus,* in: *Acta Academiae Aboensis, Humaniora XVII. Abo* 1950, p. 1–348. Vooral r. 10112–10349, 10846–11149. Ogier.
17. *Die Dichtungen Könemanns,* hrsg. von *Ludwig Wolff, Neumünster 1953. Der Wurzgarten Mariens* p. 125–307. *Unser leven vrowen claghe* r. 5406–6083. Invloed en bewerking van Ogier.
18. *R. H. Walther Müller, Fragment einer Marienklage in Nordhausen,* in Nd. Jb. 79 (1956), p. 41–44. Overeenkomst met no. 14 Rohde.
19. Zie *A. Rein, Vier geistliche Spiele...,* korte klacht, p. 20 vlg.

ENGELS

Lijst van 27 Mariaklachten zie Thien, p. 12 vlgg. Zie ook G. Taylor. Aanvulling:

1. *O my dere Sonne.* In: *Green, Carols,* no. 156, p. 116 vlg. Acht str. van 7 regels.

2. *Of our Lady and her Son.* In: *Green, Carols,* no. 164, p. 123 vlg. Vijf str. van 4 regels.
3. *Dialogue between our Lady and Jesus on the Cross.* In: *C. Brown, XIIIthcentury,* p. 87 vlgg. Ook in: *Medieval English Lyrics, ed. R. T. Davies, London 1963,* no.24.
4. *The Blessed Virgin's Appeal to the Jews.* Idem, p. 81. Ook ed. *Davies,* no. 44.
5. *Lamentacio dolorosa.* In: *C. Brown, XIVth century,* p. 82.
7. *The Blessed Virgin to her Son on the Cross.* Idem, p. 228.
6. *Dialogue between Jesus and the B.V. at the Cross.* Idem, p. 85.
8. *Mary complains to other mothers.* In: *C. Brown, XVth century,* no. 7, p. 13. Ook: ed. *Davies,* no. 112.
9. *O Thou, with Heart of stone.* In: *Brown, XVth century,* p. 16 vlg.
10. *Who cannot weep come learn of me.* Idem p. 17 vlg. Ook: *Green,* 121.

FRANS

Zie bespreking van 6 klachten Wechssler p. 64 vlgg. Zie ook ald. p. 5. Aanvulling:

1. *Plainte de la Vierge.* Ed. *Tanquerey,* p. 63–109. Midden 13e eeuw. Over de hss. zie ald. p. 2 vlgg. – 1240 regels. Invloed Ogier.
2. *Lasse, que deviendrai.* Ed. *A. Jeanroy,* in: *Romania* XXIII (1894), p. 578.
3. *Le Debat de la Vierge et de la Croix.* Ed. *P. Meyer,* in: *Romania* XIII. 521 vlgg.
4. *Plainte de la Vierge.* Ed. *Tanquerey,* p. 125–135. Hss. zie p. 56 vlgg.; 14e eeuw. – 172 regels: 43 str. van 4 regels.
5. *Passion racontée par la Vierge.* Ed. *Tanquerey,* p. 136–171. Hss. zie p. 60. Invloed Ogier. Prozaklacht.
6. *Raoul de Cambrai, Complainte Nostre Dame.* In: *Zs. fr. Phil.* IV. 462.
7. *Li Regrès Nostre Dame, par Huon le Roi de Cambrai.* Ed. *A. Langfors, diss. Helsingfors* 1907. Vgl. *Z fr. Phil.* IV, 462 en XLVIII. 134.
8. *La Passion de Semur.* Ed. *E. Roy, Mystère de la Passion,* p. 156, 158, 160 vlgg.
9. *Livre de la Passion. Poème narratif du XIVe siècle.* Ed. *Grace Frank. Paris* 1930.
10. *Passion de Biard.* Ed. *G. Frank, La Passion d'Autun. Paris* 1934. P. 117 vlg. p. 141 vlg.
11. *Passion de Roman.* Ed. G. *Frank, La Passion d'Autun.* Paris 1934. P. 209.

PROVENÇAALS

Zie Wechssler, p. 77; twee klachten. Zie ook p. 5. Voorts:

1. *Incipit prologus planctus beate Marie.* Inc.: Ad honor de la trinitat... Ed. *W. Mushacke,* p. 1–37, 909 regels. Over hss. p. I vlg.; 13e eeuw. Invloed Ogier.
2. *La Passion provençale du manuscrit Didot. Mystère du XIVe siècle.* Ed. *William P. Shepard, Paris* 1928, p. 64 vlgg.
3. Dispuut Maria en het kruis. Zie *P. Meyer, Daurel et Beton,* in: *S.A.T.F.* 75, Paris 1880, p. LXXIX.

ITALIAANS

Zie Wechssler, p. 35 vlgg.; 56 klachten. Zie ook p. 4 vlg. Voorts:

1. *Veroneser Marienklagen.* Ed. *Oehlert. Halle* a.S. 1891.
2. In: *Ferdinando Neri, La „Passione" der ms. Magliab. VII. 760.* Verschenen in: *Pallante. Studi di filologia e folklore. Diretti da P. S. Leicht, F. Neri e L. Suttina. Fasc. II, Novenbre 1929. Torino.* P. 49 vlg.
3. *Plainte de la Vierge en vieux vénetien.* Ed. *Alfred Linder.* In: *Upsala Arsskrift,* 1898. Tekst p. 1–98.
4. *Lamento devoto della B. Vergine.* Ed. *Finzi,* in Zs. f. r. Ph. XVIII (1894), p. 320–333. Proza.
5. *Pietoso Lamento.* Ed. *Finzi,* ibid., p. 339–380. Versvorm.

Voor Mariaklachten in het Retoromaans, Catalaans, Spaans en Portugees zie Wechssler, resp. p. 63, 79, 82 en 88; resp. 2, 4, 4 en 8 klachten.

HONGAARS

Zie: *R. Gragger, Eine altungarische Marienklage.* Tekst p. 8, zie ook p. 18. Deze Mariaklacht, vertaling van de Planctus ante nescia, is een der oudste produkten van het Hongaars (Gragger, p. 14). „Die Marienklagen sind die schönsten Kunstwerke der mittelalterlichen ungarischen Literatur" (p. 19). Als bronnen worden genoemd: Ogier en Meditationes (p. 20).

RUSSISCH

Zie *E. Mahler, Totenklage* p. 43: „Die in allen slavischen Sprachen verbreitete „Klage der Gottesmutter"... hatte ihre altertümliche Fassung inmitten des russischen Volkes erhalten und war unter diesem besonders gut bekannt". Teksten o.a. in: *Altrussische Kirchenlieder. In Nachdichtungen von Paul Althaus. Jena 1927.*

TSJECHISCH

Zie: *R. Knieschek* in: *Archiv für slavische Philologie, IX,* 1886, p. 36 vlgg. Over vier klachten uit 14e en 15e eeuw.

POOLS

Klacht uit de dertiende eeuw, waaruit alle latere passiespelen zijn voortgekomen. Waarschijnlijk van Tsjechische oorsprong. Zie Kindermann I. 389.

SCANDINAVISCH

Zie p. 71; hoofdstuk I, noot 4, p. 228.

BIBLIOGRAFISCH OVERZICHT

De in de aantekeningen volledig vermelde werken zijn in onderstaande bibliografie van de Mariaklacht niet opgenomen; evenmin de onder Afkortingen genoemde uitgaven. De werken van schrijvers van Mariaklachten zijn in het algemeen vermeld in de lijst van klachten, p. 385 vlgg.

ACHTEN, G. und H. KNAUS: Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt. Beschrieben von G. Achten und H. Knaus. Darmstadt 1959.

AHSMANN, H.: Le culte de la sainte Vierge et la littérature française profane du moyen âge. Utrecht–Nijmegen 1930.

ANCONA, A. D': Origini del teatro italiano I. Torino 1891.

AUER, ALB. - O.S.B.: Leidentheologie in Spätmittelalter. Eos-Verlag der Erzabtei St. Ottilion 1952.

AUERBACH, ERICH: Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur. Bern (1946).

AXTERS, St.: Dominikaansche zielzorg in de Nederlanden der dertiende eeuw. OGE 13, p. 149–184.

AXTERS, ST.: De geestelijke physionomie van Meester Dirc van Delf. Roeping, juni 1940, p. 583–596.

AXTERS, ST.: Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden. Antwerpen. I. 950; III. 1953; III. 1956; VI. 1960. [Vroomheid]

BÄCHTOLD-STÄUBLI: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin 1927–1939.

BALINGHEM, A. DE: Parnassus Marianus seu Flos hymnorum et rhythmorum de S.S. Virgine Maria, Ex priscis tum Missalibus, tum Breuiarijs plus sexaginta... Collectore P. Antonio de Balinghem Societatis Iesu. Duaci 1624.

BÄUMER, S.: Histoire du Bréviaire. 2 dln. Paris 1905.

BÄUMKER, W.: Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen von den frühesten Zeiten bis gegen Ende des 17. Jahrhunderts. 2 Bde. Freiburg i. Br. 1883–6.

BABUDRI, F.: Un Planctus Crucis o Pianto della Vergine. Archivum Romanicum XX (1936), p. 163–199.

BARRÉ, H.: Le „Planctus Mariae" attribué à S. Bernard. Revue Asc. Myst. XXVIII (1952), p. 243–266. [Barré]

BARRÉ, H.: Marie et l'Eglise dans la pensée médiévale. La Vie Spirituelle 1954, p. 124–141.

BARON, R.: La pensée mariale de Hugues de Saint Victor. Revue d'asc. et de myst. XXXI (1955), p. 249–271.

BARTHOLOMAEIS, V. DE: Laudi drammatiche e rappresentazioni sacre. Firenze 1943.

BARTHOLOMAEIS, V. DE: Lamentatio Mariae. Rime antiche in un codice celestiniano. Rendiconti dell' Acc. dei Lincei VIII, 4 (1949), p. 308–12.

BARTHOLOMAEIS, V. DE: Origini della poesia drammatica italiana. 2e ed. Torino 1952.

BARTHOLOMAEUS COLONIENSIS: Libellus elegiacus de septenis doloribus virginis Mariae. Daventriae 1514.

BARTSCH, K.: Chrestomathie de l'ancien français. 12e Aufl. Leipzig 1920.

BARZAZ-BREIZ: Chants populaires de la Bretagne, recueillis et publiés... par Th. Hersart de la Villemarqué. Quatrième ed., tome second Paris–Leipzig 1846.

BATIFFOL, PIERRE: Histoire du Bréviaire romain. Paris 1893.

BAUD-BOVY, S.: La chanson populaire grecque du Dodécanèse. Tome I: les textes. Paris 1939.

BAUERREISS, R.: Sepulcrum Domini. Studien zur Entstehung der christlichen Wallfahrt auf deutschen Boden. Abhandlungen d. bayr. Benediktiner-Akademie I München 1936.

BAUMSTARK, A.: Die syrisch-griechische Marienklage. Gottesminne IV (1906), p. 208–30. [Marienklage]

BAUMSTARK, A.: Liturgie comparée. Conférences faites au Prieuré d'Amay. Edition refondue. Monastère d'Amay à Chevetogne. z.j.

BAUMSTARK, A.: Geschichte der syrischen Literatur. Bonn 1922.

BECKER, H.: Die Auffassung der Jungfrau Maria in der altfranzösischen Literatur. Göttingen 1905.

BEHEIM, M.: Vom leibhaften Schmerz. Gütersloh 1953.

BEISSEL, S.: Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters. Freiburg 1909.

BERKUM, A. VAN: Over Romaansche en Germaansche lijkplechtigheden. Ts. XII. 48.

BERNARD, PÈRE: Saint Bernard et Notre-Dame. Abbaye de Sept-Fonds 1953.

BERNARDS, M.: Speculum Virginum. Geistigkeit und Seelenleben der Frau in Hochmittelalter. Köln–Graz 1955.

BERNARDS, M.: Zur Ueberlieferung der Bernhardschriften. In: Citeaux in de Nederlanden 1954, p. 153–172.

BERTAN, K. H.–R. STEPHAN: Zum sanglichen Vortrag mhd. strophischer Epen. Zts. f. d. A. 87, 1956/57, p. 253–270.

BESOUW: R.: Untersuchungen über den Einfluss der heidnischen auf die Form und die Vorstellungswelt der christlichen lateinischen Grabespoesie. Bonn 1943.

BESUTTI, G. M.: Bibliografia Mariana. Roma 1950.

BEUKEN, W. H.: Rondom het Van den Levene ons Heren-vraagstuk. Ts. voor Taal en Letteren XVII. 1929. p. 141–155.

BEUKEN, W. H.: Vanden Levene ons Heren. Purmerend 1929. [teksteditie]
BEUKEN, W. H.: Ouderdom en geest van het gedicht Vanden Levene ons Heren. Ts. 49 (1930), p. 58–62.
BEUKEN, W. H.: Het auteurschap van het Rijmboek van Audenaerde. Album Philologicum Prof. Dr. Th. Baader, 1939, p. 149–156.
BIGGELAAR, A. VAN DEN: De dooden poëzie bij Vondel in verband met de ethnologische relicten der oude doodenklacht. Studia Catholica V. (1928–29), p. 254–271.
BIZET, J. A.: Henri Suso et le déclin de la scholastique. Paris 1946.
BLADÉ, J. F.: Poésies populaires de la Gascogne. I: Poésies religieuses et nuptiales. Paris 1881.
BLÜMML, E. K.: Germanische Totenlieder, mit besonderer Berücksichtigung Tirols. Archiv für Anthropologie, Neue Folge, Band V. 1906, p. 149–181.
BLUME–DREVES: Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung. Eine Blütenlese aus den Analecta Hymnica. Leipzig 1909.
BODENSTEDT, SISTER MARY IMMACULATA: The Vita Christi of Ludolphus the Carthusian. The Catholic University of America. Studies in Medieval and Renaissance Latin, Language and Literature, vol. XVI. 1944.
BÖCKEL, OTTO: Psychologie der Volksdichtung. Leipzig–Berlin 1913.
BÖHM, J.: Quellenbelege zum altgermanischen Aberglauben. Pastor Bonus 46 (1935–36), p. 273 vlgg., 308 vlgg.
BONNARD, F.: Histoire de l'abbaye royale et de l'ordre des chanoines reguliers de Saint-Victor de Paris. 2 vol. 1904–1908.
BOOR, H. DE–R. NEWALD: Geschichte der deutschen Literatur. München I 1949, II 1953.
BORCHERDT, H.: Das europäische Theater im Mittelalter und in der Renaissance. Leipzig 1934.
BORNE, F. VAN DE: Problemen der geschiedenis van het geestelijk leven tijdens de opkomst der bedelorden. OGE VII. p. 188–212.
BOUMAN, K. H.: Forgotten Gods. Primitive mind from a traveller's point of view. Leiden 1949.
BOURASSÉ, J.: Summa aurea de laudibus beatissimae virginis Mariae... Tomus tertius. Parisiis 1866.
Bouwstoffen. W. DE VREESE, Bouwstoffen van het Middelnederlandsch Woordenboek. 's-Gravenhage 1927–1952. (voortgezet door G. Lieftinck).
BRAUER, E.: Studien zur Darstellung des Schmerzes in der antiken bildenden Kunst Griechenlands und Italiens. Diss. Breslau 1934.
BREHIER, L.: Le Théâtre à Byzance. Journal des Savants XXX. 1932. p. 249–61.
BRINKMANN, ALFONS: Liturgische und volkstümliche Formen im geistlichen Spiel des deutschen Mittelalters. Münster 1932.
BRINKMANN, H.: Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung. Halle 1928.
BRINKMANN, H.: Zum Ursprung des liturgischen Spieles. Bonn 1929.
BROOKS, N. C.: The lamentations of Mary in the Frankfort group of passion

plays. Journal of English and Germ. Philology III (1901), p. 415–30.
Brooks, N. C.: The Sepulchre of Christ in Art and Liturgy. University of Illinois Studies in Language and Literature, VII, no. 2. Urbana 1921.
Brooks, N. C.: The Sepulchrum Christi and its Ceremonies in Late Mediaeval and Modern Times. The Journal of English and Germanic Philology. XXVII (1928), p. 147–161.
Brown, C.: Religious Lyrics of the XIVth century. Oxford 1924.
Brown, C.: Religious Lyrics of the XIIIth century. Oxford 1932.
Brown, C.: Religious Lyrics of the XVth century. Oxford 1939.
Brückner, M.: Der sterbende und auferstehende Gottheiland in den orientalischen Religionen und ihr Verhältnis zum Christentum. Tübingen 1908.
Bruin, C. C. de: Middelnederlandsche Vertalingen van het Nieuwe Testament. Groningen 1935.
Bruin, C. C. de: Middelnederlands geestelijk proza. Zutphen 1940.
Bühler, J.: Das deutsche Geistesleben im Mittelalter. Leipzig 1927.
Cabasset, André: Une dévotion médiévale peu connue. La dévotion à „Jésus notre mère". Revue d'asc. et de myst. XXV. 1949. p. 234–45.
Cabrol, F.: Les Eglises de Jérusalem: la Discipline et la Liturgie au quatrième siècle. Paris 1895.
Caillat, M.: La dévotion à Dieu le Père. Une discussion au XVIIe siècle. Revue Asc. myst. XX (1939), p. 35 vlgg., 136 vlgg.
Calvillo, C.: Il ciclo mariale nelle laudi popolari Umbre del sec. XIII-XIV. Marianum VI. 1944. p. 1–75; VIII. 1946. p. 68–109, 235–272.
Capelle, Dom: Aux origines du culte de la croix. Les Questions liturgiques et paroissiales. XXVII. 1946.
Cargill, O.: Drama and Liturgy. New York 1930.
Carpenter, M.: Romanos and the Mystery Play of the East. The University of Missouri Studies XI (1936), p. 21–51.
Chambers, E. K.: The Mediaeval Stage. 2 vol. Oxford 1903.
Chenu, M. D.: La Théologie au douzième siècle. Paris 1957.
Chevalier, U.: Repertorium Hymnologicum. 6 vols. Louvain and Brussels 1892–1920.
Chiari, A.: Il Planctus B. Mariae, operetta falsamente attributa a San Bernardo. Rivista storica benedettina XVII (1926), p. 56–111.
Cloedt O.S.B., Filips de: Onze volksche en religieuze herwording. Brugge–Roermond 1945.
Cohen, Gustave: Le théâtre en France au Moyen Age. Paris 1948.
Cohen, Gustave: Histoire de la Mise en scène dans le Théâtre religieux français du Moyen-Age. Nouvelle édition, revue et augmentée. Paris 1951.
Cohen, Gustave: Anthologie du drame liturgique en France au Moyen-Age. Paris 1955.
Cottas, V.: Le Théâtre à Byzance. Paris 1931.
Coulton, G.: Life in the middle ages. I: Religion, Folklore and superstition. Cambridge 1928.

Coussemaker, E. de: Drames liturgiques du Moyen Age. Paris MDCCCLXI.
Craig, H.: The english religious drama of the Middle Ages. London 1955.
Cramer, Maria: Die Totenklage bei den Kopten mit Hinweisen auf die Totenklage im Orient überhaupt. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Klasse, 219. Band. Wien 1941.
Creizenach, Wilhelm: Geschichte des neueren Dramas. I Halle 1911.
Cultuurgeschiedenis van het Christendom. Tweede druk, MCMLVII. Elsevier, Amsterdam–Brussel.
Cumont, F.: Les Syriens en Espagne et les Adonies à Seville. Syria VIII (1927), p. 330–341.
Curtius, E. R.: Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter. Bern, 2e Aufl., (1954). [Curtius]
Delaruelle, E.: La Pietà Populare nel secoli XI. Relazioni del X Congresso internazionale di Scienze, Storiche. Vol. III, p. 309–332.
Dalman, G.: Das Grab Christi in Deutschland. Leipzig 1922.
Daniel, H. A.: Thesaurus Hymnologicus. 5 vols. Halle u. Leipzig 1841–56.
Daniëls, L.: Meester Dirc van Delf, zijn persoon en zijn werk. Nijmegen–Utrecht 1932.
Daniëls, L.: Meester Dirc van Delf, O.P. Tafel van den Kersten Ghelove. Vier dln. Antwerpen–Nijmegen–Utrecht 1937–39.
Daniëls, L.: Ludolphus van Saksen en Henricus Suso. OGE XX. p. 138–150.
Delhaye, Ph.: Le „microcosme" de Godefroy de S. Victor. Lille 1951.
Deschamps, J.: Die mittelniederländischen Uebersetzungen der Dialoge Gregors des Grossen. Neuphilogische Mitteilungen LIII (1952), 466 vlgg.
Dittmar, H.: Das Christusbild in der deutschen Geistlichendichtung der Cluniazenserzeit. Diss. Erlangen 1934.
Dolch, W.: Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen auf Grund der Handschriften dargestellt. Weida 1909.
Dölger, F.: Sol salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum. Münster 1920.
Doncoeur, Père Paul: Le Christ dans l'art français. 2 tomes. Paris (1939).
Duchesne, L.: Origines du culte chrétien. 5me éd. Paris 1920.
Duclos, Ad.: De eerste eeuw van het broederschap der zeven weedommen van Maria in Sint-Salvators te Brugge. Brugge 1922.
Duinkerken, Anton van: Bloemlezing uit de Katholieke Poëzie van de vroegste tijden tot heden onder redactie van Anton van Duinkerken. Drie delen. Bilthoven 1932–39.
Duinkerken, Anton van: Verzamelde Geschriften. Utrecht 1962.
Dumeige, G.: Richard de St. Victor et l'idée chrétienne de l'amour. Paris 1952.
Dürre, K.: Die Mercatorszene im lateinisch-liturgischen, altdeutschen und altfranzösischen religiösen Drama. Göttingen 1915.
Duyse, Fl. van: Het oude Nederlandsche Lied. 's-Gravenhage–Antwerpen, 4 dln., 1903–08.

EADMER: Liber de excellentia B. Mariae. Caput V: De compassione beatae Mariae pro filio crucifixo. Migne P.L. 159, 566 vlg.

EHRISMANN, GUSTAV: Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters. Erster Teil: Die althochdeutsche Literatur. Zweite, durchgearbeitete Auflage. München 1932. [Ehrismann]

EPHRAEM SYRUS: Opera Omnia. Antverpiae Joannes Keerbergius 1619.

ERK, LUDWIG en BÖHME, F. M.: Deutscher Liederhort. III. 2e Aufl. Leipzig 1925.

ERMINI, F.: Lo Stabat Mater e i pianti della Vergine nella lirica del Medio Evo. Città di Castello 1916.

ESPE, H.: Die Interjektionen im Altfranzösischen. Diss. Berlijn 1908.

EVANS, M. B.: The Passion Play of Lucerne. London 1942.

FARALL, EDMOND: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge. Paris 1958.

FARNELL, L. R.: Greek Hero Cults and Ideas of Immortality. Oxford 1921.

FEASY, H. J.: Ancient English Holy Week Ceremonial. London 1897.

FELDER, H.: La Madonne dans la poésie de Jacopone de Todi. Etudes Franciscaines, II. 1904, p. 258 vlgg., 345 vlgg.

FERNIS, H. G.: Die Klage um den toten Herrn. Ein germanisches Motiv in höfischer Dichtung. Germanisch-romanische Monatsschrift 25 (1937), p. 161–178.

FILIPOVIC, S.: Das Zerkratzen des Gesichts bei Serben und Albanern. Revue internationale des etudes balkaniques II (1936), p. 157–166.

FINZI, VITTORIO: Il „Pianto della B. Vergine". Zts. f. r. Ph. XVIII. 1894. p. 319–380.

FISCHER, COLUMBAN: Die Meditationes vitae Christi, ihre handschriftliche Überlieferung und die Verfasserschaftsfrage. Quaracchi 1932.

FLOU, K. DE en EDW. GAILLARD: Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden. Gent, 3 dln. 1895–97.

FOERSTER–KOSCHWITZ: Altfranzösisches Uebungsbuch. 6e Aufl. Heilbronn 1921.

FOSSI, M.: Spiritualità Mariana nel poeti italiani del sec XIII e XIV. Vita Christiona 28 (1954), p. 527–545.

FRANK, G.: Vernacular sources and an old French passion play. Modern Language Notes XXXV (1920), p. 257–269.

FRANK, G.: The medieval French drama. Oxford 1954.

FRAZER, J.: The golden Bough. A study in magic and religion. 3th. ed., London 1911–18, 12 delen.

FREDERICQ, PAUL: De secten der geeselaars en der dansers in de Nederlanden tijdens de 14e eeuw. Memoire de l'Academie Royale des Sciences, Lettres et Arts de Belgique, tome LIII (1896). Ook afzonderlijk uitgegeven.

FREDRICH, EVA: Der Ruf, eine Gattung des geistlichen Volksliedes. Germanische Studien. Heft 174. Berlin 1936.

FREISTEDT, EMIL: Altchristliche Totengedächtnistage und ihre Beziehung zum Jenseitsglauben und Totenkultus der Antike. Münster 1928.
FRIEDRICH, WOLFGANG: Der lateinische Hintergrund zu Maerlants Disputacie. Diss. Leiden. Leipzig 1934.
FRÖHLICH, W.: The Planctus of the Miracle Plays. Modern Language Notes XXV 173.
FUERTH, MARIA: Die Madonnenverehrung. Eine religionspsychologische Studie. München 1921.
GALLI, E.: La dea madre di Rapino. Studi Etruschi 13 (1939), p. 231–248.
GALLI, G.: I Disciplinati Umbri del 1260. Giornale Storico di Letteratura italiana 1906.
GALLI, G.: Laudi inedite dei Disciplinati Umbri scelte di sui Codici più antichi. Bergamo 1910.
GEFFCKEN, J.: Der Begriff des Tragischen in der Antike. Vorträge der Bibliothek Warburg 1927–28. Leipzig–Berlin 1930, p. 89–166.
GERSON – La Passion Nostre Seigneur, sermon „Ad Deum vadit" prononcé par Maistre Jehan Gerson en l'église Saint-Bernard de Paris, le vendredi Saint 1403. Ed. G. Frénaud. Paris 1948.
GHELLINCK, J. DE: Littérature latine au moyen âge. Paris 1939.
GHELLINCK, J. DE: L'essor de la littérature latine au XIIe siècle. Paris 1946.
GHELLINCK, J. DE: Le mouvement théologique du XIIe siècle. 2e éd. Paris 1948.
GHEYN, J. VAN DER: Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique. Bruxelles 1901. [Van der Gheyn]
GIESE, W.: Anthologie der geistigen Kultur auf der Pyrenäenhalbinsel. Hamburg 1927.
GILSON, E.: La Passion dans la pensée française du moyen âge. Revue des questions historiques, julie 1934.
GILSON, E.: La théologie mystique de Saint Bernard. Paris 1947.
GINNEKEN, J. VAN: De geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in het licht der ethnologische literatuur-wetenschap. Nijmegen–Utrecht 1928.
GINTHER, ANTONIO: Mater amoris et doloris. Augustae Vindelicorum 1711.
GOLDZIHER: Bemerkungen zur arabischen Trauerpoesie. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. XVI. p. 307 vlgg.
GOULTON, G.: The medieval scene. Cambridge 1930.
GOURMONT, REMY DE: Le latin mystique. Paris 1892.
GRAGGER, R.: Eine altungarische Marienklage. Berlin–Leipzig 1923.
GREEN, R. L.: The early english carols. Oxford 1935.
GRESSMANN, H.: Tod und Auferstehung des Osiris nach Festbräuchen und Umzügen. Leipzig 1923.
GRÖBER, G.: Grundriss der romanischen Philologie. Strassburg 1902.
GRONDIJS, L.: L'Iconographie byzantine du Crucifié mort sur la Croix. Bruxelles–Leyde (1941).

GROOT, A. DE: Die schmerzhafte Mutter und Gefährtin des göttlichen Erlösers in der Weissagung Simeons. Eine biblisch-theologische Studie. Steyl 1956.
GROSCH, E.: Das Gottes- und Menschenbild im Heliand. Beiträge 72, 1950, p. 90–120.
GRUNDMANN, H.: Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. u. 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik. Historische Studien 267. Berlin 1935.
HAAVIO MARTII: Über die finnisch-karelischen Klagelieder. Suomalais-Ugrilaison Seuran. Journal de la Société finno-ougrienne. XLVII. Helsinki 1934, p. 1–39.
HADWICH, R.: Totenlieder und Grabreden aus Nordmähren und dem übrigen sudetendeutschen Gebiete. Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde XVI. Reichenberg 1926.
HARRISON, JANE ELLEN: Prolegomena to the Study of Greek religion. 2e ed. 1908.
HARRISON, JANE ELLEN: Themis, a study of the social origins of greek religion. Sec. ed. revised. Cambridge 1927.
HARTL, E.: Das Drama des Mittelalters. I Osterfeiern. Leipzig 1937.
HASKINS, C. H.: The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge 1927; New York, 1963.
HASSELT, G. VAN: Trauerfeierlichkeiten bei den Papuas an der Dorehbai. Mitteil. Geograph. Gesellschaft Jena 1885.
HAURÉAU, J.: Des poèmes latins attribués à St. Bernard. Paris 1890.
HAUSHERR, J.: L'imitation de Jésus-Christ dans la spiritualité byzantine. Mélanges Cavallera, Toulouse 1948, p. 231–260.
HEER, FRIEDRICH: Aufgang Europas. Wien–Zürich (1949).
HEER, FRIEDRICH: Das Mittelalter. Zürich 1961.
HEFELE, H.: Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im 13. Jahrhundert. Leipzig 1910.
HEINISCH, P.: Die Totenklage im Alten Testament. Münster 1931.
HELFFERICH, A.: Raymond Lull und die Anfänge der catalonischen Literatur. Berlin 1858.
HEMPEL, H.: Matronenkult und germanischer Mütterglaube. Germanisch-romanische Monatsschrift 27, 1939, p. 245–270.
HENGSTL, M. HERESWITHA: Totenklage und Nachruf in der mittellateinischen Literatur seit dem Ausgang der Antike. Würzburg 1936.
HERMODSSON, LARS: Dat boec van den Houte. Eine mittelniederländische Dichtung von der Herkunft des Kreuzes Christi. Mit einer Einleitung neu herausgegeben von –. Uppsala–Wiesbaden (1959).
HENNECKE, E.: Neutestamentliche Apokryphen. Tübingen–Leipzig 1904; (3e ed. W. Schneemelcher, I Evangelien. Tübingen 1959).

HOLDER, ALFRED: Dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi, door Dr. Alfred Holder. Sijthoff, Leiden (1877).
HERRE, PAUL: Deutsche Kultur des Mittelalters im Bilde. Leipzig z.j.
HIRN, Y.: The Sacred Shrine. London 1912.
HIRSCH, R.: Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700. Amsterdam 1921.
HOFFMANN, M. N.: Die Magdalenenszenen im geistlichen Spiel des Mittelalters. Diss. Münster 1933.
HOFFMANN, P.: Der mittelalterliche Mensch. 2e Aufl. Leipzig 1937.
HOLZMEISTER, U.: Die Finsternis beim Tode Jesu. Biblica 22 (1941), p. 404–411.
HOOGENBEMT, ROZA VAN: De voorstelling van de Gekruisigde van de XIIe tot de XVIIe eeuw. OGE 22, p. 201–236.
HÜBNER, ARTHUR: Die deutschen Geisslerlieder. Studien zum geistlichen Volksliede des Mittelalters. Berlin–Leipzig 1931.
HÜNICH, F.: Das Fortleben des älteren Volksliedes im Kirchenliede. Leipzig 1911.
HUIZINGA, J.: Herfsttij der Middeleeuwen. 4e herz. druk Haarlem 1935.
HUNNINGHER, B.: The origin of the theater. Amsterdam 1955.
HVIDBERG, F.: Weeping and laughter in the Old Testament. A study of Canaanite-Israelite religion. (Transl. from the Danish). Leiden 1962.
INDESTEGE, LUC.: Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw. Herkomstig uit het voormalig klooster Sint-Hieronymusdal te Sint-Truiden. Gent 1961.
INGUANEZ, M.: Un dramma della passione del secolo XII. Miscellanea Cassinensia 12 (Monte Cassino 1936.)
IVANKA, E.: Griechische Einflüsse im westlichen Geistesleben des XII. Jahrhunderts. Egyetemes Philologiai Közlöny (Revue de philologie classique et moderne) deel 64, 1940, p. 211–217.
JAHNOW, H.: Das hebräische Leichenlied im Rahmen der Völkerdichtung. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 36. Giessen 1923.
JANAUSCHEK, L.: Bibliografia Bernardina. Xenia Bernardina tome IV. Wien 1891.
JEANROY, A.: Le théâtre religieux en France du 11me au 13me siècles. Paris 1924.
JELLINGHAUS, H.: Geschichte der mittelniederdeutschen Literatur. Dritte verbesserte Aufl., Berlin–Leipzig 1925.
KAHLE, P.: Die Totenklage im heutigen Ägypten. Arabische Texte mit Übers. und Erläuterungen von –. Göttingen 1923. Festschrift H. Gunkel.
KALLEN, M. VAN DER: Een grammaticaal en rythmisch onderzoek van Hadewijchs poëzie. Den Haag 1938. Diss. Nijmegen.
KEHREIN, J.: Lateinische Sequenzen des Mittelalters. Mainz 1873.
KIENAST, R.: Ava-Studien. Zts. f. d. A. 74 (1937), p. 1–36, 277–308; 77 (1940), p. 85–104.
KINDERMANN, H.: Theatergeschichte Europas. Erster Band: Das Theater der Antike und des Mittelalters. Salzburg (1957).

KLAPPER, J.: Der Ursprung der lateinischen Osterfeiern. Zts. für d. Ph. I (1923), p. 46–58.
KLEIN, S.: Tod und Begräbnis in Palästina zur Zeit der Tannaiten. Diss. Berlin 1908.
KLOEKE, G. G.: Vanden Levene ons Heren als strofisch gedicht. Ts. 59 (1940), p. 276–305.
KNIESCHEK, R.: Die czechischen Marienklagen. Archiv für slavische Phil. IX. 1886. p. 36 vlgg.
KNUTTEL, F.: Die Rolle der Maria Magdalena im geistlichen Spiel des Mittelalters. Berlin–Leipzig 1934.
KNUTTEL, J.: Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de kerkhervorming. Rotterdam 1906.
KNUTTEL, J.: Van den Levene ons Heren. Ts. 64 (1946), p. 81–96.
KOCH, JOSEF: Humanismus, Mystik und Kunst in der Welt des Mittelalters, herausgegeben von Josef Koch. Leiden–Köln 1953.
KOCH, TH.: Das deutsche geistliche Tagelied. Münster i.W. 1928.
KÖTTING, B.: Peregrinatio Religiosa. Wallfahrt und Pilgerwesen in Antike und Alter Kirche. Münster 1950.
KONINCK, CH. DE: The Compassion of the Virgin-Mother and the prophecy of Simeon. Lavan théologique et philosophique (1950). p. 314–327.
KRETZMANN, P.: The liturgical element in the earliest forms of the medieval drama. University of Minnesota Studies in Language and Literature IV. Minneapolis 1916.
KRONENBURG, J.: Maria's Heerlijkheid in Nederland. 5 delen. Amsterdam 1904–14.
KÜNSTLE, K.: Ikonographie der christlichen Kunst. I Freiburg 1928.
KUSCH, H.: Einführung in das lateinische Mittelalter. I 1957.
LABRIOLLE, P. DE: Histoire de la littérature latine chrétienne. 2me éd. Paris 1924.
LANGFORS, A.: Li Regrés Nostre Dame, par Huon le Roi de Cambrai, publ. d'après tous les mss. connus par –. Diss. Helsingfors 1907.
LAURENTIO, RICHARD DE S.-: De Laudibus B.M.V. Ed. A. Borgnet, Paris 1890.
LAWSON, J.: Modern greek folklore and ancient greek religion. A study in survivals. Cambridge 1910.
LECLERCQ, J.: Saint Bernard et la dévotion médiévale envers Marie. Rev. Asc. Myst. XXX. 1954. p. 361–375.
LECOY, F.: Un témoignage anglais sur le visitatio sepulcri. Romania LXXIII, 1952. p. 502 vlgg.
LEICHER, R.: Die Totenklage in der deutschen Epik von der ältesten Zeit bis zur Nibelungenklage. Germanistische Abhandlungen 58. Breslau 1927.
LESKIEN, A.: Eine litauische Totenklage. Festschrift Ernst Windisch. Leipzig 1914.
LIEFTINCK, G. I.: Bibliotheca Universitatis Leidensis Codices Manuscripti V...

Pars I Codices 168–360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Lugduni Batavorum 1948. [Codices Manuscripti]
Lievens, Robert: Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden. Een onderzoek van de handschriften. Gent 1958.
Ligtenberg, R.: Rondom de Meditationes Vitae Christi van den pseudo-Bonaventura. Studia Catholica III (1927), p. 217–251, 334–359.
Linder, A.: Plainte de la Vierge en vieux vénitien. Texte critique précédé d'une introduction linguistique et littéraire par –. Upsala Arsskrift 1898. Upsala 1898.
Lipphardt, W.: Marienklage und Liturgie. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1932, Münster 1934, p. 198–205.
Lipphardt, W.: Studien zu den Marienklagen. Beiträge 58 (1934), p. 390–445.
Littmann, E.: Neuarabische Volkspoesie. Abhandlungen der Göttinger Gesellschaft der Wiss., phil.-hist. Klasse, N.F.V. no. 3. Berlin 1902.
Littmann, E.: Publications of the Princeton Expedition to Abessynia. Leyden 1910. 2 vols.
Loey, A. van: Een en ander met betrekking tot de taal van het Zutphens-Groningse Handschrift. VMKVlAc. 1959, 421–434.
Lommatzsch, E.: Darstellung von Trauer und Schmerz in der altfranzösischen Literatur. Zts. für r. Ph. XLIII. 1923, p. 20–67.
Lübben, A.: Zeno, oder die Legende von den Heiligen Drei Königen. – Ancelmus, vom Leiden Christi. Nach Handschriften herausgegeben von –. Bremen 1869.
Luis, Angelus: Evolutio historica doctrinae de Compassione Beatae Mariae Virginis. Marianum V (1943), p. 261–285.
Luke, Brother Cornelius: The rôle of the Virgin Mary in the Coventry, York, Chester and Towneley cycles. Diss. Washington 1933.
Lyden – Dat – ende die passie ons Heren Jhesu Christi. Ed. A. Holder. Leiden (1877).
Maeyer, Al. de: Het Liturgisch Paasspel in de Nederlanden. Jaarboek 1959 van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Rhetorica te Gent. P. 55–93.
Mahler, Elsa: Die russische Totenklage. Ihre rituelle und dichterische Deutung. Leipzig 1936.
Mahr, A.: Relations of Passion Plays to St. Ephrem the Cyrian. Ohio 1942.
Mahr, A.: The Cyprus Passion Cycle. Indiana 1947.
Mak, J.: Boendale en de Legenda aurea. V.M.K.A. 1957.
Mâle, Emile: L'art religieux du XIIe siècle en France. Paris 1922.
Mâle, Emile: L'art religieux du XIIIe siècle en France. Paris 1923.
Mâle, Emile: L'art religieux de la fin du moyen age en France. Paris 1922.
Manitius, M.: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Handbuch der klassischen Altertums-wissenschaft. München 1911–1931, 3 vols.
Manoir, H. du: Etudes sur la sainte Vierge. Tome I Paris 1949.

MANSIKKA, V.: Zur altostslavischen Totenklage. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LVIII. Mémoires de la société finno-ougrienne LVIII. Helsinki 1928. p. 138–153.
MARTINENGO-CESARESCO, COUNTESS: Essays in the study of folk-songs. London–New York z. j.
MASCHEK, H.: Eine Marienklage des 15. Jahrhunderts. Beiträge 60 (1936), p. 325–339.
MATZERATH, P.: Die Totenfeiern der byzantinischen Kirche. Paderborn 1939.
MAURIN, C.: La Vierge dans la littérature allemande. Montpellier 1933, 1937, 2 vols.
MAXIMILIANUS, P.: De Middelnederlandse vertalingen van het Stabat Mater. Zwolle 1957.
MEERSSEMAN O.P., G.G.: Der Hymnos Akathistos im Abendland. Twee delen. Freiburg (Zw.) 1958–60.
MEERTENS, MARIA: De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw. Z. p., 1930–34, vier delen: I, II, III en VI. Niet verder verschenen. [Meertens]
MELCHERS, P.: Kultgeschichtliche Studien zu den mittelalterlichen Mysterienspielen. Würzburg 1938.
MENS, A.: Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen- en Begardenbeweging. Vergelijkende studie: XII-XIIIe eeuw. Antwerpen 1947.
MENS, ALCANTARA –, O.F.M. Cap., De „Kleine Armen van Christus" in de Brabants-Luikse gewesten. O.G.E. XXXVI (1962), 282–331; XXXVII (1963), 129–169, 353–401.
MERCENIER, E.: La prière des églises de rite byzantin. II Les Fêtes. Chevetogne-Paris (1948).
MÉRIL, E. DU: Poésies populaires latines antérieures au douzième siècle. Paris 1843.
MÉRIL, E. DU: Poésies populaires latines du moyen âge. Paris 1847.
MÉRIL. E. DU: Origines latines du théatre moderne. 2e ed. Paris 1897.
MERSMAN, W.: Der Schmerzensmann. Düsseldorf 1952.
MEULEN, R. VAN DER: Die Naturvergleiche in den Liedern und Totenklagen der Litauer. Leiden 1907.
MIERLO, J. VAN: De H. Bernardus in de Middelnederlandsche letterkunde. OGE 27 (1953), p. 231–258.
MIERLO, J. VAN: Jacob van Maerlant. Zijn leven, zijn werken, zijn betekenis. Antwerpen 1946.
MIERLO, J. VAN: De Middelnederlandsche Letterkunde. Deel I-II, in: Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Brussel–'s-Hertogenbosch, z.j. [Geschiedenis]
MOLL, W.: Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw. Amsterdam 1854. 2 dln.
MONE, F. J.: Schauspiele des Mittelalters. Karlsruhe 1846. 2 dln.

Mone, F. J.: Lateinische Hymnen des Mittelalters. Freiburg 1853. 2 dln.
Montagne, David Maria: La lode alla Theotokos nei testi greci dei secoli IV-VII. Marianum XXIV (1962), p. 453–543.
Morgenstern,: Die Ausdrucksbewegung des Schmerzes in der christlichen Kunst. München 1921.
Müller, Artur: Das niederrheinische Marienlob. Diss. Berlijn 1907.
Mushacke, W.: Altprovenzalische Marienklage des XIII. Jahrhunderts. Nach allen bekannten Handschriften herausgegeben von –. Halle 1890.
Neumann, E.: Die grosse Mutter. Der Archetyp des grossen Weiblichen. 1957.
Neumann, W.: Die Totenklage in der erzählenden deutschen Dichtung des 13. Jahrhunderts. Diss. Münster 1933.
Nicoll, A.: The Development of the Theatre: A Study of Theatrical Art from the Beginnings to the Present Day. London 1948.
Nijhoff, W. en M. Kronenberg: Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. 's-Gravenhage 1923–1951. 3 dln.
Ogier–Oglerius. Beati Oglerii de Tridino, abbatis monasterii Locediensis, ordinis cisterciensium, in dioecesi Vercellensi, opera quae supersunt, ad ortographiam Ms. codicis Bibl. regii Taurinensis Athenaei, nunc primum descripta ac notis declarata, cura et studio Joannis Baptistae Adriani, cum proemio Joseph Raviola. Augustae Taurinorum 1873.
Ortoli, F.: Les Voceri de l'île de Corse. Paris 1887.
Otto, R.: Der Planctus Mariae. Modern Language Notes IV. 1889. p. 210 vlgg.
Parker, A.: Notes on the Religious Drama in Medieval Spain and the origin of the Auto Sacramental. Modern Language Review XXX. 1935. p. 170–182.
Pascal, R.: On the Origins of the Liturgical Drama of the Middle Ages. Modern Language Review XXXVI. 1941. p. 369–387.
Passion, La – Provençale du manuscrit Didot, mystère du XIVe siècle. Publié par William P. Shepard. Paris 1928 (Soc. d. anc. text. français).
Pauw, Nap. de: Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten. Gent 1893–1914, 2 dln. (MGF).
Peers, A.: Ramon Lull. London 1929.
Petry, Ray C.: Late Medieval Mysticism. London 1957 (The Library of Christian Classics XIII).
Petzold, H.: Das französische Jesus Christus Drama nach dem Verfall der mittelalterlichen Mysterienspiele. Diss. Leipzig 1937.
Piana, G. La –: Le Rappresentazioni Sacre nella Letteratura Bizantia dalle Origini al Sec. IX, con Rapporti al Teatro sacro d'Occidente. Grotta-ferrata 1912.
Piana, G. La –: The Byzantine Theater. Speculum. A Journal of Mediaeval Studies, XI. 1936. p. 171–211.
Pickering, F.: Christlicher Erzählstoff bei Otfrid und im Heliand. Zts. f. d. A. 85, 1954/55, p. 262–291.

Pinet, M. J.: La vie ardente de Gerson. Paris 1929.
Polheim, K.: Die lateinische Reimprosa. Berlin 1925.
Pons, Joseph S.: Raymond Lulle et le „Plant de Notre Dame Sainte Marie". Festschrift Antonio Rubio. Barcelona 1936, p. 109–113.
Post, R. R.: Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen. Utrecht 1957, 2 dln.
Power, E.: Mediaeval People. 7e ed. London 1937.
Pretzel, U.: Studien zum Marienleben des Priesters Wernher. Zts. f. d. A. 75, 1938, p. 65–83.
Preuss, K.: Der Unterbau des Dramas. Vorträge der Bibliothek Warburg 1927–1928. Berlin 1930, p. 1–88.
Preuss, K.: Die Totenklage im alten Amerika. Globus LXX, 1896, p. 341–344.
Preuss, K.: Menschenopfer und Selbstverstümmlung bei den Todtentrauer in Amerika. Bastian-Festschrift, Berlin 1896.
Priebsch, R.: Deutsche Handschriften in England. Erlangen 1896, 1901. 2 dln.
Priebsch, R.: Marienklage. Nd. Jb. XVIII, 1892. 105–111.
Priebsch, Robert: Christi Leiden in einer Vision geschaut. Herausgegeben von Dr. Robert Priebsch. Germanische Bibliothek, zweite Abteilung, Band 39. Heidelberg 1936.
Prönnecke, W.: Studien über das Niederrheinische Marienlob. Diss. Göttingen 1904.
Puech, A.: Histoire de la Littérature grecque chrétienne. Paris 1928–30. 3 dln.
Quasten, J.: Musik und Gesang in den Kulten der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit. Münster i. Westf. 1930.
Raby, F.: A history of secular Latin poetry in the Middle Ages. 2e ed. Oxford, 1957. 2 dln.
Ralston, W.: The songs of the Russian people, as illustrative of slavonic mythology and Russian social life. London 1872.
Reed, L.: The Rôle of women in medieval French drama. Grammar School, Whitchurch. Glamorganshire 1950.
Réau, Louis: Iconographie de l'art chrétien. Tome second: Iconographie de la Bible, II Nouveau Testament. Paris 1957.
Rehm, W.: Kulturverfall und Spätmittelalter. Zs. f. d. Ph. 52 (1927), 289–330.
Rein, A.: Vier geistliche Spiele des 17. Jahrhunderts für Charfreitag und Fronleichnamsfest. Crefeld 1853.
Reiner, R.: Die rituelle Totenklage der Griechen. Tübinger Beiträge 30. Stuttgart 1938.
Reiners-Ernst, Elisabeth: Das Freudvolle Vesperbild und die Anfänge der Pieta-Vorstellung. München 1939.
Reypens-album, Dr. L.: Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964 onder redactie van Dr. Alb. Ampe s.j. Studiën en Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf, deel XVI. Antwerpen 1964.

Rice, D. Talbot: The beginnings of Christian Art. London 1957.
Rintelen, F-J von: Das Tragische und Heldische in der griechischen Geisteshaltung. Deu. Vierteljahrschrift f. Literaturwiss. u. Geistesgeschichte 20, 1942, p. 249–264.
Riudor, J.: Maria, Mediadora y Madre del Cristo Místico en los escritores eclesiasticos de la primera mitad del siglo XII. Diss. Rome Greg. 1951.
Rohde, A.: Passionsbild und Passionsbühne. Wechselbeziehungen zwischen Malerei und Dichtung im ausgehenden deutschen Mittelalter. Berlin 1926.
Rohde, F.: Ein mnd. gedicht über die kreuzigung, das begräbnis und die auferstehung Christi aus der Königsberger hs. nr. 905. Diss. Königsberg 1911.
Rooth, Erik: Ein Fragment des Passionstraktats von Heinrich von St. Gallen. Annales academiae Fennicae B 30, Germ.-rom. Studien, Prof. Hugo Suolakti zum 60. Geburtstag. Helsinki 1934.
Ros, Fidèle de: Le Planctus Mariae du Pseudo-Anselme à Suso et à Louis de Grenade. Rev. Asc. Myst. XXV. 1949. p. 270–283.
Roy, Em.: Le mystère de la Passion en France du XIVe au XVIe siècle. Etude sur les sources et le classement des mystères de la Passion. Dyon–Paris (1903).
Rudwin, M.: A Historical and Bibliographical Survey of the German Religious Drama. Univ. of Pittsburgh Studies in Language and Literature. Pittsburgh 1924.
Ruh, K.: Der Passionstraktat des Heinrich von St. Gallen. Diss. Zürich. Thayngen 1940. [Ruh diss.]
Ruh, K.: Zur Theologie des mittelalterlichen Passionstraktats, in: Theologische Zeitschrift, hrsg. von der Theologischen Fakultät der Universität Basel, VI. (1950), 17–39.
Ruh, K.: Studien über Heinrich von St. Gallen und den „Extendit manum"-Passionstraktat. Zts. f. Schweizerische Kirchengeschichte XLVII. 19–53, p. 210–230, 241–271.
Ruh, K.: Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik. Bern 1956.
Ruh, K.: Altniederländische Mystik in deutschsprachiger Überlieferung. In: Reypens-album, 1964, p. 357–382.
Ruland, L.: Die Geschichte der kirchlichen Leichenfeier. Regensburg 1901.
Rupp, H.: Deutsche religiöse Dichtungen des 11. und 12. Jahrhunderts. Freiburg 1958. [Rupp]
Salaville, S.: Un office grec du „Très doux Jésus", antérieur au „Jubilus" dit de saint Bernard. Rev. Asc. Myst. XXV. 1949. p. 246–259.
Schack, A. von: Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien. 2e Aufl. Stuttgart 1877, 2 dln.
Schade, O.: Interrogatio S. Anselmi de passione Domini. Halle 1870.
Schade, O.: Geistliche Gedichte vom Niederrhein. Hannover 1854.
Schedluko, D.: Klagen über den Verfall der Welt bei den Trobadors. Neuphilologische Mitteilungen 1943, p. 22 vlgg.

SCHMIDT, B.: Totengebräuche und Gräberkultus im heutigen Griechenland. Archiv für Religionswissenschaft XXIV. 1926/27, p. 281–318.
SCHMITZ, W.: Het aandeel der Minderbroeders in onze Middeleeuwse literatuur. Nijmegen–Utrecht 1936.
SCHNEIDER, F.: Stilkritische Interpretationen als Wege zur Attribuirung anonymer deutscher Prosatexte. Berlin 1954.
SCHÖNBACH, A.: Über die Marienklagen. Ein Beitrag zur Geschichte der geistlichen Dichtung in Deutschland. Graz (1874).
SCHÖNEMANN, O.: Der Sündenfall und Marienklage. Zwei niederdeutsche Schauspiele aus Handschriften der Wolfenbüttler Bibliothek. Hannover 1855.
SCHREIBER, G.: Katalanische Motive in der deutschen Volksfrömmigkeit. Festschrift Antonio Rubió. Barcelona 1936, p. 85–112.
SEELENTROST, Der grosse –: Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts, hrsg. von Margarete Schmitt, in: Niederdeutsche Studien, hrsg. von William Foerste, Band V. Köln–Graz 1959.
SEEWALD, GERD: Die Marienklage im mittellateinischen Schrifttum und in den germanischen Literaturen des Mittelalters. Diss. Hamburg 1952. (getypt).
SICILIANO, ITALO: Francois Villon et les thèmes poétiques du moyen âge. Paris 1934.
SIMON, G.: Die Ikonographie der Grablegung Christi. Untersuchungen der Bildtypen vom 9.–16. Jahrhundert. Diss. Rostock 1926.
SINGER, S.: Die religiöse Lyrik des Mittelalters. Bern 1933.
SMET, G. DE: Die altdeutschen Bezeichnungen des Leidens Christi. Beiträge 75, 1953, p. 273–296.
SMITS, K.: De Iconografie van de Nederlandsche primitieven. Diss. Nijmegen 1933.
SOFIA DE VITO, M.: Le Origini del dramma liturgico. Milano 1938.
SPAAPEN, B.: Middeleeuwse Passiemystiek. OGE XXXV (1961), 167–185, 252–299.
Speculum humanae salvationis. Ed. J. Lutz–P. Perdrizet. Mulhouse-Leipsic 1907.
SPELEERS,: Les figurines funéraires égyptiennes. Brussel 1923.
STADLHUBER, J.: Das Laienstundengebet vom Leiden Christi in seinem mittelalterlichen Fortleben. Zts. f. kath. Theologie 72, 1950, p. 282–325.
STADTMÜLLER, G.: Altheidnischer Volksglaube und Christianisierung in Albanien. Orientalia Christiana Periodica XX. 1954. p. 211–246.
STAMMLER, H.: Die geistliche Volksdichtung als Äusserung der geistigen Kultur des russischen Volkes. Heidelberg 1939.
STAMMLER, W.: Das religiöse Drama im deutschen Mittelalter. Leipzig 1925.
STAMMLER, W.: Die Bedeutung der mittelniederdeutschen Literatur in der deutschen Geistesgeschichte. Germanisch-Romanische Monatsschrift XIII. 1925. p. 422–450.
STAMMLER, W.: Vom mittelalterlicher deutscher Prosa. Rechenschaft und Auf-

gabe. The Journal of english and germanic Philology XLVIII. 1949. p. 15–44.
STAMMLER, W.: Kleine Schriften zur Literaturgeschichte des Mittelalters. Berlin 1953.
STRACKE, D. A.: Bijdrage tot de Middelnederlandse Devotie: De Vreugden en Weeën van Maria. OGE XXV (1952), 7–22.
STRATMAN, C.: Bibliography of Medieval Drama. Los Angeles 1954.
STÜCKELBERG, E.: Die Verehrung des heiligen Grabes. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. I. 1897. p. 104–114.
STUMPFL, R.: Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas. Berlin 1936.
SUSO. Heinrich Seuse, deutsche Schriften. Ed. K. Bihlmeyer. Stuttgart 1907.
TANQUEREY, F.: Plaintes de la Vierge en anglo-francais (XIIIe et XIVe siècles). Paris 1921.
TAYLOR, H.: The Mediaeval Mind. Cambridge 1949.
TAYLOR, G.: The English „Planctus Mariae". Modern Philology IV. p. 605–637.
TENNERONI, A.: Jac. da Todi, lo „stabat mater" e „Donna del Paradiso". Todi 1887.
TERRIEN, J. B., S.J.: La Mère de Dieu et la mère des hommes d'après les Pères et la théologie. Première partie: La Mère de Dieu, 2 tomes, 7 ed., Paris z.j.; Deuxième partie: La mère des hommes, 2 tomes, 8 ed., Paris z.j.
THIBAUT, J.: Ordre des offices de la Semaine Sainte à Jérusalem du IVe au VIe siècle. Paris 1926.
THIEN, H.: Über die englischen Marienklagen. Diss. Kiel 1906.
THODE, H.: Franz von Assisi und die Anfänge der Renaissance in Italien. Berlin 1904.
TINBERGEN, D. C.: De dichtvorm van Het Leven ons Heren. Ts. 49 (1930) 216–234.
TINBERGEN, D. C.: Opmerkingen over de strofen in Vanden Levene ons Heren. Ts. 60 (1940), 26–48.
THÜNER, J.: Der erhöhte Christus am Kreuz in der deutschen Kunst von den Anfängen bis zur Frühromantik. Diss. Münster 1946.
TOSCHI, M. PAOLO: Dal dramma liturgico alla rappresentazione sacra. Florence 1940.
TOUSSAERT, JACQUES: Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age. Plon, Paris (1963).
TRATHNIGG, G.: Über Selbstmord bei den Germanen. Zts. f. d. A. 73. 1936. p. 98–103.
TRUYEN, D.: De Mariaverering van Hadewych. Ts. voor Geestelijk Leven II. 1946. deel I. p. 238–247.
UBERTINUS DE CASALE, Arbor vite crucifixe Iesu. Venetiis 1485.
UNDERSTEINER, M.: Le origini della tragedia. Milano 1942.
VACANDARD, E.: Vie de Saint Bernard, abbé de Clairvaux. Paris 1927.

VALLE DE PAZ, I. DEL: Sulle Origini e lo Svolgimento del Teatro religioso in Italia. Udine 1924.
VANDERHEIJDEN, JAN: Het thema en de uitbeelding van den dood in de Poëzie der Late Middeleeuwen en der vroege Renaissance in de Nederlanden. Gent, z.j.
VEDDER, H.: Die Bergdama. Hamburg 1923. 2 dln.
VENTURI, S.: La Settimana Santal in Calabria. Archivio per lo studio delle tradizioni popolari XX. 1901. p. 358–364.
Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Hrsg. von Wolfgang Stammler, ab Band IV von Karl Langosch. Band I-V, Berlin–Leipzig 1933–55. [Verfasserlexikon]
VISSER, H.: Collectief-psychologische omtrekken. Haarlem 1920.
Vita Rhythmica. Vita beate virginis Marie et Salvatoris rhythmica. Herausgegeben von Dr. A. Vögtlin. Publication des litterarischen Vereins in Stuttgart nr. 180. 41e jrg., 1888. Tübingen 1888.
VITO, MARIA S. DE: L'Origine del dramma liturgico. Bibliotheca della Rassegna XXI. 1938.
VERVOORT: Passietooneelen uit Frans Vervoort's Die Woestijne des Heeren (1551), met ene inleiding door Prosper Verheyden. Antwerpen MCMXXIV.
VITRY, Lettres de Jacques de –. Ed. critique par R. Huygens. Leiden 1960.
VOGT, A.: Etudes sur le théatre Byzantin. Byzantion VI. 1931. p. 49–63.
VOLKELT, JOH.: Aesthetik des Tragischen. Vierte Aufl. München 1923.
VOLLMER, H.: Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters. Potsdam 1931–33. 2 dln.
VORAGINE, JACOBI A: Legenda Aurea. Ed. Th. Graesse. Editio tertia. Vratislaviae 1890.
VREESE, W. DE: Bouwstoffen van het Middelnederlandsch Woordenboek. 's-Gravenhage 1927–52 (voortgezet door G. I. Lieftinck).
VREESE, W. DE: Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie. Handelingen en Levensberichten der Mij. d. Ned. Letterkunde te Leiden. 1932–1933. p. 30–61.
VREESE, WILLEM DE: Over handschriften en handschriftenkunde. Uitgeg. door P. J. H. Vermeeren. Zwolle 1962.
VRIES, J. DE: Altgermanische Religionsgeschichte. Berlin 1956–57. 2 dln.
WACKERNAGEL, PH.: Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts. Leipzig 1864–1870. 3 dln.
WAGNER, M.: Das ländliche Leben Sardiniens. 1921.
WALTHER MÜLLER, R.: Fragment einer Marienklage in Nordhausen. Nd. Jb. 79. 1956. p. 41–44.
WANDRUSZKA, M.: Haltung und Gebärde der Romanen. Zts. f. r. Ph., Beiheft 96. Tübingen 1954.
WANN, P.: Die Passion des Herren gepredigt im Passauer Dom 1460. Ed. F. Zacher. Augsburg 1928.

WARTBURG, W. VON: Die griechische Kolonisation in Südgallien und ihre sprachlichen Zeugen im Westromanischen. Zts. f. r. Ph. 68. 1952. p. 1–49.
WECHSSLER, E.: Die romanischen Marienklagen. Ein Beitrag zur Geschichte des Dramas im Mittelalter. Halle a.S. 1893.
WEIR, E.: The vernacular sources of the Middle English Plays of the Blessed Virgin Mary. Stanford University 1941.
WEISBACH, GOTTFRIED: Die deutschen Marienklagen. Quellen und Entwicklung. Diss. Praag 1932. (getypt).
WEISBACH, W.: Religiöse Reform und mittelalterliche Kunst. Zürich (1945).
WEISBACH, W.: Ausdrucksgestaltung in mittelalterlicher Kunst. Zürich 1948.
WELLNER, F.: Sämtliche Sequenzen: Lateinisch und Deutsch. 2e ed. München 1955.
WERBROUCK, M.: Les pleureuses dans l'Egypte ancienne. Bruxelles 1938.
WERNER, H.: Die Ursprünge der Lyrik. München 1924.
WESSELOFSKY, A.: Die neueren Forschungen auf dem Gebiete der russischen Volkspoesie. I Die russischen Todtenklagen. Russische Revue. Monatsschrift für die Kunde Russlands. II. 1873. St. Petersburg.
WIJNGAARDS, N.: Mechteldis van Lom 1600–1653. Dichteres en Annuntiate van Venlo. Diss. Nijmegen. Zwolle 1957.
WIJNPERSSE, H. VAN DE: De dietse vertaling van Suso's horologium aeternae sapientiae. Groningen 1926.
WIJNPERSSE, H. VAN DE: Oerloy der Ewigher Wijsheit. Groningen 1938.
WILLIAMS, W.: Saint Bernard of Clairvaux. 2e ed. Manchester 1953.
WINTER, A.: Lettische Totenklagen. Globus XXXII. Braunschweig 1902. p. 367–372.
WIRTH, L.: Die Oster- und Passionsspiele. Utrecht 1889.
WOELKER, EVA-MARIA: Menschengestaltung im vorhöfischen Epos des 12. Jahrhunderts. Germanische Studien 221.
WOODWARD, G.: The most Holy Mother of God in the songs of the Eastern Church. London 1919.
WORP, J.: Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland. Groningen 1904–1908. 2 dln.
WUNDT, W.: Völkerpsychologie, 4. Band, Leipzig 1910.
YOUNG, K.: The Drama of the Medieval Church. Oxford 1933. 2 dln.
ZAPPERT, G.: Über den Ausdruck des geistigen Schmerzes im Mittelalter. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse. Band V. Wien 1854. p. 73–136.
ZIMMERMANN, O.: Die Totenklage in den altfranzösischen Chansons de geste. Diss. Berlin 1899.
ZUMTHOR, P.: Histoire littéraire de la France médiévale. Paris 1954.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

1. Threnos. Kerk van de hl. Panteleimon in het dorpje Nerezi (Macedonië). Omstreeks 1164.
2. Kruisiging en kruisafneming. Angers, Bibliothèque municipale, ms. 24, Evangelarium, 9e eeuw.
3. Tongeren, Maaslandse kunst, kort na het jaar 1000. Middenstuk van een boekband uit de Schatkamer van de Basiliek van Tongeren. Ivoor. In de hoeken zon, maan, aarde en zee. Onder het kruis Maria en de Kerk (de drie bladeren stellen waarschijnlijk de Drieëenheid voor), Johannes en de Synagoge, afgewend.
4. De kruisiging. Miniatuur, 12e eeuw. Bibliothèque de Douai.
5. De kruisiging. Miniatuur, einde 13e eeuw. Bibliothèque d'Arras.
6. Piero della Francesca, Maria aan de voet van het kruis. Detail. Sansepolcro, Museo municipale.
7. Mantegna, Wenende Maria. Detail uit de polyptiek van Sint Lucas. Milaan, Brera.
8. Kruisiging, omstreeks 1485, waarschijnlijk uit de school van Ouwater. Detroit, The Detroit Institute of Arts.
9. Dürer, Afscheid van Jezus en Maria in Bethanië. Houtsnede.
10. Rubens, Christus aan het kruis met Maria en Johannes. Bonnefantenmuseum Maastricht, in bruikleen van de Dienst voor 's Rijks Verspreid Kunstbezit. *Foto F. Lahaye, Maastricht*

STELLINGEN

I

Bepaalde delen uit het tractaat van Ogier, o.m. de klachten van Maria, zijn van belang geweest voor de ontwikkeling van het passieverhaal in West-Europa.

> Tractatus in laudibus Sancte Dei Genitricis, in Beati Oglerii .... Opera quae supersunt, ed. Adriani, Augustae Taurinorum MDCCCLXXIII.

II

Naar alle waarschijnlijkheid is de oorspronkelijke tekst van Van den Levene ons Heren ouder dan het oudst bewaarde handschrift en behoort de Mariaklacht zoals deze thans in de bewaarde teksten voorkomt, niet tot de oorspronkelijke redactie.

III

De bewering als zou Ons Heren Passie geschreven zijn „o.a. als reactie tegen het te dien tijd zeer verspreide Levene ons Heren", blijkt bij nader onderzoek niet voldoende steekhoudend te zijn. Waarschijnlijk is Ons Heren Passie o.m. een reactie op de z.g. Samensprake van Christus en Maria bij het afscheid in Bethanië.

> Prof. Dr. J. van Mierlo S. J., Geestelijke epiek der Middeleeuwen. Elsevier, Amsterdam 1939, blz. 44.

IV

Ehrismann's bewering „die Marienklagen sind, besonders im mittelalterlichen Schauspiel, ganz aus dem Volksempfinden genommen", is in zijn algemeenheid evenmin geheel juist als de bewering van Stumpfl: „eine unmittelbare Fortführung heidnisch-germanischer Tradition dürfen wir in den Marienklagen erblicken".

> Gustav Ehrismann, Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters, Erster Teil, München MCMXXXII, blz. 41. Robert Stumpfl, Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas, Berlin 1936, blz. 334.

V

Dat de *Clachte van Maria benevens het Cruys* van *Justus de Harduwijn* een bewerking is van een Latijnse kerkhymne, is niet bewezen.

Prof. Dr. E. Rombauts in: Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden, deel V, blz. 404.

VI

De bewering dat de „kunstlyriek" (= hoofse minnelyriek) in het midden van de dertiende eeuw in Vlaanderen en Brabant was uitgebloeid, heeft niet voldoende grond.

J. van Mierlo, Beknopte Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandse Letterkunde, zesde druk, Antwerpen-Amsterdam 1954, blz. 91. Gerard Knuvelder, Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde, 's-Hertogenbosch 1962, blz. 24.

VII

De Dialogus van pseudo-Anselmus verdient om meer dan een reden een nadere bestudering.

VIII

De bewering dat M. Nijhoff met de godsdienst heeft gekoketteerd, mist elke objectieve, wetenschappelijke waarde.

Theun de Vries, Meesters en Vrienden, Amsterdam 1962, blz. 154.

IX

Indien de toekomstige geschiedschrijving der letteren wordt samengevat in de formule: zij beruste op *stijlvormen* waarin een *periode* zich uit, bedenke men dat dit ideaal niet rechtstreeks beantwoordt aan hetgeen door geleerden als Spoerri, Staiger, Kayser, Wellek, Warren e.a. wordt nagestreefd en dat het niet geheel juist is, een werk als *Van Tieghem's Le romantisme dans la littérature européenne* te zien als een bewijs van de mogelijkheid de twee criteria: stijlvormen naar de inhoud, perioden naar de morfologie, te combineren.

Dr. Gerard Knuvelder, Problemen der literatuurgeschiedschijving, 's-Hertogenbosch 1963, blz. 19.

X

Waar de nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament, uitgegeven door de Katholieke Bijbelstichting Sint Willibrordus, de eigennaam Ῥόδη in *Handelingen* 12, 13 weergeeft door *Roosje,* daar dient zulks, onder

erkenning der zakelijke juistheid van de weergave, in verband met de overal elders in deze vertaling gevolgde manier van weergeven der eigennamen, te worden afgewezen.

Het Nieuwe Testament van Onze Heer Jesus Christus, 2e druk, Oegstgeest 1961, blz. 349.

XI

Het rumoer, in bepaalde kringen ontstaan om het proza van Jan Wolkers, vindt voor een deel zijn oorzaak in het onvermogen van menig lezer een onderscheid te maken tussen realiteit en symbool.

XII

Ten onrechte wordt op kaart 10, blad 85—86 van de Geschiedkundige Atlas van Nederland ('s-Gravenhage 1913 vlgg.) het gehele noordelijke gedeelte van het Overkwartier van Gelder aangeduid als te behoren tot het gebied van de Unie van Utrecht.

XIII

Het stellen van regels voor de spelling van regeringswege is slechts aanvaardbaar, indien het doel van deze regelingen is om door middel van een gematigd compromis een spellingeenheid te bevorderen die als zaak van algemeen belang kan worden beschouwd. Bij het treffen van regelingen houde de regering echter voor ogen dat vrijwel iedere gebruiker van de spelling ten zeerste is gebaat met rust aan het spellingfront.

XIV

Ook gedurende de laatste jaren werden meermalen, ook van officiële zijde, klachten geuit over onvoldoende resultaten van het onderwijs in de moedertaal bij het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs. Het is echter opvallend, dat er van doeltreffende maatregelen om hierin verbetering te brengen, weinig sprake is.